

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Александар Лукић

ЈУГОСЛОВЕНСКА РЕПУБЛИКАНСКА СТРАНКА У
ПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
(1920–1941)

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Београд, 2017.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Aleksandar Lukić

**JUGOSLAV REPUBLICAN PARTY IN POLITICAL LIFE
KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1920–1941)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017.

МЕНТОР

Др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Софија Божић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд

Датум одбране.....

ЈУГОСЛОВЕНСКА РЕПУБЛИКАНСКА СТРАНКА У ПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1920–1941)

РЕЗИМЕ:

У раду се, на основу архивске грађе, периодике, наративних, дневничких и мемоарских извора, као и српске и стране литературе, анализирају идеје и пракса српских републиканаца у периоду постојања југословенске краљевине (1920–1941). Републиканска странка је основана јануара 1920. у Београду, да би свој рад као политичка партија прекинула са почетком Другог светског рата у Краљевини Југославији априла 1941. године. У том периоду странка је деловала као једна од многобројних грађанских политичких партија, поштујући све законске одредбе о активностима политичких удружења, па и онда када су она шестојануарском диктатуром краља Александра Карађорђевића била забрањена. Такав партијски став није значио да се страначко вођство слагало с постојећим законодавством. Напротив, често га је критиковало, истина у границама дозвољеним законом, због чега су их политичари из других, посебно оних радикалнијих странака политичког живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, сматрали опортунистима.

Републиканци су више пута покушавали да сарађују са другим политичким партијама, првенствено оним српским странкама које се могу сматрати грађанском левицом и у којима је било републикански оријентисаних политичара. По схватањима им је био близак и Драгољуб Јовановић, један од првака Савеза земљорадника, такође републиканац, али никада нису успоставили приснију сарадњу. Лични моменти и особине вођа републиканаца, велика нетрпељивост Јаше Продановића према бившим партијским пријатељима, на пример, или политичко чистунство на којем је инсистирао Љубомир Стојановић са Јованом Жујовићем, доприносили су неуспесима сарадње републиканаца са другим политичким партијама. Интелектуалци са наглашеним индивидуализмом, многи републикански прваци, доследни својим уверењима, невешти у практичној

политици, још су теже успевали да пронађу заједнички језик са политичким неистомишљеницима. Републиканска странка, иако се упорно залагала за републиканство, демократију, већу социјалну правду и равноправност међу југословенским народима, имала је у виду социјалну структуру становништва у којем је настојала да политички ради. Сумњајући у могућност велике већине народа да се правилно користи демократијом, често је иступала више као пропагатор и проповедник идеја које су биле испред времена и простора у којима је странка деловала. Потребно је нагласити да, иако је била југословенски опредељена, странка никада није стекла већи број присталица изван подручја преткумановске Србије. Изузетак представља њена популарност у Црној Гори, где је на изборима за парламент често добијала много више гласова него у самом Београду. Из тог су се разлога српски републиканци више јављали као оснивачи друштвено и културно корисних удружења, као што је било оно окупљено око Српског културног клуба, часописа *Наша стварност*, *Напред*, *Буктиња* и других.

Републиканска странка је била састављена од српских интелектуалаца и политичара, важних учесника политичког живота Краљевине Србије. Имају се у виду пре свега страначке вође Љубомир Стојановић, Јаша Продановић и Јован Жујовић, али се исти образац може применити и на већину чланова ове странке, попут Бранислава Петронијевића, Михаила Илића, Младена Жујовића. Многи од њих били су школовани у најразвијенијим земљама Европе, у којима су стицали знања из области којима су се професионално бавили и истовремено били изложени утицају разних политичких идеја и покрета (на пример социорепубликанског Жана Жореса или републиканског Леона Буржоа у Француској).

Деловања и размишљања српских републиканаца у време Првог светског рата блиско су повезана са питањем југословенског уједињења и потоњег српско-хрватског спора у будућој југословенској држави. Многи од њих су, у оквиру српске опозиције, заједно са члановима Југословенског одбора иступали на Женевској конференцији новембра 1918. године. Њихове погледе из времена Женевске конференције упоредили смо потом са ставовима Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС) Стјепана Радића, поготово оне из 1922/3. године, када су вођства двеју републиканских странака покушала да начине

споразум о заједничкој борби против монархијских власти. Неспоразум хрватских са српским републиканцима осветљава и природу хрватског републиканског покрета, а постао је поново актуелан уочи Другог светског рата, у другачијим друштвеним и политичким околностима. С друге стране, њихов неспоразум са југословенским комунистима открива њихово поимање остваривања социјалне правде и националне равноправности међу југословенским народима. Својим негативним ставовима о хегемонијалној улози српске нације у југословенској држави Комунистичка партија Југославије није одговарала погледима и размишљањима национално врло јасно опредељених српских републиканаца. Из тог је разлога анализа овог политичког односа и испољених разлика један од важнијих циљева овог рада.

Странка је увелико носила лични печат својих вођа Љубе Стојановића, Јована Жујовића и Јаше Продановића, а са другим истакнутим научним и јавним радницима представљала је првенствено скуп дела научне и културне елите српског друштва, снажне по достигнућима у оквиру својих поља истраживања, али и чувених по моралном поштењу и доследности. Њихове акције нису биле сконцентрисане на уско партијске интересе, већ на ширење републиканских идеја у друштву – стога би се могло закључити да је Републиканска странка била друштвени покрет са препордитељском културно-политичком мисијом. Време је показало да су српски републиканци били испред њега, односно „с будаком у крчевини“ припремали су „поље“ за „новија нека покољења“.

Кључне речи: Краљевина Југославија, Југословенска републиканска странка, републиканске идеје, федерализам, унитаризам, југословенска идеја, хрватско питање, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, Јован Жујовић, интелектуалци, Краљевина Србија, парламентаризам, избори, држава.

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

УДК:.....

JUGOSLAV REPUBLICAN PARTY IN POLITICAL LIFE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1920–1941)

Summary

The Republican Party was founded in January 1920 in Belgrade, and its activities came to an end with the outbreak of the World War II in the Kingdom of Yugoslavia (April 1941). During that period, it was one of numerous democratic political parties and it abided by the law for the regulation of activities of political associations even when their work was prohibited by King Alexander's 6th January dictatorship. Such political stance did not mean that the party leadership approved of the contemporary legislation. On the contrary, they criticized it frequently, but always inside the limits set by the laws. That was the reason why politicians from other parties, and especially from more radical ones, considered them to be opportunists.

The Republicans tried to collaborate with other parties, foremost with those Serbian parties that could be labelled as democratic left and that had members open to republican ideas. One of the leaders of the Farmers Union Dragoljub Jovanović, being a republican was close to their political views, but nevertheless they had never developed a close cooperation. Personal traits of the Republican Party's leaders, for example great enmity that Jaša Prodanović harboured toward his former party colleagues, or the political puritanism of Ljubomir Stojanović and Jovan Žujović, contributed to the failures of cooperation between the Republicans and other parties. Intellectuals and individualists, consistent to their beliefs and unskilled when it came to practical politics, many of the Republican leaders had even greater difficulty finding common language with their political adversaries. The Republican Party, even though it persistently advocated for republicanism, democracy, greater social justice and equality between the Yugoslav peoples, was aware of the social structure of the population among which it tried to work. Having doubts about the possibility that the great majority of people could correctly participate in democracy, it often looked more like a propagator and a preacher of ideas that were ahead of their time and ahead of the area they carried their

activities in. It is important to stress that though it was committed to Yugoslav idea, the Party never acquired greater support outside of the territories of pre-Kumanovo Serbia. The exception was Montenegro, where it had often received more votes in parliamentary elections than in Belgrade. That were the reasons why the Serbian Republicans were often founders of socially and culturally valuable societies, such as the one centred around the Serbian Cultural Club (*Srpski kulturni klub*) and the magazines *Naša stvarnost*, *Napred*, *Buktinja*, and others.

The Republican Party consisted of Serbian intellectuals and politicians, which were important participants in the political life of the Kingdom of Serbia. This primarily refers to the party leaders: Ljubomir Stojanović, Jaša Prodanović, and Jovan Žujović, but the same remark can be applied to the majority of party members, such as: Branislav Petronijević, Miahilo Ilić, and Mladen Žujović. Many of them attended universities in the most developed European countries, where they acquired knowledge in the fields of their chosen professions while being in the same time exposed to influence of different political ideas and movements (for example the social republicanism of Jean Jaurès or the republicanism of Léon Bourgeois in France).

The activities and political thoughts of Serbian republicans during the WWI were closely connected with the question of Yugoslav unification and the following Serbo-Croatian conflict in the future Yugoslav state. Many of them, as part of the Serbian opposition, participated in the Geneva Conference in November 1918 along with the members of the Yugoslav Committee. Their stances from the time of the Geneva Conference were compared to those of the Croatian Republican Peasant Party (*HRSS*) of Stjepan Radić. Special attention was paid to their political views in 1922/3 when leaderships of the two republican parties tried to reach an agreement on common fight against the monarchy. The disagreement between Croatian and Serbian Republicans shed light on the nature of the Croatian republican movement and it regained its importance on the eve of the WWII in different social and political circumstances. On the other hand, the Serbian Republicans' disagreement with the Yugoslav Communists revealed their understanding of the realization of social justice and national equality among the Yugoslav peoples. The Yugoslav Communist Party's negative stances on the hegemonic role of the Serbian nation in the Yugoslav state did not agree with the ideas of the nationally clearly defined Serbian Republicans. The

analysis of that political relationship and the expressed differences among them was thus one of the important goals of this thesis.

The Republican Party was highly marked by personalities of its leaders Ljuba Stojanović, Jovan Žujović, and Jaša Prodanović, and together with other prominent scientists and public persons it primarily represented an assembly of a part of scientific and cultural elite of the Serbian society. Its members were accomplished experts in their fields of expertise, and, in the same time, they were known for their moral honesty and consistency. Their actions were not centered on the Party's interests, but on the spread of the republican ideas among the population – it can be concluded thus that the Republican Party was a social movement with a reforming cultural-political mission. The time has showed that the Serbian Republicans were ahead of it, or in other words, that they “with a pickaxe” prepared the “field” for “new generations”.

SCIENTIFIC FIELD: HISTORY

NARROW SCIENTIFIC FIELD: HISTORY OF YUGOSLAVIA

UDC.....

САДРЖАЈ

Предговор	1
------------------	----------

Увод	14
-------------	-----------

1. Републиканске идеје у Краљевини Србији до 1903. године и њихови носиоци 14
2. Самостална радикална странка и покушај проглашења републике 1903. године 28
3. Српске политичке странке и републиканске идеје у оквирима Самосталне радикалне странке 36
4. Републикански покрет међу универзитетском омладином у Београду 1907–1912/3. године 42
5. Слободна нација – услов остварења републиканске демократије 77
6. Утицај унутрашњих политичких сукоба и југословенског питања на издвајање српских републиканаца (1914–1918) 83

I Југословенска републиканска странка у парламентарном животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1925) 96

1. Оснивање и организовање Југословенске републиканске странке 1919–1920. године: изневерена надања 96
2. „Далеко је и од купе до уста“ – политичка пракса и теорија српских републиканаца 1920–1925. године 126
3. Српски републиканци и хрватски национално-републикански покрет Стјепана Радића 258

II Југословенска републиканска странка изван парламента (1925–1935) 329

1. Српски републиканци и хрватски национални покрет 329

2. Завођење диктатуре и забрана Југословенске републиканске странке. Кризе
Републиканске странке 345

**III Српски републиканци у време оживљавања политичког
живота Краљевине Југославије (1935–1941) 349**

1. Српски републиканци и радикална левичарска политичка опозиција 349
2. Ставови српских републиканаца према унутрашњој и спољној кризи
југословенске државе (1939–1941) 353

IV Вођи Југословенске републиканске странке 380

1. Љубомир Стојановић 380
2. Јаша Продановић 423
3. Јован Жујовић 438

Закључак 452

Извори и литература 456

Биографија

Прилози

- Изјава о ауторству
–Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада
–Изјава о коришћењу

Предговор

Нововековна српска држава била је по облику државног уређења монархија, на чијем челу су били кнежеви, а од 1882. краљеви из династија Карађорђевић и Обреновић. Међутим, већ у време првих владара из поменутих династија појавиле су се присталице другачијег, републиканског облика државног уређења. Међу Србима школованим ван Србије у време кнеза Александра Карађорђевића средином XIX века неколико њих јавно се изјашњавало за републику и супротстављало као напреднији републикански облик државног уређења монархијском. Један од либералних првака, Владимир Јовановић, отац касније чувеног правника и историчара Слободана Јовановића, писао је средином XIX века у републиканском духу у листу *La liberte Serbe*, објављиваном у Швајцарској. Српску државу су као републику замишљали државници и интелектуалци попут Стојана Бошковића, Стојана Вељковића, Милована Јанковића и Јеврема Грујића.

Поред Владимира Јовановића, за увођење републиканског уређења у деветнаестовековну Србији упорно се залагао и Драгиша Станојевић (1843–1918), српски социјалиста. Велики поштовалац републике у Сједињеним Америчким Државама, свестан да је српски народ у великој већини био монархијски расположен, јер за други облик владавине осим монархијског није ни знао, сматрао је да је у Србији прво требало основати републиканску партију која би га припремила за демократску и социјалну републику. Јака монархија и горући национални проблем ослобођења и уједињења Срба у једну државу нису, међутим, остављали места за организовање републиканске партије и преуређење државе на републиканској основи. Ипак, републиканске и социјалистичке идеје живе су међу малобројном српском интелектуалном елитом, рођеном '60-их и '70-их година XIX века и школованом у развијеним европским државама попут Француске и Немачке. Упоредо са републиканским идејама, у наведеним државама су усвајали идеје о нацији, у првом реду оне француског порекла. Природно осећање за демократију, које су понели са собом из још увек „сирове“, али у политичком погледу демократски расположене патријархалне Србије,

преплитало се са оданошћу републиканским идеалима усвојеним током образовања у земљи и на страни. Најистакнутији представници ових национално свесних и републикански оријентисаних генерација – Љубомир Стојановић, Јаков Јаша Продановић, Јован Жујовић – касније су у првој југословенској држави основали Југословенску републиканску странку (у даљем тексту само Републиканска странка).

Уклањање династије Обреновић из политичког живота Србије (1903) на моменат је ондашњим српским републиканцима улило наду у могућност успостављања републике. Вођи Самосталне радикалне странке и републиканци Јован Жујовић и Јаша Продановић деловали су у том правцу одмах након првих вести о убиству краљевског пара, али нису остварили значајнији успех. Под притиском официра-завереника и зарад националног јединства у наступајућим борбама за ослобођење и уједињење Срба, потом и осталих југословенских народа, привремено су одустали од пропагирања републиканства, иако га се нису одрекли. Напоредо са републиканским акцијама левичарски оријентисаних самосталаца, окупљених око *Дневног листа* Јована Скерлића, Косте Куманудија и Милана Грола, републикански покрет заживео је у првој деценији XX века међу студентима Београдског универзитета, предвођеним Михаилом Илићем и Славком Крчевинцем. Након Првог светског рата, преживели део ове групе омладинаца-републиканаца са Београдског универзитета чинио је, предвођен Михаилом Илићем, језгро Републиканске странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији.

Српска Социјалдемократска странка, предвођена Димитријем Туцовићем, такође се залагала за републику. У српској и југословенској историографији је скренута пажња на појаву републиканских идеја међу српском интелектуалном и управљачком елитом у Краљевини Србији и потом Краљевини Југославији (радови Бранка Петрановића, Момчила Зечевића, Бранислава Глигоријевића, Милоша Ковића, Љубинке Трговчевић, Мире Радојевић), али је изостала опширнија анализа њиховог републиканизма у посебним монографским студијама.

Према сећању једног од српских републиканца, „настали су ратови 1912–1918“ и, „као што музе ћуте тада“, тако се и унутрашња политика Србије утишала. Тек од 1917. године српска опозиција је отвореније иступила против политике регента Александра Карађорђевића, пошто он више није давао „никакве наде за демократску владавину“. Његово недемократско понашање у Солунском процесу и прејудуцирање облика уређења будуће југословенске државе као монархије учинили су да српски опозиционари, у првом реду Јаша Продановић и Љубомир Стојановић, потпуно раскину са монархијом. Посветивши се раду на организовању једног ширег републиканског покрета међу Србима и Југословенима, заложили су се за успостављање југословенске државе као федеративне републике на демократским и социјалним основама (опште право гласа, слобода збора и договора, слобода штампе, осмочасовно радно време, државна интервенција у економским односима становника, бесплатно школство, здравствено и пензијско осигурање). Наведени циљеви чинили су основни део програма потоње Републиканске странке, на чијем су оснивању и организовању марљиво радили током 1919. године.

У новооснованој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца српски републиканци су 1918–1919. године покушали да за своје гледиште придобију већи део првака пређашње Самосталне радикалне странке, чије су познате вође били до Првог светског рата. Већина српских самосталаца пришла је, међутим, Љубомиру Љуби Давидовићу и са њим основала Југословенску демократску странку, а један мањи део Савезу земљорадника, у коме је такође било републиканаца. Љубомир Стојановић и Јаша Продановић нису се поколебали, већ су приступили организовању Републиканске странке у Београду и Србији 1920. године. Републиканска странка је деловала током целог међуратног периода и у годинама по завршетку Другог светског рата.

Период 1920–1941. године, којим је омеђена наша тема, представља историјски и историографски устаљену периодизацију југословенске политичке прошлости, али и тематски уоквирену целину у историјату Републиканске странке. Странка је основана јануара 1920. у Београду, да би свој рад као политичка партија прекинула са почетком Другог светског рата у Краљевини Југославији априла 1941. године. У том периоду странка је деловала као једна од

многобројних грађанских политичких партија, поштујући све законске одредбе о активностима политичких удружења, па и онда када су она шестојануарском диктатуром краља Александра Карађорђевића била забрањена. Такав партијски став није значио да се страначко вођство слагало с постојећим законодавством. Напротив, често га је критиковало, истина само у границама дозвољеним законом, због чега су га политичари из других, особито радикалнијих странака политичког живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, сматрали опортунистичким.

Републиканци су више пута покушавали да сарађују са другим политичким партијама, првенствено оним српским странкама које се могу сматрати грађанском левицом и у којима је било републикански оријентисаних политичара. По схватањима им је био близак и Драгољуб Јовановић, један од првака Савеза земљорадника, такође републиканац, али никада нису успоставили приснију сарадњу. Лични моменти и особине вођа републиканаца, велика нетрпељивост Јаше Продановића према бившим партијским пријатељима, на пример, или политичко чистунство на којем је инсистирао Љубомир Стојановић са Јованом Жујовићем, доприносили су неуспесима сарадње републиканаца са другим политичким партијама. Интелектуалци са наглашеним индивидуализмом, многи републикански прваци, доследни својим уверењима, невешти у практичној политици, још су теже успевали да пронађу заједнички језик са политичким неистомишљеницима. Републиканска странка, иако се упорно залагала за републиканство, демократију, социјалну правду и равноправност међу југословенским народима, имала је у виду социјалну структуру становништва у којем је настојала да политички ради. Сумњајући у могућност велике већине народа да се користи демократијом, често је иступала више као пропагатор и проповедник идеја које су биле испред времена и простора у којима је странка деловала. Потребно је нагласити да, иако је била југословенски опредељена, странка никада није стекла већи број присталица изван подручја преткумановске Србије. Изузетак представља њена популарност у Црној Гори, где је на изборима за парламент често добијала много више гласова него у самом Београду. Из тог су се разлога српски републиканци више јављали као оснивачи друштвено и

културно корисних удружења, као што је било оно окупљено око Српског културног клуба, часописа *Наша стварност*, *Напред*, *Буктиња* и других.

Управо због наведених околности током израде дисертације изашли смо из одређених временских оквира теме, и пре 1920. и после 1941. године. Јер, у покушају да се разумеју идеје које је странка заступала, неопходно је било да установимо које су околности утицале на њихову појаву и развој, колико су биле својствене југословенским/српским републиканцима, а колико прилагођене условима у којима су пропагиране. Исто тако, када су делимично реализоване 1945. године, колико су заиста представљале циљ за који су се њихови заговорници дуго година упорно борили.

Републиканска странка је била састављена од српских интелектуалаца и политичара, важних учесника политичког живота Краљевине Србије. Имају се у виду пре свега страначке вође Љубомир Стојановић, Јаша Продановић и Јован Жујовић, али се исти образац може применити и на већину чланова ове странке, попут Бранислава Петронијевића, Михаила Илића, Младена Жујовића. Многи од њих били су школовани у најразвијенијим земљама Европе, у којима су стицали знања из области којима су се професионално бавили и истовремено били изложени утицају разних политичких идеја и покрета (на пример социорепубликанског Жана Жореса или републиканског Леона Буржоа у Француској). Отуда смо анализирали идеје и покрете који су, као нови, били доминантни у време школовања српских републиканаца у европским земљама, колико су од наведеног они усвојили, на који начин, како су покушали да га пренесу међу политичке масе, у прво време српске, а након 1918. године и југословенске.

Деловања и размишљања српских републиканаца у време Првог светског рата блиско су повезана са питањем југословенског уједињења и потоњег српско-хрватског спора у будућој југословенској држави. У том смислу анализирали смо ставове српских републиканаца, те смо њихове погледе из времена Женевске конференције упоредили потом са ставовима Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС) Стјепана Радића, поготово оне из 1922/3. године, када су вођства двеју републиканских странака покушала да начине споразум о заједничкој борби

против монархијских власти. Неспоразум хрватских са српским републиканцима осветљава и природу хрватског републиканског покрета, а постао је поново актуелан уочи Другог светског рата, у другачијим друштвеним и политичким околностима. С друге стране, њихов неспоразум са југословенским комунистима открива њихово поимање остваривања социјалне правде и националне равноправности међу југословенским народима. Својим негативним ставовима о хегемонијалној улози српске нације у југословенској држави Комунистичка партија Југославије није одговарала погледима и размишљањима национално врло јасно опредељених српских републиканаца. Из тог је разлога анализа овог политичког односа и испољених разлика један од важнијих циљева овог рада.

Напоменули смо да је странка увелико носила лични печат својих вођа Љубомира Стојановића, Јована Жујовића и Јаше Продановића, те да је представљала првенствено скуп дела научне и културне елите српског друштва, снажне по достигнућима у оквиру својих поља истраживања, због чега је један од циљева истраживања био и утврђивање улоге и ауторитета вођства Републиканске странке. Да би се разумело њихово понашање у оквирима ЈРС током међуратног периода, напуштање странке од стране дела чланства (посебно уочи Другог светског рата) и разлази са страначким вођама, као и потоња сарадња већине страначких првака након Априлског рата 1941. године са равногорским покретом Драгољуба Михаиловића, истражили смо образовање и социјални статус најистакнутијих чланова странке, природу њиховог републиканског опредељења и снагу националних осећања.

Сажимајући више појединачних циљева, који би требало да резултирају научним тумачењем деловања Републиканске странке у политичком животу између два светска рата, желели бисмо посебно да нагласимо потребу разумевања овог питања у контексту постојања српске грађанске левнице, која се свих тих година конфронтирала са недемократским режимима, тежећи политички, социјално и национално праведнијем друштву. Истовремено, ова се појава може посматрати као део критички настројеног политичког мишљења у много дужем периоду, које је од Београда стварало најзначајнији центар политичког опозиционарства у Србији и Југославији.

Дисертација је заснована на архивској грађи различитог порекла, похрањеној у Архиву Српске академије наука и уметности, Архиву Србије, Архиву Југославије, Рукописном одељењу Народне библиотеке Србије у Београду, Хрватском државном архиву и Рукописном одељењу Националне и свеучилишне књижнице у Загребу. У наведеним архивским установама налази се највећи део грађе за изучавање рада српских републиканаца, будући да је већина њих живела и радила у Београду, док су подаци из хрватских архива, иако малобројни, драгоцени с обзиром на то да показују однос дела хрватске интелектуалне и политичке елите према београдском републиканском покрету.

Архивску грађу највећим делом чини рукописна преписка страначких првака из личних фондова и заоставштина, неједнаких по обиму и квалитету. Насупрот богате заоставштине Љубомира Стојановића у Архиву САНУ, на пример, стоји оскудна заоставштина Бранислава Петронијевића, такође једног од првака ЈРС. Изузетно је била драгоцену Историјска збирка Јаше Продановића. Лични фонд Јована Жујовића у Архиву Србије обилује грађом и у великој је мери користан у проучавању активности Републиканске странке и њених првака све до његове смрти 1936. године. У загребачким установама за истраживање су биле корисне заоставштине српских и хрватских интелектуалаца Милана Турчина, Ивана Мештровића, Петра Мештровића и Стјепана Радића, похрањене у Националној и свеучилишној књижници у Загребу.

Поред необјављених архивских извора, у изради дисертације коришћени су штампа и периодика, при чему првенствено имамо у виду београдски *Српски књижевни гласник* и загребачку *Нову Европу*, у којима су републиканци објављивали текстове на тему републиканизма, а потом часописе и листове *Наша стварност*, *Буктиња*, *Српски глас*, *Напред*. Мемоарски списи и сећања значајних јавних, културних и политичких радника међуратног периода у којима се помињу републиканци и њихове теорије, макар и укратко, били су незаобилазни у истраживању наведене проблематике и понекад представљају прворазредни историјски извор (Јован Томић, *Југославија у емиграцији*, Београд 1921; Драгиша Васић, *Деветсто трећа (Мајски преврат)*, Београд 1925; Милан Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939; Јован Жујовић, *Дневник*, књ. I–II, приредио Драгоје Тодоровић, Београд 1986; Младен

Жујовић, *Есеји о политичким људима и догађајима 1903–1959*, Врњачка Бања 2004; Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I–IV, Београд 2008, и други).

Иако о страначком животу међуратне југословенске државе у југословенској историографији постоји велики број радова, у првом реду оних Бранислава Глигоријевића, о Републиканској странци готово да их уопште нема. Бранислав Глигоријевић је утврдио да републиканска партија није имала велики успех на политичком терену прве југословенске државе, али и да због вредности идеја које је проповедала – демократије, републиканског и федералног уређења југословенске државе, представља тему значајну за истраживање политичке мисли бројно мањег, али не и снагом ума слабијег дела српске културне и политичке елите у међуратном периоду. Поменути историчар дао је основе за опсежније истраживање српских републиканаца у оквиру Републиканске странке и синтезом историјских чињеница указао на њихова препознатљива обележја у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије. Међутим, идеје које су проповедали и око којих су се спорили и разилазили – модели демократије и републиканског уређења државе (амерички, француски или швајцарски), шира анализа односа према хрватском републиканском покрету, однос према Комунистичкој партији Југославије и другим левичарским, у првом реду српским странкама, однос према Совјетском Савезу, потреба веће социјалне правде у југословенској држави, привредни програм странке – нису шире аналитички обрађиване, нити је било указано на њихове корене и на дубљу природу и порекло републиканских уверења.

У литератури се Републиканска странка углавном помиње као изузетак међу српским политичким странкама у југословенској краљевини, пре свега због залагања за југословенску државу као федеративну републику. Међутим, наведена тврдња нема намеру да покаже како старије генерације историчара нису увиделе потребу проучавања идеја и опредељења српских републиканаца. Један од њих, српски и југословенски историчар Бранко Петрановић у неколико својих радова је скренуо пажњу на ову малу, али значајну групу српских политичара, највише у заједничкој синтези са Момчилом Зечевићем *Агонија две Југославије*, објављеној у Београду 1991. године.

Међутим, аналитичких радова о странци и њеном раду нема. Љубинка Трговчевић (*Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*) и Мира Радојевић су својим радовима (*Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*) у знатној мери употпуниле празнину у овом погледу за период пре и током Првог светског рата. Ипак, недостатак историографске литературе за време после 1919. године условио је да се истраживање пре свега састоји у проналажењу, прикупљању и ишчитавању у првом реду необјављених, неретко и некоришћених историјских извора, похрањених највише у домаћим српским архивским установама. Малобројност извора, великим делом рукописних заоставштина (углавном преписка), условљена је чињеницом да је странка била мање важна као политичка снага, због чега није била ни посебно праћена од стране власти (као што је чињено са неким већим политичким партијама), нити су о њој прављене опсежније анализе од стране опозиције. Подаци се већином налазе у личним фондовима и заоставштинама угледних страначких личности. Због тога се може изрећи тврдња да се проучавање странке српских републиканаца темељи на истраживању приватног и јавног рада најугледнијих малобројних личности странке, што је овом истраживању дало и карактер биографије, будући да сам скоро непрестано пратио размишљања и погледе истакнутих учесника српског и југословенског јавног живота с краја XIX и прве половине XX века.

Док је литература о Републиканској странци више него скромна, политичке идеје најразвијенијих европских држава XIX века, које су утицале на учеснике стварања југословенске државе међу српском интелектуалном елитом школованом ван своје матичне државе, у знатној мери су историографски обрађене. Посебно бисмо истакли следеће радове: Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986; *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 1–2, Београд 1989; Милош Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, магистарски рад у рукопису, одбрањен 2003. на катедри за Општу историју новог века; Мира Радојевић, *Научник и политика: Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007. Последња два

рада широко образлажу, између осталог, и политичко деловање у теорији и пракси српских републиканаца у јавном животу Краљевине Србије. С друге стране, Републиканска странка и њене присталице укратко се помињу у великим синтезама политичке историје југословенске краљевине, с освртом на основне идеје и жеље републиканаца за успостављање федеративне југословенске републике. Бранко Петрановић је у својим радовима указао на значај српских републиканаца окупљених око Републиканске странке, али није подробније анализирао њихову јавну и политичку делатност (*АВНОЈ – револуционарна смена власти: 1942–1945*, Београд 1976; *Револуција и контрареволуција*, књ. I–II, Београд 1983; *Историја Југославије 1918–1988*, књ. I–II, Београд 1988; *Агонија две Југославије*, Београд 1992). Слично је и са радовима Бранислава Глигоријевића (*Државно и друштвено уређење Југославије у гледиштима српских републиканаца*, „Историја 20. века“, бр. 2/1985; *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1970; *Парламент и политичке странке у Југославији (1919–1929)*, Београд 1979), Драгослава Јанковића (*Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд 1967; *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд 1973), Ђорђа Станковића (*Никола Пашић и југословенско питање*, књ. I–II, Београд 1985) и Љубодрага Димића (*Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, књ. I–III, Београд 1996–1997; *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд 1998).

До сада освојена сазнања о историји Републиканске странке упутила су нас на опредељивање за комбиновани хронолошко-тематски принцип излагања истраживачких сазнања. Резултати истраживања отуда су изложени у мањем броју великих хронолошко-проблемских целина у оквиру којих су се нашли више мањих тематски, хронолошко или хронолошко-тематски обрађених потпоглавља.

Предложена дисертација има десет целина: предговор, увод, четири поглавља осмишљена по хронолошко-тематском принципу, закључак, резиме, списак извора и литературе и садржај.

Први део рада чини **Предговор**, у којем смо образложили методолошки приступ теми, критички се укратко одредили према коришћеним изворима и литератури и дали преглед структуре рада.

У оквиру **Увода** приказан је политички контекст у којем су формирану будући српски републиканци из Краљевине Србије, односно културна и друштвена околина из које су потицали, у којој су се школовали и усвајали политичке теорије на основу којих су се изградили као политичари и учествовали у јавном животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије од 1918. године. Одрасли су у време компромитовања монархије Обреновића и династичког преврата 1903. године у Србији. Спољни утицаји, у идејном смислу првенствено француски, нису такође били занемарљиви. Посебна пажња обрађена је на присталице републиканске идеје у српским политичким странкама у Краљевини Србији и студенте осниваче Студентског републиканског клуба на Београдском универзитету, од којих ће касније у југословенској краљевини бити образовано језгро Републиканске странке.

Прво поглавље садржи приказ и анализу историјско-политичких околности у којима су вође српских републиканаца, пре свега Јаша Продановић и Љубомир Стојановић, заузимали став према питању југословенског уједињења и радили на организовању и оснивању Републиканске странке 1918–1920. године, покушавајући да у републикански табор привуку што већи број угледних политичара из Самосталне радикалне странке. Приказане су идеје у погледу организовања државе као федеративне републике, економски програм и борба републиканаца у политичкој стварности прве државе југословенских народа, закључно са 1925. годином. Односи и сарадња републиканаца са хрватским републиканцима, те са југословенским комунистима, као и односи, покушаји сарадње и размимоилажења са другим политичким партијама, првенствено левичарски оријентисаним, испраћени су кроз целу студију у оној мери у којој су комунисти и грађански политичари у различитим периодима долазили у додир са вођама Републиканске странке.

Друго поглавље састоји се из покушаја приказа и тумачења: 1) уочљиве кризе републиканског покрета у другој половини двадесетих и, поред наведеног

опадања републиканства, 2) упорног опстајања „главног штаба“ Републиканске странке и његових идеја у јавном животу југословенске државе. Праћене су теорије републиканизма и демократизма које су средином двадесетих у неколико листова анализирали и приказивали републиканци (на пример у часопису *Буктиња* 1923–1925. године). Анализиране су активности републиканаца уочи и у време шестојануарске диктатуре краља Александра Карађорђевића (када је странка формално била распуштена), као и покушаји шефа странке, Јаше Продановића, да путем личних веза и познанстава са кључним личностима режима заведе републикански облик владавине у Југославији. Такође, анализиран је однос према појави национал-социјализма у Немачкој, као и ставови републиканаца према све изразитијим српско-хрватским спорењима и српско-српским расправама око питања унутрашњег преуређења државе.

Треће поглавље обухватило је период након мајских избора 1935, а у њему је приказано деловање републиканаца у време оживљавања политичког живота државе, закључно са почетком Другог светског рата у Краљевини Југославији априла 1941. године и њеним војним сломом. Посебна пажња обрађена је на акције републиканаца у културном и друштвеном животу Краљевине Југославије у наведеном периоду и на њихове ставове према израженој унутрашњој и спољној кризи југословенске државе. Априлски рат, брзи војни слом и масовна одмазда над српским народом широм југословенских земаља, спроведена од стране окупатора и његових сарадника (у првом реду хрватских усташа), утицаће вишеструко на српске републиканце да се већ у прво време окупације, упркос њиховом принципијелном залагању за републику, определе за равногорски, у суштини национални и ројалистички покрет отпора у Југославији, и активно са њим сарађују. Други антифашистички покрет, комунистички, био је за многе републиканце неприхватљив због дотадашњег става према српској нацији као хегемонистичкој, а у складу с тим и због погледа на њен положај у обновљеној Југославији, што не значи да један део њих није учествовао на страни комуниста у рату (најизразитији пример је Бора Продановић, син Јаше Продановића).

Четврто поглавље садржи приказ страначких вођа и анализу њиховог деловања у политичком животу Краљевине Југославије, с посебним освртом на

три идејна творца и шефа Републиканске станке: Јашу Продановића, Љубомира Стојановића и Јована Жујовића.

У **Закључку** су укратко приказани и заокружени резултати истраживања, а **Списак извора и литературе** представља детаљан попис изворног и историографског материјала, коришћеног у изради докторске дисертације. Рад такође има кратак **Резиме** на енглеском језику и **Садржај**.

I Увод

Републиканске идеје у Краљевини Србији до 1903. године и њихови носиоци

Југословенска републиканска странка је била мала странка великих људи и идеја у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије.¹ Изгледи на практични успех и долазак на власт су јој били мали, али је због људи који су је чинили, већином ондашњих великих српских интелектуалаца, била несвакидашња појава у средини у којој је деловала. Као истакнути и признати југословенски и европски стручњаци у областима својих струка, у политичком животу су више деловали проповедањем републиканских идеја за неко будуће, надолazeће доба. Идејни корени учења српских републиканаца сежу у Србију кнеза Михаила Обреновића, у оно време када су се у Француској републиканци огорчено борили за победу над монархијом Наполеона III, а један део српских интелектуалаца се у таквој клими школовао на француским универзитетима и долазио под утицај републиканских идеја, те социјалистичких и радикалних покрета.

*

Владавина последња два владара из династије Обреновића, кнеза и краља Милана и његовог сина краља Александра, била је испуњена бурним политичким догађајима, поготово после ослободилачких ратова Србије 1876–1878. и стицања независности српске државе на Берлинском конгресу 1878. године. Убрзо после стицања независности, Кнежевина Србија је указом кнеза Милана Обреновића проглашена за краљевину (1882), уз пуну подршку и признање од стране моћне Аустроугарске монархије.² Велика већина српског народа у Србији није ни знала

---

¹ У даљем тексту дисертације биће коришћен назив Републиканска странка.

² Подршка Двојне монархије је била у складу са одредбама Тајне конвенције из 1881. године, према којима је кнез Милан Обреновић у замену за аустроугарску подршку Србије и њених циљева на Берлинском конгресу учинио српску спољну политику и привреду зависном у односу на Аустроугарску (Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд 1990, 334–335).

за неки други облик државног уређења, изузев монархијског. Ипак, танак слој српске интелигенције који је учествовао у вођењу државних послова упознао се средином XIX века са републиканским идејама, првенствено током школовања на универзитетима у Западној Европи.

Један део либералне интелигенције у Србији је већ на Светоандрејској скупштини 1858. године иступио са извесним републиканским тежњама.³ У скупштини је било радикала или републиканаца, од народа прозваних „црвењака“.⁴ Владимир Јовановић, један од светоандрејских либерала, је у време друге владавине кнеза Михаила био отпуштен из државне службе као присталица идеја италијанског републиканца Ђузепе Гарибалдија и руског филозофа Александра Херцена. Губитак државне службе није га поколебао у прокламовању републиканских идеја – отишао је у Швајцарску, где је у „републиканском духу“ неко време издавао лист „Српска слобода“, који је био забрањен за Србију. Поред Владимира Јовановића, кнежевске власти у Србији су позвале на одговорност због наводног пропагирања републиканских идеја и његове пријатеље Стојана Вељковића, Јеврема Грујића, Милована Јанковића и Стојана Бошковића, те их казнили.⁵

Међутим, у ондашњој Србији најјасније и најотвореније републиканство је проповедао Драгиша Станојевић, књижевник, политичар и један од највећих полемичара свога доба (уз Перу Тодоровића). На школовању ван Србије је боравио око двадесет година, углавном у Француској и Немачкој. У Србију се вратио 1865. године и постао професор Лицеја, али је због убиства кнеза Михаила морао да емигрира из земље, иако на суду није било доказано да је имао било какве везе са завереницима. Од тада па до краја живота се борио за успостављање републиканског облика владавине у Србији Обреновића.

Под утицај републиканских идеја дошао је у Паризу шездесетих година XIX века. У својим списима залагао се за успостављање демократске и социјалне републике у Србији по угледу на Француску републику од 1848. године. Истицао је да у развоју унутрашњег државног живота сваке државе постоје три етапе:

---

³ Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. I, Београд 1947, 186–206.

⁴ Јован Жујовић, *О републиканизму у Србији*, Београд 1923, 4–5.

⁵ Никола Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, 5–6, рукопис похрањен у Архиву Српске академије наука и уметности, 14.329.

деспотизам, парламентаризам и демократија. Природу деспотизма није посебно образлагао, док је недостатак парламентаризма сагледавао у подели власти на извршну и законодавну, због чега је предлагао народну републику у којој ове поделе не би постојало.⁶ Такође, одушевљавао се републиканским уређењем Сједињених Америчких Држава, али је и овде за Драгишу Станојевића пре свега био у питању морално-социјални моменат – „Тамо председник републике има 120.000 франака годишње, а монарх у Србији 500.000 франака“.⁷

Драгиша Станојевић није проповедао једну социјалну доктрину за цело друштво, нити социјализам реализован од државе, већ апсолутну економску и политичку слободу народа да одлучује у унутрашњој и спољној политици државе, чиме је требало да буде гарантована равнотежа између постојећих „разних воља“ у држави. Притом, првенство је давао политичким слободама, будући да је сматрао да човечанство „потребује више политичку слободу него материјалну независност“, због чега је држава која „остварује слободу“ водила „до те материјалне независности, до опште среће“.⁸ Тврдио је да је држава као организација вечито постојала и није сумњао да ће у будућности постојати као природна последица постојања људске воље. Односно, покретачку снагу државног и друштвеног развоја тражио је у *вољи*. Ставовe о држави је изградио на основу уговорне теорије природно-правне школе и теорије органске, биолошке школе, чију је оправданост по једној својој варијанти доказивао Јохан Каспар Блунчли, његов бивши професор у Немачкој и један од тадашњих најчувенијих правних теоретичара.⁹

Међутим, Драгиша Станојевић је делимично прихватио уговорну теорију. У својим текстовима је критиковао Жан-Жак Русоове поставке о слободној вољи појединца при склапању друштвеног уговора, будући да се на основу такве тезе могло да закључи да се слободном вољом могла и да раскине државна веза, што није одговарало тврдњи српског теоретичара да је држава вечна. У ствари, у списима овог српског републиканца су били посебно истакнути принципи индивидуалистичког либерализма по уговорној теорији Џона Лока, који је бранио

---

⁶ Андрија Раденић, „Драгиша Станојевић – живот, рад и идеје“, *Историјски часопис*, бр. 7/1957, 146–149.

⁷ Н. Станаревић, *н. д.*, 7.

⁸ А. Раденић, *н. д.*, 152–153.

⁹ А. Раденић, *н. д.*, 163.

природна права грађана у њиховом односу према властима. Слично енглеском филозофу и Драгиша Станојевић је сматрао да појединци уговором не преносе своје суверено право самоуправљања на државну власт. Државна власт је имала тачно ограничене надлежности: да штити природна права појединаца, док су појединци у одбрани ових својих права имали право и на буну.¹⁰ Уместо општег појма *народ* истакао је посебни појам *појединац*. И док је с једне стране државу прогласио вечном, дотле је са друге стране негирао усредсређивање власти, тј. воља у једном лицу, у држави.

Као противник конституционализма, чији су се принципи почели примењивати и у Кнежевини Србији под Намесништвом (1868–1872), Драгиша Станојевић је прихватио становиште да је у држави један правни однос основан на друштвеној солидарности, те се увек могао и раскинути. Сматрао је централну владу нужном, али јој, узимајући у обзир и тезе француских социјалиста (Пјера Жозефа Прудона, Луја Блана), није давао за право да представља државну личност, да учествује у стварању државне воље, негирао јој је правна својства државног *органа*, те ју је сматрао само за агента, односно за онога који је имао да извршава већ створену државну вољу из самостално донесених одлука грађана. Тражио је демократске слободе као универзално средство које је требало да помогне интересима већине народа у борби против апсолутистичког режима. У циљу заштите политичких и економских интереса мањине од експлоатације од веће и јаче стране у друштву прокламовао је право организоване друштвене солидарности, те права појединца, права човека и грађанина, изборна и друга јавна политичка права.¹¹ Посебно је наглашавао потребу економске солидарности у друштву и корисност политичке узајамности међу грађанима, али је поред моралних категорија увео и материјалну: интерес. Међутим, „интересом“ није ишао ка томе да објасни постојеће материјалне и духовне разлике у друштву, већ је само настојао да утиче на њихово смањење.¹²

У критици постојећег либералног режима у ондашњој Србији Драгиша Станојевић је често износио захтеве за апсолутним слободама, за успостављање „радикалне демократије без династија“, увек их поткрепљујући тежњама народа

---

¹⁰ Исто, 152–153, 162–163.

¹¹ А. Раденић, н. д., 164–165.

¹² Исто, 170.

испољаваним већ неколико пута у њему блиској историји Србије (1839, 1858, 1868. године). Тврдећи много година касније да српски народ није у основи склон монархизму и апсолутној власти једног човека, српски републиканци су се, попут Драгише Станојевића, у јавности краљевине СХС/Југославије позивали управо на ове и датуме сличне тематике – убистава и насилног свргавања владара током бурне деветнаестовековне историје Србије. Такође, Драгиша Станојевић је увек истицао потребу рушења монархије и успостављања социјалне републике, као једине погодне државне форме за народ у Србији, те нападао либерале због њихове привржености династији Обреновића.¹³

Оптужбе Драгише Станојевића на рачун либерала изазвале су њихово негодовање, те су „осули читаву паљбу против Станојевића“.¹⁴ У критици његових идеја обележили су га само као републиканца, не и као социјалисту. Погођен због, како је сматрао, једностраног тумачења његових ставова, Драгиша Станојевић је одговорио чланком „Којој партији ја припадам“, у коме је изричито истакао своје друштвено-политичко гледиште. У одговору либералима нагласио је да не припада „оним адвокатско-буржоаским ‚републиканцима‘ који су из зле воље или незнања противници социјализма“. Убеђен у „ваљаност(и) главних начела ново-социјализма и толико им одан“, одговарао је да републику не би ни тражио кад би монархија била способна да их оствари. „Истина, ја се не слажем“, писао је, „потпуно са Интернационалом што се тиче средстава, а у неколико и што се тиче самих начела (и задржавам себи право критике), али је ипак Интернационала партија, с којом се ја највише слажем, и под чијом заставом војевати никад се устезао не бих“.¹⁵ Истовремено, истакао је, ублажујући свој интернационализам, да је члан Лиге за мир и слободу „поглавито зато, што је ту *источно питање*, дакле *српска ствар* (истакао А. Лукић) на дневном реду, и што би се преко те дружине српској ствари могла лепа (морална) услуга учинити“.¹⁶

Због сукоба са владајућим либералима Драгиша Станојевић је дуго времена био у емиграцији по Европи. До 1882. године и повратка у Србију боравио је у европским градовима попут Лондона, Минхена, Париза и обогаћивао своја знања из друштвених наука. Почетком осме деценије XIX века основну

---

¹³ Исто, 172–173.

¹⁴ Исто, 173.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

покретачку снагу друштва није сагледавао искључиво у вољи појединца, већ све више у односима производње. У ствари, током својих путовања боље се упознао са радовима и настојањима Огиста Конта, Андрија де Сен-Симона, Жозефа Фуријеа, Фердинанда Ласала, Јохана Карла Родбертуса, Карла Маркса, Фридриха Енгелса, и, „уместо да иде на десно, скреће на лево“.¹⁷ У чланцима о социјализму и републиканизму из 1881. године тврдио је да у основи „свагда остају економски услови прави извор и главни покретач социјалних преображаја“. Није признавао скоковит, већ само „поступни развитак“, те је, као и раније, изузетан значај придавао републиканском облику владавине. Остварење социјалне слободе и правде није могао да замисли без успостављања републике у држави. Управо због инсистирања на промени облика владавине као нужног услова за успостављање социјалистичког друштва Драгиша Станојевић ће доћи у сукоб са Народном радикалном странком у Србији, која у време његовог повратка није била на власти, али се својим методом политичког деловања била учврстила у највећем делу народа у Србији. Радикали су негирали Станојевићев захтев за променом облика владавине, сматрајући да би им у том случају „практички рад“ био онемогућен, а и „сам народ их не би разумео“.¹⁸ Тренутан сукоб са радикалима привремено га је препоручио владајућој Напредној странци, те му је она након повратка у Србију обезбедила место у државној служби.

Ипак, блискост напредњака и Драгише Станојевића није дуго трајала. Републиканац социјалиста сукобио се са њима када је 1883. године с поставки социјалистичких теорија и доктрина у студији *Интереси српства* покушао да дође до нових сазнања за решење проблема друштвеног преображаја у Краљевини Србији. Уверен да је за Србију највећу опасност представљао капитализам са Запада, предвиђао је да кад „западни капитал постане *економски* господар Србије, западни *капиталисти* постаће господари *политичке* Србије“.¹⁹ Закључио је да је заосталост земље условљена страним капиталом, који је био заинтересован да извезе што више сировина, а не да подигне српску индустрију за њихову прераду. Међутим, пошто у Србији није налазио постојање капиталистичког система и бројног пролетеријата као у Западној и Централној Европи, сматрао је да је

---

¹⁷ Исто, 184.

¹⁸ Исто, 185.

¹⁹ Д. Станојевић, *Интереси српства*, Београд 1883, 14. Цитирано према А. Раденић, н. д. , 188.

његова земља могла да избегне напетости и сукобе који су настајали као последица неравномерне распоређености капитала у једном друштву. Истицао је да су његове идеје не превратне, него идеје „реда и рачуна“, и тражио интервенцију државе у привреди, али не више у име социјализма, него у име „економизма“, „србизма“. Пошто је, према мишљењу Драгише Станојевића, социјални покрет у његовој домовини представљао тада миран развитак у односу на исти револуционарни у Западној Европи, требало је да му држава укаже подршку и тако предупреди могуће социјалне сукобе у будућности, те обезбеди поступно образовање здравог социјалног друштва у заосталој Србији.²⁰ Коначно, када је у памфлету *Кајмакамци* прозвао министра председника напредњачке владе Милутина Гарашанина за политику вероломства, кукавичлука, батинања, отимања пореза, пораза на Сливници, за прогон радикала, Драгиша Станојевић је онда остао и без странке (без државне службе остао је после списка *Интереси српства*). Ипак, својим суштински утопистичким идејама у ондашњим политичким приликама није могао да окупи довољан број присталица за образовање бројне и јаке политичке партије у узаврелом политичком животу Србије осамдесетих година XIX века. Радикали су на изборима 1886. године однели убедљиву победу. Уверен да са њима може радити на остваривању својих идеја, Драгиша Станојевић је позвао своје истомишљенике да се прикључе Радикалној странци „као левица њена“.²¹

У Радикалној странци држао се двојства – као радикал захтевао је демократски устав и политичке, грађанске слободе; истовремено је као социјалиста тражио државна средства за подизање народних радионица и отварање произвођачких задруга. Приступ Радикалној странци је оправдавао циљевима националне политике, у првом реду одбрани интереса Србије насупрот продору аустроугарског империјализма.²² Поред наглашавања сопственог социјал-републиканизма, Драгиша Станојевић није могао да пренебрегне чињеницу да је његова нација још увек била у подређеном положају у ондашњем свету, те да јој је, поред мање опасне Османске царевине озбиљну препреку на путу ка слободи и уједињењу представљала агресивна империјална политика

---

²⁰ А. Раденић, н. д. , 188–192.

²¹ А. Раденић, н. д. , 193–194.

²² Исто, 194.

Аустроугарске монархије и, нешто касније, Немачког царства, изражена у крилатици *Drang nach osten*. На пример, у ишчекивању неминовног сукоба Француске и Пруске још 1870. године, указао је на опасности које су претиле Србима и уопште Словенима од стране једне велике Немачке. Изјаснио се за принцип национално јединствених држава, али је сматрао да је уједињење Немачке под Пруском и Бизмарком у првом реду било противно интересима самог немачког народа. У Лиги народа је, насупрот империјалној политици националне Немачке, бранио са национално-ослободилачког становишта захтеве Чеха за националном државом.²³

Мисао Драгише Станојевића није мировала, због чега је врло брзо дошао у сукоб и са радикалским режимом. Као народни посланик Радикалне странке својим држањем у скупштини је разочарао носиоце владајуће политике: више их је критиковао него што их је подржавао. Неретко му се дешавало да остане сам у опозицији према већинским радикалима; тако, када је претресан закон о министарској одговорности он је ватрено истицао мисао да „централна власт треба да одговара највишим степеном одговорности тако да министар одговара као војник“.²⁴ Приликом гласања за закон у целини од присутних 90 посланика четири је гласало против, међу њима и српски републиканац, док се један уздржао.

Самостално иступање у политичком животу обреновићевске Србије, често у мањем или већем нескладу са политиком радикалских влада, довело је до разлаза Драгише Станојевића са радикалима. Повод за искључење из странке дао је Драгиша Станојевић текстом *Писмо српском народу* од 8. фебруара 1891. године, у којем се са позиције народног посланика обратио народу и позвао га „за спас отаџбине“. Целокупно стање у држави је приказао као врло лоше: „Трзавице политичке још трају. Народ страхује за своју будућност. Око престола бесни раздор. У финансијама растројство и дефицит. У народном газдинству назад и економска анархија. У доба кад би Србима потребан био један Душан, на престолу српском седи нејако дете“. Као главног одговорног чиниоца за такво стање означио је бирократију, односно „покварени“ део чиновништва. Истакао је слободарске традиције српског народа у прошлости и у том смислу га упоредио са

---

²³ Исто, 176.

²⁴ Исто, 197.

француским, чијим се идеалима још у младости задојио. Сматрао је да је Србија на истоку, попут Француске на западу, требало да врши мисију „вечно неуморног борца и радника“ за слободу, са обзиром на то да је народ српски у борбама за слободу „оборио многе тиране, унутрашње и спољашње“, у размаку од само неколико деценија, три султана, три кнеза, једног краља и „стотину себичних великаша“.

У обраћању српском народу указивао је на потребу корених реформи, на мере „јавног спаса“. При том је наступио као непомирљиви противник сваке монархије, будући да је „по суштини и целини својој у природном облику и здравом стању своме монархија (је) апсолутистичка.“ Уставна монархија је само „грађанским ратовима осакаћена, испребијана, онакажена монархија“, односно „инвалид грађанских ратова“, те ко је „у тој накази“ видео „узор пластичне лепоте или дело мудрости људске, тај није“, закључио је Драгиша Станојевић, „читао историју борбе за слободу“. Односно, принцип уставне монархије „може бити неприкосновена светиња за краљеве – за народ, он може бити само нужно зло“.²⁵ Као што је у време власти либерала и потом напредњака истицао нужност проповедања републиканских вредности од стране српске интелектуалне елите српском народу, и сада је у радикалском режиму изричито саветовао овој елити да Србе васпитава у републиканском духу. Интелектуалцима и интелигенцији који су му приговарали да српски народ није спреман да прихвати републику, односно да не разуме шта представља републикански облик владавине, те да је излишно било какво образовање републиканске странке у Србији, одговорио је: „Баш кад би се у Србији остварила република после 20 или 40 година, потребна је данас републиканска партија, јер династичке партије нису у стању да народ васпитају у републиканском духу“.²⁶

Заговарајући ширење републиканских идеја (слободне воље народа да одлучује о политичким односима и најважнијим политичким положајима у

---

²⁵ Исто, 199–200.

²⁶ Н. Станаревић, *н. д.*, 7–8. Према мишљењу Милоша Ковића, разрађеном на основу радова Антони Смита, корисно је и применљиво правити аналитичку разлику између „интелектуалаца“, који стварају идеје, припадника „интелигенције“, који те идеје распростиру, и „образоване јавности“ која је „потрошач идеја“ (Милош Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*, магистарска теза у рукопису, одбрањена 2003. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, 98). У том смислу ће поменути појмови бити употребљени током израде овог рада.

држави, остварења социјалне равноправности у друштву) у народу, Драгиша Станојевић је ипак остао на становишту уставне законодавности, будући да није било друштвених и политичких услова који би оправдали рушење монархије и успостављање функционалне републике у ондашњој Србији.²⁷ Други битан моменат у његовом уздржавању од позивања на радикалну борбу против монархије био је неслобода српског народа ван граница обреновићевске Србије. Решавање српског националног питања на Балкану у смислу ослобођења и уједињења свих Срба у једну националну државу ишло је у то време заједно са борбом за већу социјалну правду и политичке слободе српског народа у границама Србије и ван ње. Борба је била део, истина закаснила, сличног процеса који се у Европи већ завршавао стварањем великих националних држава Немачке и Италије. Драгиша Станојевић је сматрао да се овај процес могао успешније и боље спровести на начелима републиканске демократије, али је као услов успостављања републике постављао национално ослобођење и уједињење српског народа. Односно, у оквирима слободне и јаке српске националне државе било је могуће успоставити „српску републику“, будући да се само у републиканском облику државног уређења истовремено могла остварити и неопходна социјална правда и солидарност материјално сиромашног српског друштва.

*

Уочи ослободилачких ратова Србије крајем седамдесетих година XIX века српска интелигенција је била подељена на класичне европске политичке струје: либерале, радикале и социјалисте. У последње три деценије XIX века део српске омладине је приликом школовања у иностранству (Швајцарској, Француској, Русији) прихватио републиканске и социјалистичке идеје.²⁸ Између осталих, „републиканско-социјалистичка“ школа изучавана је у Цириху, у Швајцарској. Јован Жујовић, један од првака ЈРС, сећао се 1923. године да се толико

---

²⁷ А. Раденић, н. д. , 200.

²⁸ Попут својих европских колега и српски социјалисти и радикали су истицали либералну веру у науку и прогрес, те су моћ разума доводили до крајности. Светозар Марковић је ове идеје усвојио током школовања у Русији 1866–1869. године, које су опет, према истраживањима Милоша Ковића, осликавале специфичну интелектуалну атмосферу Русије из шездесетих година XIX века, насталу „као последица наглог продора француског позитивизма и социјализма, енглеског дарвинизма и немачког физиолошког материјализма у руске универзитетске кругове“. За кратко време ове су идеје, у свом руском виду, захватиле младе српске интелектуалце (М. Ковић, н. д. , 101).

„Србијанаца“ учило у Цириху социјализму и републиканизму, да су их по повратку у Србију често називали припадницима „циришке школе“, „циришким револуционарима“, „циришким отровима“.²⁹ Идеје Светозара Марковића, српског социјалисте и радикала, такође су утицале у социјал-републиканском духу на образовање Јована Жујовића и других српских омладинаца, потоњих чланова Републиканске странке у Краљевини СХС/Југославији. Након повратка у Србију Светозар Марковић је са својим присталицама покренуо лист „Радник“, где су расправљали „поглавито радничко питање, тумачили социјализам и Интернационалу, бранили Париску Комуњу“. Последица њихове делатности било је стварање плодног тла за развитак социјализма у Србији.³⁰

Степен развитка српског друштва, претежно аграрног, са неразвијеном индустријом и малим бројем радника, те нерешено национално питање, диктирали су Светозару Марковићу и социјалистима окупљеним око њега да изврше ревизију свог рада и израде практичнији програм, који се „приликама могао прилагодити и брже остварити“. У Србији су сељаци били „кућићи, оцаковићи“ – била је „рај сиромашних људи“. Услед овога се аграрни социјализам ограничио на подизање разних врста земљорадничких задруга, док је у политичком погледу израђен и усвојен програм „једне српске радикалне демократије“. Тражено је уређење законодавне и извршне власти „на основу потпунога, ниским неподељенога народнога суверенитета, а за обезбеђење потпуне слободе и једнаких права свију грађана; израђени су основи за уређење општине и среза са потпуном самоуправом; уређење Суда за обезбеђење правде једнаке и потпуне за свакога; уређење Финансија са главним задатком да подиже материјално и културно стање народа“.³¹ „Ми не мислимо“, истицао је Светозар Марковић са својим присталицама, „никад одједаред створити нешто што у теорији замишљамо као најбоље [...] но мислимо да најпре створимо оно стање које је најбоље од свију оних, која се могу код нас остварити, имајући у виду наш умни и материјални развитак“.³²

До смрти Светозара Марковића 1875. године социјалисти, који су се обраћали занатлијама и ђацима, постепено су се претворили у радикале, браниоце

---

²⁹ Ј. Жујовић, *н. д.*, 6.

³⁰ *Исто*, 6.

³¹ *Исто*, 8.

³² *Исто*.

интереса бројног српског сељаштва. Зарад освајања кључних положаја државне управе били су спремни да прихвате постојање приватне својине и да се користе грађанским парламентаризмом. Нерешено питање српског националног ослобођења и уједињења са Србима изван Србије, низак ниво образовања и лош социјални статус највећег дела сељаштва у Србији утицао је да радикали одустану од питања промене облика владавине из монархијског у републикански, српском патријархалном друштву углавном непознат начин организовања државне власти. После делимичног националног пораза 1878. године интересовање за националне теме било је све слабије, а пажња је тренутно била усмерена на унутрашње, социјалне проблеме.³³ Радикална странка, основана јануара 1881. године, представљала је један од кључних чинилаца у покушају решавања ових проблема. Уједно је била део европске појаве масовних политичких странака и од осамдесетих година XIX века па до краја државне самосталности Србије 1918. године један од главних чинилаца унутрашње политике кнежевине и краљевине Србије. У њеним редовима нашао се највећи део сељаштва, учитеља, свештеника, професора, новинара, нижих чиновника. Радикалске вође Никола Пашић и Пера Тодоровић су већ у програму 1881. године тежиште страначких захтева са социјалних (напустили су народњачки захтев за укидањем приватне својине) пренели на политички план (идеја народног суверенитета, оличена у народној скупштини, борба за локалну самоуправу).³⁴ При том су српски радикали сачували нешто од социјалистичког мистицизма – руски корени српског радикализма давали су странци народњачки занос и борбеност.³⁵ Стога не чуди да је међу радикалским првацима био не мали број бранилаца Париске комуне, поштовалаца идеја јакобинаца и француских социјалиста. Поједини међу њима, попут Пера Тодоровића, Лазара Пачуа, Раше Милошевића позивали су се и на доктрине Карла Маркса. Утицај идеја Чернишевског, Писарева, Доброљубова такође је био свеprisутан.³⁶

---

³³ М. Ковић, *н. д.*, 99–100, 102.

³⁴ Милош Трифуновић, *Историја Радикалне странке (од постанка до 1903)*, Београд, 1995, 74–112; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1, Београд, 1985; М. Ковић, *н. д.*, 119.

³⁵ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I, Београд 1990, 106–108.

³⁶ М. Ковић, *н. д.*, 120.

С обзиром на то да им нису биле непознате идеје француских републиканаца, те да су пред собом имали пример остварења републиканског државног облика у Француској, једној од највећих колонијалних империја, радикалима ни могућност промене облика владавине у Србији није изгледала у прво време немогућа. Међутим, пораз у Тимочкој буни 1883. године утицао је да је републиканизам потиснут за неко погодније време, ако је уопште и био разматран озбиљније као могућа форма владавине на састанцима партијског руководства до подизања буне. После Тимочке буне везе радикала су учвршћене са царском Русијом, чиме је и на спољнополитичком плану постало бесмислено тражити подршку завођењу републике у Србији. Интереси радикала, у основи демократа, да дођу на власт и ограниче апсолутизам краља Милана подударили су се са интересима апсолутистичке Русије да преко њих покуша да сузбије проаустријску и уједно антируску политику српског краља.³⁷ Поред унутрашњих (непознавања највећег дела становништва о републиканском уређењу и његовом смислу), и спољашњи чиниоци – Србија је била окружена великим монархијама, а радикали, који су ускоро постали владајућа странка имали су главни ослонац у једној од монархија – утицали су да се успостављање републике занемари као нереално у ондашњим околностима. Потреба националног уједињења са Србима ван Србије, у првом реду онима у Македонији, потиснула је било какве расправе на овом пољу. Такође, устав од 1888. године и привремена абдикација краља Милана довели су до демократизације политичког живота у Србији за кратко време.³⁸

Међутим, краљ Александар Обреновић, син и наследник краља Милана, је у току своје самосталне владавине (1893–1903) поступцима у унутрашњој политици утицао на део српских интелектуалаца и политичара да озбиљно размишљају и о могућности промене облика владавине у Србији, нарочито после Ивањданског атентата 1899. године на краља Милана и оштрог прогона радикала.³⁹ После овог атентата млађа српска интелигенција се „својим самосталнијим делом“ коначно окренула против обреновићевског режима. Прогањање политичких противника помоћу преког суда и лажних сведока

---

³⁷ Исто.

³⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I, 19–168.

³⁹ М. Трифуновић, *н. д.*, 325–344; М. Ковић, *н. д.*, 241, 246–247.

вређало је „правна осећања интелигенције“. Милош Ковић је уочио и истакао да је Слободан Јовановић јасно издвојио овде „младу интелигенцију“ као посебну социјалну и политичку групу која је имала одређену улогу и утицај у политичком животу Србије. Касније их је назвао „нови нараштај“, те је тврдио да је он „тежио да потисне старо политичко особље“. Под наведеним изразима Слободан Јовановић је у ствари подразумевао себе и своје пријатеље, углавном чиновнике, који су се ускоро окупили око часописа *Српски књижевни гласник*: Богдана Поповића, Војислава Вељковића, Павла Поповића, Павла Маринковића, Драгомира Јанковића, Јована М. Јовановића, Светислава Симића, Драгољуба Павловића, Милована Миловановића, Љубомира Стојановића, Јашу Продановића. Настало је „усијање сукоба између Обреновића и радикала“.⁴⁰

Стално колебање у спољној политици између Аустроугарске и Русије није доприносило поверењу ни Беча ни Петрограда у младог српског суверена и објективно је слабило позиције Србије. Несређена унутарполитичка ситуација Краљевине Србије временом је постајала несноснија надолazeћим младим српским генерацијама интелектуалаца, те су неретко тражили излаз, макар и у теорији, у могућности промене и облика владавине. Ни првим српским социјал-радикалима републиканство, чак и у облику комуне, није било непознато. Деведесетих година XIX века је стасала и генерација која се формирала у време оштрих страначких борби током осамдесетих против монархије Обреновића.⁴¹ Делу интелигенције школованом у иностранству нису биле познате само републиканске идеје из Француске и Швајцарске, него и из Шпаније, где је привремено била успостављена република током седамдестих година XIX века.⁴² Пример Сједињених Америчких Држава као велике северноамеричке републике такође је утицао на прихватање републиканства међу једним делом српских интелектуалаца и радикала.

---

⁴⁰ Драгиша Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901–1914*, Нови Сад 1990; М. Ковић, *н. д.*, 125.

⁴¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 216–217; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003, 112–121, 242–243.

⁴² Фе Бахо Алварес Хулио Хил Пећароман, *Историја Шпаније*, Београд 2003, 186–192; Guy Thomson, *The Birth of Modern Politics in Spain. Democracy, Association and Revolution, 1854–1875*, London 2010, 274–295.

*Самостална радикална странка и покушај проглашења републике
1903. године*

Крајем маја 1903. године окончала се владавина краља Александра Обреновића. Млади краљ је својим понашањем створио много непријатеља на свим странама. Његова непостојаност у унутрашњој политици, као и на први поглед, пасивност у спољној, на пољу националног питања, учинила је да је већини политичара било свеједно шта је могло да му се деси после гласина у српској јавности почетком 1903. године да је против њега била организована завера.⁴³ Официре заверенике највише је бринуло краљево постављање браће Луњевица на високе положаје у војсци, за које у том моменту нису били спремни ни по годинама службе ни по сопственој способности.⁴⁴

Још од 1901. године организована је завера од стране официра Јована Атанацковића, Дамјана Поповића, Луке Лазаревића, Александра Машина и Драгутина Димитријевића Аписа.⁴⁵ Завереници су за своје циљеве међу политичарима придобили Ђорђа Генчића, Алексу Новаковића, Драгомира Рајовића, Јована Авакумовића, Николу Хаџи-Тому и унеколико Живана Живановића.⁴⁶ Завера је успешно изведена и 29. маја 1903. године краљевски пар лежао је мртав испод балкона своје спаваће собе. Узрујаност јавног мњења краљевом непопуларном женидбом краљицом Драгом Машин 1901. године утицала је да је остало равнодушно на вест о смрти краљевског пара.⁴⁷ Овој равнодушности поготово је допринело писање штампе Самосталне радикалне странке која је осуђивала краљеве честе нападе на уставни поредак и

---

⁴³ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 4, Београд 1924, 290–306; Драгиша Васић, *Деветсто трећа (Мајски преврат)*, Београд 1925, 23–45; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 206–218, 263–312, 344–345;

⁴⁴ Д. Васић, *н. д.*, 56–57; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 326–328.

⁴⁵ *Исто*; Сузана Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд 2014, 436–438.

⁴⁶ Д. Васић, *н. д.*, 140–160; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 329; С. Рајић, *н. д.*, 438–443.

⁴⁷ Ж. Живановић, *н. д.*, 327–455; Д. Васић, *н. д.*, 140–160; Пера Тодоровић, *Дневник*, приредила Латинка Перовић, Београд 1990.

парламентарни живот Краљевине Србије.⁴⁸ У ствари, према мишљењу Драгише Васића, у патријархалној Србији огромна већина народа остала је равнодушна на краљеве честе повреде устава док је јавност у Београду на ово бурно реаговала.⁴⁹ Већина становника Краљевине Србије више је била огорчена краљевом женидбом и нерешеним питањем наследства престола него политичким потезима краља Александра Обреновића.⁵⁰ Слободан Јовановић је сматрао да су и краљеви политички поступци, а не само непопуларна женидба, имали утицај на рђаво расположење народа у Србији. Демонстрације од 23. марта/5. априла 1903. године, на којима су жандарми пуцали на протестанте, те неколико убили и озбиљно ранили, утицали су на једног савременика да примети да је за Београд владавина краља Александра од тог момента постала само „крвава владавина“.⁵¹

Почев од јутра 29. маја 1903. године питање о облику владавине у Краљевини Србији било је, барем у теорији, отворено.⁵² Две највеће политичке партије у Краљевини Србији, Радикална странка и Самостална радикална странка, по овом питању нису делиле исто мишљење. Радикална странка питање облика државног уређења није ни постављала, будући да је била у великој већини монархистички опредељена. У тек настајућој Самосталној радикалној странци није био сличан случај. У једном разговору са краљем Петром I Карађорђевићем, недуго после Мајског преврата, Јаков Јаша Продановић је, на краљеве питање о републиканству Самосталне радикалне странке, као републиканце навео Љубомира Стојановића, Николу Николића, Јована Жујовића, Милана Марковића и себе, а као монархисте Љубомира Живковића, Михаила Полићевића, Пантелију Туцаковића, Љубомира Давидовића, Радомира Путника, Будимира Буду

---

⁴⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 266–269, 288–290, 295–297, 328. Цензура је помно пратила писање штампе, због чега није било могуће директно нападати монархијски режим Обреновића, него је обично власт критикована у алузијама. Критиком кроз алузије предњачио је самосталски *Одјек* 1901–1903. године, који је обично на месту забрањеног чланка штампао цитате из Светог писма. У том погледу Љуба Стојановић и Јаша Продановић су били „мајстори да пронађу згодне цитате“ (Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 14).

⁴⁹ Д. Васић, *н. д.*, 28, 32–34, 37; С. Рајић, *н. д.*, 417.

⁵⁰ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 218–223; Д. Васић, *н. д.*, 19–18.

⁵¹ Д. Васић, *н. д.*, 47; Младен Ј. Жујовић, *Есеји о људима и догађајима 1903–1959*, Врњачка бања 2004, 84; Током демонстрација међу социјалдемократском омладином чули су се повици „Доле краљ“ и „Живела република“ (С. Рајић, *н. д.*, 414–416).

⁵² Милан Грол, „Републиканска демократија“, *Мисао*, књ. III, свеска 1–2, Београд 1920, 969; Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 65.

Раденковића и Мику Банковића⁵³. Републиканци су такође били Милан Грол и Божидар Марковић.

После успешно изведене акције завереници су се постарали да преузму управу над главним полугама државне управе и обезбеде подршку највећих политичких странака.⁵⁴ Један од официра завереника био је послат да нађе и пред главне заверенике доведе Љубомира Живковића, вођу Самосталне радикалне странке.⁵⁵ Испред хотела „Балкан“ обавештења о месту становања вође самосталаца тражио је од неког келнера. Пошто му је показао кућу вође самосталаца, келнер га је упитао: „А сад шта смо, република или опет по старом?“⁵⁶ Није био једини, с обзиром на то да је од „Лондона“ ишла једна „гомила ђака“, која је, високо витлајући шеширима, узвикивала: „Живела Слобода! Живела Србија! Живела Република!“⁵⁷ Истог дана једна група млађих самосталних радикала објавила је у *Дневном листу* чланак у којем је захтевала успостављање републике.⁵⁸ Чланак је написао Јован Скерлић и био је већ сложен, када су, после појаве првих бројева новина српски војници, предвођени једним подофициром, упали у штампарију *Дневног листа* и запленили све остале бројеве.⁵⁹ Јован Скерлић, Божидар Марковић, Милан Марковић, Јован Жујовић и други присутни републиканци отишли су у официрски Дом „где је заседао заверенички комитет. Пред комитет изишао је Жујовић. Објашњење није трајало дуго, одлуке исто тако биле су кратке: разговор о републици тих дана пресечен је“.⁶⁰

Самостални радикал Јован Жујовић, републикански оријентисан и пре Мајског преврата, причао је после Првог светског рата друговима из Републиканске странке о републиканским стремљењима у Београду уочи 29. маја

---

⁵³ М. Грол, н. д. , 969; Јаша М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка“, *Нова Европа*, књ. VII, бр 10, Загреб 1923, 288; Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, књ. II, Београд 1990, 88; М. Радојевић, н. д. , 65–69; Иста, „Љубомир Љуба Стојановић“, у: *Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015, 637.

⁵⁴ Д. Васић, н. д. , 92–95, 121–124; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 339–341.

⁵⁵ Д. Васић, н. д. , 113.

⁵⁶ *Исто*.

⁵⁷ *Исто*, 119–120.

⁵⁸ М. Грол, „Републиканска демократија“, 969; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 65–66.

⁵⁹ Н. Станаревић, н. д. , књ. I, 13.

⁶⁰ М. Грол, н. д. , 969; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 65–66.

1903. године.⁶¹ Неколико недеља пре Мајског преврата Јован Скерлић је, говорећи му о свима добро познатој завери против краља Александра Обреновића, уверавао Јована Жујовића да је и међу српским официрима било много републиканаца.⁶² Према Скерлићевим сазнањима, старији официри завереници били су за монархију и Карађорђевиће, док се већина млађих изјашњавала за републику. Млађи официри били су уверени да су могли успешно прогласити републику после свргавања краља и краљице, али су о том чину хтели да чују и мишљење Јована Скерлића. Пре него што им је дао одговор, Јован Скерлић се обратио Јовану Жујовићу за савет. Јован Жујовић је налазио да је било добро „за нашу будућност што међу млађим официрима има републиканаца“.⁶³ Ипак је саветовао да се уздрже од спровођења републиканских идеја у дело, јер је сматрао да народ „ми републиканци нисмо до сад спремали“, тако да би се „он [народ] изненадио и не би их подржао“.⁶⁴ Увођењу републике успротивили би се и Карађорђевићи „ако им се давно очекивани сан не би испунио“, због чега се могло очекивати да би „ко зна какве несреће починили“.⁶⁵ Сматрао је да би република у Краљевини Србији била слабо и тешко одржива. Петра Карађорђевића требало је пустити да заузме престо, па онда под њим народ утолико мирније спремати за републику „што кажу да се он неће противити Републици кад се већина Народа за њу изјасни“.⁶⁶ У ствари, самосталци нису хтели да са завереницима „свргавају једну династију и васкрсавају другу. Њихов идеал је била Србија република“.⁶⁷ Јован Скерлић се сложио са разлозима Јована Жујовића. Ипак, ни сам Јован Жујовић, као што је већ поменуто, није остао равнодушан у приликама које су наступиле у јутро 29. маја.

Ситуацију у Официрском дому описао је и Јован Жујовић, констатујући да су пред заверенички комитет били позвани он, Јаша Продановић, Јован Скерлић и још неки републиканци.⁶⁸ Није забележио шта је тада говорено, али већ сутрадан

---

⁶¹ Архив Србије (АС), лични фонд Јована Жујовића, документ 60.

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто; М. Радојевић, *н. д.*, 66.

⁶⁶ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60.

⁶⁷ С. Рајић, *н. д.*, 443.

⁶⁸ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60.

Љубомир Каљевић⁶⁹ молио га је да предузме нешто више у корист републике. Јован Жујовић одговорио је Љубомиру Каљевићу да се републиканци неће „за сада заузимати за републику“, али ни да он лично неће гласати за краља Петра Карађорђевића, јер су то завереници претходно урадили и тако узурпирали право Народне скупштине и компромитовали и самог кнеза Петра.⁷⁰ „Републику не треба примити из војничких руку“, говорио је Јован Жујовић своме сабеседнику, „јер би Србија онда почела да личи на тип јужноамеричких република у којима стално диктирају војне хунте“.⁷¹

По завршетку Првог светског рата Јаша Продановић такође је објашњавао српским републиканцима и југословенској јавности зашто после Мајског преврата није била успостављена република у Краљевини Србији.⁷² Покушаје републиканаца политичара да тада успоставе републику спречио је један од официра завереника, пуковник Дамјан Поповић, тако што је онемогућио састанке републиканаца у ту сврху.⁷³ Када је војска прогласила и Скупштина изгласала монархију и династију, није им остало ништа друго до да се примире до повољнијег момента. Монархију нису унели у програм Самосталне радикалне странке. У ствари „народ, кршен и ломљен обреновићевским личним режимом, није био расположен за нове борбе. Требало је чекати погодније моменте и пустити земљу и народ да се одморе од силних политичких потреса и трзавица“. Горе поменути републиканци одустали су од републике 1903. године под условом да Карађорђевићи владају уставно и парламентарно – „изгледало је да ће бити способна [монархија] за демократске реформе и политичку еволуцију“. Није дуго

---

⁶⁹ Љубомир Каљевић (1841/2–1907), новинар и политичар, школовао се на државним наукама у Француској и Немачкој. Издавао је 1867–1870. опозициони лист „Србија“ у Београду, око кога се окупљала либерална интелигенција. Био је посланик града Ужица 1871, министар финансија у влади Аћима Чумића 1874/5, 1875. председник Народне скупштине, министар председник и министар унутрашњих дела до 1876. године. Био је један од оснивача Напредне странке 1881. године. У периоду 1881–1886. године налазио се на положају посланика у Букурешту, потом у Атини. Постављен је 1895. године за државног саветника и на том положају је остао до смрти. Потпредседник Сената, успостављеног уставом 1901, постао је исте године. Био је министар иностраних дела у Авакумовићевој влади 1903. године (Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Београд 1922).

⁷⁰ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60.

⁷¹ М. Радојевић, *н. д.*, 67.

⁷² Ј. М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка“, 288; М. Радојевић, *н. д.*, 68.

⁷³ Ј. М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка“, 288.

времена прошло а већ се „видело да она иде стопама старе монархије“, те да је споро али поуздано „показивала зубе и нокте“.⁷⁴

Јован Жујовић забележио је да су самосталци неколико година након Мајског преврата били разочарани династијом Карађорђевића, да су сматрали да са њом Србији „нема лека“, због чега ју је требало целу „најурити“, пошто је „свршила своје“ и „потрошила фонд од имена Карађорђева“.⁷⁵ Већина их није помињала републику, него су за будућег владоаца узимали у обзир неке од енглеских принчева. Из наведених извора могло би се закључити да ни сами републиканци нису били сигурни у успешност успостављања републике у Краљевини Србији 1903. године, првенствено зато што републиканска идеја није имала већег упоришта у народу од кога је највише зависило њено остваривање.

Неки извори, пак, указују да су неколико дана након преврата самосталци републиканци заиста покушавали да ураде нешто конкретно у правцу остваривања своје идеје. Као политичари републиканци у мањини, морали су рачунати на нечију снажнију подршку. Остајемо запитани у случају поменутих покушаја на шта и на кога су се ослањали, на чију подршку рачунали у земљи – на подршку неких официра републиканаца које наводи Јован Жујовић, или републиканске омладине из сећања Драгише Васића, или на неког трећег чиниоца? На њихову жалост показало се да нису били реални у процени настале политичке ситуације: ако је и било републиканаца међу наведеним групама становништва у Србији, пре свега у Београду, на чију су подршку могли рачунати, оне су биле неорганизоване и неповезане.

Ако у самој земљи нису могли рачунати на неки организованији републикански покрет, да ли су се републиканци самосталци могли поуздати у подршку неке велике силе са стране? Какав је био облик државног уређења у Европи почетком XX века, особито великих сила? Европа је била континент монархија.⁷⁶ Све важније велике силе, изузев Француске, биле су монархије, а Србија је и посредно и непосредно зависила у првом реду од три – Аустроугарске,

---

⁷⁴ М. Радојевић, *н. д.*, 67–68.

⁷⁵ *Исто.*

⁷⁶ Pjer Renuven, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1965, 61–92.

Русије и Османског царства.⁷⁷ Иако су све три монархије имале својих проблема, у то време су и даље улазиле у ред великих сила, премда се то најмање могло тврдити за Османско царство.

Све три монархије директно су утицале на политику Краљевине Србије. Аустроугарској је Србија сметала у њеном продору на југ, док ју је Османско царство доживљавало као претњу због бројног српског становништва у оквиру османских граница на Балкану.⁷⁸ Од апсолутистичке царске Русије зависио је самосталан живот и територијално проширење Србије, притешњене са свих страна двома монархијама. Од Велике Британије, државе са дугим монархистичким традицијама, није се могла очекивати никаква подршка. Када је у питању Француска, пре се могло говорити о утицају републиканских идеја преко дела француских писаца преведених у то време на српски језик, него о некој конкретној помоћи републиканцима у Србији.⁷⁹

У оваквим околностима успостављање републике у малој држави попут Србије и њено успешно одржање било је тешко оствариво. Љубомир Стојановић је разложно истицао у једној расправи са радикалом Вељом Вукићевићем, да је „и раније сматрао да је републиканство једна виша форма демократије“, али да све до 1906. године није био за његово увођење у Србију, јер је веровао „да се и у монархији може доћи до демократије“.⁸⁰ И после тога мирио се са монархијом „јер је за вратом била Аустрија“, а од апсолутистичке Русије „очекивали смо да нас (и у своме интересу) заштити“.⁸¹ У вези са овим било је и горуће национално питање, које није дозвољавало да се у Србији врше неки експерименти (иначе покушани 1903. године) на пољу облика њеног државног уређења, који су могли довести до слабљења националне кохезије и отпорне снаге. Утолико пре, јер је

---

⁷⁷ *Историја српског народа VI-1*, Београд 1983; Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 66–81, 108–114, 120–122, 166–167, 189–190, 251–263, 312–321, 330–331, 352–355.

⁷⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I–II; Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, Београд 2011²; Томислав Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882–1903*, Сарајево 1988.

⁷⁹ Леон Буржоа и Албер Матен, *Декларација права човека и грађанина*, Београд 1909; Анри Мишел, *Политичка доктрина демократије*, Београд 1910; Л. Буржоа, *Идеје солидарности и њене социјалне последице*, Београд 1910; Батист Жакоб, *Право својине и колективизам*, Београд 1911; Алфред Кроазе, *Васпитање демократије*, Београд 1911; Емилио Кастелар, *Монархија или република*, Београд 1913.

⁸⁰ Љубомир Стојановић, „Још о уређењу наше државе“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 11–12, 26. новембар 1927, 381; М. Радојевић, *н. д.*, 323.

⁸¹ М. Радојевић, *н. д.*, 323.

Аустроугарска била већ присутна у Босни и Херцеговини са тежњом да ту и остане трајно, док је Бугарска свим силама радила на бугаризовању македонског становништва под Османским царством.⁸² Истовремено, арнаутски притисак и терор у Старој Србији и Македонији над српским становништвом бивао је све јачи.⁸³ Спољашње и унутрашње околности су утицале на самосталце републиканце да маја 1903. године од републике у Србији привремено одустану.

---

⁸² А. Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, ; Т. Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882–1903*.

⁸³ Милош Јагодић, *Косово и Метохија у српско-албанским односима 1878–1912*, Београд 2009.

Српске политичке странке и републиканске идеје у оквирима Самосталне радикалне странке

Међутим, уколико политичари окупљени око Самосталне радикалне странке нису хтели привремено да пропагирају републиканство у политичком и јавном животу Србије, не може се порећи да је оно постојало током једног дела владавине краља Петра, када је враћањем у живот скоро целог Устава од 1888. године настао слободан политички живот.⁸⁴ Успостављање парламентаризма после Мајског преврата омогућило је свим политичким странкама и струјама веће могућности да се искажу и развију свој рад него икада у дотадашњем политичком животу Краљевине Србије.⁸⁵

Оснивање Социјалдемократске странке током јула 1903. године и њен рад били су један од првих показатеља демократизације политичког живота Србије. Међутим, док је ова странка нагласак стављала на социјалне проблеме друштва, део омладине је поред идеје веће социјалне правде поставио у истој равни и проблем облика државног уређења државе. Тако је исповедање демократских и, неколико година касније, републиканских идеја у српској јавности од стране овог дела београдске универзитетске омладине представљало још један доказ слободнијег унутрашњег политичког живота мале балканске краљевине. Уколико политичари нису били вољни да покрећу питање облика државног уређења, међу српском омладином оно је већ од рушења Обреновића било разматрано, да би са протеклом владавине краља Петра I у једном моменту добило облик институционалног организовања. У почетку наглашено демократски, до почетка балканских ратова део београдске омладине постао је републикански оријентисан, али без повезивања са социјалистичким идејама Социјалдемократске странке. Ово не значи да се републиканска омладина одрекла потребе увођења веће социјалне правде у српском друштву – из њених написа у првој деценији XX века она се несумњиво захтевала, само на другачији начин од оног који је пропагирала Социјалдемократска странка.

---

⁸⁴ Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 3.

⁸⁵ Васа Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Нови Сад 2016, 439.

Српска омладина је пропагирала нове демократске идеје септембра 1903. године, када се у Београду појавило дело Леона Буржоаа *Солидарност*, преведено са француског на српски језик у издању демократске библиотеке „Великошколске Радикалне Омладине“. Леон Буржоа устврдио је да је лична слобода – „подобност да тежи потпуном развићу својега ја“ – потребна за развој друштва и индивидуе. Слободу је човек могао „употребљавати“ само уколико се служио „користима које пружа друштво“, и ако је примао стално свој „део капитала корисности што му га је прибрало друштво људско“, а који је свако људско поколење увећавало. Према схватањима Леона Буржое, за сваког човека постојала је природна обавеза да подноси свој део терета „удружења људског кад му оно даје користи“, да правно подноси терете развића удружења, као што је правно примао „свој део користи“. Дужност човекова представљала је само израз једнога дуга, а деоба дуга између „удружника“ потиче, тврдио је Леон Буржоа, из природе и предмета „квази-уговора“ који их је везивао. Позитивни закон могао је и морао да санкционише обавезе између „удружника“ – „сваки од дужника, пре него склапа своје посебне уговоре са тим или тим, најпре измири или се обвеже да измири општи дуг према свима“; односно, тако се обавезивао да не нанесе никакву „штету приватној особи“. Према мишљењу Леона Буржоаа, доктрина о солидарности се јавила у историји идеја као последица развоја филозофије XVIII века и као круна политичке и друштвене теорије, којој је „Француска револуција прва нашла формулу у три речи: *слобода, једнакост и братство* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Л.)“.⁸⁶

Клуб Великошколске Радикалне Омладине је у предговору оценио да је спис Леона Буржоаа „више научни но политички“, те закључио да је учење о солидарности француског државника у основи истакло да опстанак, развој и културни напредак „јединке као и целокупног човечанства не лежи у међусобној борби већ у *здруженом раду*“. Клуб је сматрао да ће све већа примена закона солидарности у друштву утолико утицати да „борба за опстанак“ изгуби „од свог првобитног значаја“. Закључујући да је издавање „оваквих књига“ било најпогоднији начин за ширење демократских идеја међу Србима, клуб је објавио намеру да објављивањем више сличних монографија створи „демократску

---

⁸⁶ Леон Буржоа, *Солидарност*, Београд 1903, 68–69.

библиотеку“, која је као „здрава политичка лектира“ требало да корисно послужи српском народу. Читалачкој публици су поручили да ће и у наредним издањима клуба „наћи објективно разрађена разна политичка начела и идеје“, те „тачно и јасно изнесене“ демократске захтеве клуба, доведене у склад „са *стварним потребама нашег народа* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Л.)“. Одушевљени идејом демократије, омладинци су позивали млађе и старије другове да се, читајући демократску библиотеку, прво увере у победу демократских начела, те да се у том уверењу заједно боре за „буђење политичке, моралне и националне свести нашег народа“.⁸⁷

Истраживања српских и југословенских историчара показују да је један део владавине краља Петра I Карађорђевића (1903–1914) био оптерећен бројним сукобима двеју најмоћнијих партија (Народне радикалне и Самосталне радикалне) око власти. Иако обе странке (особито Радикална) нису презале да зарад освајања власти у Србији користе средства којима су озбиљно поткопавале основне стубове парламентарне демократије, остаје чињеница да је у односу на последњи период владавине краља Александра Обреновића дошло до изражене демократизације политичког живота у земљи, те струјања, истина контролисаног, и других политичких идеја међу српском интелигенцијом.⁸⁸

До краја 1904. године од раније присутан расцеп унутар Радикалне странке се окончао издвајањем Самосталне радикалне странке у посебну партију, у којој се окупила српска интелектуална и друштвена елита оног времена: Љуба Стојановић, Јован Жујовић, Љубомир Живковић, Љубомир Давидовић, Јаша Продановић, Јован Скерлић, Милан Грол, Божидар Марковић, Коста Јовановић.⁸⁹ У оквиру Самосталне радикалне странке нашла се, опет, једна јака група републикански оријентисаних политичара, од којих су се својим републиканством издвајали Јован Скерлић, Милан Грол, Јован Жујовић, Милан Марковић, Јаша Продановић, Коста Кумануди, Никола Николић, Божидар Марковић.⁹⁰ Самосталци републиканци су привремено тада прихватили монархију из разлога спољних и унутрашњих: решења проблема националног ослобођења и уједињења

---

⁸⁷ Исто, 5–6.

⁸⁸ Мира Радојевић, „Цивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903)“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1/2008, 29.

⁸⁹ Десимир Тошић, *Демократска странка 1920–1941.*, Београд 2006, 15–16.

⁹⁰ М. Радојевић, „Љубомир Љуба Стојановић“, у: *Срби 1903–1914. Историја идеја*, 637.

Срба, потом и других југословенских народа – за испуњење овог циља предстојала им је борба са великом Двојном монархијом, а нису имали ни довољно политичке снаге да успеју у једној таквој намери.⁹¹ У тој борби сва друга унутрашња питања, па и питање облика владавине били су тренутно стављени у други план. Ни шире спољне околности, као што је већ напоменуто, нису биле повољне за промену облика државног уређења – Европа великих империјалних монархија није била благонаклона према успостављању нових република у свом окружењу.⁹²

Онај део Радикалне странке који се од јесени 1902. године полако издвајао из партијских редова и формирао језгро будуће Самосталне радикалне странке, заиста није учествовао у припреми свргавања династије. Међутим, самосталци су опозиционим деловањем створили духовну климу у којој је Мајски преврат био могућ. Знали су за припремање завере, као и цео Београд, али су поједини самосталци републикански настројени и блиски социјалистима, разговарали уочи крвавог чина са некима од официра сличних опредељења, о збацивању Обреновића и могућим потоњим решењима за Србију. Заједно са другим деловима српске политичке опозиције, самостални радикали „ослободили“ су простор завери и подстицали је, при чему је улога страначке штампе била нарочито важна. Јован Жујовић, самосталац републиканац, изјавио је јуна 1903. године да су краља Александра Обреновића убили официри, пошто га је самосталски *Одјек* „својом ватром морално убио“, односно да су чланци *Одјекови* довели краља „до моралне погибије пре него што је и главу изгубио“.⁹³

Бруталност Мајског преврата запрепастила је Европу, бацила љагу на Србију и отворила бројна питања – између осталог свет се запитао какво је било друштво у којем је такав поступак био могућ. Већина самосталаца није

⁹¹ Самосталци су усвајањем идеје југословенства, односно неговања „духа југословенске заједнице“, издвојили се из идејног оквира постојећих партија Краљевине Србије у погледу решавања само српског националног питања. У Првом светском рату југословенство је било један од кључних разлога разилажења самосталаца са старорадикалима, ако не и главни (Мира Радојевић, „О југословенству самосталних радикала“, *Istorija 20. veka*, бр. 2/1998, 18; Иста, „Љубомир Љуба Стојановић“, у: *Срби 1903–1914. Историја идеја*, 637–638). Када се после Првог светског рата издвојила мања група самосталаца у посебну Републиканску странку, она ће, као и већа група истих у новообразованој Демократској странци, задржати идеју југословенства. Спореме је вођено око питања остварења југословенске идеје у оквиру централизоване монархије (демократе) или федеративне републике (републиканци). Сама југословенска идеја није довођена у питање.

⁹² М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 65–76.

⁹³ М. Радојевић, „Дивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903)“, 26–27.

одобравала начин обрачуна са краљем Александром, али је истицала право грађана да се одупру рђавим режимима. У наглашавању овог права предњачили су самосталци републиканци: Јаша Продановић је не једном истицао да је народ имао „морално право на спас од притиска, неправде и насиља, на спас од онога што је опасно за његов живот“. Ипак, тежина извршеног чина утицала је на њихову потребу да временом све више наглашавају разлику између стања пре и после 29. маја 1903. године, а у овом својеврсном правдању нарочито су инсистирали на национално-ослободилачкој мисији Србије, према њиховом мишљењу умртвљеној за време краља Александра Обреновића, а увелико обновљеној након извршеног преврата.⁹⁴

Наведеним тумачењем промена дат је опрост свима који су на неки начин били умешани у злочин према последњим владарима династије Обреновић. Такође, самостални радикали су се уверили да су у официрима стекли политичког партнера који не да није намеравао да се врати под контролу цивилних, него је хтео да најдиректније задржи утицај на политичка дешавања. Већ је поменуто у овом раду да су поједини самосталци републиканци (Јован Скерлић, Божа Марковић, Милан Марковић, Јован Жујовић, Милан Грол, Јаша Продановић) покушали закратко да 29. маја прогласе републику у Србији. Јован Скерлић био је убеђен да је потпуна демократија била могућа само у републици, с обзиром на то да је она могла на прави начин да решава политичке и социјалне проблеме. Ову идеју прихватио је тада и Јаша Продановић, ако је већ није од раније сам усвојио из бављења политиком у теорији и пракси српске монархије. Због свега наведеног Јован Скерлић је ујутру 30. маја 1903. године и поставио питање завођења републиканског облика државног уређења у Србији, али је превладало уверење да није било време за републику – остварење идеје националног ослобођења било је прече од питања облика државног уређења, а и „други, монархични и династични фактори били су јачи и бржи да своју вољу остваре“. Официри су се успротивили републиканској акцији самосталаца, а републику у Србији нису биле вољне да прихвате „ни Аустрија, а још мање Русија“, и ови су устукнули: Јован Скерлић се

---

⁹⁴ Јаша М. Продановић, „Југословенска републиканска странка“, 288–289; М. Радојевић, „Цивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903)“, 29.

повиновао тренутној ситуацији, усвајајући мишљење социјалиста-републиканаца о остварењу републиканских идеја после решења националног питања.⁹⁵

Сећајући се доцније политичких прилика у Србији за време и непосредно после Мајског преврата, Јаша Продановић је такође истицао да су завођење републике у Србији од стране самосталских републиканаца спречили официри-завереници. „Требало је чекати погодније моменте и пустити земљу и народ да се одморе од силних политичких потреса и трзавица“, што није значило да су самосталци питање о облику владавине сматрали затвореним: напротив, одустали су од републике под условом да Карађорђевићи владају уставно и парламентарно. У противном, нису презали да се боре за завођење републиканског уређења у Србији. Очигледно, републикански су погледи били у мањини, постојао је страх од уношења нових елемената политичког раздора и националне су потребе превагнуле изнад свих других.⁹⁶ И заиста, „национална мисија“ је превагнула изнад свих других потреба, изузев оних о остварењу минимума демократских слобода у унутрашњем политичком животу српске краљевине. Остварење минимума демократских слобода било је потребно да би се остварило потпуно национално ослобођење, с обзиром на то да је „у суштини својој демократија стварање народа“.⁹⁷

Самосталци су били спремни да дају одређено време Карађорђевићима да се покажу на власти. Међутим, само неколико година након Мајског преврата били су врло разочарани у династију: сматрали су да са њом Србији „нема лека“ и да ју је требало целу „најурити“, а не „на парче“, пошто је „свршила своје“ и „потрошила фонд од имена Карађорђева“. Због тога су у периоду 1903–1914. године више пута разговарали о могућности још једне династијске смене у Србији уз помоћ војске. Питање промене облика државног уређења ипак нису покретали, имајући у виду потребу националног ослобођења, него су сматрали да је на престо у Србији требало довести неког страног, по могућству енглеског принца.⁹⁸

---

⁹⁵ М. Радојевић, „Цивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903)“, 31–33.

⁹⁶ Страначки погледи на политичку сарадњу са официрима кретали су се од апсолутног прихватања ових веза до гнушања демократских чистунаца и апостола над сваким присуством „чизме у политици“ (М. Радојевић, „Цивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903)“, 33, 35).

⁹⁷ Милан Грол, *Искушења демократије*, Београд 1991, 114.

⁹⁸ Јован Жујовић, *Дневник I*, приредио др Драгоје Тодоровић, Београд 1986, 193–195; М. Радојевић, „Цивили и официри. Искуство Самосталне радикалне странке (1903)“, 35.

*Републикански покрет међу универзитетском омладином у Београду
1907–1912/3. године*

После кратког предаха након 29. маја, Србија се због суровог свргнућа династије Обреновић поред унутрашњих, суочила са још већим проблемима и у спољној политици.⁹⁹ Велика Британија је била најгласнија и најупорнија у осуди насилне смене династија, а ни Аустроугарска ни Русија нису благонаклоно гледале на тај чин. Велика зависност (економска и политичка) Србије према Аустроугарској била је ускоро доведена у питање због куповине нових топова за српску војску у иностранству. Царински рат са Аустро-Угарском од 1906. године и сложено топовско питање додатно су отежали прилике у Србији. Испоставило се да је куповина топова најтешње била повезана са целокупним односом Србије и Двојне монархије. Без индустрије способне да изради модерне топове, српска краљевска влада морала је да се задужи у иностранству како би осавременила артиљерију и барем одржала корак са тадашњим модерним европским армијама у овом основном роду ондашњих војски.¹⁰⁰

Углавном земља неразвијене пољопривредне производње, са индустријом у зачетку, Краљевина Србија се задуживала у последње две деценије XIX века да би изградила железницу и осавременила војне ефективе, због чега се налазила у великим дуговима према страним кредиторима у време Мајског преврата. Окружена похлепним империјама и суседима, била је принуђена да прати модернизацију осталих европских армија, али није располагала сопственим средствима за куповину топова. Био јој је неопходан још један зајам на страни.¹⁰¹ Обзиром на то да се радило о великој поруцбини скупог модерног оружја, износ

---

⁹⁹ На пољу унутрашње политике краљеубиство од 29. маја изазвало је реакцију и противљење код једног дела официра у војсци предвођених браћом Новаковићима. Завереници су успели да утуле ова незадовољства наредних година, те да браћу Новаковиће пошаљу у затвор, где су после краћег времена уморени. Опозиција је за смрт Новаковића највише прозивала радикалног министра Настаса Петровића, али је временом ствар заташкана, но није заборављена (Д. Васић, *н. д.*, 197–209; Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998, 110–112, 325–329, 385–389).

¹⁰⁰ Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2014*, Београд 2014, 25–33, 57–98.

¹⁰¹ Андреј Митровић, „Стране банке у Србији 1882–1914“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1/1997, 9–24.

траженог кредита био је велик за сиромашну земљу попут Србије. У 1906. години питање кредита за куповину топова побудило је и ширу јавност у Београду, будући да се говорило о цифри од 95 милиона тадашњих динара зајма, те о могућности да се домаћи политичари и лиферанти окористе приликом куповине артиљеријског оруђа залагањем за неку од ондашњих престижних европских фабрика оружја.¹⁰² На вести о овим радњама није остала равнодушна ни универзитетска омладина, и иначе политички врло активна у питањима државне политике Србије. Поред питања куповине топова и могућих покушаја богаћења домаћих политичара на рачун државних финансија, омладину је на деловање подстицало и помањкање поштовања демократских процедура и правила парламентарне борбе (онако како су их они замишљали) у политичком животу српске краљевине.¹⁰³

Мајски преврат показао је да се међу универзитетском, али и другом српском омладином налазио један број заговорника републиканске идеје. У прво време након преврата републиканци међу омладинцима се нису организовали нити иступали са захтевима за републиком. Међутим, 23. децембра 1906. године изашли су на београдске улице демонстрирајући против државног зајма од 95 милиона динара закљученог на основу уговора између „камариле и фузионашке компаније“. Осудили су и дотадашњу владину финансијску политику „која је поред небројених зала натоварила Српском Народу на грбачу преко пола милиарде државног дуга и исту суму утрошила на одржање монархиске владавине“.¹⁰⁴ По Београду су, изван круга српских социјалиста, опет одјекивали узвици: „Доле с монархијом, живела Република“. Републиканска омладина се током 1907. године чвршће повезала и идејно ускладила своје погледе на питање промене облика државног уређења Србије. Као резултат њиховог удруживања на

¹⁰² Д. Шаренац, *н. д.*, 47–57.

¹⁰³ О. Поповић Обрадовић, *н. д.*, 182–212, 217–222, 230–234.

¹⁰⁴ *Република*, 9/22. XII 1907, 1. Први власник и главни уредник је био Илија Васикић од првог броја децембра 1907. до двадесетог броја почетком маја 1908. године. Због текста „Писмо швајцарском краљу“, у којем је за беду и несрећу народа као главни кривац означен краљ Петар I, приведен је и саслушан у полицији и против њега је спроведена истрага. Суд га је казнио на годину дана затвора због кривичног дела „увреде Величанства“. Република потом није излазила једну годину, да би поново била штампана од априла до маја 1909. под уредништвом Славка Крчевинца. Након другог гашења маја 1909. године лист није излазио три године, да би се од јануара 1912. под уредништвом Милана Лазића поново појавио у јавности и излазио све до 1. маја исте године. Националноослободилачки ратови Србије 1912–1918. године онемогућили су на дужи временски период излажење *Републике* (<http://www.republika.co.rs/398-401/19.html> погледао 30. XII 2014).

Универзитету је под вођством Славка Крчевинца¹⁰⁵, Боривоја Боре Николића¹⁰⁶, Михаила Илића и Илије Васиќића образован омладински клуб „Република“, који је крајем децембра 1907. године почео да издаје лист *Република*.¹⁰⁷

У првом броју *Републике* републиканци су истакли да је републиканско уређење било неминовно потребно у Србији не само као негација монархије, „као опозиција која треба да спречи зло“, већ као неопходна нужност да декларацијом права човека и грађанина и „позитивним реформама“ обзнани долазак политичког, друштвеног и моралног поретка заснованог на слободном пристанку разума, савести и воље свију чланова друштва. Један од главних разлога за стварање републиканског покрета и покретање његовог гласила огледао се у чињеници да дотадашње српске странке не само да нису биле „исписале на својим заставама овај (републикански – прим. А. Л.) идеал новог времена, већ су својом реакционарном и опортунистичком политиком радиле против њега“. Издвојили су Социјалдемократску странку као републиканску, али су истовремено констатовали да је она због искључивости свога социјалног програма, борбене методе и своје конституције била „неспособна за широку републиканску акцију“. Својој групи републиканци су поставили као главни задатак стварање покрета са крајњим циљем проглашења „Српске републике“. Међутим, уверени да се „Република“ није могла „завести и очувати без републиканаца“, нагласили су да је, пре но што постане „жива стварност“, требало да „победи као идеја“. Најпречу дужност сагледали су у потреби учења народа „духом Републиканске

---

¹⁰⁵ Славко Крчевинац (1883–1914) био је пореклом из среза Ариљског округа Ужичког, рођен од оца Средоја и мајке Милице. Завршио је Правни факултет у Београду, те радио као судски писар и адвокат. Био је један од оснивача омладинског републиканског клуба на Универзитету, у којем је са одушевљењем и неуморно радио. У два маха је био уредник *Републике*, којом приликом се истакао као врло обдарен и способан новинар. Погинуо је 3. септембра 1914. године на Костајнику (Дрински фронт) у Западној Србији („Славко Крчевинац“, *Календар Републиканац за 1924. годину*, Београд 1924, 44).

¹⁰⁶ Боривоје Бора Николић (?–1914) је 1908. године завршио Правни факултет, те је у прво време радио као „практикант варошког првостепеног суда“, да би ускоро постао и судија. Учествовао је као резервни потпоручник у Балканским ратовима. Истакао се у бици код Куманова. У Великом рату учествовао је већ у првим борбама на Дрини, где је и погинуо у окршају код села Бела Црква („Бора Николић“, *Република*, 17. I 1924, 1).

¹⁰⁷ „Правила омладинског клуба Република“, *Република*, 18/31. XII 1907; Никола Станаревић је погрешно датирао оснивање клуба и покретање листа *Република* у 1904. годину (Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 13). *Република* је основана 1907, да би потом два пута била обнављана – 1920. и 1945. године (Проф. др Миодраг Симић, *Лист „Политика“ и његов утицај на ширење демократских идеја у периоду између два рата*, Београд 1987, 41).

демократије“, и са том намером одлучили су да покрену лист којим су, признајући „начело слободне мисли“, клицали: „Кроз Републику за слободну Отаџбину“.¹⁰⁸

Републиканци су 18. XII 1907. године у свом листу одштампали правила омладинског клуба „Република“, чиме су становништву српске краљевине хтели да покажу да су и организационо озбиљан политички покрет.¹⁰⁹ Правилник показује домет и ширину њихових сопствених политичких схватања, у првом реду схватање идеје функционисања републиканске демократије, али, напослетку, и менталну и духовну зрелост једног младог поколења које је, захваћено „западњачком реком“, ратовима 1912–1918. године остварило национално ослобођење и уједињење српског народа у Краљевини Југославији.

Правилником су, насловно подељеним у неколико одељака, прописали да је седиште омладинског клуба „Република“ било у Београду и да је његов основни циљ био „да уноси и шири у српско друштво учење Републиканске демократије“ и да организује покрет чији је задатак био оснивање „Српске републике“. За остварење овог циља клуб је предвидео следећа средства: а) издавање библиотеке; б) покретање листа; в) приређивање јавних предавања, г) држање јавних зборов; д) оснивање књижнице; њ) оснивање читаонице; и е) одржавање веза са домаћим и иностраним републиканским удружењима. Члан клуба могао је да постане свако на основу препоруке друга два члана на једном од састанака републиканског клуба. Чланови су били обавезни да се придржавају правила и прописа клуба, те да плаћају редовне „улоге“. Из обавеза чланова проистекла су и њихова права: а) право саветовања, дебатована и решавања; б) право предлагања; в) право читања својих оригиналних и преведених радова; г) право држања јавних предавања; д) право учешћа на јавним зборовима у име клуба; њ) право „користовања“ републиканском књижницом и читаоницом; и е) право бирања на клупским скупштинама (активно и пасивно). Чланство у клубу је престајало слободном вољом самих чланова („који то писмено или усмено изјави“), у случају неплаћања у року од шест месеци прописане чланарине без оправдања, узастопних изостанака са пет клупских састанака или искључивањем од стране клупске

¹⁰⁸ „Наша прва реч“, *Република*, 9/22. XII 1907, 1.

¹⁰⁹ Објављујући правилник клуб је истовремено обавестио јавност да су „ова правила усвојена на састанку од 13/26. XI 1907“, на основу чега се може закључити да је образовање клуба као студентског покрета са јасном политичком оријентацијом формално и суштински обављено тог датума.

скупштине оних чланова за које је иста проценила да су својим радом намерно наносили моралну и материјалну штету клубу. О искључењу из клуба одлучивала је проста већина чланова. Искључени члан имао је право жалбе на првом редовном састанку, и могао је да се врати у чланство са подршком две трећине чланова клуба.¹¹⁰

Састанци клуба су били редовни и ванредни. Редовних је било два годишње (1. априла и 1. октобра), и одржавали су се у клупском стану, у присуству две трећине чланова. У случају да није било прописаног броја скупштинара, редовни састанци су се одлагали за пет дана, да би се потом одржавали „са онолико чланова колико их буде на окупу“. Одлучивали су о извршним органима клуба: давали им „разрешницу“ и на њихово место бирали нове. Ванредни састанци су одржавани према потреби, могли су их сазвати извршни органи или најмање три члана клуба и расправљали су искрсла питања са онолико чланова колико их је било „на окупу“. Састанцима су могли да присуствују само чланови, који су између себе бирали председавајућег апсолутном већином. Одлуке су имале да буду донесене јавним гласањем уз пристанак апсолутне већине присутних чланова, а ако „ове нема, пуноважне су“ биле и „онда кад их усвоји релативна већина“, што је важило и за ванредне и за редовне сазиве.¹¹¹

У сврху лакшег отправаљања клупских послова правилник је предвиђао избор сталних и привремених извршних органа. Сталне органе су чинили секретар, благајник и књижничар, док су привремени били „разни одбори као одбор за растурање клупских издања, редакциони одбор, агитациони одбор, одбор за преглед рачуна и рада сталних органа“. Већину организационих послова је обављао секретар, благајник се старао о клупској имовини, док је књижничар водио рачуна о издањима клуба и њиховим ширењем међу грађане („први члан одбора за растурање клупских издања“).¹¹²

Правилник републиканског омладинског клуба се могао мењати изгласавањем промена од стране две трећине чланова на два узастопна гласања, док је предлог о променама могла да поднесе једна трећина. Правила су ступала у

---

¹¹⁰ „Правила омладинског клуба „Република“, *Република*, 18/31. XII 1907, 4.

¹¹¹ Исто, 4.

¹¹² Исто.

живот оног тренутка кад су била публикована. Омладинци су напослетку предвидели и могућност гашења клуба – престајао је оног момента када у њему није било више од три члана, у којем случају је клупска имовина требало да буде предата „сличном удружењу у нашој земљи“.¹¹³

Републикански покрет на Београдском универзитету убрзо се прочуо у Србији и био прихваћен од дела омладине. У Крагујевцу и Јагодини, на пример, омладина је листом приступила омладинском покрету.¹¹⁴ У некадашњој престоници обреновићевске Србије основан је републикански клуб, док је у Јагодини у учитељској школи део ђака, попут Милана Иконића, такође прихватио републиканску идеју, те су доцније били њени „пропагатори“.¹¹⁵ Међутим, стваран број републиканаца омладинаца немогуће је утврдити на основу расположивих историјских извора. Суштински су много важније идеје које су пропагирани и ставове које су, задахнути републиканским идејама, заузимали према ондашњим властима. Више пута су и сами истицали да њихов покрет, са обзиром на тренутно углавном монархијско расположење народа, и није био намењен освајању власти, већ ширењу републиканско-демократских идеја и стварању републиканаца у Србији. У том науму омладински републикански клуб на Београдском универзитету је, у недостатку српске републиканске литерарне традиције, преводио дела истакнутих страних републиканаца, у првом реду француских, шпанских и швајцарских републиканских првака (Леона Буржоа, Емилија Кастелара, Шарла Жида, Жоржа Ренара, Александра Милерана, Габриела Сеаја, Леона Гамбете, Пола Балагија, Анрија Мишела), у жељи да кроз њихова учења приближи и учини разумљивијима републиканске идеје српском народу.

Републиканска пропаганда омладинаца у пракси је често била ометана од стране монархијских власти. Ретко да је било броја *Републике* који није био забрањиван од стране полицијских власти Краљевине Србије.¹¹⁶ Ипак, већину

---

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ Већ 12. I 1908. године у Крагујевцу, срцу Шумадије, био је основан и организован републикански клуб („Клуб шумадинских републиканаца“, *Република*, 30. XII 1907/12. I 1908, 3).

¹¹⁵ Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 15.

¹¹⁶ Већ почетком другог месеца излажења *Републике* омладинци су огорчено приметили да су ширење њиховог листа по Србији у великој мери ометали, поред краљевске полиције, и поштански службеници. Ови службеници су, и после судских поништења забране *Републике*, републиканским повереницима у унутрашњости одговарали да нису знали „да је забрана пала“, а нису хтели ни да им верују „на голу реч“. Због непријатељског понашања поштанских службеника цео четврти број *Републике* је пропао, као и део пакета других бројева републиканског листа.

ових забрана су управо судови поништили. Проблем за републикански покрет огледао се у чињеници да су студенти били слабог материјалног стања, тако да се свака забрана продаје републиканског листа директно одражавала на погоршање материјалне подлоге Републиканског омладинског клуба и његове могућности да штампа следеће бројеве својих новина.¹¹⁷ Ипак, студенти су истрајавали у борби за ширење републиканизма у Србији кроз настојање да редовно штампају свој лист. На страницама *Републике* је, поред осврта на дневне политичке догађаје у Србији и Европи, велика пажња поклањана преводу и тумачењу републиканских текстова иностраних републиканаца, што све чини један део слике о представи републиканизма код ондашње српске универзитетске омладине. Тим пре, што су, у основи, сличне идеје заступане од стране српских републиканаца читаву деценију касније у новој југословенској држави, под сасвим измењеним историјским околностима од оних које су владале у Краљевини Србији до избијања Великог рата 1914. године.

Поред листа *Република*, значајна улога у пропагирању републиканства у Краљевини Србији припала је и посебним издањима републиканске библиотеке Омладинског републиканског клуба, која је с времена на време, сходно материјалним могућностима, издала мање монографије и брошуре о основним републиканским идејама и начелима. Ова два вида пропаганде републиканских идеја – путем клупског листа и посебних издања – биће присутна и у потоњој Краљевини СХС, с том разликом што ће у тада већ страначком гласилу место наћи дотле необјављене републиканске идеје, док ће републиканска библиотека неретко вршити поновно штампање својих предратних издања или, ређе, штампати неке новије погледе и тумачења политичких околности у Краљевини СХС од стране српских републиканаца.

*

Почетак XX века у Европи обележили су социјални немири изражени у виду штрајкова и мањих или већих појединачних сукоба радника са полицијом (Француска, Немачка), или, ређе, револуције којима се тежило да се силом замени

Студенти су презриво и злурадо истакли да се овакве сметње нису дешавале „у капларском царству Виљема II и у полуфеудалној Аустрији“, ретко у „царству султана Абдул Хамида“, али су биле свакодневица у „нашој строго уставној и парламентарној“ Србији, у земљи „швајцарских слобода“ („У служби полиције“, *Република*, 3/16. II 1908, 4).

¹¹⁷ Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 15–17.

стари друштвени поредак и успостави нови (Руско царство). Све већа економска разлика између богатих капиталиста и већином осиротелих радника у корист ових првих утицала је на појаву социјалних немира. Неразвијена индустријска друштва, или она у процесу убрзане индустријализације теже су плаћала цену своје привредне заосталости и била политички нестабилнија (најбољи пример било је огромно царство Романових, где су још увек владали полуфеудални односи на једној страни, док се на другој убрзано спроводила индустријализација, најбоље исказана изградњом огромне транссибирске железнице).¹¹⁸

У таквим околностима малена, привредно и просветно заостала српска краљевина чинила је својеврстан део једног великог мозаика европских држава и друштава, где су социјални немири такође били присутни. Иако аграрна земља са претежно ситним сеоским поседом, Краљевина Србија је још увек могла да, благодарећи богатој и доброј природној основи, у великој мери задовољи минималне потребе исхране сопственог становништва, тако да није била суочена са већим социјалним немирима међу преовлађујућом сеоском популацијом. Ипак, у делимично индустријализованим срединама попут Београда и Крагујевца у ово време је, као и у Европи, такође долазило до бунта радника израженог кроз штрајкове и насилне обрачуне са полицијом.

Као и у случају осталих европских и светских држава, и у случају Србије постојала је стална опасност од страног завојевача изражена кроз империјалну експанзију неке велике силе (код Србије продор Двојне монархије на исток) у потрази за новим ресурсима и територијама.¹¹⁹ Ова двојност мучила је и младе српске републиканце – несумњива потреба да се успостави већа социјална правда у друштву и стално присутна опасност од империјализма северног суседа утицали су да понекад изгледа да су зарад одбране српског националног бића и државе запостављали потребу социјалне реформе друштва и идеале републиканске демократије и слободе које су проповедали, односно да је један од ова два чиниоца потирао онај други. Али је само тако изгледало. У суштини, ишло је једно са другим и допуњавало се, поготово у сукобу полуфеудалне, национално анахроне Аустроугарске монархије и Краљевине Србије, којој су узор државног

---

¹¹⁸ P. Renuven, *n. d.*, 88.

¹¹⁹ *Исто*, 9–14, 82–87, 131–135.

политичког поретка били западноевропски политички системи, у првом реду француски, швајцарски и англо-саксонски.

Републиканци су одговоре о остварењу социјалне правде у српском друштву и напоредном отпору страном завојевачу покушавали да пронађу у списима западноевропских политичких републиканских мислилаца, у првом реду француских, швајцарских и шпанских. Полазећи, између осталог, од идеја Француске буржоаске револуције – једнакости, братства, слободе – залагали су се за републикански и световни идеал државе и друштва.¹²⁰ Пуни презира према свему монархистичком,¹²¹ проткани култом за слободу и демократизацију земље, на страницама *Републике* објављивали су кратке изреке носилаца француске слободне мисли попут Жан Мари Аруе – Волтера, Денија Дидроа, Шарла Монтескјеа, револуционара Жоржа Жака Дантона или Максимилијана Робеспјера. Поред издања посебних брошура у склопу Републиканске библиотеке, у свом листу су објављивали говоре и текстове француских социјалиста и лево оријентисаних интелектуалаца попут Жоржа Клемансоа, Леона Буржоаа, Албера Метена, Александра Милерана, Габриела Сеаја, Шарла Жида, Жожра Ренара, Пола Балагија, Франсоа Алфонса Олара, шпанског републиканца Емилија Кастелара. Уз дневне вести из домаћег политичког живота, често пропраћене прецизном анализом и оштром критиком, покушали су да, кроз списе истакнутих странаца, у политичкој јавности Краљевине Србије додатно компромитују

---

¹²⁰ „Република у стварности. Француска република“, *Република*, 13/26. I 1908.

¹²¹ О дубини презира и одбојности према монархијском облику владавине стиче се јасан утисак већ из првих чланака омладинског републиканског клуба, у којима је српска монархија била означена као „реакционарна сила“ која „води политичкој, моралној и друштвеној пропасти“ српску отаџбину („Наша прва реч“, *Република*, 9/22. XII 1907). Цитирајући Леона Гамбету, тврдили су да све монархије „вољу већине потчињавају вољи једног јединог, све [...] воде политику у корист династије, касте и привилегије, а противу интереса целог народа, на штету политичке слободе и друштвене једнакости („За републикански и световни идеал. Све монархије воде ропству и пропасти“, *Република*, 9/22. XII 1907). Упућујући писма „Швајцарском краљу“, односно кроз алузију директно краљу Петру I, прогласили су да су монарх и монархија „виновник несрећа“ српског народа, да су водили у пропаст Србију, односно да су били „за све крив(и)“ („Писма „Швајцарском“ краљу“, *Република*, 9/22. XII 1907). За омладинце је војвода Милош Обреновић, пошто се прогласио за наследног кнеза, био један од најодговорнијих што је „место федералистичке демократске управе“ била „заснована најазиатскија форма владавине, отворена ера персијског деспотизма [...] у земљи Револуције од 1804.“ („Лекција историје“, *Република*, 18/31. XII 1907). Нису презали да напишу да су се у оно време „тирани заогрнули огртачем швајцарских слобода да би се представили као црвени демократи“ („Под велом среће“, *Република*, 6/19. I 1908). Са протеком времена и све жешћим прогонима од стране власти, њихово огорчење према монархији било је само веће.

монархијски облик владавине и уједно објасне и приближе српском народу републиканско државно уређење.

Анализирајући домаће политичке прилике после Мајског преврата, републиканци су закључили да „Савом и Дунавом није морало протећи много воде“, па да се увере да су се и даље налазили „у стању пре 29. маја“, односно у „обреновићевском режиму“, што је нарочито била „утврдила фузионашка мафија“.¹²² Према мишљењу омладинаца, „фузионашка мафија“ је окупила око себе све „политичке амфибије у Србији“ који су „научили да гимнастицизирају своје карактере“, те „одмерили лактом јавноме моралу и свима политчким и социалним начелима“.¹²³ Истина је, да устав није био укинут државним ударом „као под Цинцар Марковићем“, али су све његове одредбе биле „погажене или прескочене“. Слобода штампе је била нарушена свакодневним забранама листова, хапшењима одговорних уредника и писаца, слобода збора и договора разним денунцијацијама шпијуна и лажних сведока, док су личну и јавну безбедност штитили они који су „пушкарали“ раднике у штрајку, ђаке на демонстрацијама и убијали људе „по апсанама на свирепији начин но што се то“ радило у „Камеруну и Тибету“.¹²⁴ Републиканци су уочили да су се у просвети учитељи гонили, док су се „поповима“ спремале повластице „каке нису имали ни у Средњем Веку“. У судовима је партизанство узело начело да се невини кажњавају, а криви ослобађају. Осуђивали су занемаривање земљорадње, лоше вођење индустрије кроз рђаве концесије и трговинске уговоре, високе зајмове, незакључивање трговинског уговора са Аустроугарском. Истицали су да је „споља“ било „горе“, будући да је четничка акција у Старој Србији и Македонији унела још већу забуну

¹²² „Под велом среће“, *Република*, 6/19. I 1908, 1.

¹²³ Исто. У *Републици* су често, због јаке цензуре, правили алегоричне и заједљиве примедбе кроз мале шаливе текстове на рачун краља Петра. Тако су једном приликом донели причу о наводној лудости српског краља: „Када се неки туђин после дугог скитања по свету вратио у Тополу, запита неке сељаке: *Како живи покојни поп Марко?* Сељаци се згледаше, а један од њих узвикну: – Е, где си сада, попе Марко, да крстиш луда човека!“ („Искрица здравог разума“, *Република*, 7/20. IV 1920, 4). Обрачун са монархијом и монархом кроз пошалице, кратке опаске и приче био је општеприсутан и у потоњој Краљевини СХС/Југославији, с тим што је носио и већу тежину писане речи, са обзиром на то да је краљ Александар Карађорђевић, за разлику од његовог оца краља Петра, заиста стремио успостављању личне владавине, што је на крају довело до завођења краљеве диктатуре 6. I 1929. године.

¹²⁴ „У унутрашњој политици“, писали су републиканци, „влада је узела паролу: *Фишек и батина!* и: *Богатите се*“, те се одржавала на „власти полицијским терором и корупцијом. Пуним шакама“ дељене су „синекуре, ордени, звезде, класе, стипендије и награде многобројним ђацима, синовцима, ванбрачним синовима и дванаестогодишњим пријатељима“ („Време ће рећи...“, *Република*, 17. II/2. III 1908, 2).

код тамошњих Срба. Истовремено, у Аустроугарској није био подигнут морални углед Србије, коликогод да су, према мишљењу републиканаца, тамошњи листови писали о „*најдемократскијем краљу*“ и „*Бизмарку с Тимока*“ (истакнуто у оригиналу – прим. А. Л.).¹²⁵

Републиканци су, и иначе не штедећи све политичке снаге ондашње Србије, оштро критиковали нарочито Радикалну странку као најјачу политичку партију у држави. Сматрали су да је највише одговорна што је „под својим окриљем васпитала најречитије апстоле личнога режима“. Не улазећи у дубљу анализу околности које су радикале терале да се тако понашају, републиканци су им пребацили склапање споразума са либералима Јована Ристића 1887. године, када су начинили „*прву одступницу*“ према монархији. „Грех се за грехом ваља“, закључили су републиканци, те их није чудило што су радикали: 1888. прихватили устав краља Милана „од корица до корица“, 1893. допустили да их „пушкарају Рибарчеви сејмени“ иако су имали подршку 9/10 народа, 1894. нису протестовали против државног удара, што су се 1897. помирили са „дарованим“ уставом од 1869, што је 1899. Никола Пашић потписао „једну кукавичку изјаву оданости Дому Обреновића“, што су радикални прваци 1901. године склопили, по жељи краља Александра Обреновића, „злогласну фузију“ са напредњацима, који су их „пушкарали на Краљевици и премлаћивали по казаматима“. Напослетку су, нагласили су, радикални изасланици из унутрашњости „честитали проливање крви на Мартовским Демонстрацијама и Државни Удар“, док су истовремено радикални прваци проповедали теорију да чиновници морају слушати деспоте“, и водили су преко *Уставне Србије* „надалеко чувену легалну опозицију“. Републиканци су сматрали да радикали нису странку одржали идејама, начелима и међусобним симпатијама, него једино личним интересом. Теоријама „тако краљ хоће“ и о „добрим државним ударима“ додали су нове: да су официри имали права „да секу људе“ и министри да „газе законе“. Између првих „грехова“ радикалске владе из 1908. године републиканци су посебно нагласили да су радикали „истисну[ли] преваром“ самосталце из споразумне владе куповањем шесторице самосталских посланика.¹²⁶ „Тражиће им се и они ће све учинити, али у подножју престола“, закључили су омладинци свој приказ Радикалне странке у

¹²⁵ „Под велом среће“, *Република*, 6/19. I 1908, 1.

¹²⁶ „У подножју престола“, *Република*, 20. I/5. II 1908, 1.

политичкој историји Краљевине Србије. Међутим, *Република* није много штедела ни Самосталну радикалну странку, иако јој није било непознато републиканство дела самосталских вођа. Самосталску радикалну странку је описала као групу дисидената Народне радикалне странке, у коју су се стекли „незадовољници и придошлице из осталих странака“ у намери да умање утицај Николе Пашића и остали радикалних првака. Утврдили су да је она „једна обична *антипашићевска* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Л.) странка и ништа више“.¹²⁷

Приказујући и анализирајући поред радикалне, и однос других политичких странака према српској монархији, републиканци су приметили да опозиција према „монархистичкој политици“ није успела зато што је тежила немогућности, односно реформисању „сасвим иструлеле“ монархије. „Дрво зла не треба поткресивати нити накаламљивати, већ му ваља подсећи секиром дебло до корена“, а за овај „велики задатак и племенити посао“ била је потребна „смела и одлучна“ републиканска опозиција, замишљена као својеврсни „утук тиранији, мач насиљу и неправди, штит права Човека и Грађанина“.¹²⁸

У анализи унутрашње политичке ситуације републиканци нису у критици заобишли ни улогу српске цркве у образовном систему Краљевине Србије. Иступали су против Закона о уређењу свештениког положаја радикалске владе Николе Пашића, којим се православном свештенству давала велика власт у школама. Залажући се за световну школу, без присуства Цркве, нагласили су да је, „насупротив реакционарима“, Републиканска Демократија и у питању „лаицизације школе“ била одлучна. Владавина заснована на разуму била је за њих оличена у републици, односно у друштву „слободних савести“, а савест је могла бити слободна само уколико је и разум био слободан. Слобода разума захтевала је могућност да се развија „у свим правцима“, док је увођење црквене догме у наставу за разум значило управо „оковати га“.¹²⁹ Стога су истакли да је непријатељ републике био „поп колико и краљ“, те су прижељкивали дан када ће бити успостављена химна у славу световне школе, у славу „школе без Бога“.¹³⁰

Из црквених редова врло брзо је стигао напад на републиканце, у виду оштре проповеди епископа тимочког Мелентија. Захтеве студената за

¹²⁷ „Организовање самосталске омладине“, *Република*, 17. II/2. III 1908, 4.

¹²⁸ „Лекција Историје“, *Република*, 18. XII 1907/1. I 1908, 1.

¹²⁹ „За слободу савести“, *Република*, 23. XII 1907/5. I 1908, 1.

¹³⁰ Исто; „Школа без Бога“, *Република*, 13/26. I 1908, 1.

успостављање републике у Србији епископ је протумачио првенствено као напад на веру и цркву, те их оптужио да су у својој „бесомучности“ нападали и „саме великане српског народа и племена, као на пр. Св. Саву“.¹³¹ Републиканци су одмах одговорили да су клерикализам и вера две различите ствари, односно да побуна против клерикализма није нужно значила и побуну против вере. Вери нису објавили рат, него су је поштовали, будући да су јој давали „оно чега нема“ – слободу. Ниједном појединцу нису бранили да носи у дну своје савести свој верски идеал и да га „манифестује“ уколико је налазио за потребно. Утврдили су да клерикализам одриче слободу вере, „па и саму веру“, те да су свештеници, „мантијаши“, били најопаснији противници слободе, без које се ниједна вера није могла развијати. Позивали су на одбрану слободе мисли, истичући да је за победу антиклерикализма била везана будућност демократије и цивилизације.¹³² Упорни у полемикама са српским свештенством путем штампе по разним питањима, републиканци су водили прилично оштру дискусију, неретко врло непријатну.¹³³

Већ у почетку издавања *Републике* показало се да је борба против монархијског облика владавине зарад успостављања републике и републиканске демократије у српској држави била тешка. Главни уредник Илија Васикић је због текста „Писма швајцарском краљу“, штампаног у првом броју *Републике* средином децембра 1907. године, био оптужен за увреду краљевског величанства и позван пред суд. Број је био забрањен, а полицијску забрану одобрили су и Првостепени и Касациони суд. У забрањеном тексту се потписана *Република* питала ко је протерао из Србије истину и наградио „фалсификаторе и шпијуне“, поткупио историчаре и научнике да „подржавају лаж“, ко је „удавио“ врлину и поштење те подстицао разврат и „дворански гад“. Краљ је био оптужен и за подизање пореза и приреза, довођење на утицајна места „прљавог сокачк[ог]

¹³¹ „Шала и забава. Камен калуђерске мудрости“, *Република*, 9/22. III 1908, 4.

¹³² „Вера и клерикализам“, *Република*, 16/29. III 1908, 1.

¹³³ Једном отпочете, расправе са српском црквом су потрајале све до гашења листа крајем априла 1908. године, када су републиканци поново оштро одговорили нападима свештенства из источне Србије, прозивајући протојереја Анту Милосављевића из Зајечара: „Матори протојерески псалтирац у Зајечару, Анта Милосављевић, није се задовољио само тиме да нас клевета по кафаницама поред шкембића и полића. Охрабрен саветима веселог архипастира Мелентија, одржао је у цркви на Цвети овај крезуби и чупави створ и једну ‚беседу‘ и том је приликом насрнуо на Републиканску Демократију и избрбљао све глупости које су могле наћи уточишта у празној глави испод његове плаве чутурасте камилавке. [О]сећамо да нам је дужност да дамо свемирноме проти један савет: Читај, оче, ‚верују во јединаго Бога Отца‘ и не говори о републиканизму, јер за његово разумевање треба више памети но за бубање требника и минеје“ („Савет једном аугуру“, *Република*, 20. IV/3. V 1908, 3).

праха“, подизање цивилне листе; између осталог, писац се питао ко је „угасио патриотизам у грудима“ српског рода, „рашчеч[ио] и крчми[о] мајку отаџбину, продајући из династичких обзира комад по комад њеног крвавог тела грабљивим суседима“. Одговор је био: „Ти краљу“, што све одиста није одговарало правом стању ствари.¹³⁴ У оно време српски краљ се налазио у тешком положају у унутрашњој и спољној политици. Док на унутрашњем пољу није могао лако да одбаци и уклони утицај официра завереника из политичког живота Србије, дотле на спољном, поред оштрог опирања британске империје да призна династију Карађорђевића због Мајског преврата, беше суочен са тешким царинским ратом који је Србији наметнула Аустро-Угарска монархија. У суштини, врло мало се питао за било шта у погледу управљања Србијом.¹³⁵

После вишемесечне судске истраге опужени је био позван на судско рочиште, где су га бранили адвокати Арса Стаменковић, Љ. Стефановић и Славко Крчевинац. Потоњи је био један од оснивача омладинског републиканског клуба 1907. године. Илија Васићић је остао при изјави датој раније полицији да у тексту „Прво писмо швајцарском краљу“ није било кривичног дела клевете према српском монарху, те је врло изгледну осуђујућу пресуду судија сматрао за „акт политичких непријатеља“.¹³⁶ Адвокати нису успели да својим аргументима одбране оптуженог – Илија Васићић осуђен је на годину дана затвора.¹³⁷ Огорчена пресудом краљевских судија *Република* је, између осталог, њихова имена у извештају са суђења намерно исписала малим словима.¹³⁸ После изречене пресуде окупљени републиканци су испред суда узвикивали „Доле с монархијом! Живела Република“, да би потом прошетали кнез-Михаиловом улицом „манифестујући“. „Поједине судије дочекивали су, звиждали и плували. Тако су исмејани радовић, учени правник из Памбуковице, нинковић, тадић, ристић. влајића су извиждали баш у моменту кад је подносио рапорт једном заверенику“.¹³⁹ Иако у приправности, против демонстрација републиканске омладине нису били употребљени ни жандармерија, ни војска.

¹³⁴ „Писма ‚Швајцарском‘ Краљу. Писмо прво“, *Република*, 9/22. I 1907, 2.

¹³⁵ *Историја српског народа*, V-2.

¹³⁶ „Како су криви осудили правога“, *Република*, 9/22. III 1908, 1.

¹³⁷ Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 16; „Како су криви осудили правога“, *Република*, 9/22. III 1908, 3; <http://www.republika.co.rs/398-401/19.html> погледао 31. XII 2014.

¹³⁸ „Како су криви осудили правога“, *Република*, 9/22. III 1908, 1–3.

¹³⁹ Исто, 3.

Апелациони суд је потврдио пресуду првостепеног суда и она је постала извршна. Притиснути насиљем режима, сталним полицијским и судским забранама, те због тога изложени честим финансијским проблемима, српски републиканци су били принуђени да обуставе издавање свог листа. Од укупно седамнаест штампаних бројева *Републике* у периоду децембар 1907 – април 1908. године, режим је забранио тринаест. Ипак, омладинци су били упорни у проповедању републиканских идеја путем штампе, па су годину дана касније обновили излажење *Републике*, али у нешто другачијим околностима.

*

Напоредо са праћењем и коментарисањем с републиканских начела домаћих политичких прилика, те борбом да се ова начела практично у српском политичком животу чују и оживотворе, омладински републикански клуб је у свом листу и путем засебних брошура пропагирао идеје републиканске демократије од којих је у својим политичким иступима полазио. Свесни да је највећи део српског друштва био необразован и слабо или готово никако упознат са основним начелима републиканске демократије, републиканци су поред написа у новинама покушавали да кроз брошуре најједноставнијим језиком и стилем преведу и приближе народу републиканске идеје највећих европских републиканских мислилаца. Између осталих, у преводима и коментарима западноевропских политичких мислилаца републиканске демократије проповедали су ограничавање власти демократским уставом и законима, право на живот и рад, опште и тајно право гласа, световни карактер државе, поштовање човекове личности, укидање подаништва, успостављање социјалне правде, братство међу људима, солидарност и мир, стремљење ка *опитечовечанским* вредностима и *опитечовечанској* отаџбини.¹⁴⁰

Низак образовни ниво највећег дела становништва у Србији наметао је републиканцима обавезу да у јавности прикажу и тумаче на најједноставнији могући начин питање улоге човека у ондашњем друштву и држави, његових основних права и обавеза, улоге у друштвеним и политичким системима, односа према религији и вери, те према другим нацијама. Полазећи од чињенице да је човек разумно морално биће („љуби правду и по њој се управља“) способно да се

¹⁴⁰ <http://www.republika.co.rs/398-401/19.html> погледао 31. XII 2014.

непрекидно усавршава, те да разликује правду од неправде једино својом савешћу, републиканци су, следећи мисли Емилиа Кастелара, истакли да је по својој природи човек „више склон да чини добро него зло“.¹⁴¹ Правда није поникла из нечега што је ван човека, нити је вера унела морал међу људе да се по прописима његовим управљају – није ни могла, будући да није било морала пре човека, као ни вере. Правда је постојала онда када је човек слободно вршио све оно на шта је као разумно биће имао право. Сваки, пак, човек имао је право на живот, да живи слободно „по својој природи“, брине се о свом здрављу, слободно мисли и говори и слободно ради оно што није „шкоди[ло] другим људима“. За разумно биће, слободно да као такво врши правду, сматран је онај човек који је размишљао, расуђивао и умовао, чезнуо за знањем и истином и трудио се да „себе позна“, као и разлог свог постојања на свету. Усавршавање човека је подразумевало да је он све своје телесне, духовне и моралне силе употребио у развијању својих добрих особина и у непрекидној тежњи напретку. На усавршавање га је највише подстицао природни закон – напредак (прогрес). Из свега је закључено да је човек представљао „оличење правде“ и био „извор моралу и сваком знању“. Као такав, човек је својом савешћу, независном од „попова“ и вере, могао да одређује шта је добро, а шта зло, односно право и неправдо.¹⁴²

Стога, нико није могао за себе рећи, између осталог, да је био републиканац уколико је веровао да је „нека земаљска или надземаљска сила“ постављала моралне законе. Прави је републиканац био онај који је *тврдо веровао* да је једино од његове савести зависило да ли чини зло или добро/правду или неправду.¹⁴³ Иако су декларативно били против вере, уочава се да су републиканци сматрали, можда и несвесно, да је она основ за испуњење републиканских идеја. Ипак, у њиховом случају вера и објекат вере су били искључиво ствар човека и стварног света око њега, не и нека метафизичка појава.

Основу друштва које су републиканци прокламовали чинио је појединац, човек „посматран сам за себе“ у односу са себи равнима. Имао је право на живот, са циљем да га „добро употреби“ кроз испуњавање својих телесних, духовних и

---

¹⁴¹ Емилио Кастелар, *Републикански катихизис*, Београд 1909, 1.

¹⁴² *Исто*, 2–3.

¹⁴³ *Исто*, 4–5.

моралних потреба. Основна права појединца (просвета, слобода, једнакост, својина и безбедност) су тако зајемчавала живот и његов опстанак међу људима, али је истовремено имао обавезу да врши дужности према себи и себи равнима. Наглашавајући да „свакоме праву одговара дужност“, појаснили су да се вршење дужности испуњавало најбоље у вршењу својих права и поштовању туђих. У случају повреде права појединца или целог друштва једино је закон био позван да их осигура и изнуди поштовање према њима. Као највиши пропис, закон је морао одговарати човековој природи и почивати на слободном пристанку свих на које се односио. У супротном, престајао је бити закон и постајао је насиље и неправда.¹⁴⁴

Да би уживао плодове слободе, једнакости и братства човек је претходно морао да научи да поштује и врши „ова своја права“, због чега су српски републиканци просвети указали посебно место међу идејама републиканске демократије. Просвета, једно од основних права, представљала је једини начин на који је долазио до знања и истине, те је пре свих других права свакоме требало обезбедити да се „још као дете у школи просвети“. Из права на просвећивање проистицала су сва остала права човека, због чега је просвета морала да буде бесплатна, и обавезна. Они који су знали имали су „извесних позитивних дужности“ према онима који нису знали. Из ове мисли произилазила је идеја да научници нису деловали ради себе самих, задовољења неког вишег егоизма, користи неколицине или неког апстрактног идеала. Напротив, у оно време истицано је да је дужност Универзитета била да помогне народ, да се „по један део мисли научника“ морао наћи „и у најпростијим умовима“, услед чега је сам Универзитет постајао свеснији себе самога, своје улоге и своје судбине.¹⁴⁵ Иако право народа на просвету није било „нешто оригинално“, истицано је да није било згоре чешће понављати идеје „које једва примећујемо да постоје“, пошто су сматране за „природне и опште“. Међутим, баш зато што су се идеје подразумевале, требало је о њима разговарати, размишљати, тражити им „смисао и порекло“, будући да су се у истима често налазила убеђења на која су се људи

---

¹⁴⁴ Е. Кастелар, *Републикански катихизис*, 5–6.

¹⁴⁵ „Политичка и социална мишљења. Право народа на просвету од Габриела Сеаја, I“, *Република*, 30. III/12. IV 1908, 3.

жалили да не постоје, принципи који су сачињавали снагу и служили на част једној епоси.¹⁴⁶

Бавећи се идејом права народа на просвету, републиканци су се позивали на мисли Габриела Сеаја, који је сматрао да је неопходне услове за остваривање овог права народу најбоље могла да пружи републиканска демократија која је мењала само однос између „елите и масе“. У успостављеној демократији се елита, као најбитнији чинилац људског напретка, највише обнављала из масе и тако подмлађивала. У случају самоизолације и презирања осталих сама је себе „осуђивала на немоћ“, будући да народ више није био „гомила“, већ нација, суверен. Напуштање идеје просвећивања народа значило је препуштање демократије „варварима“, што је директно угрожавало републикански облик државног уређења. Да би се ово предупредило било је потребно да „сваки учи, да чува своје сопствено достојанство, ради не за себе, него за све, убеђен да то није“ био „ништаван посао“, односно да су „велика дејства“ представљала резултате „многобројних малих напора“.¹⁴⁷ Наглашавано је да они који су „створили ризницу (знања – прим. А. Л.), нису је стварали за неколицину, већ за све“. Гордост због знања појединца је одбацивана управо зато што је само знање сматрано за последицу труда и рада многобројних, често непознатих предака – веће знање значило је већу одговорност према савременицима.¹⁴⁸

Опште право народа на просвету, те успостављање горепоменутих нових односа између елите и народа представљено је у тумачењима ове идеје као логична последица демократије. Где год је народ био суверен (за пример су узимали Француску) требало је да се просвети, иначе је услед незнања могао да постане тиранин или падне у ропство.¹⁴⁹ Одржање политичке доктрине републиканске демократије било је, пак, могуће једино у општем просвећивању народа – они који су знали имали су дужност да пруже знање неупућенима у знање, са обзиром на то да је знање посматрано као заједничко добро. Ова дужност је, међутим, посматрана као узајамна: примаоци знања имали су, поред свог права на исто, и обавезу да се уче, „воле истину и желе да до ње дођу“. Било

---

¹⁴⁶ Исто, 3.

¹⁴⁷ „Политичка и социална мишљења. Право народа на просвету од Габриела Сеаја, II“, *Република*, 7/20. IV 1908, 2.

¹⁴⁸ „Васпитање демократије. Леон Буржоа. Имајте идеал“, *Република*, 6/19. I 1908, 2.

¹⁴⁹ „Република у стварности. Просвета у Француској“, *Република*, 16/29. III 1908, 1.

је потребно, да би „били људи“, да имају мање или више „те истине у себи“. ¹⁵⁰ На тај начин ђак и учитељ су, истицали су републиканци, ишли један другом у сусрет и сретали се „на пола пута“, те се често дешавало да је јучерашњи ђак постајао сутра учитељ, те је пружао другима оно, што је сам био примио, чиме је у ствари била образована кооперација идеја. Тако, делећи духовна добра, учитељи их нису умањивали, него умножавали. „Човек има“, наглашено је у овој основној идеји републиканског покрета у Србији, „само оно што даје другима“, те је дарожљивост знања окарактерисана као основно „богатство“ сваког научника, односно учитеља. ¹⁵¹ Придајући велики значај у васпитању и образовању људи и политичкој еманципацији будућих републиканаца, републиканци су заговарали бесплатну и обавезну просвету у народним школама, кроз наставу сагласну са начелом друштва, било оно демократско или аристократско. ¹⁵² Нико није смео да омета ближње да похађају школу и одузима им право на стицање знања и истине; „онај који би то учинио“, нагласили су, „био би дивљак а не човек“. ¹⁵³

Републиканци су слободу – право без икаквих граница „осем права других људи“ – представили као право по коме се сваки човек могао управљати према својим мислима и радити по својој савести (слобода мишљења, говора, писања, штампања, кретања, удруживања и рада). Нису прихватили да је било шта ограничи осим права других, чиме су тежили да избегну анархију друштва. ¹⁵⁴ Ниједан човек се није могао одрећи своје слободе, будући да се на тај начин одрицао свога „човечанског достојанства“, и грешио о слободу свих других људи са којима је живео у заједници. ¹⁵⁵ *Природно право*, на које су се позивали, тумачено је као способност појединца да „собом управља тако да другоме не смета, да се креће једино у сфери своје слободе“. ¹⁵⁶ Појединци који су чинили друштво такође нису смели да се скупа одричу слободе: у том случају огрешили

---

¹⁵⁰ „Политичка и социална мишљења. Право народа на просвету од Габриела Сеаја, свршетак“, *Република*, 13/26. IV 1908, 2.

¹⁵¹ „Политичка и социална мишљења. Право народа на просвету од Габриела Сеаја, свршетак“, *Република*, 13/26. IV 1908, 2.

¹⁵² „Под окриљем републике“, *Република*, 30. XII 1907/12. I 1908, 1; „За републикански и световни идеал“, *Република*, 13/26. IV 1908, 1.

¹⁵³ Е. Кастелар, *Републикански катихизис*, 7.

¹⁵⁴ Следећи мислима Леона Гамбете, тражили су слободу за све и за сваког појединачно, слободу „за... философију као и за... религију, за... мисао као и за... вероисповед“ („За републикански и световни идеал“, *Република*, 13/26. IV 1908, 1).

¹⁵⁵ Е. Кастелар, *Републикански катихизис*, 8.

¹⁵⁶ „Под окриљем републике“, *Република*, 30. XII 1907/12. I 1908, 1.

би се не само о властиту слободу, него и о слободу сваког појединачно. Републиканцима није било непознато постојање више врста слобода, што се кроз њихове текстове у *Републици* пре Првог светског рата и засебно објављеним брошурама о републиканизму јасно уочава. Међутим, као кључне за успостављање здравог друштва републиканске демократије посебно су издвојили слободу савести и политичку слободу грађана.

Без слободе савести није могло бити ни политичке слободе грађана. Проистекла из права на образовање, слобода савести је омогућила да се временом све више установљавају слободније институције кроз које су људи тежили да утврде и заштите своје право на слободно мишљење и слободу вероисповести.¹⁵⁷ Испољавање мишљења једног човека није значило да оно, у том моменту исправно и подобно околностима, постане обавезујуће и искључујуће за различита мишљења других људи. Слободно исказивање различитих мишљења свих људи представљало је суштину питања слободе савести. У супротном, мишљење човека убеђеног да је једино исправно гледиште које он износи, односно оне идеје у оквиру којих делује и сматра да изван њих постоје само заблуде, предрасуде и незнање, претило је да прерасте у доктрину која је, исказана из ма колико умерених уста теоретичара и партијских вођа, тежила на тај начин циљу коме и религије – превласти и нетрпељивости.¹⁵⁸

Разноликост мишљења и бројност ставова није, пак, значила да нема истине, него да је она „тако суптилна, да зависи од тако сложених опажања и елемената, да се мења према циљевима и тачкама гледишта, да и поред све небрижљивости јачине самих највиших генија, може увек остати која тамна тачка, који заборављени детаљ, који ће раскинути јединство утврђеног закона“.¹⁵⁹ Интерес истине захтевао је да се буде толерантнији према политичким неистомишљеницима и противницима, односно „што смо више уверени да имамо права“, истицано је од стране републиканске омладине, „то више треба да трпимо, чак и да тражимо противуречност“. Уколико су убеђења била јача и промишљенија утолико су више налагала толеранцију: „увек најнетолерантнија партија нема права“. За слободу савести трпељивост и толеранција су биле

---

¹⁵⁷ А. Мишел, *Политичка доктрина демократије*, 26.

¹⁵⁸ Пол Балаги, *За слободу савести*, Београд 1910, 26–27.

¹⁵⁹ *Исто*, 28.

„императивна строга дужност“ сваког човека. Појединац је могао „не знати и варати се“, али се забрањивало свакоме, „па ма ко то био“, да употребљава насиље да би некога „извукао из заблуде“ – не зато што је искуство показало да је насиље било лоше средство за преобраћање било кога, већ због тога, што се, „верујући да се угушују заблуде, врши насиље над човечјом личношћу“ која је, за републиканце, била независна од свих мишљења, „виша од свих религија“. „Не поштује се у другом човеку незнање и заслепљеност коју он показује, већ се поштује човек“,¹⁶⁰ те је толеранција била потребна да се разбију заблуде и да се уништи незнање, *а не човек*. Као таква, толеранција је представљала један од идеала и стубова демократије – правичност.

Слобода савести, „основ и извор осталих“, омогућавала је, између осталог, потпуну политичку слободу. Овако дефинисан однос слободе савести и политичке слободе – једна од друге апсолутно зависне зарад успостављања демократије – рушио је и последње везе које су демократску доктрину везивале за „материјализам старих времена“. Међутим, слобода савести није била прост део политичке слободе, пошто се ниједан циљ није могао истицати као виши над потпуном независношћу савести, због чега је било потребно да се целокупна држава организује у погледу заштите индивидуалних права.¹⁶¹ Потребан услов сваке слободе био је, опет, суверенитет народа – право народа да сам собом управља (који је уједно био и први принцип демократије), будући да је кроз гарантовање мањини грађана разних „нарочитих слобода“ у демократијама, искључивао сваки сукоб између опште воље и неке појединачне.¹⁶²

Очигледно, демократија је републиканцима била потребан услов за испуњење републиканско-демократских идеала и стварање републике. Узајамна веза слободе савести и политичке слободе тражила је неизоставно и први принцип на којем је демократија почетком XX века почивала – суверенитет народа. Индивидуална права су била други принцип демократије и према тумачењима републиканаца налазила су се на челу „свију устава“ – била су неприкосновена. Ова права омогућавала су вршење демократије у стварности.¹⁶³ Солидарност је навођена као трећи принцип демократије, пошто је наглашавано да нису

---

¹⁶⁰ П. Балаги, *н. д.*, 31.

¹⁶¹ А. Мишел, *Политичка доктрина демократије*, 27–28.

¹⁶² *Исто*, 28; Е. Кастелар, *Монархија или република*, Београд 1907, 1913², 9.

¹⁶³ А. Мишел, *Политичка доктрина демократије*, 28.

постојали само закони за „друштва и индивидуе“, него и закони који одговарају човечијим способностима: вољи, савести и уму, који су свој израз налазили у општем праву гласа, пороти и универзитетима. Ове заједнице, организоване на принципима слободе и једнакости, достизале су „свој врхунац“ у принципу неопходном за складно функционисање друштвене зграде – принципу социјалне правде.

Право на једнакост, саставни део трећег принципа демократије, подразумевало је остварење права на слободу, у којој је појединац могао живети тако да своје стање побољшава.¹⁶⁴ Једнакост коју су републиканци захтевали представљала је апстрактну и математичку једнакост друштвених јединки, потребну да оправда опште право гласа, односно груб симбол оне једнакости која је требало да влада у идеалној демократији, у којој би сви грађани подједнако *врели* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Л.) морално и интелектуално. Наглашавали су да стварна једнакост, „једнакост од дела“, у којој су грађани требали да имају исту судбину и исте користи, није била у програму ниједног демократе – „Никада демократија није обећавала да изравни ниво глава или само среће“. Напротив, „демократија се труди“, истицали су републиканци преносећи мисли Анри Мишела, „да комбинује социјалну установу тако да има мање *неједнакости у почетку стварања индивидуалних судбина* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Л.)“.¹⁶⁵ Да би ово постигло, демократија је морала апсолутно да поштује закон. У супротном, побуна грађанина против закона доживљавана је као побуна против себе самога. Поштовањем законитости као израза опште воље већине грађана спречавала се могућа револуционарна акција, којој у демократији није било места. Међутим, поштовање закона није значило да се они нису могли мењати. Било је нужно да се „вечито трансформишу“, али само уз пристанак већине која их је стварала.¹⁶⁶

Демократија, „право свију“, је постављена наспрам монархије, „права једног“, и из услова из којих се развијала, односно основних права човека, исказивала се у својој форми – републици. Демократија, основна садржина, није

---

¹⁶⁴ Е. Кастелар, *Републикански катихизис*, 8.

¹⁶⁵ А. Мишел, *Политичка доктрина демократије*, 29.

¹⁶⁶ *Исто*, 30.

се могла одвојити од своје форме, републике.¹⁶⁷ Усклађене, садржина и форма требало је да јамче политичку равноправност свих грађана. Међутим, уколико је републиканском демократијом проблем политичке равноправности и једнакости био решен у теорији и унеколико у пракси (примери Швајцарске, Француске, Сједињених Америчких Држава), проблем друштвене једнакости и равноправности изгледао је почетком XX века нарочито сложен и тешко решив у оквиру било којег ондашњег државно-друштвеног система. Са честим штрајковима незадовољних радника и ретким побунама сељака биле су суочене и републике и монархије. Истовремено су радници у избору метода борбе за своја права били подељени на присталице револуције и заговорнике еволутивног пута борбе за побољшање радничког положаја у оквиру већ постојећих друштвених система.¹⁶⁸ Питања својине, капитала и њихове прерасподеле на начин да политички систем државе не трпи озбиљне поремећаје и ломове била су саставни део скоро свих политичких снага у Европи и свету уочи Првог светског рата.

Својина и праведна тековина тумачени су као права којима је човек могао да располаже по својој вољи, уз услов да их је прибавио часним путем. Републиканци су дозвољавали могућност да се појединцу имовина одузме, али само у случају да је то користило целом друштву. Одузимање својине се могло учинити једино у изузетним приликама, при чему је друштво било дужно да благовремено и правично исплати у новцу или имању одузету својину.¹⁶⁹ Постављене овако једноставно, социјалне односе у савременом друштву, уско повезане са политичким, ипак је ваљало исцрпније анализирати, што су републиканци теоријски и учинили. У расправама нарочито са српском социјалдемократском странком тему социјалног уређења могуће будуће српске републике нису ни могли да пренебрегну. Основа од које су полазили била је да је

---

¹⁶⁷ Е. Кастелар, *Републикански катихизис*, 15–16.

¹⁶⁸ Неминовност класне борбе кроз насиље у циљу промене друштвених односа (револуцију) заступали су идеолози комунизма Карл Маркс и Фридрих Енгелс у XIX веку. Њихово учење се временом проширило међу радништвом у Европи и било је прихваћено од већине идеолога радничких покрета. Међутим, крајем истог века еволутивну, ненасилну промену друштвених односа наспрам револуционарног пута у борби за радничка права и победу социјализма почели су да проповедају Едуард Бернштајн и Карл Кауцки, припадници немачког марксистичког покрета, због чега су из истог били искључени (P. Renuven, *n. d.*, 55–60, 61–106; Pol Luj, *Istorija socijalizma u Francuskoj*, Beograd 1956, 137–143, 267–268; Fransoa Šatle, Olivije Dijamel, Elvin Pizije, *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Sremski Karlovci • Novi Sad 1993, 112–119, 432–437, 523–540, 588–594).

¹⁶⁹ Е. Кастелар, *Републикански катихизис*, 9.

народ носилац свеукупне власти коју врши преко представника изабраних на слободно организованим и проведеним изборима. Народни представници имали су највишу дужност да чувају независност, јединство и „величину Републике“, односно државу која штити личну и друштвену слободу.¹⁷⁰

Републиканци су указали на чињеницу да су већ творци Декларације права човека и грађанина утврдили да се до среће и благостања народа није могло доћи задобијањем једино политичких права, таман да су била остварена у пуном облику кроз успоставу републиканског демократског државног уређења.¹⁷¹ Сматрали су да је ондашња друштвена организација била привилегија богате мањине и неправда сиромашне већине, због чега су захтевали да у корист појединца и целине буде реорганизовано цело друштво. Ни богати буржуј, са врло несигурним положајем због режима „слободне игре индивидуалних интереса“, нити пак радник, изложен очигледној неправди, нису имали интереса да бране такву друштвену организацију. У таквим околностима, несвесност буржоазије и „слепа, инстинктивна мржња пролетеријата“ могли су довести не до заједничке „реформне акције“, већ до суровог друштвеног рата. Излаз из „вештачки створене класне мржње“ и могућег обрачуна класа до уништења налазили су у учењу о солидарности друштвених класа, племенитој идеји насталој баш у оном веку када је била измишљена доктрина борбе класа.¹⁷²

Напоменули смо раније у овом раду да је недуго после Мајског преврата српска радикална демократска омладина покренула демократску библиотеку за политичко васпитање народа. Тешке политичке околности у којима се наша Србија у то време узроковале су да су се њихови напори свели на издање списа *Солидарност* француског државника и политичког мислиоца Леона Буржоаа. Испоставило се да је идеја солидарности била најживља међу оним делом омладине који је крајем 1907. године организовао републикански покрет у Београду и Србији. У теоријској расправи са српским социјалдемократима у пролеће 1908. године око успешног решавања проблема друштвене једнакости републиканска омладина је, не поричући оправдано незадовољство социјалдемократа тадашњим друштвеним уређењима, заступала упорно идеју

¹⁷⁰ Исто, 16.

¹⁷¹ Леон Буржоа, Албер Метен, *Декларација права човека и грађанина*, Београд 1907; „За солидарност класа“, *Република*, 7/20 IV 1908, 1.

¹⁷² „За солидарност класа“, *Република*, 7/20 IV 1908, 1.

солидарности, истичући да је „за наш век“ била исувише велика срамота што многи нису веровали да су могла постојати племенита осећања и многи људи „са добрим срцем“, који нису могли „примати срећу, начињену од беде других људи“. „Када би некористољубље и племенитост били само бајка“, писала је и размишљала у оно време српска универзитетска омладина, „када на свету не би постојало ниједно срце, које би куцало за социалном правдом, кад би новац и само новац био једини циљ људског живота, [...] на земљи владао вечити рат, у коме би се људи хватали у коштац и зубима клали, да би један од другог отели што више материјалних добара, нама“, закључили су републиканци, „не би ништа друго остало, но да поспемо главу пепелом и да побегнемо у пустињу, као што су чинили и први фанатици Исусова учења“.¹⁷³

Одбацујући овакав песимизам, републиканци су сматрали да је осећање људске солидарности било живо и да се из дана у дан све више ширило. Републиканска демократија, која је иначе у свим земљама радила енергично на радикалној промени неправедне друштвене организације, није се показивала само у данима револуције, већ и у данима мира истрајним напорима на завођењу социјалних реформи. Стога су сматрали да се „оригинала узвишеност Демократије“ могла открити не само у револуцијама, него и у „лаганим еволуцијама“. Напоследку су напоменули да нису себе убрајали у оне који су решење сложеног проблема друштвене једнакости, односно „замршеног социјалног питања“ видели као расплет заплета у „једном водвиљу, где се после многих перипетија и судара све личности узајамно мире и љубећи се играју весело заједничко коло“.¹⁷⁴ Међутим, нису се убрајали ни у оне који су решење социјалних проблема видели једино у „крви и пламену“, уништењу читавих друштвених редова, или пак у „звучној фрази“ проглашења диктатуре пролетеријата. За омладинце републиканце решење социјалног питања било је могуће не у социјалној реакцији, нити у друштвеном рату, већ једино у солидарности класа.¹⁷⁵

Иако оштро супротстављени, заговорници и марксистичке социјалистичке филозофије и десних политичких покрета у Европи истицали су упорно да је

---

¹⁷³ „За солидарност класа“, *Република*, 7/20 IV 1908, 1.

¹⁷⁴ Исто.

¹⁷⁵ Исто.

постојала супротност између демократије и социјализма, односно да су ове идеје искључивале једна другу. На сличне примедбе српске социјалдемократије републиканци су одговорили позивајући се на учења Жоржа Ренара, Карла Кауцког, Едуарда Бернштајна, Батист Жакоба. Жорж Ренар је наглашавао да се супротност између демократије и социјализма јављала прво у машти оних који су били најревноснији заговорници права и заштите радника, марксиста и анархиста. Левичари су се бојали, често с правом, али понекад и с грешком, да није све било учињено за радничку класу изговарањем неких „енергичних речи“ уместо да се приступило „стварном и дефинитивном ослобођењу њеном“. Супротност између слободе и једнакости измислили су и они који су трговали са најплеменитијим осећањима људског срца. Иначе много мање непристрасни, ови други (десничари) су истицали да бране индивидуалну независност, лично достојанство и љубав према „домаћем огњишту“, иако су у ствари бранили и одржавали само привилегије „једне егоистичне мањине“. Браниоци „домаћег огњишта“ су наглашавали да је цена једнакости свих у социјализму могла да буде остварена само по цену „слободе свакога“, односно у случају остварења социјалне демократије људима је претио „много тежи јарам, но што је“ био „јарам најнесноснијег деспотизма“.¹⁷⁶

Позивајући се на теорије Жоржа Ренара, републиканци су истакли да је крајњи циљ социјализма било ослобођење индивидуе, односно „оне масе индивидуа“ за које је слобода рада била у ствари обавеза да раде дневно преко мере тако да су за свој претерани рад добијали „бедну надницу“, коју је „слобода мишљења означава(ла) као нужност да се покори силницима и богаташима“.¹⁷⁷ Ослобођење човекове личности било је крајњи циљ социјалистичког програма, због чега је социјализам признавао индивидуи један неприкосновен домен који није рушио „свете преграде“ што су га опкољавале, него их је још више подизао не да би браниле „драгоцену добро неколицине“, већ да би штитиле оно што је постајало „очевина свију“. Све што је представљало приватан живот, мишљење и савест требало је сачувати од сваке повреде и оставити изван и изнад сваког државног разлога. Истовремено, социјализам је у слободи разних удружења (на

---

¹⁷⁶ „Политичка и социјална мишљења. Социјализам и слобода од Жоржа Ренара“, *Република*, 20. IV/3. V 1908, 3.

¹⁷⁷ Исто.

пример цркава), слободи збора, говора и штампе видео жељени резултат оне власти коју је хтео да успостави. Да би обезбедио свима без разлике потпуно уживање оних права без којих човек више није био човек, социјализам је требало да измени, према речима Жоржа Ренара, право продаје, куповине и производње и подвргне их новим правилима, будући да су у оном времену представљали привилегију једног малог броја људи. Напослетку, Ж. Ренар је закључио да је била учињена неправда што су индивидуализам присвојили „највећи браниоци“ ондашњег друштва „са свима његовим рђавим странама“. „Али иако реч њима припада“, закључио је, „нама припада сама ствар: социјализам је“ за њега био „прави индивидуализам исто онако, као што је“ био „права демократија“.¹⁷⁸

*

Социјалисти марксисте су замерали капитализму да је, у исто време када је одрицао правду према пролетеријату, тежио да му одузме свако достојанство. Искључен из највиших јавних функција, и лишен, услед оскудице, услова који су могли да му осигурају плату према заслуги, радник је трпео и од „апсолутне потчињености“ на коју га је осудила радионица, будући да у њој није могао да одлучује о послу који је обављао и у којој се покораво шефовима које није био поставио. Стога је, према мишљењу социјалиста марксиста, систем наследне својине, са капиталистичким поретком који је „сам собом“ оснивао, требало да нестане, будући да не само што није одговарао захтевима највећег друштвеног интереса, него је нарушавао правду и вређао људско достојанство „код највећег броја људи“.¹⁷⁹

Узимајући у обзир све наведено, заговорници републиканске солидарне демократије нису спорили да је друштвена организација била „врло несавршена“. Истовремено су приметили да је социјалистичким критичарима било познато да „несавршени људи“ нису могли да живе у „савреном друштвеном уређењу“, те да је било „апсурдно“ одрећи се једне непотпуне „форме економског уређења“ уколико човек није био сигуран да ју је могао заменити другом „формом мање

---

¹⁷⁸ „Политичка и социјална мишљења. Социјализам и слобода од Жоржа Ренара“, *Република*, 20. IV/3. V 1908, 3.

¹⁷⁹ Батист Жакоб, *Право својине и колективизам*, Београд 1911, 5–18.

супротном правичности и општем интересу¹⁸⁰. Републиканци су се питали, као и њихови европски истомишљеници, да ли се, зарад највеће користи цивилизације, систем личне својине могао да замени системом социјалне својине.¹⁸¹ У тежњи да одговоре на ово питање у првом реду оном делу социјалиста марксиста који су заговарали револуционарну промену друштвених односа, занемарили су многобројна „тако рђаво дефинисана или тако очигледно утопистичка“ социјалистичка учења, те су прегледну аналитичко-синтетичку студију посветили „револуционарном колективизму, тој врло јасној мисли“ Карла Маркса, која је уживала „најширу популарност“.¹⁸²

Револуционарни колективизам Карла Маркса и скоро свих његових ученика је, посматрајући или „мислећи да посматра“ како је економско развиће постепено искључивало мале и осредње привођаче, концентрисало рад на све ограниченији број моћнијих кућа, и како је гомилало капитал у руке бројем све мањих, али средствима све богатијих капиталиста, захтевао да друштво прекине овај историјски покрет „експропријацијом нове феудалности“ и давањем свих средстава производње и размене „савременом народу“, да би у један трен ишчезли неред анархистичке конкуренције и „неправични десетак“ који је имућна класа унапред узимала од радничке.¹⁸³

Републиканска демократија је марксистима супротставила најпре мишљења економиста произашлих из искуства – у случају да су индустријска и капиталистичка концентрација биле подједнако сигурне колико и спорне, општи систем заједничке својине могао је да изазове сасвим другачија дејства, него што су се од истога очекивала. Остварено друштво колективиста под утицајем уобичајених недостатака људи могло је само да створи „бедну и ниску егзистенцију“ човека као члана колектива. У случају и да се остварио, револуционарни колективизам је захтевао, истицали су републиканци, огромни чиновнички апарат који је требало да води бригу о пословима многобројне

---

¹⁸⁰ Износећи ово мишљење, Батист Жакоб се позивао на учење аустријског социјалисте Антона Менгера, према којем „ниједна критика постојећих установа, ма како да је тачна, није оправдана све дотле док се не покаже довољна могућност за једно боље стање“ (Б. Жакоб, *н. д.*, 19).

¹⁸¹ „Под окриљем Републике“, *Република*, 30. XII 1907/12. I 1908, 1; „За солидарност класа“, *исто*, 7/20 IV 1908, 1; „Политичка и социјална мишљења. О солидарности“, *исто*, 12/25. IV 1909, 2; „С народом за народ“, *исто*, 26. IV/9. V 1909, 1; „Каку хоћемо Републику“, *исто*, 3/16. V 1909, 1; „За социјалну правду“, *исто*, 17/30. V 1909, 1.

¹⁸² Б. Жакоб, *н. д.*, 19.

¹⁸³ *Исто*, 21.

заједнице. Зар у колективистичком друштву, питали су се, одсуство сваке конкуренције неће учинити сваку погрешку „непоправимом“; да ли је статистика могла да замени „фину улогу цена“ и испуни дужност „функције регулатора“ коју јој је револуционарни колективизам опредељивао. У случају да је статистика и успела да осигура приближно подмирење најпростијих и најгрубљих потреба, које су најмање променљиве, да ли је могла да да јемство „најфинијим потребама, оним жељама маште и укуса“ којима се нису ни предвиђале промене нити мерила интезивност. Фине потребе су оне које је „маса“ слабо осећала, када их је осећала, и републиканци су сумњали у то да ће „администратори рада“, изабрани од масе и којима је главна брига да јој само угоде, развити ревност у задовољавању укуса који нису ни постојали.¹⁸⁴

Рђаво организовано колективистичко друштво није могло, према мишљењу републиканаца заснованом на теорији Батист Жакоба, избећи расипање капиталистичког система, нити повећати квалитет укупне производње заједнице. Позивајући се на учење Фујеа, Батист Жакоб је, на пример, указивао да је у комуни од двадесет милиона радника који су радили осам часова дневно сваки час једног радника представљао сто шездесети милионити део дневне производње, због чега је покушај да се изгуби један час био врло заводљив уколико је покретач била добра прилика „за забављање, пиће, разговор или просто одмор“. Тврдио је да је револуционарни колективизам доводио до опадања квалитета рада у свима деловима друштва. Питао се, а заједно са њим и републиканци, да ли ће се рад награђивати према његовој количини или његовом трајању, при том примећујући да је и таква оцена била неправедна, будући да „трајање рада не даје да се познају нити напори које он захтева, нити број и важност корисних дејстава које он производи“. Ова оцена је неминовно водила до напуштања дужности које су захтевале најдужу и најтежу спрему, односно оних које су највише доприносиле напретку.¹⁸⁵ Тако је питање о „вероватном приносу људског рада“, с обзиром на то да се човек увек могао спустити на „подлост једног лењивца“, у колективистичком систему за Батист Жакоба и републиканце сачињавало тајну која је задавала једну бригу више.

---

¹⁸⁴ Исто, 21–22.

¹⁸⁵ Исто, 24.

У ствари, Батист Жакоб је инсистирао на чињеници да је свако друштво, а поготово револуционарно колективистичко, зависило од природе појединца, односно човека као радника. Појединачне људске потребе и нагони скупљени у једну огромну заједницу, уливали су мало наде да ће систем, устројен бирократски са тежњом да контролише све видове живота човека као јединке, функционисати. Колективистички систем није стога могао ни гарантовати да ће раднику дати „еквивалент за производ његовог напора“, будући да је радник требало да плаћа социјалистичку управу: директоре, инспекторе, контролоре и надзорнике „сваке врсте“. Такође, социјалистичка колективистичка држава није могла да се ослободи од појединих постојећих установа капиталистичке државе, попут просвете, полиције, народне одбране. Поврх свега, колективизам није могао да гарантује раднику већу слободу у односу на ондашње друштвене организације, будући да је укидао индустријску конкуренцију устаном уједињене управе рада. Тако је централна управа, регулишући многоструке индустријске задатке, себе доводила у положај да целој земљи издаје наредбе којима је требало да се покоравају поједини органи производње. Односно, у свакој месној радионици радницима је била намењена пасивна улога, за шта су социјалисте марксисти управо пребацивале капитализму да ју је силом наметао радницима. У новом друштву, нагласио је Батист Жакоб, радницима је било намењено да, као и у старом, довршавају планове које нису смислили под шефовима које нису изабрали.¹⁸⁶

У револуционарном колективном систему није могло бити сопственика, као што нису могле бити укинуте ни дневнице, будући да су сви имали да примају плату само од једног господара – државе. Најпосле, мењајући управу људима администрацијом стварима, колективизам није уклањао опасност од ропства. „Администратори“ колективистичке државе је требало да издају другима наредбе које се нису смеле прекршити, уколико се није хтело да се „огромна машина поремети и сломије“. Примена власти само у економском домену, не и политичком, није гарантовала да ће иста изгубити своју природу. Колективизам није осигуравао слободу и достојанство исто онако као ни благостање и материјалну сигурност људи, односно, уколико је „људска маса“ остајала онаква

---

¹⁸⁶ Исто, 25–28.

каква је тада била, могло се веровати да је колективизам „мање но капитализам“ могао да гарантује „за збир материјалних и духовних добара“ који су и чинили цивилизацију.¹⁸⁷

Примедбе упућене марксистичкој теорији револуционарног колективизма нису значиле да је Батист Жакоб, као ни поједини српски републиканци, у потпуности одбацивао потребу колективизма у оквиру неког друштва. Идући и даље од социјалног либерализма Батист Жакоба, српски републиканци су заговарали за неко време постојање приватне својине једино због њене социјалне користи. У међувремену су требало да буду нађена средства за постепено отклањање злоупотреба приватне својине и ослобађање радника од „тираније капиталистичког феодализма“, да би потпуно уживали плодове својих производа.¹⁸⁸ Чињеница је да је свако друштво имало одређене облике колективне својине, те да је понегде имало интереса да је бројно и увећа. У ту сврху српска републиканска демократија је била решена да ради на стварању синдиката, корпоративних удружења и „уопште свију удружења преко којих је пролетеријат“ могао да брани своја права и своје интересе.¹⁸⁹ Радикалнија од Батист Жакоба у погледу регулисања друштвених односа, она је захтевала од државе да интервенише између радника и капиталиста, односно више него француски политички мислилац, захтевала је етатизацију привреде.

Као ни Батист Жакоб, ни српска републиканска демократска омладина није од државе и друштва и њихових социјалних установа (индивидуалних или колективних) очекивала да буду „социални Лукулус“. Демократска република републиканаца није смела да буде ни клерикална, ни аристократска, ни војничка, али ни пролетерска, нити буржоаска. Републиканска демократија је требала да организује друштвену солидарност и социјалну правду многобројним малим и великим реформама првенствено уводећи разноразне порезе којима је требало погодити више капиталистички вишак вредности но сам рад. Друштво је, према замислима републиканаца, требало да буде организовано у синдикалним и кооперативним покретима, те установама колективног уговора о раду.¹⁹⁰

---

¹⁸⁷ Исто, 30–32.

¹⁸⁸ „За социалну правду“, *Република*, 17/30. V 1909, 1.

¹⁸⁹ Исто, 1.

¹⁹⁰ Исто.

Међутим, Батист Жакоб је указивао да је друштво имало, поред колективног, и других интереса, те је колективизам био опасан само када је остајао сам, када није дозвољавао постојање другог начина „апропријације“ којим се исти могао ограничити, надгледати, подстицати, противречити.¹⁹¹ Стога, пре него што се приступало колективизацији одређене индустрије у друштву, требало је моралним, интелектуалним и економским реформама пробудити свест радника о њиховим правима и дужностима. Прелаз централисаних предузећа из руку једног или мањег броја лица у посед једне нације био је пожељан једино када је исто доживело крај еволутивног развоја, односно сматрано је да је „социјализација индустрија“ била рационално применљива само за оне које су биле доспеле до краја еволуције. Колективизам у „социјалном телу“ је сматран за део онога што је измакло конкуренцији, што више није било строго принуђено да се усавршава да не би пропало, што је већ било стечено, стално, непокретно или слабо покретно, док је индивидуализам представљао суштином својом један део кретања, истраживања, покушаја, прогреса, у свему – део слободе, и то слободе производње неопходне у оба два поретка, материјалном и духовном.¹⁹²

У ствари, Батист Жакоб је приметио да се није учавало довољно да је индивидуализам, када се ширио путем удруживања и продужавао у слободни социјализам, могао постепено, сигурније него колективизам, да одведе људе до битних циљева којима је колективизам тежио. Карл Маркс и његови следбеници су тражили ново друштво које је требало да радницима обезбеди максимум сигурности и достојанства, али истовремено нису увидели да су установе постојећег друштва допуштале радницима да подигну ниво њиховог моралног и материјалног живота. Користећи политичку моћ кроз опште право гласа радници су могли, према мишљењу Батист Жакоба, да у великој мери учествују у економској моћи. Са својим изабраним представницима могли су да приморају скупштину да образује касу за радничке пензије и помоћ у беспослици, да унапреде ниво сопственог образовања променама у школском законодавству. Путем моћно организованих синдиката могли су и да „строго пазе на капитал, и уместо да и даље подносе његове услове, они диктују своје“.¹⁹³ Ако би се капитал

---

¹⁹¹ Б. Жакоб, *н. д.*, 35.

¹⁹² Б. Жакоб, *н. д.*, 36–37.

¹⁹³ *Исто*, 38.

опирао радничким захтевима, радници су располагали „једним ужасним оружјем“, штрајком, којим су могли у потпуности да униште капитал, а то њему самом није било у интересу.

Радници су у оно време имали моћније средство прогреса од једноставног учешћа у политичком животу земље зарад обезбеђења својих права. Узимајући унапред од добити својих кооператива за потрошњу извесне суме новца, били су у могућности да образују потребне капитале за куповање мануфактурних и привредних индустрија и, према теорији Батист Жакоба истакнутој у српској јавности од стране републиканаца, постану господари готово целе производње једне земље. У том смислу Шарл Жид је предвиђао дан када ће кооперације за потрошњу, „снабдевене из својих радионица за производњу и примљене у друштво земљорадничких синдиката или експлоатишући саме свој домен кооперативне агрикултуре“, одузети радну снагу господарској „експлоатацији“ помоћу услова који су они давали својим радницима и, удружујући се међу собом, „оствариће социјалну републику путем слободе“.¹⁹⁴

Снабдевен политички општим правом гласа, и економски синдикалним и кооперативним правом, раднички свет је могао, уколико је поседовао „куражи и интелигенције“, да учини да нестане економске анархије и „капиталистичког паразитизма“, те да себи обезбеди добра за којима је чезнуо: сигурност,

---

¹⁹⁴ Исто, 39; Према учењу Шарла Жид, људи су могли само на један начин да уреде своје међусобне односе – требало је да се организују у слободна удружења за која би сами донели статуте. Оваква удружења, организована на основу друштвеног уговора, у почетку је требало да буду мала, пошто је веза уговора „снажна и осећа се само онда када друштвених чланова има мало“. Удружења су имала да буду кооперативна, односно основана у циљу заједничке производње, размене и потрошње добара због рада на промени ондашње економске организације. Потрошачким задругама је придавао нарочиту пажњу, зашто је потрошњу сматрао за „крајњи циљ сваког економског рада“ и што су се њом „задовољавале све потребе“, док је производњу доживљавао само као „страсну борбу за профитом“. После ових аргумента Шарл Жид је навео оне изражене у „стварним чињеницама“, те се, између осталог, питао зашто би огромне силе модерне економије (попут САД и Француске) гомилале злато и сребро у благајнама неколицине, а зашто не би радиле у корист свих људи. Уколико су ширење велике и пропадање мале индустрије били неизбежан закон, зашто се велика индустрија није могла демократисати да би се избегла њена „рђава дејства“? Решење проблема налазио је у оснивању кооперативних удружења. Са великом индустријом је требало поступати „као са воденом масом реке Нила: њега деле на хиљаду каналића“, приметио је Шарл Жид, „чију воду упија земљиште, те се тако оплођава и даје богату жетву“. Кооператива је хтела да сваком човеку да по један врт онакав, какав је „Бог дао првом човеку, да га обделава и да се храни плодом свог рада“. Као пример успешне кооперативе је навео Енглеску и САД, где је било подељено земљиште многим „хиљадама људи“. Швајцарску је, пак, представио као земљу која се научила врлини кооперативног удруживања, те је сматрао да је прва могла да постане „светска кооперативна Република, кад би пренела ове врлине свог политичког поретка и на економски поредак“ („Политичка и социјална мишљења. Кооперативна Република по Шарлу Жиду“, *Република*, 13/26. I 1908, 2–3).

благостање, слободу и достојанство.¹⁹⁵ Покрет проширивања социјалне својине посматран је позитивно од стране Батист Жакоба и републиканаца само уколико се његов развој вршио путем слободе, а не путем ауторитета. У случају тријумфа социјализма под револуционарном формом и чињења насиља над „нормалним током ствари“, предвиђано је да ће његова привидна победа бити брзо претворена у пораз, не само због тога што би револуционарни социјализам наишао на отпор „самих ствари“, већ и зато што не би сачекао „стварање навика и нових виших осећања“ која су била потребна за његово трајање. За широки социјализам произашао из прогреса синдикалне и кооперативне акције у радничкој класи, сматрано је да би имао корисне последице, будући да би се стварао постепено путем „упражњавања и развића способности економских, интелектуалних или моралних“, неопходних за његов успех.¹⁹⁶ Уколико би умножавањем кооператива дошло до колективистичког друштва, истицано је да би се оно разликовало од оног прокламованог од стране социјалиста марксиста јер би било спонтано, а не натурено, и ослањало би се на опште обичаје, углавном саобразне са његовим установама.

Укратко, за успешно остварење идеала социјалне правде и солидарности у једном друштву наглашавана је важност републиканског државног уређења као основног оквира жељеног социјалног друштва. Република је могла да пружи „праве плодове“ једино тамо где су владали републикански обичаји – поштовање закона и права, мржња према неправди и „фаворизовању“, „страст“ за законитом слободом – али је једна социјалистичка република претила да умањи „општу срећу“ уколико њени чланови нису хтели практиковати, заједно са републиканским врлинама, и чисто социјалистичке врлине: дух братске сарадње, преданост ка великим колективистичким циљевима, навикнуто покоравање личног интереса друштвеном, и *класног интереса националном интересу*.¹⁹⁷ Оваква демократска доктрина републиканаца је била кључна за остварење социјализма услед чињенице да је допуштала све могуће промене и код начела својине, при чему је резервисано указивано да је до тада индивидуална својина

---

¹⁹⁵ Б. Жакоб, *н. д.*, 39–40.

¹⁹⁶ Б. Жакоб, *н. д.*, 41.

¹⁹⁷ *Исто*, 41.

изгледала као „историска метода друштвеног прогреса, чије је дејство“ било доказано искуством.¹⁹⁸

Демократска доктрина је, према мишљењу републиканаца, задржала целокупну тежњу названу социјалистичком („било би тачније човечанском“) као општем благостању, благостању срца, умова и тела. Од социјализма је одбацивала само небитне, а уједно опасне елементе: револуционарни изглед као маску, мржњу као начело, насиље као средство. Такође, демократска доктрина се одрицала „секташк[ог] дух[а]“, који није допуштао могућност (без последица анатемисања), да је човек имао право на другачије мишљење од свог учитеља, „па ма био и сам учитељ“. Најзад, одрицала се догматизма на основу кога су одређени теоретичари тачно одређивали облик жељених промена, као и оних које су се могле желети, као да историја идеја није посведочила „ништавност“ таквих покушаја, који су онолико пута обманули, колико су били учињени.¹⁹⁹

У свим питањима друштвених односа за републиканце је, ипак, најглавнији био „морални прогрес“ – без обзира на форму будућег друштва, *оно је вредело онолико колико су вредели људи који су га сачињавали*. Требало је сагледати човека у потпуности „онаквог какав је, не презирући га, признавајући његове тежње ка истини и правди, [...] не заборављајући из какве је ужасне прошлости“ носио терет, те онда и разумети да са својом природом, егоизмом, лењошћу, таштином, „уским и гадним страстима“ није могао ући у „државу будућности“. Полазећи од филозофије да је појединац имао право на остварење личне среће (што су сви заступали), републиканци су закључили да је исто важило и за друштво, при чему су нагласили да „има срећа које нису створене за оно друштво које остаје још морално врло ниско“.²⁰⁰ Односно, морално уздизање појединца имало је да претходи остварењу колективног друштва. Без овога, остварење колективног друштва задовољавало је само форму социјалне републике – колективизам, али не и суштину исте – слободу.

---

¹⁹⁸ А. Мишел, *н. д.*, 37.

¹⁹⁹ А. Мишел, *н. д.*, 39–40.

²⁰⁰ Б. Жакоб, *н. д.*, 42–43.

Слободна нација – услов остварења републиканске демократије

Златоје Мартинов је приметио „дуализам“ у схватањима републиканаца окупљених око *Републике* у периоду 1907–09, 1912, те 1920–1927. године, унеколико не схватајући зашто су они заговарали идеје републиканске демократије, а опет писали о „антипатриотском“ деловању других, у првом реду „српске социјалдемократије као тадашњег предводника радника“.²⁰¹

Иако испрва остаје нејасан „дуализам“ републиканаца, дубља анализа њихових текстова показује да се о истом може врло условно говорити. Пре би се могло тврдити да је постојало мноштво различитих мишљења. Такође, заступање и проповедање републиканско-демократских идеја (демократије, социјалне правде, солидарности) није значило искључивост према идеји нације, у овом случају српске нације, и потом југословенске. У политичкој филозофији и историографији утврђено је да постоје две врсте национализма: политички/грађански и етнички. У случају републиканаца, али и у случају других српских политичких радника, у питању је био грађански, односно политички национализам, који је по својој природи био инклузиван и напредан.²⁰² У Краљевини Србији после 1903. године нови полет је добила идеја национализма, једина традиција која је, „чврста и стамена“, постојала у српском народу. Напоре са тежњом ка европеизацији, национално јединство је био други велики циљ српског народа. Национална политика Краљевине Србије после 1903. године добила је нови замах и нове садржаје – обоје им је „дала велика југословенска идеја“ испољена као основа „националног опстанка у судару са претећим моћним царством, али и у стремљењу ка модерној европској држави“.²⁰³ Национализам није искључивао републиканизам и демократију, већ их је, према списима републиканаца, допуњавао и давао им смисао. Не једном они су утврдили да није могло бити слободне демократске републике без претходно ослобођене нације.

²⁰¹ <http://www.republika.co.rs/398-401/19.html> погледао 15. I 2015.

²⁰² Andrew Heywood, *Political ideologies: An Introduction*, 5 th edition, Palgrave Macmillan 2012, 168–197.

²⁰³ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 76–77). Између осталих, и текстови омладинаца републиканаца из овог периода управо потврђују наведене тврдње – потребу ослобођења и уједињења српске нације у оквиру велике југословенске државе на Балкану.

Идеје социјалне правде у друштву републиканске демократије нису се одрицали, већ су је сматрали саставним делом демократске националне републике, која је, по својим теоријским замислима и жељеним установама, сама по себи подразумевала постојање социјалног друштва.

Грађански национализам републиканаца није чинио од њих непомирљиве противнике српске социјалдемократије, али их није у оно време ни зближио; нити је, пак, од републиканаца направио велике националисте, односно шовинисте националне идеје. Републиканци су се више пута врло критички ограђивали од „учења антипатриотског социализма о коме су декламовали на радничким светковинама разбарушени револуционарни фразери“, те од „националистичких сарказима и осуда“ националиста који су водили „сваку другу политику, само не српску“.²⁰⁴ Они нису хтели да будућу српску републику заснују на „рушевинама“ Србије и „гробљу српског народа“, те су се залагали да се српска држава прво избави из економских канџи црног орла (алузија на Аустроугарску) да би се избегла „абдикација“ националног поноса и губитак суверенитета.²⁰⁵

Национално слободна држава била је предуслов политички слободне нације у републиканској демократији. Стога су републиканци, позивајући се између осталих на мисли Леона Гамбете, љубав према отаџбини увек истицали као примарну дужност сваког њеног грађанина, односно у овој љубави човек није смео да има „такмаца“, него је увек „морао да буде приправан да јој жртвује своје најинтимније наклоности“.²⁰⁶ За републиканце, оружани сукоб је био страшно политичко средство, против њега су иступали начелно, али и наглашавали да ће рат одбити ратом, силу силом, при чему су истицали да су најбољи војници народне одбране били слободни људи који су разумевали своју дужност.²⁰⁷

Љубав према отаџбини није за републиканце значила одбојност према странцима и њиховим државним и друштвеним уређењима, односно идеја слободне и независне нације код њих није искључивала идеју интернационализма.

---

²⁰⁴ „За солидарност класа“, *Република*, 7/20 IV 1908, 1; „Народ у изборној комедији“, *Република*, 13/26. IV 1908, 1; „Ка отаџбини будућности“, *Република*, 20. IV/3. V 1908, 1; „С народом за народ“, *Република*, 26. IV/9. V 1909, 1; „Каку хоћемо Републику“, *Република*, 3/16. V 1909, 1; „За социјалну правду“, *Република*, 17/30. V 1909, 1.

²⁰⁵ „У канџама црног орла“, *Република*, 10/23. II 1908, 1.

²⁰⁶ „Републиканска филозофија“, *Република*, 20. IV/3. V 1908, 4.

²⁰⁷ „Политичка и социјална мишљења. О патриотизму од А. Олара“, *Република*, 23. XII 1907/5. I 1908, 3.

Јединство човечанства и савез народа потпомагала је материјална култура, док је капитализам био „снажан агент“ за овај „благотворни“ покрет. Брже од материјалних добара са једне на другу територију прелазили су људска мисао и научна достигнућа, постижући „једнодушност свију оних“ који су их стварали и уживали. Према схватању републиканаца, сви политички друштвени и морални покрети су у она времена тежили једном циљу: организовању човечанства које је имало да призна свима народима потпуну независност зарад напретка у миру и братству, у отаџбини слободних и једнаких људи.²⁰⁸

Крајем априла 1908. године власти су забраниле излажење *Републике* у Београду. Скоро годину дана лист није излазио, да би поново био покренут у априлу 1909. године. У међувремену, анексија Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске монархије у октобру 1908. године је додатно појачала национално изјашњавање републиканаца. У тренуцима директног угрожавања српских националних интереса они су у обновљеној *Републици* посебно нагласили питање националног ослобођења и уједињења српског народа, при чему су задржали оштру критику српских власти. Такође, нису се одрекли идеја социјалне правде и једнакости у друштву, иако су оне за краће време биле потиснуте у други план.

Обнављањем листа републиканци су нагласили да је републиканско државно уређење било „најсавршенији систем владавине“ потребан Србији „као срество политичкога, друштвенога и моралнога напретка народног и као гаранција националне величине“.²⁰⁹ Осудили су „ненародну“ политику званичне Србије и заветовали се да „јуначки умру“ у борби против спољашњих и унутрашњих непријатеља српског народа.²¹⁰ Са „злочином“ анексије БиХ нису се мирили као „синови Српског народа“, нити се одрицали својих историјских обавеза, витешких традиција и тежњи српске „расе“ на независан и самосталан живот. Не

²⁰⁸ „Ка отаџбини будућности“, *Република*, 20. IV/3. V 1908, 1.

²⁰⁹ „После годину дана“, *Република*, 5. IV 1909, 1.

²¹⁰ Исто. Истовремено кад и омладинци републиканци у Србији, у Швајцарској је удружење српских републиканаца (*La federation des Etudiants republicains serbes en Suisse*) штампало манифест против анексије БиХ, те као главне кривце „за несрећну судбину Српског Народа“ окривило „Србијанску монархију и Црногорску монархију“. Организатор српског републиканског покрета у Швајцарској је био Немања Вукићевић, студент чији су дописи били објављивани још у првој серији београдске *Републике*. Омладинци републиканци су жалили што нису могли да преведу овај манифест којим су „млади и одушевљени студенти у најрепубликанскијој Републици Швајцарској“ доказивали пред Европом правичност борбе Срба и „узвишени циљ којем“ су тежили, будући да су евентуалним преводом истог стављали на „ризик своју слободу“ и највероватније добијали место у „Пожаревачком Казамату“ („Из Српског Републиканског Покрета. Манифест Српске Републиканске Омладине у Швајцарској“, *Република*, 5. IV 1909, 4).

задовољавајући се националним тужбалицама, звучним фразама, патриотским здравицама и усклицима на митинзима, заговарали су озбиљан рад у БиХ и осталим српским територијама на подизању устанка увређеног и пониженог српског народа, устанка „Српства за ослобођење Српства“. Били су уверени да ће тако добити и подршку „просвећене, демократске и поштене Европе“ која је имала само један програм „за спољашњу политику: братство слободних народа“. Истовремено, побуном су хтели да стекну и наклоност осталих угњетених народа Аустроугарске, те да са српским устанком буду „сигнал за велику Југословенску Револуцију“.²¹¹ Сматрали су да су за подизање југословенске револуције били кључни слога и савез Срба и Хрвата, проповедали их и поздрављали њене „апостоле“. Стога су позивали хрватске и српске политичаре да се ослободе историјских и државно-правних предрасуда, напусте опасне илузије о „Југословенском царству и његовом цару“ и на реалистичкој основи модерне и револуционарне демократије поведу борбу на свим пољима против Аустроугарске монархије, а за савез „слободних Хрвата и Срба“.²¹²

Суочени са агресивним наступом Двојне монархије према Србима, републиканци су утврдили, не одричући се „Светске Републике“, да је слобода нација услов „*sine qua non* Интернационале“, односно да су само слободни народи могли да заузму достојно место у „човечанској породици“. Сматрали су да је национална идеја почетком XX века „распаљивала народе“ више него религија у XVI веку. Многи народи су националну идеју и остварили, али су имали да је остваре „још многи“, међу којима и српски народ. При том су поред ослобођења и уједињења српског народа равноправно наглашавали исти циљ за друге југословенске народе, односно цело „југословенско племе“. За републиканце главну улогу у остварењу националне идеје Срба носила је Србија, која је требало да постане центар „коме ће гравитирати сви српски делови“, да „понесе буктињу Слободе Српства“ и „буде инициаторка у заснивању једне Савезне Републике на Југо-Истоку Европе“.²¹³ Да би ово остварила, Србија је имала да постане држава са унутрашњом организацијом која би одговарала „захтевима разума и философије“, са „дефинитивном формом демократије“ и друштвом социјалне

²¹¹ „Sursum corda“, *Република*, 5. IV 1909, 1–2.

²¹² „За савез Срба и Хрвата“, *Република*, 5. IV 1909, 2.

²¹³ „Радимо“, *Република*, 12. IV 1909, 1.

правде. Демократски и социјално организована за узор, она је требало да се преобрази у уточиште свим српским и југословенским борцима за слободу. У складу са раније изношеном идејом антигерманске борбе, Србија је морала да потражи савезнике у Европи нарочито код „либералних Великих Сила“, те да оснива револуционарне организације у земљама где су живела „поробљена браћа“ и да спрема устанак. Напредна, ослободилачка и републиканска Србија требало је да увек држи руку на „орозу и балчаку“, буде спремна да одговара „олову оловом, сечиву сечивом“, те да поведе пукове ван своје територије и с њима „под звуцима чаробне Марсељезе“, а под заставом „народног суверенитета“ изврши велике „револуционарне маневре, пролије последњу кап патриотске крви својих поданика, издахне на последњој барикади и последњем шанцу“.²¹⁴

У жељи да подробније објасне читаоцима свој национални републиканизам, републиканци су нагласили да су тежили слободи и јединству српског народа кроз патриотизам „разуман, широк и човечан“, без мржње и освајачких тежњи према другим народима и државама. Прихватили су тумачење национализма републиканске демократије Франсоа Виктор Алфонс Олара, који је у историјско-политичким студијама тврдио да су нације биле „у човечанству оно што су индивидуе у нацијама“, односно човечанство је могло да постане свесно себе и да напредује једино „преко нација“. Српски народ могао је да постане достојан члан човечанства тек када буде био слободан, због чега су републиканци по ко зна који пут понављали да су се „кроз Републику“ борили „за Отаџбину“.²¹⁵

Разликовали су уједињење и ослобођење народа, те утврдили да је сваки народ имао два непријатеља својој слободи: унутрашњег и спољашњег. Монархију су означили као унутрашњег непријатеља народне слободе, будући да је насупрот народном суверенитету она давала власт једној породици; упркос индивидуалним правима краљевска је породица била света и неприкосновена; упркос принципу једнакости, власт је била везана за једну династију. Монархија је, у ствари, поништавала политичку слободу, индивидуална права и начело једнакости, односно све оно што је један народ чинило слободним. Као спољашњег непријатеља означили су неку страну државу, која је, вођена

²¹⁴ „Радимо“, *Република*, 12. IV 1909, 1.

²¹⁵ „Републиканска писма“, *Република*, 18. IV/1. V 1909, 2.

похлепом и „империјализмом“ својих „крунисаних представника и котерија“, насртала на слободу других народа.²¹⁶ Према мишљењу републиканаца, спољашњег непријатеља народ се могао најефикасније ослободити уједињењем, будући да се у том процесу „силе целог народа концентришу и отпор против спољашњег непријатеља постаје већи“.²¹⁷ Иако нису спорили да монархија може, под утицајем „либералних елемената“ у земљи, да изврши уједињење народа, ипак су јој одрицали да способност да народу обезбеди слободу. Питали су се да ли је логично мислити да је монархија могла да ради на ослобођењу свих Срба, кад ни Срби, који су живели у Србији, нису имали слободе. Закључили су да је монархија могла да оствари уједињење народа, али не и његово ослобођење.²¹⁸

„Ми се боримо за слободу Српског Народа“, писали су републиканци, „а против његових непријатеља, било спољашњег, било унутрашњег“.²¹⁹ Прижељкивали су образовање једне велике „Отаџбин[е], савезн[е] Републик[е] која се једино може назвати српском“, због чега су упорно радили да се народ уједини не у ропству, него у слободи. У том смислу следили су традицијама либералних покрета за уједињење Италије и Немачке, примере Американаца и Швајцараца, као и принцип „Велике Француске Револуције“ изражен у трећем члану Декларације права човека и грађанина: „сваком је суверенитету извор у Народу. Нико ни сам, ни у друштву с другима не може вршити власт која не проистиче непосредно из Народа“. Односно, тражили су образовање демократске републике засноване на народном суверенитету, у овом случају суверенитету српског народа, једнаком у „правима и титулама, без повлашћених и миропомазаних“.²²⁰

---

²¹⁶ Републиканци су као освајаче углавном препознавали монархије. Међутим, и републике су водиле, а и још увек воде, империјалну политику. Најбољи пример представљале су САД са председником Теодором Рузвелтом и његовом доктрином о примату Сједињених Америчких Држава на оба америчка континента. Рузвелтова доктрина је, следећи поставке Монроове доктрине, забрањивала мешање неке ванамеричке силе у политику држава Северне и Јужне Америке, поготово Латинске Америке, истовремено обезбеђујући првенство (што је било ново у односу на Монроову доктрину) империјализму Сједињених Америчких Држава (P. Renuven, *n. d.*, 25–29).

²¹⁷ „Републиканска писма“, *Република*, 18. IV/1. V 1909, 2.

²¹⁸ Исто.

²¹⁹ Исто.

²²⁰ Исто; „Каку хоћемо републику“, *Република*, 3/16. V 1909, 1.

Утицај унутрашњих политичких сукоба и југословенског питања на издавање српских републиканаца (1914–1918)

Одустајање од републиканизма било је само привремено код већине самосталаца републиканаца и студената припадника омладинског републиканског покрета.²²¹ Мисија националног ослобођења српског народа започета Првим српским устанком потиснула је за неко време све расправе о унутрашњим политичким проблемима Краљевине Србије, укључујући и проблем решавања облика државно-друштвеног уређења.²²² Прокламација краља Петра I Карађорђевића приликом уласка Краљевине Србије у Први балкански рат и, испоставиће се, шестогодишњу борбу Србије (1912–1918) за национално ослобођење и уједињење целог српског народа у једну државу, подсећала је Србе „на недаће њихове сабраће у Старој Србији које трају вековима”, а којима је српска војска требало да донесе „слободу, братство и једнакост”, односно начела Француске револуције из 1789. године.²²³

Прокламацији српског краља ни највећи пуританци међу републиканцима нису могли да буду незадовољни. Један од присталица омладинског републиканског покрета Никола Станаревић је записао да су у оно време „наступили ратови и музе заћутале“. После успешног војевања у Балканским ратовима током две године, Краљевина Србија је потом била увучена у ратни сукоб светских размера на страни Антанте, и прве године успешно је, иако изнурена претходним ратовима, одолевала насртајима аустроугарских војски. Након више блиставих победа у 1914, она се у другој половини 1915. године суочила са истовременим нападом немачких, аустроугарских и бугарских војних ефектива са три стране. После тешких борби и губитака у јесен 1915. године српска влада је одлучила да војска не капитулира, него да се заједно са краљем и Народном скупштином повуку из Србије на албанско приморје, где је требало да их сачекају бродови Антанте и пребаце на сигурно место. Француска и Велика

---

²²¹ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 67–69.

²²² Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 19.

²²³ „Српском народу“, *Српске новине*, 6/19. X 1912, 1–2.

Британија су у почетку оклевалe да пошаљу флоте за превоз, да би после одлучног ултиматума Николаја II, руског цара, упутиле бродове и евакуисале изнурене Србе по Медитерану, највећим делом на острво Крф у Јонском мору.²²⁴

Они који су преживели ратне страхоте у другој половини 1915. године иступили су поново са републиканизмом у новим међународним околностима, када су се велике монархије урушавале (царство Романових у Русији), или се назирао њихов скори крај (Аустроугарска монархија, Османско царство, Немачко царство).

Иза првог шока због пропасти отаџбине и превазилажења првих избегличких мука – смештаја и снабдевања основним животним потребама – почели су српски политичари, особито у редовима самосталних радикала, да траже кривце због онако жалосног пораза из 1915. године. Истовремено је и део студената захтевао успостављање будуће српске/југословенске републике. Прва незадовољства вођењем националне и државне политике од стране кабинета Николе Пашића појавила су се већ у пролеће 1916. године, истина, још увек више тајно него јавно исказивана.²²⁵

*

Фебруарска револуција у Русији лишила је Краљевину Србију моћне подршке у спољној политици, оличене у царској династији Романових. Председник српске владе Никола Пашић није се више осећао сигурним у погледу остварења оних планова које је српска народна скупштина децембра 1914. године зацртала у Нишкој декларацији: решавање југословенског питања уједињавањем југословенских народа у једну заједничку државу. Како се у рано пролеће 1917. године није могао ослонити ни на подршку других двеју чланица Антанте, Француске и Велике Британије, морао је Никола Пашић, зарад прибављања веће и шире подршке циљевима Нишке декларације и њиховој афирмацији у иностранству, потражити, између осталог, и подршку Југословенског одбора. Свака помоћ и подршка у насталој ситуацији била му је добродошла, због чега је дошло до одржавања чувене Крфске конференције од 17. маја до 17. јуна 1917. године, између представника Југословенског одбора, предвођених његовим

²²⁴ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, Београд 2015², 210–211, 216–218.

²²⁵ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, 211–217.

председником Антом Трумбићем, и представника српске владе предвођених Николом Пашићем. Резултат конференције био је доношење Крфске декларације, у којој су у начелу били истакнути основни принципи будућег југословенског уједињења и стварања југословенске државе. Будућа југословенска држава дефинисана је, између осталог, по облику државног уређења као парламентарна уставна монархија са династијом Карађорђевића на челу.²²⁶ Оваква одредба озбиљно је сужавала рад будуће југословенске Уставотворне скупштине, лишавајући је права да одлучује у име народа о облику државног уређења – у ствари, није јој дозвољавала да постане Конвент.

Од раније познати републиканци међу српским самосталским политичарима и научницима нису прихватили закључак Крфске декларације у погледу облика државног уређења, као ни део студената републиканаца. У исправност републиканске идеологије још више их је уверио истовремено вођен, у својој суштини политички, Солунски процес против официра припадника тајне организације *Црна рука*. Све израженије недемократско понашање регента Александра Карађорђевића током Солунског процеса 1917. године и после њега, те регентово ослањање у вођењу унутрашње политике на новонастајућу будућу тајну официрску организацију *Бела рука* насупрот кадровски и стручно много вредније *Црне руке* у политичком животу Краљевине Србије, били су једни од кључних момената у јавном иступању и залагању српских републиканаца за идеју републиканизма и успостављања републиканског федеративног облика будуће државе југословенских народа.²²⁷

Драгољуб Јовановић је писао да је Солунски процес утицао на многе српске политичаре да се одрекну монархизма (прагматичног или искреног) и окрену републиканству. Вођа Самосталне радикалне странке Љуба Давидовић се такође „пржио на солунском роштиљу“, остао „морално читав, али се смртно замерио“ будућем југословенском краљу Александру Карађорђевићу говорећи му: „Не у крв, Височанство“. Остао је уз монархију из државотворних разлога, иако је

---

²²⁶ Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917*, Београд 1967, 252–264; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, 396–402; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд 1989, 791–794.

²²⁷ Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 19; Милан Ж. Живановић, *Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте. Прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903. до 1918. године*, Београд 1955, 10; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, 777–778.

„изгубио свог шефа и своје најбоље сараднике: Јована Жујовића, Јашу Продановића, Милована Лазаревића. Мало је фалило да се, са Гролом и Куманудијем, определи за републику са академцима, у Женеви“.²²⁸

И док се Крфска конференција приводила крају јуна 1917. године, вође самосталаца Љуба Давидовић и Милорад Драшковић дали су оставку у влади, противећи се на тај начин осуди пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и његових другова на смрт од стране преког суда. У историји је остала запамћена чувена аудијенција Љубе Давидовића и Милорада Драшковића код регента Александра поводом пресуда преког суда над окривљенима, којом приликом је Рудничанин Милорад Драшковић „лупио руком о сто“, упозоравајући на судско убиство осуђених.²²⁹ Поред Милорада Драшковића и Љубе Давидовића, у аудијенцију је одвојено био примљен и Јаша Продановић, такође један од самосталских првака. Већ од почетка разговора с регентом Александром, оштро се успротивио текућем Солунском процесу и начину на који се регент разрачунавао са до тада моћном Црном руком. Покушао је да га убеди у неправилност и неправедност смртне пресуде над осуђеним српским официрима. Регент Александар га је, између осталог, упитао и о републиканизму, који је Јаша Продановић све отвореније испољавао с протеком Солунског процеса и све извеснијег трагичног епилога главних вођа Црне руке.²³⁰ Без околишења Јаша Продановић му је рекао да републику у околностима које су се стварале Солунским процесом неће довести чиста теоријска пропаганда републиканских начела. Републике су се јављале онда када су монархије „дозлогрђивале“ народима, а српска монархија, односно будућа југословенска била је, према мишљењу Јаше Продановића, на путу да својим поступцима омрзне свима – и српском и југословенским народима. „Народна маса може много да трпи“, говорио је Јаша Продановић, „али кад ,пређе дара меру“, јављају се буне, револуције и завере“.²³¹ Лекција светске историје упућивала је, дакле, да регент влада „како треба“, а у супротном само је могао да ојача републикански покрет.

---

²²⁸ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, Београд 2008, 89.

²²⁹ Мира Радојевић, „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, *Наша прошлост. Часопис Историјског архива и Друштва историчара среза Краљево*, бр. 11/2011, 21–22.

²³⁰ Aleksandar Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, *zbornik radova Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s „Desničinih susreta 2012“*, Zagreb 2013, 379–380.

²³¹ *Споменица Јаше М. Продановића*, Београд 1958, 185.

После аудијенције Јаша Продановић више се никад није видео с регентом и будућим југословенским краљем Александром Карађорђевићем. Незадовољан и огорчен смртним пресудама и прогоном официра црнорукаца, постао је један од најупорнијих и најдоследнијих противника будуће југословенске монархије Карађорђевића.²³² Солунска афера је утицала на унутар-српске политичке односе и подстакла групна и појединачна одређивања према великим проблемима унутарње и спољне политике. Опозицију хомогеној радикалној влади Николе Пашића повела је Самостална радикална странка, истичући му Милорада Драшковића као најпродорнијег супарника.²³³

Будуће вође Републиканске странке Љубомир Стојановић и Јаша Продановић били су уверени да је Солунски процес била „унапред смишљена завера да се невиним људима одузму главе“, те се више нису двоумили око питања монархије или републике. Већ у току Солунског процеса Љубомир Стојановић је сматрао да је монархију у Србији требало уклонити, као и „зликвачки и коруптивни монархистичко-фузионашки режим“ који ју је подржавао, а све у циљу „правилног и практичног решења великог проблема“ будућег југословенског унутрашњег уређења. Видно разочаран дешавањима на војиштима Европе и у политичком животу српске државе у изгнанству, будући вођа српских републиканаца писао је Николи Стојановићу, Србину из Босне и члану Југословенског одбора: „ја сам сасвим изишао из политике и немам више политичких другова, а ново друштво у оваквим приликама не склапа се. Сви смо још у старим политичким идејама и партијама, и сви гледамо само како ћемо проживити ово време у иностранству. Нека нам је Бог и Вилсон у помоћи. А по нашем раду – зло по нас.“ Драгољуб Јовановић приметио је касније да је Љуба Стојановић „до те мере осудио Александров Солунски процес да је спровео још једно цепање некадашњих радикала и основао Републиканску странку“.²³⁴

---

²³² А. Лукић, „Јаша Продановић у Другом светском рату“, 380.

²³³ М. Радојевић, „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, 22–27.

²³⁴ Архив САНУ, Заоставштина Николе Стојановића 10.713/1–4, Писмо Љубомира Стојановића Николи Стојановићу од 29. XI/12. XII 1917. и 15/28. VII 1918; *Споменица Јаше М. Продановића*, Београд 1952, 184; Д. Јовановић, *н. д.*, књ. III, 87. Односно новог прекомбиновања и устројавања политичких снага и центара моћи унутрашње политике србијанске монархије у оно време је постала крилатица: „црнорукци у затвору, белорукци у Солуну, а неутралци на фронту“ (Архив САНУ, 14.329, Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 24–25).

Непосредно после Крфске декларације створила се једна омања, али по личностима снажна група научника и политичара која је будућу југословенску државу видела као федеративну републику. Поред Љубомира Стојановића, вође групе, неколицина српских научника и политичара такође је током рата развила одређене републиканске погледе на облик уређења будуће државе југословенских народа. Међу њима су се издвајали Јован Цвијић и више првака Самосталне радикалне странке: Јован Жујовић, Јаша Продановић, Божидар Марковић, Милан Грол.²³⁵ Од свих њих, Јован Цвијић, знаменити српски географ и научник, није никада играо активнију улогу у некој од политичких партија у Србији. Сматрали су да је Пашићева влада морала поднети оставку због великог ослонаца на царску Русију, због уочљиве неефикасности, „али и због неразумевања наших спољних послова“.²³⁶ Јован Цвијић писао је у априлу 1918. године Љубомиру Стојановићу да је „промена толико у ваздуху, да ја сваки дан ишчекујем вест да је влада пала“.²³⁷ Међутим, обојица нису ништа конкретно предузели у том правцу, а поред постојећих уставних фактора ни један ни други нису ни имали практичних политичких могућности. Јован Жујовић најпосле је закључио: „нека овако траје док се не вратимо у Србију“.

Близак федеративном републиканском уређењу будуће југословенске државе био је и самостални радикал, по струци правник, Божидар Марковић. Због својих другачијих погледа на извођење југословенског уједињења сукобио се са хомогеном радикалном владом Николе Пашића, због чега се морао повући са места шефа Новинарског пресбирора у Женеви почетком 1918. године.²³⁸ Једна група федералиста окупила се око удружења *Југославија* у Паризу и истоименог удружења студентске омладине у Женеви. Њихови идејни вођи били су Коста Кумануди и Милан Грол.²³⁹ Јаша Продановић је први дошао у везу са студентском групом у Паризу, и узео активног учешћа у њеном организовању, нарочито у њеном идејном усмеравању. У француском главном граду основан је 1917. године

---

²³⁵ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 218–221, 260–265.

²³⁶ *Исто*, 219.

²³⁷ *Исто*.

²³⁸ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 287–297.

²³⁹ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 322–326; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 237–241.

студентски републикански клуб од стране Добривоја Бранковића, Момира Николића, Божа Павловића, Михаила Илића, Драг. Тодоровића. У исто време су у Швајцарској српски студенти, окупљени око Милослава Стојадиновића, образовали републиканску организацију и захтевали формирање будуће југословенске државе у облику федеративне републике. Наводно је, према сећању Николе Станаревића, оснивање ових републиканских клубова било иницирано од стране Драгутина Димитријевића Аписа, који је по Мустафи Голубовићу послао новчана средства за организовање републиканаца међу студентима.²⁴⁰ Веза са студентском омладином републикански оријентисаном користила му је касније приликом окупљања и организовања српских републиканаца у Републиканску странку током 1919. и почетком 1920. године.²⁴¹ Јаша Продановић је у Паризу, после Солунског процеса и раскида са монархијом, говорио и Јовану Цвијићу, Слободану Јовановићу, Кости Куманудију и Милану Гролу о потреби стварања једне републиканске странке после окончања рата.²⁴²

Како се Први светски рат ближио крају неки од републиканца самосталаца увиђали су потребу организовања једне републикански оријентисане партије преко које би износили своје ставове и борили се за остваривање својих политичких уверења. Међу првима је на ову потребу скренуо пажњу Љубомир Стојановић још док се налазио у избеглиштву у француском граду Ници, у Прованси.²⁴³ Уз Љубу Стојановића се почетком августа 1918. године окупила у Ници једна група српских научника и политичара, противника политике владе Николе Пашића, која је жељно очекивала међу собом и Јована Цвијића. Желели

---

²⁴⁰ Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 21–22; АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 8–9.

²⁴¹ Branslav Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, *Istorija 20. veka*, br. 2/1985, 8–9.

²⁴² Д. Јовановић, *н. д.*, 223. Јован Н. Томић је 1921. године објавио књигу „Југославија у емиграцији“, у којој је приказао политичке тежње дела југословенске и српске емиграције током Првог светског рата, са посебним освртом на њихово залагање да будућа југословенска држава буде успостављена као федеративна република. Књигу је написао са изразито монархистичних позиција и представио „старије“ српске републиканце негативно – као политичке опортунисте, лажне демократе и антипатриоте, те их оптужио да су својим залагањем за југословенску републику ишли против српских интереса у будућој југословенској држави. Српска републиканска омладина у Швајцарској и Француској се, према писању Јована Томића, спојила са југословенским омладинцима републиканцима, чије се незадовољство такође манифестовало у републиканству. „Сви скупа“, писао је Јован Томић, „већ представљају једну групу, која иде правцем који јој дају старији политичари од заната, Србијанци и Југословени, окупљени око СНБироа и одсека Југословенског одбора у Женеви. Одатле потиче директива, а омладинци су просто оруђе у рукама старијих“ (Јован Н. Томић, *Југославија у емиграцији*, Београд 1921, 16, 37–42, 45–75).

²⁴³ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 236–237.

су да са њим размотре политичке прилике око стварања нове државе југословенских народа и улогу Србије у овом процесу. Међу члановима групе истицао се Љуба Стојановић, који је, у својој „последњој фази“, „категорички“ тражио да Јован Цвијић дође у Ницу најмање на месеца дана не би ли му казао шта је „све на срцу носи[о]“.²⁴⁴

Успех српске војске на Солунском фронту током септембарске офанзиве 1918. године утицао је на Љубу Стојановића да убрза повратак у отаџбину – беше се „страшно поканио“ не би ли што пре отишао у Србију.²⁴⁵ Свестан да група људи у емиграцији не може учинити неки далекосежнији корак ка жељеним променама, у јесен 1918. године писао је пријатељу Јовану Цвијићу: „Ми, људи ван политике и изван политичких странака уносимо у политички рад само свој лични ауторитет, ако га имамо и уколико га имамо; док људи у политичким организацијама говоре не у своје име, не са својим личним ауторитетом, већ у име и са ауторитетом веће или мање групе којој припадају. Наш би положај у политици био сасвим другачији од њихова, у сваком случају мање ефикасан“.²⁴⁶ Јован Цвијић сложио се да би за републиканце боље било „кад би имали групу парламентарну“ и поменуо је могућност да се оснује „једна нова демократска партија са листом који би требало одмах покренути“.²⁴⁷ Љубомир Стојановић отписао му је изрично и јасно: „Нема ту образовања друге демократске партије сем републиканске“. Није био „ни за какве прелазне и полумере“ и веровао је да „ће и доста угледних људи придобити и да ће се врло брзо доћи до успеха“. Све ово требало је учинити да би се олакшао „порођај Југославије“.²⁴⁸

Пошто се у августу и септембру 1918. назирало окончање четворогодишњег ратовања у корист сила Антанте и њихових савезника, остварење југословенског уједињења више није изгледало немогуће, посебно од лета 1918. године, кад су се САД одрекле одржања Аустроугарске у Европи.

---

²⁴⁴ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.384/507-7, Писмо Слободана Јовановића Ј. Цвијићу од 6/19. VIII 1918.

²⁴⁵ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.384/507-7, Писмо С. Јовановића Ј. Цвијићу од 11/24. VIII 1918.

²⁴⁶ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484/1235-13, писмо од 29. VIII/11. IX 1918; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 235.

²⁴⁷ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 237.

²⁴⁸ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића 13.484, писмо од 25. IX/8. X 1918; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 237; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 323.

Понесен повољним вестима о успешном напредовању српске и савезничких војски на Солунском фронту, ни Љубомир Стојановић више није сумњао у могућност настанка самосталне југословенске државе. Јовану Цвијићу је писао да је „Југославија ту“, и предлагао да се тадашња српска опозиција и научна елита „концетрише“ и изађе спремна пред наступајуће велике догађаје.²⁴⁹

Детаљније виђење будуће југословенске државе као републике Љубомир Стојановић изложио је у једном подужем писму Јовану Цвијићу. И тада, у време стварања југословенске државе 1918/19. године, и поготово касније, у југословенској монархији, Љубомир Стојановић је испред расправе о облику и форми државног уређења, увек прво истицао да би требало да су сви „на чисто са главним питањем: желе ли Срби, Хрвати и Словенци да живе у једној заједници, у једној држави.“²⁵⁰ „Ја држим“, био је уверен тада, „да сваки разуман Србин, Хрват и Словенац ‚жели‘ ако ни због чег другога, а оно из природног нагона за самоодржањем“. По његовом мишљењу, само уједињени југословенски народи могли су да очувају „задобивену слободу“ и не падну опет у ропство, у ком су дуго времена били. Србија неће, писао је, просто војском заузети југословенске крајеве и успоставити, по праву ослободитеља, једну централизовану југословенску државу. Веровао је порукама председника Вилсона и на конгресу мира видео је и представнике нових (старих) нација, у случају Југославије поред представника Србије и представнике Хрвата и Словенаца.²⁵¹

Будућа југословенска држава могла је бити организована на два начина: као монархија са парламентом и обласним аутономијама, или као република и то федеративна. Љуба Стојановић је рђавим решењем сматрао опредељење за једноставну монархију — уколико би она била на демократској основи Србија је остајала у мањини, у супротном Срби су у аутократској монархији остајали у

²⁴⁹ Архив САНУ, Заоставштина Јована Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918; Љубинка Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 88. Богдан Поповић је у исто време такође писао Слободану Јовановићу о потреби добре организације и „јаке акције“ српске интелектуалне елите и опозиције у новонасталим околностима у Лондону (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1235-4, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/5. IX 1918).

²⁵⁰ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, Београд 1919, 8–9; Исти, *Републикански погледи на неколико савремених питања*, Београд 1920, 10–11; Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, *Републикански погледи на српско-хрватско питање*, Београд 1922, 2–5.

²⁵¹ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13484/1235-13, писмо од 29. VIII/11. IX 1918; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 235–239, 259–265; М. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2000, 25–27.

већини и наметали осталим народима своју вољу, што су Хрвати и Словенци могли да доживе као увреду. Тако уређену државу Љуба Стојановић назвао је „новом Аустријом“.²⁵² Обласне аутономије у монархији такође нису биле решење, јер су у потпуности зависиле од централног парламента. Аутономијама је требало дати законодавну и финансијску самосталност, односно федерацију која је могућа само у републици.²⁵³ Између концепта једноставне државе са једним законодавним парламентом и широким обласним аутономијама, односно унитарне државе и „чисте федерације“, Љуба Стојановић се определио за другу варијанту могућег југословенског државног уређења.²⁵⁴ Залагање за образовање федеративне републике југословенских народа је образлагао чињеницом да је „културни ниво“ три југословенска народа био врло неједнак у разним југословенским крајевима.²⁵⁵

Међутим, ако је за свест о духовном јединству било потребно време, свест о државном јединству се могла постићи врло брзо. „Кад могу у Швајцарској“, писао је Љубомир Стојановић, „да живе у заједници три народа, са три различита језика и који имају сваки иза леђа крупне и напредне државне јединице свога рода и језика, па опет не теже да к њима приљубе (а све захваљујући своме федеративном систему), како не би могли“ југословенски народи „са готово истим језиком, а без икаквих спољних центара којима би могли гравитирати“. Републиканску федерацију је сматрао јединим могућим обликом државног уређења способном да одржи и иначе слабу заједницу југословенских народа.²⁵⁶

С обзиром на то да је било немогуће „географски оделити“ Србе и Хрвате, поготово Хрвате и Словенце да би се створиле три савезне државе, предлагао је да се у почетку од тадашњих историјских области (Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Далмације, Истре, Хрватске са Славонијом и Сремом, Бачке и Баната) образују федеративне јединице савезне државе („самоуправне покрајине“). Са протеком времена у заједничкој држави допуштао је могућност

---

²⁵² М. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 25–26.

²⁵³ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1235-13, писмо од 29. VIII/11. IX 1918.

²⁵⁴ Љубинка Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, *Глас Српске академије наука и уметности*, бр. CDXV/2010, књ. 26, 89.

²⁵⁵ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/11. IX 1918.

²⁵⁶ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1235-13, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/11. IX 1918.

формирања нових федералних јединица. Централни парламент требало је да има у својој надлежности спољну политику, војску, финансије и саобраћај; остало да решавају посебни парламенти са потпуном независношћу у области своје сфере одлучивања. Одмах је навео три добре стране оваквог уређења — уклањана је могућност хегемоније било ког племена, овакво уређење доприносило је учвршћењу државе (као пример навео је Швајцарску) и подстицало је такмичење федералних јединица у просвети, индустрији, науци, благотворно утицало на културну изградњу и изједначавање у духовном погледу међу југословенским народима, те на напредак и изједначавање југословенских народа са другим „напредним народима“ у Европи. „Ако се брзо не просветлимо“, упозоравао је Љуба Стојановић, „нећемо моћи издржати у конкуренцији са осталим напредним западним суседима“. Посебан српски разлог који га је 1918. године упућивао на потребу устројства децентрализоване државе било је питање Вардарске Македоније, за коју је страховао да је велике силе не доделе Бугарској на конгресу мира. Будући да Србија у децентрализованој држави „ништа не добија“, није очекивао да било која велика сила „донесе на конгресу мира одлуку, по којој би намучена, опустошена, обезљуђена и савезу верна Србија изишла из рата окрњена на рачун Бугара, отворених непријатеља Ентанта“.²⁵⁷ По завршетку Првог светског рата и укључивању целе Вардарске Македоније као дела територије предратне Краљевине Србије у састав Краљевине СХС/Југославије, овај страх шефа српских републиканаца више није био актуелан толико.

Због горе наведених разлога требало је оснивањем федеративне републике „покушати спасти образ и част Србије и српског народа пред Јевропом и Америком и пред нашом браћом коју смо хтели ослободити, да се види да није цео српски народ“ био „оличен у Пашићу и Његовом режиму“. Будућу југословенску заједницу Љубомир Стојановић назвао је „Уједињене југословенске државе“, а држава би била „република са председничким (америчким) системом“. О свему овоме требало је да одлучује будућа југословенска Уставотворна скупштина, слична Конвенту, која је имала да представља највишу суверену власт у новој држави. Љуба Стојановић је закључио да се мора радити брзо и енергично,

²⁵⁷ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1235-13, писмо од 29. VIII/11. IX 1918. Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 262; М. Радојевић, „Љубомир Стојановић и Првом светском рату“, 26–27; Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 89.

а како није био представник никакве политичке странке желео је да се врати у Србију где би организовао партију на основама које је поставио – републиканску са југословенским опредељењем и програмом.²⁵⁸

Последњих дана Великог рата догађаји су се одигравали брзо у погледу оснивања југословенске државе. Између осталог, српска опозиција и део југословенских политичара из Југословенског одбора је захтевао другачије уређење будуће државе, што је нешто касније углавном добило облик у Женевској декларацији. У том смислу је почетком новембра 1918. године Јаша Продановић тражио од Љубе Стојановића да заједно са Милованом Лазаревићем и Слободаном Јовановићем дођу у Париз, где је „ствар“ ишла путем који су они желели. Јаша Продановић је истакао да се „још првих дана“ ових разговора био изјаснио да је остао веран самосталском програму од 1902. године: *нација изнад свега и свакога*. Није полагао много наде да ће представници Југословенског одбора и српске опозиције успети да на нешто касније одржаној Женевској конференцији натерају Николу Пашића и регента Александра да прихвате да општејугословенска Конституанта одлучује не само о политичком систему будуће југословенске државе, већ и облику њеног уређења, чиме је у ствари прерасла у Конвент. Односно, Љуби Стојановићу је писао да их чека борба, због чега је требало „радити и у Србији и на страни: најпре овде (у Србији – прим. А. Л.), па после тамо“. Јаша Продановић није сумњао у успех уколико би одмах радили „пуном паром“, те је долазак Љубе Стојановића прижељкивао сваког тренутка, будући да је сматрао да би његово држање „електрисало непоуздане елементе“. „Не остани неактиван“, писао му је, „него дођи одмах“.²⁵⁹

У Ници се Љуба Стојановић задржао до почетка октобра 1918. године, да би онда похитао у Србију. У силној журби да у новој држави започне борбу за ширење и остваривање републиканских идеја допутовао је у Београд „аеропланом“.²⁶⁰ Почетком 1919. године је за Љубомиром Стојановићем дошао у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца и Јаша Продановић, његов будући главни

²⁵⁸ Исто; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије 1914–1920*, 235–236; М. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 26–27; Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 88.

²⁵⁹ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.957/2, писмо Ј. Продановића Љ. Стојановићу од 21. X/2. XI 1918.

²⁶⁰ Урош Џонић, „Љубомир Стојановић“, *Годишњица Николе Чуића*, књ. XL, Београд 1931, 174; М. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 27.

сарадник и један од оснивача Републиканске странке.²⁶¹ Ускоро су свим снагама обојица прионули да остваре зацртани циљ, и настајање нове странке највише је било плод заједничког рада у току 1919. године ове двојице истакнутих јавних радника и републиканаца.

---

²⁶¹ Обавештавајући у Париз Драгомира Иконића о приликама у Србији непосредно по ослобођењу 1918. године, Јаша Продановић је, образлажући због чега није могао дуго да му се јави из Београда („нема где људски да се седне, а камоли да се пише“), написао да писмо пише „у кући шефа републиканске странке г. Љ. Стојановића“ (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, Р 612/II/146, писмо Ј. Продановића Драгомиру Иконићу од 30. I 1919. године).

II Југословенска републиканска странка у парламентарном животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1925)

Оснивање и организовање Југословенске републиканске странке 1919–1920. године: изневерена надања

Током 1918. и 1919. године у новоствореној држави Срба, Хрвата и Словенаца, а и око ње, „врило је на све стране“. Део територија нове државе био је окупиран од стране Италије и Мађарске. Српска војска је у прво време вршила и цивилне дужности. Војници су били команданти места, железничких станица, граничних одсека. Војска је обезбеђивала демаркационе линије, осигуравала јавне објекте, складишта, луке, комуникације. Била је један од кључних ослонаца одржања нове државе у новим, за њу врло неповољним околностима.²⁶²

На западу су Краљевину СХС угрожавали Италија и Аустрија, тако да је она морала против њих водити и војне акције током 1919. године. У истом периоду Италија је окупирала делове Далмације и Црне Горе, и подстицала против југословенске државе црногорске сепаратисте, албанске качаке, франковце и „радићевце“ у Хрватској. На југу, на Косову и Метохији и у Македонији млада држава суочавала се са нападима Албанаца из Албаније и антијугословенским акцијама ВМРО-а. У јесен и зиму 1919/20. дошло је и до успостављања фронта према Румунији, услед румунских претензија на југословенски Банат, а у лето 1920. године очекивао се директан сукоб Краљевине СХС са Италијом. Спољнополитичка ситуација била је врло неповољна по српско-хрватско-словеначко краљевство, што је имало одраза и на његов унутрашњи живот.²⁶³

Унутрашње тешкоће Краљевства СХС нису заостајале за спољним. У неким деловима, особито оним из састава бивше аустроугарске монархије, јавни ред и мир били су озбиљно нарушени – пљачкана је и уништavana приватна својина, живот и част појединаца угрожени, многи из освете и побијени.

²⁶² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1919–1988*, knj. I, Beograd 1988, 86–87.

²⁶³ Исто, 87–91.

Прва влада Краљевине СХС образована је 20. децембра 1918. године. Министар председник био је Стојан Протић, један од првака Радикалне странке. Био је то коалициони кабинет, састављен од представника важнијих политичких странака у земљи. При образовању владе испољило се непарламентарно понашање регента Александра, будући да је погазио страначки споразум да се мандат повери Николи Пашићу. Део југословенских политичара сматрао је да је он тада испољио диктаторске склоности – за Јосипа Смодлаку овај регентов потез представљао је државни удар.²⁶⁴ По мишљењу Бранка Петрановића образовање владе „означило је крупан корак у правцу централизације државне управе и потискивања аутономности покрајина“, али су покрајинске владе и даље наставиле да раде у Хрватској, Славонији, Срему, Босни, Херцеговини, Словенији и Далмацији, премда с мањом надлежношћу у пословима него пре.²⁶⁵

Како би испунила празнину у политичком и друштвеном животу земље до избора и сазива Уставотворне скупштине, влада Стојана Протића је указом од 24. фебруара 1919. сазвала за 1. март исте године Привремено народно представништво, чије су седнице формално отворене тек 16. марта престолом беседом регента Александра у име краља Петра I Карађорђевића.²⁶⁶ Иницијатива за стварање Привременог народног представништва потекла је од политичких странака из земаља бивше Аустроугарске, али су грађанске странке из Србије предњачиле у одређивању садржаја и организацији рада тог представничког дома.²⁶⁷ Рад представништва почео је 1. марта 1919. године, а састојало се од посланика некадашње Народне скупштине Краљевине Србије, као и представника историјских области које су ушле у нову државу (Словенија, Хрватска с Ријеком и Међимурјем, Истра, Војводина, Далмација, Црна Гора, Босна и Херцеговина).²⁶⁸

Иако је већина политичких странака постојала и радила пре Првог светског рата у прилично другачијим политичким околностима, у нову државу оне су ушле са квалитетно новим програмом, нарочито у погледу националног питања. Идеја националног ослобођења и уједињења свих југословенских земаља превладала

²⁶⁴ В. Petranović, *n. d.*, knj. I, 91–92.

²⁶⁵ Исто, 92–93.

²⁶⁶ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд 1937, 341.

²⁶⁷ В. Gligorijević, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 17–34.

²⁶⁸ Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989, 5, 99–103.

је међу њима. У духу нових прилика и нових идеја (социјалних и националних) дошло је до организовања и нових политичких партија. Иако су странке, и старе и нове, биле надахнуте идејом националног уједињења, њихови програми у питањима друштвеног и државног уређења били су различити, често и супротни. У политичком и парламентарном животу државе СХС најчешће су биле присутне Југословенска демократска странка, Народна радикална странка, Хрватска републиканска сељачка странка, Словенска људска странка, Југословенска муслиманска организација, Комунистичка партија Југославије, Југословенска републиканска странка.²⁶⁹

Процес оснивања и организовања Југословенске демократске странке отпочео је на конференцији у Сарајеву 15. фебруара 1919. године. У Демократски клуб у Привременом народном представништву ушла су 22 посланика из Хрватске, Словеније, Босне, Херцеговине, Далмације и Истре. Истовремено је извршни одбор нове странке ступио у преговоре с представницима странака у Србији, у циљу стварања јединственог страначког блока. Како преговори с радикалима нису донели очекиване резултате, Демократски клуб окренуо се остваривању фузије са српским опозиционим блоком. Након извесног времена преговарања фузија је спроведена 11. априла 1919. године потписивањем једне програмске декларације од стране представника Демократског клуба, клубова Самосталне радикалне, Либералне и Напредњачке странке. Нова странка била је хетерогена политичка групација, у којој су се разликовали бивши самостални радикали предвођени Љубомиром Давидовићем²⁷⁰, и група демократа из тзв.

---

²⁶⁹ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 17–34.

²⁷⁰ Љубомир Давидовић (1863–1940), пореклом са Космаја, због своје честитости и поштења у јавном животу Србије и Југославије од савременика назван чика-Љуба, заузео је једно од најистакнутијих места у политичкој историји Србије и Срба прве половине XX века. Завршио је Филозофски факултет Велике школе у Београду. У политички живот Краљевине Србије је активно ступио почетком деведесетих година XIX века као присталица Народне радикалне странке Николе Пашића. Врло брзо постао је један од њених млађих вођа. Он, Љубомир Живковић, Милан Марковић, Јован Жујовић, Љубомир Стојановић, Јаков Јаша Продановић предводили су део радикала противан фузији њихове странке са Напредном странком 1902. године, када су се отцепили од Главног Одбора и формирали нову Самосталну радикалну странку. На наредним парламентарним изборима постала је најјача партија у Краљевини Србији после Народне радикалне странке. Већина радикала републикански оријентисаних придружило се новој странци, што није значило да је она постала републиканска. Љубомир Давидовић наследио је Љубомира Стојановића на челу Самосталне радикалне странке 1912, да би од 1919. године предводио новостворену Југословенску демократску странку, једну од најјачих политичких партија у Краљевини Југославији. Југословенска демократска странка изјаснила се за монархијски облик владавине зарад учвршћења југословенске државе. Неколико пута био је посланик и председник

пречанских крајева руковођена Светозарем Прибићевићем. Шеф странке постао је Љуба Давидовић, мада његов утицај често није био већи од значаја Светозара Прибићевића. Положај Светозара Прибићевића у Демократској странци није био нимало подређен, напротив: од самог почетка деловања партија је у пракси имала два шефа.²⁷¹

У програмској декларацији Демократска странка је истакла принцип јединственог народа Срба, Хрвата и Словенаца и искључивање племенских, верских и покрајинских разлика као подлога за политичко одвајање и посебно страначко формирање. Изјаснила се за централизам у државној управи који би се огледао у једном законодавном телу и једној влади. У економским и социјалним питањима нова странка требало је да буде „модернија и радикалнија, колико то једна грађанска странка може да буде“. У виду је имала радикално решење аграрне реформе, заштиту малих поседа, осмочасовни радни дан и радничко осигурање.²⁷²

Иако су сматрали да је преурањено свако страначко груписање док се нова држава организовала и мировни преговори трајали, прваци Радикалне странке морали су, због међусобног приближавања и груписања других странака, и сами да предузму сличну акцију, углавном у крајевима где су имали своје присталице: у Војводини, Босни и Херцеговини. У марту 1919. године група радикала на челу са Јашом Томићем из Војводине свечано се уписала у посланички клуб Радикалне странке. Потом су клубу пришли и поједини посланици из Срема, Босне и Херцеговине. Радикали су били хомогена политичка странка са упориштем углавном у српским крајевима нове државе и нису дуго конципирали свој страначки програм.²⁷³ Позивали су се на принципе уставности, демократизма, изборно-представничког система, владавине парламентарне већине, на локалну и

Народне скупштине, министар и председник Владе, председник Београдске општине (*Споменица Љубомира М. Давидовића*, Београд 1940; Д. Тошић, *н. д.*, 19, 97–108; Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 87–92; Небојша А. Поповић, „Љубомир М. Давидовић – увод у биографију“, *Историја XX века*, бр. 2/2009, 37–52).

²⁷¹ Dr Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972, 40; В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 37–38; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 328.

²⁷² В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 38.

²⁷³ Исто, 39; Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд 2002, 189–265, 307–350.

обласну аутономију. У пракси радикали нису придавали никакав значај писаним документима и програмским ставовима „будући огрезли у политичким комбинацијама и прагматизму“.²⁷⁴

Друга личност Радикалне странке, Стојан Протић, залагао се за „племенске“, националне посебности југословенских народа, а против централистичког државног уређења. Првенствено је имао у виду посебни историјски развитак до јуче разједињених југословенских земаља. Ставови Стојана Протића нису постали константа политике Радикалне странке, јер је он избачен из исте под утицајем Николе Пашића, који је у њему видео претњу за свој положај међу радикалима. У погледу аграрне реформе међу радикалима су постојале две струје. Прва је била Лалошевићева велепоседничка група из Војводине, тражила је очување великих поседа. Друга, група Милана Сршкића из Босне и Херцеговине, залагала се за што радикалније решавање аграрног питања у корист безземљаша. У странци је преовладала струја која је успоравала решавање аграрног питања и радила у интересу великог поседа.²⁷⁵

Хрватска републиканска сељачка странка браће Антуна и Стјепана Радића тражила је „државну Хрватску, власт сељачког народа и пучку политику“.²⁷⁶ Са републиканским и конфедеративним програмом била је носилац хрватског отпора централистичком уређењу нове државе. „Неутрална хрватска република“ требало је да постоји у оквиру конфедеративно уређене краљевине остварене нагодбом између Срба и Хрвата. Претходна сагласност Хрвата, изражена кроз „хрватски државни парламент“ представљала би „заједничку међународну јединственост са Србијом“.²⁷⁷

Словенска људска странка, основана крајем XIX века као политичка организација словеначког католичког покрета, и у иностраним изворима и код својих противника била је означавана као „папистичка“ странка (њеног дугогодишњег вођу Антуна Коросеца политички противници често су називали „поп Коросец“). Своју активност странка је усмеравала на два, за словеначке националне интересе кључна питања: словеначко уједињење и на борбу за очување аутономног положаја Словеније у југословенској држави. Програмом је

²⁷⁴ В. Petranović, *n. d.*, knj. I, 99.

²⁷⁵ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 39–40.

²⁷⁶ В. Petranović, *n. d.*, knj. I, 100.

²⁷⁷ Исто.

предвиђала да целокупна друштvena активност буде усклађена са начелима католичке вере и интересима католичанства. У складу са искуством хришћанског социјалног покрета на Западу, Словенска људска странка је пуно обзира посвећивала радништву и сељаштву у циљу одупирања новим социјалним идеологијама и покретима. Као присталица аграрне реформе, јер би се тако ојачало и словеначко сељаштво, странка се истовремено залагала за изузимање великих црквених поседа из исте.²⁷⁸

Половином фебруара 1919. године на састанку извесног броја муслиманских политичара у Сарајеву основана је Југословенска муслиманска организација. У програму странка је прихватила децентрализацију и ставила нагласак на широке административне самоуправне јединице. Административну поделу земље требало је извршити према економским, саобраћајним и другим животним условима сваког краја. У циљу тактизирања са централистичким странкама вођство Југословенске муслиманске организације заузело је став да није дефинитивно против централизације и прокламовало је народно и државно јединство Краљевства СХС, прихватајући монархију и династију Карађорђевића. Борбено и непопустљиво тражило је заштиту велепоседника, бивших феудалних господара, исплату заосталог хака и новчану надокнаду за одузету земљу. Југословенском компонентом у имену странке муслимани су се бранили од својатања Срба или Хрвата, а на верској основи странка је окупљала највећи део муслимана БиХ.²⁷⁹

Под утицајем револуционарних идеја из бољшевичке Русије у Краљевству СХС је у априлу 1919. године основана Социјалистичка радничка партија Југославије. На оснивачком конгресу у Београду дошле су до изражаја две струје, комунистичка и социјалдемократска. Прва се залагала за револуционарне методе борбе у циљу промене друштвеног и државног поретка југословенске државе путем непомирљиве класне борбе пролетеријата. Крајњи циљ био јој је уништавање капитализма и стварање комунистичког друштва. Друга струја, у

---

²⁷⁸ Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917–1921: od Majske deklaracije do Vidovdanskog ustava*, Beograd 1973, 35–79; B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 40–41.

²⁷⁹ Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974, 75–114, 438–452; B. Petranović, *n. d.*, knj. I, 101; B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 42.

литератури позната као социјалдемократска десница, није била за раскидање сарадње са буржоазијом. Остваривање социјалног друштва планирала је да оствари мирним путем, кроз политичку борбу на парламентарним изборима, поштујући принципе грађанске демократије и начела грађанских слобода. До победе се имало доћи еволуцијом југословенског друштва, а не револуцијом и насилном класном борбом. Кроз годину дана рада у СРПЈ је преовладала концепција комуниста о непомирљивој класној борби, тако да су многе социјалдемократе десничари били искључени из партије. Сама партија била је преименована на Вуковарском конгресу у јуну 1920. године у Комунистичку партију Југославије.²⁸⁰

У време стварања нових политичких партија у југословенској држави, група интелектуалаца и политичара, републикански оријентисаних, под вођством Љубе Стојановића и Јаше Продановића, приступила је организовању и оснивању Југословенске републиканске странке током 1919. године. Њихови напори крунисани крајем јануара 1920. године.

*

Непосредно по завршетку Првог светског рата у Београду је постојало неколико група српских републиканаца. Драгић Јоксимовић²⁸¹ причао је Јовану Жујовићу о три групе србијанских републиканаца: „Јашиној“, „Куманудиној“ и „Омладинској“.²⁸² Јаша Продановић и Љуба Стојановић започели су рад да ове групе организују у једну јединствену Републиканску странку. Највише наде полагали су у придобијању за нову странку већине политичара, првенствено републикански настројених, из Самосталне радикалне странке, свесни њиховог угледа међу Србијанцима.²⁸³ Обојица су очекивали да самосталци попут

---

²⁸⁰ В. Petranović, *n. d.*, књ. I, 114.

²⁸¹ Драгољуб Драгић Јоксимовић (1872–1930) је био по струци правник и служио је у Шапцу, Пожаревцу, Зајечару и Београду, где је 1903. године постао судија. Као истакнути члан Самосталне радикалне странке биран је за народног посланика у периоду 1906–1920. године. Налазио се у Главном одбору исте странке и једно време био његов секретар. Сарађивао је у листовима *Народ*, *Народни пријатељ* и *Одјек*, и био члан уређивачког одбора *Дневног листа*. Учествовао је у делегацији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на конференцији мира у Паризу 1919–1920. године. Као начелник министарства финансија пензионисан је 1921. године (Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Београд 1922).

²⁸² АС, л. ф. Ј. Жујовића, 7–8; Ђорђе Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2014, 206–207.

²⁸³ Исто; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 322–323.

Милорада Драшковића, Божидара Марковића, Милана Грола и Милана Марковића за собом поведу и добар део самосталних радикала колебљивих у погледу републиканизма.²⁸⁴

Јаша Продановић и Љуба Стојановић су у јануару 1919. године водили разговоре са Слободаном Јовановићем, Костом Куманудијем, Божидарем Марковићем и Миланом Гролом, и тада су постигли неки договор са њима. Коста Кумануди отишао је у Париз почетком фебруара а да није свратио до Јаше Продановића, услед чега је овај писао петог фебруара у исти град Драгомиру Иконићу, републиканцу и уреднику листа *La patrie Serbie* 1917–1918. године, да саопшти Кости Куманудију да „тамо (у Паризу – прим. аутора) продужи рад у правцу у коме смо говорили не само са нашим (Гролом, Божом и др.) него и са Југословенима“. „Ја овде чиним што ми је дужност“ – завршавао је писмо Јаша Продановић – „и што се може чинити у оваквим приликама“.²⁸⁵

На жалост Јаше Продановића и Љубе Стојановића, ствари се у погледу самосталних радикала нису одвијале онако како су они желели. Самосталци су се на питању републике поделили и мањина је, окупљена око њих двојице, основала Југословенску републиканску странку, док се већина до пролећа 1920. године декларативно изјаснила за монархију.²⁸⁶ У Привременом народном представништву је од самосталаца као републиканац иступао Милован Лазаревић, народни посланик из среза Колубарског. Поред њега, као републиканци су се изјашњавали још Крсто Пејовић и Јован Ђонович, обојица из Црне Горе.²⁸⁷

У априлу 1919. године Јаша Продановић је писао у Париз Драгомиру Иконићу да „у нашој ствари наш покрет (републикански – прим. аутора) иде врло добро, али су се националци С. Протић, Рибарац и Петковић нешто тргли“ из разлога што су „положили заклетву краљу“. Надао се да ће успети да их придобије, али и „ако не дођу“ није била велика штета. Ипак, није пропустио да напише, не без дозе огорчености и ироније, да републиканац Милан Марковић

---

²⁸⁴ Исто, 322–324.

²⁸⁵ „Кажи Куманудију да ми је жао што не свраћа к мени пре поласка у Париз. Љубомир Стојановић и Слободан долазили су и разговарали са мном. Нека он тамо продужи рад у правцу у коме смо говорили не само са нашим (Гролом, Божом и др.) него и са Југословенима. Ја овде чиним шта ми је дужност и шта се може чинити у оваквим приликама“ (НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/П/147, писмо Ј. Продановића Д. Иконићу од 5. II 1919. године).

²⁸⁶ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 323, 326–327.

²⁸⁷ Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 35.

није пришао покрету из разлога „јер му сад није време“, а за Милорада Драшковића, правника, банкара и бившег министра из рудничког краја, написао је „да би био републиканац, ако би то била већина народа“. За све њих констатовао је: „Као што видиш жестоке вође народне, које чекају да њих народ води, а не они њега“.²⁸⁸ „Од двадесет посланика наше странке само смо се нас 6 изјаснили: Милован, Тоза Ђорђевић, ја, Златић, Крста Марковић и Таса Марковић“.²⁸⁹ И поред оваквог развоја ствари у погледу самосталаца, Драгомиру Иконићу поручивао је да у Паризу преостали српски републиканци и даље утврђују „погодбе за будући рад“.²⁹⁰

Почетком маја 1919. године Јаша Продановић јављао је Драгомиру Иконићу о образовању одбора републиканске демократске омладине у Београду и о њиховим намерама да ступе у везу са клубом републиканске демократске универзитетске омладине и са републиканском организацијом железничара.²⁹¹ Клуб републиканске демократске студентске омладине био је основан још 1917. године у Француској под називом „Југословенска републиканска демократија“ од српских студената републиканаца (председник организације Теофило Ђуровић, секретар Михајло Ивеша) на школовању у поменутој држави и у Швајцарској.²⁹² Центар им је прво био у Поатјеу, у Француској, а потом у Паризу.²⁹³ Поменуто је да је Јаша Продановић са њима ступио у везу у Паризу и да је учествовао у њиховој организацији и идеолошком усмеравању. У јануару 1919. године ова студентска републиканска група издала је проглас *Југословенској омладини* у

---

²⁸⁸ НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/П/150, писмо Д. Иконићу од 12. IV 1919. године; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 324.

²⁸⁹ НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/П/150, писмо Д. Иконићу од 12. IV 1919. године.

²⁹⁰ Исто.

²⁹¹ НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/П/151, писмо Д. Иконићу од 2. V 1919. године.

²⁹² Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/388, писмо Теофила Ђуровића и Михајла Ивеше Ј. Цвијићу од 23. XII 1918. године; Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 223, 362; Момчило Митровић, „Историјска грађа у Београду о теми: Југословенски студенти у Швајцарској 1916–1918“, *Годишњак града Београда*, књ. XXIV, Београд 1977, 242–243, 247–249; Исти, „Организације југословенских студената у Швајцарској 1917. године“, *Историјски часопис*, књ. XXVII, Београд 1980, 220–231; Исти, „Југословенски студенти у Швајцарској и уједињење (1917–1918)“, *Историјски гласник: Орган историјског друштва Социјалистичке републике Србије*, бр. 1–2, Београд 1981, 127–137.

²⁹³ Исто, 223; В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 8–9.

Поатјеу.²⁹⁴ Исти проглас је поновљен југословенској омладини почетком 1920. године, када је основана Републиканска странка, у њеном листу *Република*.²⁹⁵

У манифесту студентске организације Југословенске републиканске демократије југословенска омладина се позивала да уђе у јавни живот нове југословенске државе и поведе „борбу идеја, а не котерија, борбу програма а не личности“. Захтевали су нове напоре омладине да, поред доприноса националном ослобођењу југословенских народа, осигура културни препорођај и допринесе његовом политичком и социјалном ослобођењу. Главна унутрашња препрека за поменуто ослобођење виђена је у монархији и милитаризму. Монархија је била негирање народног суверенитета, а окружена војском, црквом и тајном дипломатијом представљала је вечиту „опасност за мир и цивилизацију“. Клерикализам и црква означени су као природни савезници монархије, као представници верског деспотизма. Монархија је вршила насиље према народној слободи, црква према људској савести. Руска револуција у пуном свом размаху очигледно је вршила не мали утицај.²⁹⁶

За писце манифеста, истинске демократије није могло бити без републике. Указивали су на завођење републиканских система у околним државама. Установљење републике представљало је само полазну тачку ка напретку човечанства, средство за остварење друштвене правде и једнакости, пут којим се једино могло ићи ка политичком и социјалном идеалу. У будућој српској републици тражене су пуне политичке слободе – опште право гласа (и за жене), референдум и народна иницијатива, порота у судству и слобода збора и удруживања, као и укидање смртне казне. Политичко ослобођење народа имало је да прати морално, које је требало да се огледа у одвајању цркава од државе, по принципу „слободна црква у сувереној држави“.²⁹⁷

Постојећи социјални поредак био је само једна прелазна фаза социјалног развијања ка вишем облику друштва у којем је требало да буде укинута привилегија „лењости“ да би било прокламовано право рада, нестала „свака

---

²⁹⁴ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића 14.706/29, Општа Студентска Организација Југословенске Републиканска Демократије, *Југословенској Омладини*.

²⁹⁵ *Република*, 15, 19, 22, 29. I 1920.

²⁹⁶ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића 14.706/29, Општа Студентска Организација Југословенске Републиканска Демократије, *Југословенској Омладини*, 3; Р. Луј, *n. d.*, 341–350.

²⁹⁷ Исто, 3–6.

експлоатација човека човеком“ и настала правда за све и једнакост међу свима. Овај социјални преображај остварио би се кроз еволуцију, а не револуцијом, док је сам чин промене облика државног уређења требало извести револуционарним путем. Насупрот класној борби као револуционарном средству социјалног ослобођења, студентска организација стављала је солидарност, која је морала да се оствари у слободном удруживању на принципу кооперације. У пољопривреди се предвиђало радикално решење аграрног питања у свим областима Југославије, и укључивало је и црквена и манастирска добра. За одбрану земље имала се користити народна војска, а у спољној политици требало је се ослањати на Друштво народа, док се за регион требало тражило стварање Балканске федерације да би се обезбедила независност балканских народа према великим силама.²⁹⁸

Манифест је био издат јануара 1919. године у Поатјеу у име Извршног одбора Опште студентске организације Југословенске Републиканске Демократије. Потписали су га секретар Михајло Ивеша и председник Теофило Ђуровић, обојица студенти правних наука.

Јавно декларисање у прилог републици народни посланици које је Јаша Продановић поменуо, одложили су док се војска не демобилише, јер нису хтели „да се војска, док је мобилисана, бави политиком“.²⁹⁹ До маја 1919. године републикански покрет је напредовао, и „сви трезвенији елементи у народу“ декларисали су се као републиканци.³⁰⁰ Ипак, и тада је Јаша Продановић морао да призна да се самосталци „Божа и Грол још устежу“, а погађало га је и уздржано понашање Јована Жујовића у Паризу: „А Жујовић чека 10 година па да се покрет почне (ваљда после његове смрти). Реци му да ја то нисам очекивао од човека који је са мном заједно покушао 29. маја да обрлати официре-заверенике да прогласе републику“.³⁰¹ Питао је Драгомира Иконића како се држе у погледу републиканског покрета „Кумануди, Шуменковић, Станаревић и др?“ и закључио да ће сви они морати „или у централистички аутократизам Прибићевићев, или к

---

²⁹⁸ Исто, 6–7.

²⁹⁹ НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/151, писмо Д. Иконићу од 2. V 1919. године.

³⁰⁰ Исто.

³⁰¹ Исто; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 324.

Пашићу или у републиканце. Нема средине нити је може бити“, закључио је српски републикански тријумвир.³⁰²

Љуба Стојановић и Јаша Продановић знали су да је будућа странка могла постићи већи политички утицај у земљи само под условом да заживи у народу и придобије за своја начела већину грађана. Пре формалног оснивања странке, упознавали су народ у Србији током 1919. године са републиканским идејама и начелима. У првој половини године нешто уздржанији, републиканску пропаганду су појачали од септембра 1919, иступајући у јавности кроз предавања, брошуре и памфлете.³⁰³ У Београду су са републиканцима Милованом Лазаревићем, Антом Тодоровићем, Живојином Жиком Златићем, Јованом Ђоновићем, Драгољубом Васићем (братам генерала Милоша Васића), Миланом Богдановићем, Драгомиром Иконићем, Станиславом Винавером, Михаилом Илићем, Николом Станаревићем настављали рад на организовању будуће странке и спремању њеног програма, „без обзира на шта ће се одлучити већина народа“.³⁰⁴

Београдски месни одбор образован због рада „на оснивању једне нове југословенске политичке странке“ је септембра 1919. године публиковао *Проглас новом нараштају и народу југословенском*. Овај републикански проглас био је прожет југословенством. Нарочито је истицана улога југословенске младежи у југословенској држави. Према мишљењу пис(а)ца прогласа, нов југословенски

---

³⁰² НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/151, писмо Д. Иконићу од 2. V 1919. године.

³⁰³ Поред пропагандног рада у земљи, упознавали су путем личних и научничких веза бројну југословенску исељеничку популацију у Европи и свету са републиканским идејама за које су се у домовини борили. Љубомир Стојановић је о републиканским акцијама у Београду често обавештавао своје колеге и пријатеље у земљи и иностранству, истовремено се интересујући за политичка дешавања везана за републиканске покрете у Европи и свету (на пример Ватрослава Јагића и Милана Решетара у Бечу, истакнуте југословенске филологе, или немачког филолога Герхарда Геземана у Минхену). Између осталих се почетком септембра 1919. године питао и Ватрослав Јагић, чувени филолог, када ће почети њихова (Љубе Стојановића и Јаше Продановића – прим. А. Лукић) политичка акција у „смеру републиканском“. Ватрослав Јагић није имао ништа против републике, али се бојао да би се у републиканском уређењу југословенски народи „још горе цепали“. Међутим, уочио је да ни централизам Прибићевићев „не води к циљу“ (Писма Ватрослава Јагића Љубомиру Стојановићу, Архив САНУ, Заоставштина Љубомира Стојановића, 7015–7039). И Герхард Геземан писао је из Минхена Љубомиру Стојановићу: „Приложио [сам Вам] три чланка из новина, – као први поглед на „ситуацију“, што каже наш земљак К. Ц. Немам времена да Вам од моје стране опширније о томе пишем, али ћу Вам увек све што је важно тако из разних новина послати. Из ових чланака видите – што Вас сигурно занима – шта сад раде и мисле наши социјалисти. Независне соц.-демократи (=Н. С. Р) расцепали су се у две странке: стара група која није пришла новој интернационали, 2) нова група, сасвим радикална, која је за нову интернационалу и која се приближава комунистима. Корист од тога има стара ‚soz. demokratie‘ – и оно што се сад зове ‚реакција‘ код нас.“ (Писмо Герхарда Геземана Љубомиру Стојановићу 14. XI 1920, Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.771/4).

³⁰⁴ НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/150, писмо Д. Иконићу од 12. IV 1919. године.

нараштај био је најспособнији да се са успехом бори против „ненародних и разорних схватања и тежњи“, те да тако наступи као народни вођа у једном новом добу. Нов југословенски нараштај требало је да без одлагања „затресе земљу са свих страна, до дна, и избаци на површину једну велику политичку странку, широких размера и далеких циљева“, и то што пре, јер су све политичке странке већ биле „одиграле своју улогу“. Темелј новој странци требало је да постави једна велика југословенска скупштина, са новим нараштајем као језгром, у којој је требало да буду заступљене све покрајине нове државе.³⁰⁵

У тренутку стварања једне независне народне државе три су мисли водиле изражавале потребе југословенског народа: југословенство, народњаштво и демократија. После народног ослобођења и уједињења долазио је један много тежи, сложенији и „тананији него први, велики посао народног јединства. Ми хоћемо Југославију, Југословене, југословенску образованост“. У спољној политици истицан је принцип народњаштва – величина југословенског народа, његово богатство, његов углед и моћ у свету, његова образованост – били су крајњи циљ свих тежњи пис(а)ца прогласа. Прокламована демократија у унутрашњој политици подразумевала је да „народ има у својим рукама да држи у крајњој црти сву власт у својим рукама, да у сваком тренутку може да збаци владавину која је престала да му служи, и да буде привредно независан и високо просвећен“, како би његово опредељивање било што самосталније. Прокламовано уређење државе требало је да омогући равнотежу политичких снага целисходном поделом власти, вештим утицањем једне на другу доношењем што бољих и „зрелијих закона, који ће увек изражавати само општу корист народне целине“, а с друге стране да осигурава „разним мерама и захтевима долазак на управу земље најјачим способностима, са широким и слободним пољем рада“.³⁰⁶

Републикански зборови, скупови и јавна предавања држани су и у београдским кафанама и хотелима, а детаљно били праћени од стране полицијских власти Краљевства СХС. На зборовима су републиканци агитовали за републику, расправљали питања организације будуће Републиканске странке и могућег удруживања других републиканских група у југословенској држави, у

---

³⁰⁵ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића 14.706/31, *Проглас Новом Нараштају и Народу Југословенском*. Стране прогласа нису биле бројевима обележене.

³⁰⁶ Исто.

првом реду оних из Хрватске. У том смислу је 7/20. октобра 1919. године на републиканском збору у кафани „Орач“ у Београду, Миодраг Ристић говорио окупљенима о планираном конгресу омладине у Загребу, међу којом је, према његовим информацијама, било и оних републикански расположених. Предложио је да српски републиканци ступе у везу са свима онима, који су, као и они, мислили „републикански“.³⁰⁷

После излагања Миодрага Ристића Јаша Продановић је приметио да је у Хрватској и Словенији било људи који су хтели „Републику“, али само „с тога“ што нису хтели „нашега Србијанскога Краља“, са чим се није слагао. Сматрао је да су ови хрватски политичари мрзели Србе и гледали, у ствари, само своју корист. Они су били „и монархисте и републиканци и бољшевици“ зависно од прилика у којима су се налазили, да би се, закључио је, са добијањем власти у своје руке сигурно одвојили од „онога програма помоћу кога су власт добили“. Један од присутних републиканаца предложио је јавну агитацију за републикански програм у циљу стицања што већег броја бирача. Такође, тражио је да на будућим изборима иступе као „самостална републиканска странка“, те да се после Уставотворне скупштине сасвим одвоје од „самосталне странке“.³⁰⁸ Неколико присутних грађана је предложило да републиканска странка буде названа „Демократска републиканска странка“.³⁰⁹ Јаша Продановић је после збора, а током парламентарног живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, неколико пута издао проглас којим је позвао бираче бивше Самосталне радикалне странке да приступе новонастајућој „Републиканско-Демократској странци“. Пошто је осудио држање Народне радикалне странке после Ивањданског атентата и њену фузију са „напредњацима“, у прогласу је посебно оштро окарактерисао поступке и политичко опредељење новообразоване Југословенске демократске странке, истичући да је већина бивших самосталских првака оснивањем Демократске странке 1919. године поступила као „прваци старих радикала 1903“.

---

³⁰⁷ АЈ, ф. Војислава Јовановића Марамбоа, 335–107, Начелник округа Београдског Министру Унутрашњих Дела 7/20. X 1919. године.

³⁰⁸ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића, 14.706/37.

³⁰⁹ АЈ, ф. В. Ј. Марамбоа, 335–107, Начелник округа Београдског Министру Унутрашњих Дела 7/20. X 1919. године. Време одржавања републиканског збора упућује на закључак да републиканци ни до тог датума нису у јавности иступали са својим идејама. У ствари, чекали су на објављивање брошуре свог будућег шефа Љубе Стојановића о републиканизму, која се ускоро и појавила. После тога, републиканци су раширили акцију на простору Србије, Старе Србије, Македоније, Црне Горе и дела Босне и Херцеговине.

када су ради власти била „одбачена начела“, и „створена једна властољубива а послушна група разнородних елемената“, због чега је програм демократа „постао монархичан, династичан и шарен“, те је више личио на „вашарске објаве“. Јаша Продановић је, као некада са саборцима старорадикалима у Краљевини Србији, и у новој југословенској краљевини оштро раскидао у политици са бившим самосталским колегама и пријатељима.³¹⁰

На примедбе присутних да су републиканци били слабо заступљени у Привременом народном представништву, Јаша Продановић је указао на нужност доношења једног заједничког јасног републиканског програма и постављања једног циља, а зарад придобијања већег броја присталица.³¹¹ Постављање политичког програма од стране републиканаца у јавности је било нужно због опредељивања дотадашњих присталица бивше Самосталне радикалне странке, пошто су у међувремену поједини самосталски прваци из Србије долазили у Београд и распитивали се због чега Јаша Продановић није излазио „јавно са програмом“. У вези са овим је Милан Богдановић хтео да пред будући парламент изађе са јасном републиканском прокламацијом „у цепу и потписима радника и студентске омладине“. Јаша Продановић је одговорио да се са републиканском декларацијом и прогласом каснило због краљевске цензуре, која је један ранији сличан покушај штампања прогласа већ била осујетила. Напослетку, збор је одлучио да се на конгрес омладине у Загреб пошаљу Драгутин Илић, Милан Богдановић и Станоје Симић.³¹² На основу мени доступних извора није било могуће утврдити да ли су и када ова тројица републиканаца отишла у Загреб и шта су тамо конкретно урадили.

Напоредо са републиканским иступима у Београду, републиканци су у другој половини 1919. године републиканску пропаганду спроводили у границама бивше Краљевине Србије, те делимично у Босни и Херцеговини, о чему су остала штура сведочанства. Између осталих, републиканска акција на придобијању присталица била је организована у Призренском округу од стране народних посланика Анте Тодоровића и Шерифа Х. Бајрама. Њих двојица су „растурали“

³¹⁰ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића, 14.706/37.

³¹¹ АЈ, ф. Војислава Јовановића Марамбоа, 335–107, Начелник округа Београдског Министру Унутрашњих Дела 7/20. X 1919. године.

³¹² АЈ, ф. В. Ј. Марамбоа, 335–107, Начелник округа Београдског Министру Унутрашњих Дела 7/20. X 1919. године.

проглас и програм републиканског омладинског клуба, те држали скупове и „општили“ са народом по селима округа Призренског. Истицали су да се Клуб републиканске омладине залагао за образовање „Југословенске Републике“, и да је захтевао да се у југословенској држави свим законским средствима установе: 1) пуна слобода и равноправност грађана, 2) слобода савести и удруживања, 3) опште право гласа, 4) тајно и непосредно гласање – систем по количнику и остатку, без обзира на постојање количника, 5) принцип представништва мањине, 6) референдум и право народа на неке законодавне иницијативе, 7) равноправност жена, 8) министарску одговорност пред редовним грађанским судовима, 9) избор председника републике посредним и тајним гласањем, 10) одговорност председника републике за неке кривице, 11) немогућност да председник републике и влада објаве рат или сачине са било киме уговор који је могао бити повод рату – без одобрења народног Представништва, 11) аграрна реформа у демократском духу, 12) накнада ратне штете, почињући при том од „најслабијих класа“ до оних којима је остало имовине за „удобан живот“, 13) спречавање нагомилавања богатства и „приватних богаћења у свима облицима“, 14) учешће радника у добити код индустријских и трговачких предузећа, као и државе код новчаних и акционарских предузећа, 15) заштитно радничко законодавство са осмочасовним радом и довољним недељним одмором, те право штрајка, 16) земљораднички кредит за производне циљеве, 17) самоуправни систем по начину децентрализације, 18) поротско суђење несавесним чиновницима, 19) суђење бракоразводних парница пред грађанским судовима, 20) укидање смртне казне, 21) реформа Универзитета, средњих и основних школа „на практичној основи“, 22) отварање практичних стручних школа свих врста, 23) одвајање цркве од државе, 24) обавезни грађански брак и 25) расподела манастирских имања народу. Наглашујући да „сада ступа у јавну борбу“ за остварење горе наведених републиканских идеја, клуб републиканске омладине је позвао грађане на заједнички рад за опште добро.³¹³

Средином новембра исте године Љуба Стојановић се, у складу са покренутом српском републиканском пропагандом, постарао да неколико примерака брошуре буде пребачено преко Дрине. Одређену количину пакета

---

³¹³ АЈ, ф. В. Ј. Марамбоа, 335–107, Начелство округа Призренског Министру Иностраних Дела 10/23. XI 1919. године.

послао је преко поште у Мостар Смаил-аги Ћемаловићу и многим угледним српским првацима у Босни и Херцеговини. Власти су, након испитивања ситуације на терену, закључиле да је републиканска идеологија Љубе Стојановића „промашила циљ“ и остала само „у брошури“.³¹⁴

---

³¹⁴ АЈ, ф. В. Ј. Марамбо, 335–107, Комесар жељезничке Полиције Живадин Петрушић Министарству Унутрашњих Дела 3/16. XI 1919. године.

Оснивање Републиканске странке: „јеци и одјеци“

После годину дана рада око припрема за оснивање републиканске партије у Београду, пошто су се и последњи послови на конференцији мира налазили „уочи своје ликвидације“, а српски народ великим делом био демобилисан из војске, републиканци су се одлучили да приступе самом чину оснивања странке и иступе са програмом јавност. Први је иступио републикански омладински клуб са листом *Република* 15. јануара 1920. године. У првом броју листа нагласили су да поново ступају у борбу за остварење што потпуније политичке слободе и што савршеније социјалне правде у републиканском облику владавине. Хтели су владавину у којој ће народ сам собом управљати и у којој ниједан део „његове власти неће бити конфискован *ма и по милости Божијој*, у корист појединца“. Више није смело бити уздржавања у правцу деловања у корист републике, јер би то „био грех и према Републици и према Отаџбини“, јер би ћутање значило знак одобравања тадашње ситуације у југословенској држави. Решавање постојећих проблема кроз републикански облик владавине, нарочито оног у погледу хегемоније једног племена над другим, „наметало се свакој честитој савести“.³¹⁵

У трећем броју *Републике* од 22. јануара изашло је кратко саопштење да су се представници ранијег и представници „садашњег републиканског покрета“, пошто су се у претходним месецима споразумели на „истом социјалном и политичком гледишту“, решили да удруже своје покрете и рад на организацији једне републиканске демократске странке. Договор је био постигнут на заједничком састанку 17. јануара и потписали су га др Михаило Илић, Никола М. Распоповић, др Момчило Т. Селесковић, Војислав М. Ђорђевић, Радиша Николић, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, др Драгомир Иконић, Милан В. Богдановић и Драгољуб Драгић Јоксимовић. Тада су најавили да ће Декларација и Програм будуће републиканске странке бити објављени у *Републици* 26. I, а оснивачки конгрес странке одржан на православни празник Свети Сава 27. I 1920. године.³¹⁶

---

³¹⁵ *Република*, 15. I 1920, 1.

³¹⁶ *Република*, 22. I 1920, 4.

У међувремену су републиканци одржали још неколико састанака и седница у хотелу *Славија* и 21. јануара 1920. године објавили *Проглас Републиканске Демократске Странке*.³¹⁷ Пошто је југословенски народ ушао у „ново доба историјског живота“ које је собом носило дубоке промене и у друштвеном и у државном уређењу, републиканци су приступили оснивању Републиканске демократске странке која ће „свим силама радити на учвршћивању народног јединства, на стварању нових материјалних и моралних услова нашем друштвеном животу, и на савршенијој и савременијој организацији“ југословенске државе. Оградили су се од револуционарних метода зарад насилног увођења нужних социјалних и државних преображаја и тражили да се народу што пре пружи прилика да преко слободно изабраних народних представника у Уставотворној скупштини изрази своју вољу. Већа политичка и друштвена правда подразумевала је, између осталог, да су сви пунолетни чланови нације морали имати и у пракси остварива политичка права и слободе, односно да је требало да „народ буде потпуни господар своје судбине и да се без његова пристанка“ није могао „ни рат објављивати ни мир закључивати“.³¹⁸

Нарочитим законима требало је да се створе здрави односи „за потпуно обезбеђење живота радничког света“ и изведе аграрна реформа којом је могла да се обезбеди земља сваком земљораднику „за обделавање“, те униште спахилуци, односно укину феудални односи које је нова држава наследила у неким својим деловима. „Износећи ова начела нашег рада у садашњости и најближој будућности, ми позивамо све грађане који се буду сложили са нама, без обзира на предратна политичка опредељења, да се прикупе око нашег програма, да би се коначно извршила организација Републиканске Демократске Странке. Наши храбри ратници донели су народу уједињење. Наша странка“, поручивали су републиканци, „хоће да му обезбеди слободу и благостање“. Проглас су потписали Алексије Ђурић, Анта Младеновић, Анта Тодоровић, Атанасије Шарковић, Божа Чупић, др Бранислав Петронијевић, Влајко Радовић, Војислав М. Ђорђевић, Грујица Аџемовић, Драгољуб Јоксимовић, др Драгомир Иконић, Душан Божић, Ђ. Јован Ојдровић, Живојин Златић, Живојин Милошевић, Јаша

³¹⁷ Н. Станаревић, *Успомене(с прилозима)*, 21, рукопис похрањен у Архиву САНУ, 142/2/III.

³¹⁸ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Продановића 14.706/32, *Проглас Републиканске Демократске Странке*.

Продановић, Јован Жујовић, Јован Петронић, Крста Марковић, Љубомир Стојановић, Милан В. Богдановић, Милован Лазаревић, Миодраг Ристић, др Михаило Илић, др Момчило Селесковић, Никола Распоповић, Никола Станаревић, Радиша Николић, Риста Трајковић, др Светислав Стефановић, Сима Златичанин, Урош Стефановић Цупара.³¹⁹

Дан уочи оснивачког конгреса Републиканске странке уједињени републиканци издали су у *Републици* и декларацију и програм странке. Декларацијом су се првенствено изјаснили, „руководећи се захтевима разума и поукама историје“, за републикански облик владавине зарад успостављања друштва заснованог „на Слободи и Једнакости“. За републику су били и зато што у њој народ сам собом управља и „господари државом не стављајући никог изнад људи, али не стављајући ни никог испод људи“.³²⁰

Поред политичке слободе република је пружала човеку економску демократију, „јер се кроз политичку слободу иде ка социјалној слободи“. Ово се имало остварити кроз слободно удруживање, интервенцију државе у привреди и социјализацију друштва, због чега је нарочита пажња поклоњена кооперативним друштвима за потрошњу, али исто тако и радничким синдикатима и удружењима радника, како би кроз њих била „искључена експлоатација човека човеком“. Требало је социјализовати све што је за социјализовање, али не и оно што није, у чему се јасно огледала разлика са утицајима из револуционарне Русије. Републиканска странка није заборавила ни на индивидуални развитак личности, тог највећег добра „друштва, јер супротно распрострањеним заблудама, она не противставља личност друштву, ни друштво личности“. Због свега наведеног није прихватила „ни искључив индивидуализам ни искључив етатизам, већ солидарност, која развијајући део развија целину, и развијајући целину развија део“. Исте поставке односиле су се и на „велико међународно друштво“. Тражена је, у ствари, златна средина између све већих супротности које су се појављивале како у југословенској држави тако и у свету око ње. „Слобода за све и Једнакост међу свима у општој Солидарности“.³²¹

---

³¹⁹ Исто.

³²⁰ *Република*, 26. I 1920, 1.

³²¹ Исто.

У програму су републиканци кроз осам ставки истакли своје виђење државног и друштвеног уређења југословенске државе као републике: политичке слободе, просвету и вере, економске односе, одбрану земље и спољну политику. Допуна програма извршена је 9. фебруара уношењем ставке *Актуелна питања*, у којима су обратили посебну пажњу на питања која су, по њиховом мишљењу, у то време непосредно представљала проблеме држави и народу.³²²

Републиканска странка залагала се, у погледу политичких права грађана, за опште и једнако право гласа, тајно и непосредно гласање на изборима и примену пропорционалног система по завршетку избора и именовању народних посланика у народну скупштину, замену изборних округа великим изборним јединицама, по могућству једнаке површине; за право народа на референдум у случајевима „извесних закона“ и право на законодавну иницијативу, као и слободу збора и удруживања и слободу штампе. Народно представништво требало је да буде једнодомно и променљиво оног момента када својим поступцима не би изражавало народну вољу. Устав је имао да гарантује „принцип равноправности жена и људи“, а посебним законима да регулише њихово „изједначење“. Предвиђено је било да у оквиру министарске одговорности министрима суде и редовни судови за учињена недела. Само је народно представништво било овлашћено да објави рат другој држави или начини ма какав међународни уговор. У случају напада непријатеља на државу управна власт могла је објавити мобилизацију људства, али је истовремено била дужна да одмах сазове и Народно представништво као највишу власт у земљи овлашћењу да изгласава ратне кредите.³²³

Главни одбор Републиканске странке, на чијем се челу налазио Љуба Стојановић, није у свом програму усвојио његову идеју да југословенска држава буде председничка република „американског типа“, већ се определио за тип парламентарне републике са обележјима републиканског уређења Француске и Швајцарске. Југословенска република требало је, начелно, да буде уређена на федеративној основи, у којој су заједничким ресорима имали да управљају министри који одговарају за свој рад једном народном представништву за целу

---

³²² *Република*, 26. I 1920, 2; *исто*, 9. II 1920, 2–3.

³²³ *Исто*.

земљу, а не председнику републике.³²⁴ Свесни недостатака парламентарног уређења, републиканци су трагали за системом у којем би парламент био свемоћан у односу на владајуће факторе, а потпуно зависан у односу на народ, који би га контролисао кроз право законодавне иницијативе и референдума. Очигледно је ближи француски систем републике имао више утицаја на уређење највише власти у Програму Републиканске странке.³²⁵

Што се тиче административног уређења државе републиканци су тражили њену децентрализацију која би се огледала у деоби државе на самоуправне јединице „почев од општине па закључно са областима (покрајинама)“. Границе области могла је да одреди Уставотворна скупштина водећи рачуна о жељама народа, али и чињеници да су оне морале бити економско-географске целине способне за аутономан живот. Спољни послови, војска и морнарица, царине, монополи, трговинска политика, пошта, телеграф, главне артерије сувоземног и воденог саобраћаја, правосуђе и социјално законодавство требало је да буду у надлежности централне власти. Самоуправне јединице могле су да имају своја представништва изабрана од народа, своје управе изабране или непосредно од народа или од дотичног представништва, тако да су ови органи самоуправних власти могли да постављају чиновнике неопходне за функционисање области (покрајина). Коренитом реформом требало је избор чиновника поверити стручним телима, увести испите за чиновничке положаје, изједначити им плате, сузбити њихове злоупотребе, али их и обезбедити од министарске самовоље; истовремено једном таквом реформом морало се ослободити судство утицаја политичких чинилаца и укинути смртна казна.³²⁶ У области просвете програм је предвиђао остваривање општег бесплатног школовања деце „оба пола, а да се сиромашни ђаци издржавају општим средствима“. Поред реформе основних и средњих школа и увођења већег броја средњих стручних школа, подразумевало се, у оквиру исте реформе, и поступно одвајање цркве од државе и школе. Признавана је потпуна „равноправност свим вероисповестима, као и (потпуна) слобода савести“.³²⁷

---

³²⁴ *Начела, програм и статут Југословенске републиканске странке од 26/1 1920. г. с изменама и допунама од 9/1 1924. г.*, Београд 1924, 10–11.

³²⁵ В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 13–14.

³²⁶ *Република*, 26. I 1920, 2; *исто*, 9. II 1920, 2–3.

³²⁷ *Исто*.

Републиканци су тражили веће учешће државе у економском животу земље. У аграрној реформи требало је да се следи начело „земља земљораднику“, у радничком законодавству начело осмочасовног дневног рада „са довољним недељним одмором“, организовано осигурање радника у случају болести и повреда на послу и „радничких породица у случају смрти раденикове“. „Специјалним законима отклањати узроке економских разлика појединих друштвених редова и ограничавати велико приватно богатство у свима облицима. Уништити све привилегије, концесије и монополе које поједине класе, установе или лица имају и тако спутавају економски и социјални развитак“ југословенског народа. Требало је национализовати све природне изворе богатства и тежити национализацији спољне трговине.³²⁸ Економско-социјални део програма требало је да буде „најважнији у оном тренутку“ када је на дневном реду била обнова земље од ратних разарања. Међутим, према мишљењу Николе Станаревића, управо је овај део била слаба тачка програма, иако је он лично мислио (није био једини у Републиканској странци), насупротив „Јаши и друговима“, да програм у оно време није био „главни адут“ политичких партија, односно да сам по себи није био пресудан за освајање присталица и бирача.³²⁹

У ставкама о одбрани земље и Спољној политици у суштини су поновљени ставови изречени у Манифесту студентске омладине у Француској – прелазак на народну војску, ослањање на Друштво народа и рад на формирању федерације балканских народа.

Програм и Декларацију потписали су Бошко Чупић, др Бранислав Петронијевић, Војислав М. Ђорђевић, Драгољуб М. Јоксимовић, др Драгомир Д. Иконић, Јаша Продановић, Љубомир Стојановић, Милан В. Богдановић, Миодраг Ристић, др Михаило С. Илић, др Момчило Т. Селесковић, Никола Распоповић, Никола Станаревић, Радиша Николић, др Светислав Стефановић, сви из Београда, а из унутрашњости Анта Тодоровић, Живојин Т. Златић, Крста Марковић, Милован Лазаревић и Риста Трајковић.

Програм је за своје време и окружење био напредан, следећи, не у свему, идеје социјалне правде које су се шириле из Совјетског савеза. Јован Жујовић у

---

³²⁸ Исто.

³²⁹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 55.

својој оцени програма истакао је да није био тако продоран као њихови први самосталски чланци, али у суштини да је био добар „са нијансом социјалног“.³³⁰ Милан Грол оцењивао је да није превидео ниједан теоријски проблем уставности, парламентаризма, државног уређења, грађанских слобода, економских уравнотежења, народног здравља и просвећивања.³³¹ Једноставан и јасан, временом је био допуњаван на партијским конгресима републиканаца. Пошто странка није остварила успех у политичкој борби на терену, програм је у суштини остао полазна тачка и оквирни правац у дефинисању и ширењу републиканских идеја српских и страних републиканаца.³³² У ствари странка је временом, будући састављена од јаких и чувених индивидуа у друштвеном животу југословенске краљевине, имала неколико републиканских програма сваке од ових личности, обogaћених разним републиканским идејама и, у извесном броју случајева, удаљених у идејном погледу једних од других. Иако изгледа противуречна и анархична, разноликост у републиканским погледима и идејама представљала је суштину доживљаја основе идеје републиканске демократије међу српским интелектуалцима републиканцима – слободу сваког појединца да отворено и јасно, чињенично поткрепљено и образложено, изрази у јавности своје политичко мишљење и опредељење.

*

Оснивање Републиканске странке није прошло неопажено у Београду, али ни ван земље. Проглас странке, према мишљењу Јаше Продановића „електрификовао је Београд“ и био „лепо примљен, те сарадњу обећаваху многи“, а штампа је „без мало изузетака симпатично пропратила појаву и проглас странке“.³³³ Међутим, „брат Јаша“ писао је неколико дана касније Јовану

---

³³⁰ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 32.

³³¹ Милан Грол, „Републиканска демократија“, 975.

³³² Програм српских републиканаца није се битније изменио ни после Другог светског рата, у новим историјским околностима, када су постали саставни део нових комунистичких власти. Када је Републиканска странка ушла у Народни фронт, посебно је истицала да од програма фронта није имала „шта да прими, нити шта да одбаци од својих“ програмских начела (Момчило Павловић, „Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1/1985, 121–122, 138–145). Последњи тријумвир Републиканске странке Јаша Продановић дочекао је тако, после година велике и тешке борбе са монархијским режимима, остварење федеративне републике југословенских народа, чиме је и у пракси била потврђена напредност идеја заступаних у програму његове партије почетком заједничког политичког живота југословенских народа после Првог светског рата. Идеје су се, нажалост, касно реализовале.

³³³ Исто.

Жујовића да је „свет“ проглас „читао и индиферентно се понашао“.³³⁴ Оснивање није промакло ни званичним властима. Према каснијим сазнањима Јаше Продановића од Љубомира Нешића, сам регент Александар страховао је неко време да се цела Самостална радикална странка не изјасни за републикански облик владавине.³³⁵ Крста Цицварић³³⁶ је у свом дневнику слично тврдио – да је династија била забринута због појаве републиканске странке међу Србма и да је тражила помоћ „од конзервативаца (фузионаша)“.³³⁷ Регент је Светозару Прибићевићу говорио: „Ја сам сигуран с радикалима. Ја ћу њих увек имати у руци. Али су ми самостални радикали непоздани. Потребно је да их ви вежете за мене. Републиканци већ стварају своју странку. Ако ви не успете да се спојите са самосталним радикалима и не унесете у програм Монархију и династију, самостални радикали ће временом прећи у републиканце“.³³⁸

Већина самосталаца пришла је Демократској странци. Уочи оснивања Републиканске странке демократи Милан Грол, Божидар Марковић и Коста Кумануди предлагали су да на изборе изађу као самосталци, „па после избора да се изјасне за Републику“.³³⁹ Републиканци су овај предлог одбили. Јован Жујовић такође је имао резерви и замерао је Љуби Стојановићу и Јаши Продановићу што су га потписали на проглас а да га претходно нису обавестили о својој намери.³⁴⁰ Своје уздржавање правдао је спољнополитичким разлозима у којима се нова држава налазила, али и истицао да хоће „Републику кад је народ схвати и заволи, са владом републиканаца који је воле, а не са онима који се ишчауре после њене победе“.³⁴¹ Ипак, сведели су му се проглас и програм и поручивао је да, иако није

---

³³⁴ Исто, 33.

³³⁵ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 322.

³³⁶ Крста Цицварић, пореклом из Ужица, био је новинар, власник и директор листа *Београдски дневник*. Једно време у политичком животу Краљевине Србије иступао је као револуционарни социјалиста (*Радничка Борба*, 1907), те је осуђен на више година затвора због политичких кривица, али је за анексионе кризе 1908. године помилован. У потоњем времену више се бавио књижевношћу и журналистиком и био директор *Новог Времена* и *Страже* (1911, 1912–1913. године). У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца био је оснивач и директор *Београдског Дневника* (Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Београд 1922).

³³⁷ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 32.

³³⁸ Архив САНУ, заоставштина Ј. Продановића, 14.706/19; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 322.

³³⁹ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 33.

³⁴⁰ Исто, 32; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 323.

³⁴¹ Исто; НБС, Одељење посебних фондова, Р 612/II/153, писмо из Париза од 9. II 1920. године.

веровао „у скори тријумф“, имао је стрпљења чекати, као и наду да ће „и дочекати ма да“ је већ био „стар политичар“.³⁴²

Ако је Јован Жујовић мало и замерао што су га неовлашћено потписали, друга двојица потписаних, Атанасије Шарковић и Крста Марковић и јавно су повукли своје потписе почетком фебруара и иступили из Републиканске странке. Јаша Продановић онда је саопштио да су он и Живојин Златић претходну двојицу потписали на програм и проглас, будући да су имали у виду њихово активно учествовање у републиканском покрету целе 1919. године, и присуствовање заједничким седницама посланика републиканаца и београдског републиканско-демократског клуба. Јаша Продановић писао је да није знао „каква је чаробна палица претворила ова два љута републиканца у кротке монархисте“. Истина, у Србији се и раније дешавало политичко проверавање јер нису сви борци били једне снаге и издржљивости, али баш тако брзо повлачење помало је изненађивало Јашу Продановића. Ипак, често пута био је „довољан један моћан стисак руке, један благонаклон осмех, један свечан дочек и парадан ручак па да од понеког републиканца створи монархисту“. Истицао је да „ово и није написано због ова два господина, него због неколико крипторепубликанаца који“ су „и приватно и у ужим круговима“ изјављивали да су републиканци, а у ствари се спремали да „ускоче у листе монархистичких странака“. Ако је „простим људима“ и могло да буде допуштено да се колебају у погледу политичких опредељења, то се није могло допустити онима који су претендовали да воде народ. Јаша Продановић опростио се од Атанасија Шарковића и Крсте Марковића двома народним пословицама: „Човек се веже за језик а во за рокове“ и „Ко се у ноге не узда у коло се не хвата“.³⁴³

Штампа две највеће политичке партије у држави, Демократске и Радикалне, поводом појаве републиканске странке је у засебним чланцима реаговала на оснивање Републиканске странке. И док је радикалска *Самоуправа* само једним мањим текстом на другој страни дала обавест о настанку

---

³⁴² Исто.

³⁴³ *Република*, 29. I 1920, 1–2.

Републиканске странке у Београду,³⁴⁴ дотле је *Демократија* истој ствари посветила скоро целу насловну страну.³⁴⁵

За *Демократију* је појава једне републиканске партије у Србији био један од „најмање разумљивих догађаја“. Републиканизму у Србији, изузев код неколико доктринара, није било места, нити је тај облик владавине одговарао традицијама и схватањима „нашег народа“. Са сигурношћу могло би се рећи да је ово последње тврђење било тачно у том моменту. Тек, није могло бити ни помена о републиканизму у оним крајевима који су били под Аустроугарском. Појава републиканизма у многим земљама Европе оцењена је као „скрајња реакција дотадашњем притиску“. У југословенским крајевима преко Дрине, Саве и Дунава њега су нарочито пропагирани „највише они елементи који су дотле према Хабзбургу били најлојалнији“. У ове елементе *Демократија* је убрајала „аустријског химнопевца“ Стјепана Радића, франковце и „све оне којима је републиканизам плашт за сепаратизам и мржњу против Срба“. Питала се онда да ли је било потребно „србијанском покрету, који нема тих мотива, да појачава и помаже ту акцију на пречанској страни и је ли требало Љубомиру Стојановићу и Јаши Продановићу да се нађу једног дана у истом реду и на истом послу са Стјепаном Радићем?“ Поготово кад односи нове државе са суседима још нису били сређени, кад су унутрашњи односи били врло ровити и нестабилни као последица дугог ратовања. Напослетку, кад се на челу нове државе налазио краљ Петар I Ослободитељ, „чији је режим баш омогућио ово велико дело уједињења и кад живи његов наследник, регент Александар, под чијим је водством од Куманова до Марибора српска војска учинила надчовечанска дела“. Из наведених разлога за *Демократију* је појава Републиканске странке у Србији представљала „читав грех“, који је могао да у земљу унесе једну „периодику најстраховитијих трзавица и нових националних трвења“. Љуби Стојановићу пребачено је да „нема особина Кавурових, и то више на своју штету, него на штету земље“. Републиканизам је био оцењен као покрет „без стварне потребе“ и „без корена“.³⁴⁶

И лично више пута прозван од *Демократије* Љуба Стојановић морао је, „и преко сваке воље“, одговорити. У *Републици* одмах је на почетку чланак

---

³⁴⁴ *Самоуправа*, 28. I 1920, 2–3.

³⁴⁵ *Демократија*, 27. I 1920, 1.

³⁴⁶ Исто.

Демократије оценио „скроз неозбиљним и шупљим“, али је реаговао из већ поменутог разлога и што је то био лист Демократске странке, једне од највећих партија у земљи. Нагласио је да је већ у септембру 1919. године своје мисли о државном уређењу нове државе штампао у посебној брошури, где је истакао да је државу требало уредити на основама председничке републике са широким децентрализацијом. Осврнувши се на поистовећивање Републиканске са Хрватском републиканском сељачком странком, одговорио је да ће „сепаратизам Радића и комп. пропасти ако буде већина хрватског народа за заједницу, као што ће ојачати и треба да ојача ако је већина народа против заједнице, без обзира на то, да ли ће наша држава бити монархија или република“. У односу на републику монархија је могла само да ојача Радићев сепаратизам. Републиканизам се у многим земљама није појавио „као скрајња реакција дотадашњег притиска“, већ као природна последица еволуције, која „настаје после сваког великог потреса“ да би се „застарели и за савремене потребе преживели облици државне управе заменили новима и по народ напреднијима“. „После француске револуције наступило је у Европи доба уставних монархија; после овог ужасног рата наступа доба република“.³⁴⁷

Љуба Стојановић тврдио је да је време за расправу о облику државног уређења наступило „баш сад, кад полажемо темељ нашој држави“, те „да се и то главно питање реши“, јер су се после тога могла много лакше и успешније решавати и сва остала и унутрашња и спољашња питања. Руководству странке остваривање републиканског облика државног уређења било је на првом месту у политичкој борби. За Љубу Стојановића главно је питање било „да ли је по даљи развитак и напредак“ српског, хрватског и словеначког народа био бољи и погоднији републикански облик владавине или монархијски. Промена облика владавине није значила промену државе, и стога није имала никакве везе са „националним трвењима“.³⁴⁸ Истовремено, питање републике или монархије било

---

³⁴⁷ *Република*, 2. II 1920, 1.

³⁴⁸ Ово гледиште Љубе Стојановића важило је само у датом моменту. Касније, са развојем хрватског националног покрета Стјепана Радића под видом захтева за републиканско уређење југословенске државе, те неуспехом преговора око заједничког политичког иступања српских и хрватских републиканаца, утицали су на Љубу Стојановића да промени мишљење у погледу републиканства хрватских републиканаца. Од половине двадесетих година XX века шеф српских републиканаца је постајао уверенији да су Хрвати под Стјепаном Радићем били све, само најмање републиканци.

је ванпартијско, тако да су сви грађани, а не народи, морали заузети једно или друго гледиште, „поделити се на републиканце и монархисте“. „Ми не желимо републику без републиканаца“, тврдио је Љуба Стојановић, „као што не желимо ни монархију без монархиста. Једино што тражимо то је да се народ слободно определи и да буде свесан за што гласа“.³⁴⁹

Иначе, *Демократија* је заборављала, писао је Љуба Стојановић, да је Кавур делао „пре 60–70 година“, кад у Европи није било република, сем Швајцарске, да је између масе династија изабрао најбољу и „да смо ми сад извршили народно уједињење, и од две династије свели на једну“. Поставио је питање да ли је и ова једна била потребна за народно благостање или се могло и без ње и закључио: „Ја ћу се само радовати ако моје рђаве особине буду и даље ишле на моју штету, а никоме неће бити жалије него мени, ако би оне, по несрећи, ишле на штету земље“.³⁵⁰

Многи интелектуалци, раније декларисани као републиканци, нису пришли Републиканској странци. Када је Јован Жујовић упитао Александра Белића зашто није хтео да јој приступи овај му је одговорио: „Неће нас овај режим употребити“.³⁵¹ Према мишљењу Јована Жујовића, Јована Цвијића је спречавала сујета да приђе Републиканској странци.³⁵² Јован Цвијић није приступио партији, истакнувши 1919. године да је његов „јавни рад изван универзитета и науке завршен са даном народног уједињења и утврђивања граница“.³⁵³ Неколико година касније писао је Николи Стојановићу да ће доћи 28. VI 1922. године на илиџански састанак интелектуалаца, али и истовремено поручивао: „Нећу у активну политику јер сам себи ставио друге задатке“.³⁵⁴ Све њих Јован Жујовић назвао је „крипторепубликанцима“.³⁵⁵ „Ја сам поодавно уверен“, записао је у дневник, „да је наша демократска интелигенција мање

---

³⁴⁹ *Република*, 2. II 1920, 1.

³⁵⁰ Исто.

³⁵¹ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 7.

³⁵² Исто, 33–34.

³⁵³ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460—III—А—в—6; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 327.

³⁵⁴ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1.236-12, Концепт писма од 7. VI 1922; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 337–338.

³⁵⁵ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 8, 33.

спремна за Републику но прост народ. Морално је неспремна, јер ју је нагризао садашњи коруптивни режим повластица, дневница, делегација, комисија“.³⁵⁶

Сатиричности и иронији Јаше Продановића нису остали поштеђени многи у току његовог публицистичког рада, па ни његови саборци бивши републиканци из Самосталне радикалне странке који нису пришли Републиканској странци. У том смислу су на последњој страни *Републике* објављивани мали комични чланци, у којима су се извржавали подсмеху политички противници због њихових актуелних неуспеха или изневерених прошлих убеђења. Чланци су били потписивани псеудонимима иза којих је често стајао Јаша Продановић. Тако је једном приликом *Свифт* писао: „Љуба Давидовић, по паду с власти, сећа се Филемонове изреке и жалостиво клима главом: „Човек си! одмери своје речи и сећај их се увек! А Драшковић који такође воли пословички говор додаје: „Људи су као и деца: искуство других ништа им не користи“. Или: „Ја сам републиканац“ узвикнуо је Момчило Јанковић, општ. одборник. „Синко! само тако. Угледај се на мене“ додаје С. Рибарац“. Или пак чланак под насловом *Терцет*: „Столе: „Црна рука свраб не чеше“, Љуба Давидовић: „Ни бела“, Аца: „Образ обадвије“. Оваквих писмених састава било је на стотине и служили су за подсмевање и разрачунавање са властима, али и са политичким противницима.

---

³⁵⁶ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 324–325.

*„Далеко је и од купе до уста“ – политичка пракса и теорија
српских републиканаца 1920–1925. године*

Монархијско опредељивање већине самосталских првака је озбиљно пореметило планове Љубомира Стојановића и Јаше Продановића, али није обесхрабрило нити зауставило њихово републиканско деловање. Љубомир Стојановић и Јаша Продановић испољили су огромну радну енергију и велике организационе способности у раду на оснивању странке и њеном учвршћивању у политичком животу КСХС. После оснивања странке на састанку Главног одбора одлучено је да се, у циљу пропаганде републиканских идеја и начела, „крене у народ“, у првом реду међу онај на просторима бивших краљевина Србије и Црне Горе. Озбиљнију акцију републиканаца „на терену“ у циљу придобијања присталица, диктирали су и предстојећи општински избори у августу и избори за Конституанту у новембру 1920. године.³⁵⁷

Поводом извесног расписивања локалних избора, те избора за Уставотворну скупштину, српски републиканци су се изјаснили за непосредно и тајно гласање. Такође, тражили су да се гласови дати једној листи не рачунају као гласови за сасвим другу. Односно, став републиканаца је био да није требало следити одредбу изборног закона Краљевине Србије по којој су гласови листе, која није достигла количник, припадали листи која је добила највећи број гласова. Број гласова листе испод количника требало је сматрати као остатак. Изнад свега су инсистирали да се народу допусти да слободно изрази своју вољу на изборима, односно „да се гарантује потпуна слобода избора и спречи свако ‚саветовање‘ бирача од стране државних власти, куповање савести и непоштено утицање на савест народну“.³⁵⁸ Истовремено су чињени покушаји да се дође у ближи додир са хрватским републиканцима у циљу заједничког наступања према монархији.

Сачувани извори и релевантна, али малобројна литература, сведоче о раду републиканаца у Србији (Великом Поморављу, Западној и Јужној Србији),

³⁵⁷ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 58–59.

³⁵⁸ „За слободне изборе“, *Република*, 12. II 1920, 2; „Васпитавајмо народ“, *Република*, 16. II 1920, 1.

Македонији и Црној Гори, где се део становништва показао спремним да саслуша и усвоји идеје и начела Републиканске странке. Већина републиканских првака такође је потицала са ових простора. Њихово деловање републиканаца добијало је на интензитету поготово уочи избора (1920, 1923, 1925. и 1927. године), иако су у међувремену често држали говоре и предавања публици у Београду, те их путем засебних брошура или кроз партијски лист објављивали народу. Иако малобројни, својим политичким иступањем републиканци су представљали радикалну и борбену политичку групу.

У ужој Србији Републиканска странка је на почетку парламентарног живота Краљевине СХС највише присталица имала у Колубарско-тамнавском крају, Великом и делом Јужном Поморављу (посебно у Топлици). Покретачи „одласка у народ“ у Србији, Македонији и Црној Гори скоро по правилу су били Љуба Стојановић и Јаша Продановић, да би их у подухвату пратили пријатељи и страначке колеге Драгомир Иконић, Милован Лазаревић, Никола Станаревић, Анта Тодоровић, Јован Ђоновић. Чланови Главног одбора су, после одлуке о „одласку у народ“ сами бирали терен на којем ће радити.

У Великом Поморављу деловао је у градовима и селима на левој обали Мораве Душан Поповић, а на десној обали реке развили су пропаганду Никола Станаревић и Драгомир Иконић, уз повремено учешће Љубе Стојановића. Од самог почетка нису имали велика финансијска средства, што је у појединим срединама одлучујуће утицало на изостанак подршке бирача републиканском покрету. Један од главних стубова републиканске странке у Великом Поморављу био је Живојин Жика Костић, учитељ и самосталски првак у свом крају. Овде је шеф републиканаца Љуба Стојановић покренуо републиканску акцију већ у марту 1920, одмах након одлуке Главног одбора ЈРС да се „крене у народ“ и појача републиканска пропаганда, с намером да партија на предстојећим општинским изборима у августу и изборима за Уставотворну скупштину у новембру исте године, придобије што већи број гласача.

Љуба Стојановић је послао у Свилајнац Жики Костићу, књижду и штампару, 10 примерака своје брошуре *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу* и 50 примерака програма странке, да их подели међу народ. Крајем марта

Жика Костић га је обавестио да је брошуру добио, али не и програм, који је очекивао да ће „данас, сутра добити“. Није хтео да узме, као ни Љуба Стојановић, проценат од продаје брошура, већ је обећао да ће радити без накнаде за остварење идеје која је требало да буде од користи „пропалом и намученом народу“. Желео је да објасни „своме роду прави пут“, који „циља прогресу, правди и складном развићу“. „Па ако мој род“, писао је Жика Костић, „неће да ме разуме нека и даље вуче кола немилостивих деспота и кајмакама трпи кнуту реакционара, концесионара и лифераната, који су га до просјачког штапа довели“.³⁵⁹ Захвалио се што га је изабрао за републиканског повереника у Моравском округу и, зарад јединства и складности републиканске акције, замолио да му увек шаље потребна упутства, како би сав рад на терену „одговарао раду глав. одбора“. Предложио је да се у *Републици*, главном органу ЈРС, изда обавештење да се програм и начела републиканске странке за Моравски округ могу код њега поручити и добити.³⁶⁰ Уредништво *Републике* је врло брзо предлог испунило и, поред имена Жике Костића, за моравски округ навело име Драгољуба Ј. Петровића из Туприје, те имена републиканаца-повереника за друге округе у Србији.³⁶¹

Пошто је добио целокупну пошиљку шефа ЈРС, од народа прозван „бата Жика“ Костић је организовао поделу пропагандног материјала републиканске странке. У послу око прибирања и организовања народа у републиканску партију помогао му је пријатељ Милорад Јовановић. Не без осећаја задовољства Жика Костић је отписао Љуби Стојановићу да је *Република* била радо примљена у гостионицама у Свилајнцу и околини, те да се народ интересовао за идеје и програм ЈРС.³⁶² Средином априла већ је могао да му јави о упису „два комада акција“ за акционарско друштво *Република* од стране кафеције Дим. Атанацковића.³⁶³ Позвао је шефа републиканаца да у циљу ширења републиканског покрета дође у „питому Ресаву“, где га је народ „доста

---

³⁵⁹ Архив САНУ, Заоставштина Љубомира Стојановића, 13.857/5, писмо Жике Костића Љ. Стојановићу од 24. III 1920. године.

³⁶⁰ Исто.

³⁶¹ „Позив на упис акција Акционарског Друштва за издавање листа „Република“, *Република*, 27. III 1920, 2.

³⁶² Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.857/6, писмо Ж. Костића Љ. Стојановићу од 29. III 1920. године.

³⁶³ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.857/7, писмо Ж. Костића Љ. Стојановићу од 17. IV 1920. године.

позна[вао]³⁶⁴, те да утиче на што већи број грађана да се одреде за Републиканску странку.³⁶⁴

Љуба Стојановић се одазвао позиву Жике Костића и са Николом Станаревићем и Драгомиром Иконићем учествовао је на републиканским конференцијама у Свилајнцу и Ћуприји почетком јуна 1920. године. Њих тројица су прво одржали републиканска предавања у сали хотела *Таково* у Свилајнцу, на конференцији коју је организовао Жика Костић. Љуба Стојановић је дао преглед политичких прилика у Србији пре стварања југословенске државе, и закључио да је за нову државу најподеснији облик државне организације била република. На изјаву једног члана комунистичке партије да је боља бољшевичка република, Љуба Стојановић је одговорио да бољшевизам није партија, него економски покрет, и да са економског и социјалног гледишта бољшевизму није било места „код нас“. У свом говору Никола Станаревић је истакао да је Републиканска странка била представник не само политичке него и економске демократије, те да се као таква борила против великих банака и капиталиста.³⁶⁵

Потом су републиканску акцију наставили у Јагодини, где је већина младих људи, углавном правника предвођених Добривојем Бранковићем, одмах прихватила идеје и начела Републиканске странке. Конференцији странке у Јагодини је председавао Давид Марковић, књиговођа. О програму и циљевима говорили су Љуба Стојановић и Драгомир Иконић.³⁶⁶ Душан Поповић је успео да партију организује на левој обали Мораве, посебно у Јагодини, али не и да оствари већи успех на потоњим изборима 1920. године. Бирачи су већином гласали за Радикалну или Демократску странку, где је, поготово у првој, „банократија била јача“.³⁶⁷

У исто време је Станимир С. Живадиновић, кафеџија из Деспотовца, такође писао Љуби Стојановићу да је добио „један пакет прогласа и два пакета програма“ ЈРС и да је приступио организовању странке у Горњој Ресави. Успео је

---

³⁶⁴ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.857/11, писмо Ж. Костића Љ. Стојановићу од 5. V 1920. године.

³⁶⁵ „Из партије. Предавања у Свилајнцу и Ћуприји“, *Република*, 3. VI 1920, 3.

³⁶⁶ „Из партије. Јагодина“, *Република*, 4. VI 1920, 2.

³⁶⁷ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 62.

да „разбије фузије и старима Демократима и Радикалима“, због чега „они“, писао је, „опасно пуцу против мени“. ³⁶⁸ Обећао је да ће целу Горњу Ресаву и „округ Моравски да преведе све у Републику“. ³⁶⁹ Молио је шефа републиканаца да му редовно шаље партијски лист, да га „иштампају у новине“ (*Републику* – прим. аутора) и да му унапред, „на 10 дана“, јави када би се могла организовати партијска конференција ЈРС у Деспотовцу, те да он унапред „јави(м) народу“ и на исту га у што већем броју окупи. ³⁷⁰

Средином марта у Крагујевцу је такође извршено привремено организовање Републиканске странке, после конференције присталица бивше Самосталне радикалне странке. После дугих разговора и објашњења учесници конференције су се поделили у два правца: један „у лево“ уз Републиканску странку, која није имала „ичега заједничког са хрватским сепаратистима“, и други „у десно“, у Демократску странку, са „либералима и напредњацима“ (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић). ³⁷¹ Често наглашавање републиканаца на чињеници да су демократе у своје редове примиле бивше либерале и напредњаке – спојили се са „фузионашима“, показује дубину расцепа у српском политичком животу пре Првог светског рата, те сведочи о унутарполитичким потресима које је изазвала апсолутистичка владавина Александра Обреновића. Самосталци никада нису заборавили, а ретко да су и опростили фузију старих радикала са напредњацима и либералима. На збору су као републикански повереници за град Крагујевац означени Божа Павловић, Жика Димитријевић, Чеда Павловић, Рајица Сретеновић, Божа Ђорђевић и Пера Ђорђевић. „Ради виђења са својим пријатељима“ и договора о „акцији и начинима рада“ на предстојећим општинским изборима у Крагујевац је 28. марта отпутовао Јаша Продановић са Живојином Златићем. ³⁷² У Крагујевцу је одржао предавање (прво републиканско у унутрашњости Србије) о потреби и значају републиканског покрета за Србе и остале југословенске народе. Истакао је да је више од две трећине српског народа

³⁶⁸ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.803/1, писмо Станимира С. Живадиновића Љ. Стојановићу од 21. IV 1920. године.

³⁶⁹ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.803/2, писмо С. Живадиновића Љ. Стојановићу од 7. VII 1920. године.

³⁷⁰ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.803/1, писмо С. Живадиновића Љ. Стојановићу од 21. IV 1920. године.

³⁷¹ „Из партије“, *Република*, 25. III 1920, 3.

³⁷² „Путује у унутрашњост“, *Република*, 27. III 1920, 3.

било републикански оријентисано, али да многи нису јавно иступали као републиканци пошто су сматрали да „још није“ било „време републици“, односно чекали су да се прво изврши „уједињење народно“. Оповргавајући наведене разлоге против републике, Јаша Продановић је рекао да је српски народ у Великом рату, а и раније, доказао да је био потпуно способан да сам собом управља, те утврдио да се „под монархијама“ нису могли да уједине ни „сродни елементи“, док су се управо под републиком успешно уједињавали најразнороднији (попут Швајцарске, Италије, Француске).³⁷³ Средином јуна извршено је коначно организовање месног одбора за град Крагујевац, када је за председника изабран Коча Симић, адвокат, за потпредседника Милоје Павловић, професор, за благајника Божа Ђорђевић, трговац, и за секретара Драгољуб Петровић, књижар.³⁷⁴

У Лазаревцу, на другом крају Шумадије, републикански прваци су остварили важну победу на политичком терену у Србији. Самостални радикали среза Колубарског одржали су конференцију 12. априла и донели резолуцију којом су одобрили републикански рад и држање свога посланика Милована Лазаревића. Уједно су осудили начин присаједињења и стапања Самосталне радикалне странке у Демократску странку, односно што је исто извршено „одлуком посланичког клуба а без припита чланова странкиних“. Одлучили су такође, да странка самосталних радикала у Колубари прихвати програм Републиканске странке, као напреднији и савременији у односу на програм Демократске странке.³⁷⁵

На десној обали Мораве Никола Станаревић и Драгомир Иконић су, после јунских конференција у Јагодини и Свилајнцу, наставили са агитацијом у Параћину, где су једне суботе у јулу месецу, уз помоћ трговца Раје Миладиновића, одржали говоре на параћинској пијаци. С обзиром да је био пазарни дан, на пијаци је било народа из скоро целог параћинског среза. Драгомир Иконић уложио је велики труд да им објасни програм Републиканске странке, али су сељаци били неповерљиви и „врло резервисани“. Хладно примљени од стране

³⁷³ „Из народа“, *Република*, 31. III 1920, 1–2.

³⁷⁴ „Партијски послови“, *Република*, 18. VI 1920, 3.

³⁷⁵ „Из народа“, *Република*, 16. IV 1920, 1.

сељака, са Параћинцима нису ни покушавали да успоставе јачу везу, већ су обојица чланова Главног одбора Републиканске странке истог дана аутомобилом отишли у Ћуприју, где су наишли на срдачнији пријем. Били су лепо угошћени од стране Драгољуба Петровића, штампара и предратног друга Николе Станаревића. Драгољуб Петровић обећао им је „пуну сарадњу“ и одмах преузео на себе да за ЈРС бесплатно штампа пропагандне плакате. Био је врло популаран међу занатлијама и сиромашнијим становницима Ћуприје, због чега је касније неколико пута био кандидован за народног републиканског посланика. Борио се несебично, самопрегорно и одушевљено до смрти за републиканску идеју, без икаквог користољубља.³⁷⁶

Пошто су у Ћуприји пронашли присталице и организовали их, Никола Станаревић и Драгомир Иконић наставили пропаганду низ Мораву, прво у Великом Поповићу, потом у Свилајнцу. У Великом Поповићу су организовали страначку конференцију у друмској механи, где је Драгомир Иконић одржао политички говор, док је Никола Станаревић окупљеним сељацима тумачио економске проблеме у држави. Критиковао је владине мере за увођење извозних царина, које су утицале на пад цена сточних производа у земљи, те објашњавао идеју задругарства, поготово институцију кредитних задруга. Опазио је да га сељаци „индиферентно слушају“ и закључио да их је на добро расположење требало подстакнути пићем.³⁷⁷ После конференције отишли су у Свилајнац, где их је сачекао и упознао са својим страначким радом Жика Д. Костић, добар организатор и кандидат странке за народног посланика. Никола Станаревић се, за разлику од Драгомира Иконића, из агитације вратио обесхрабрен пријемом на који је наишао у народу, тако да се није ни кандидовао за посланика у Моравском округу.³⁷⁸

После одласка чланова Главног одбора, Жика Костић је наставио да се активно бори за Републиканску партију у Великом Поморављу. Уочи општинских избора августа 1920. године писао је Љуби Стојановићу да се постепено „свест

---

³⁷⁶ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 61–62.

³⁷⁷ „Ја сад не могу да се сетим“, писао је касније Никола Станаревић, „али врло вероватно да их нисмо частили“ (Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 62).

³⁷⁸ *Исто*, 62–63.

народна буди“, али „да не може одједанпут“. Узроке равнодушности према Републиканској странци сагледавао је, као и Никола Станаревић, у чињеници да народ није знао шта је „демократија у пуном смислу“. Још већу непознаницу народу је представљао појам „република“ и његово значење. Ипак, Жика Костић није губио наду да ће временом републикански облик државног уређења постати народу јаснији и дражи од монархијског. Извештавао је да су због републиканства на њега „стари пријатељи кидисали да“ га „удаве“, поготово што су га Свилајнчани једногласно кандидовали за председника општине. Због кандидатуре Жике Костића демократе су са радикалима постигле компромис и образовале „фузију на квадрат“.³⁷⁹ Поред борбе са локалним организацијама демократа и радикала, убрзо се суочио са нападима из Београда. Неименовани пријатељ обавестио га је средином октобра да се у министарству правде „поново нешто“ спремао против њега. Очигледно је и пре општинских избора имао проблема због ширења републиканских идеја, па је резигнирано јавио Љуби Стојановићу да га наводни „српски хероји и патриоте“ гоне и стварају кривице због тога што је износио слободоумне идеје.³⁸⁰

*

Љубомир Стојановић одржао је 1919. године у Београду предавање *Републикански погледи на неколико савремених питања*, у коме је изложио своје виђење устројства нове државе југословенских народа. Предавање је одмах штампано као брошура и у више десетина примерака подељено у Београду.³⁸¹

³⁷⁹ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.857/15, писмо Ж. Костића Љ. Стојановићу од 14. VIII 1920. године.

³⁸⁰ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.857/18, писмо Ж. Костића Љ. Стојановићу од 24. VIII 1920. године.

³⁸¹ Реакције на појаву брошуре дошле су брзо од стране заступника централистичке државне управе. Тако је у часопису *Мисао*, угледном полумесечнику Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије (излазио од 1919. до 1937. године, први уредник био Сима Пандуровић), признато Љуби Стојановићу да је као политичар био „отворен“, противник свих „закулисних и кабинетских метода“, због чега је имао једну од главних црта демократског схватања и васпитања, због чега писца чланка није чудило што је јавно објавио своје републиканске идеје и погледе у брошури. Међутим, изузимајући „опште тезе“ о републиканској форми државе као напреднијој, праведнијој и „целисходнијој“ од монархистичког облика управе, аутор осврта на републиканску брошуру Љубе Стојановића је закључио да су сва остала „гедишта“ шефа републиканаца била подложна „највећој резерви и несумњиво оправданој и строгој критици“. После кратке анализе брошуре, аутор је закључио да су идеје Љубе Стојановића носиле „жиг карактеристичке одлике конзервативизма“, пошто су „задржавање, гајење и чување племенских одлика, ауторитета цркве и конфесије, претпостављање ситнијих заједница и њихових навика и обичаја великим друштвеним заједницама“ били за писца осврта „ништа друго до конзервативизам“. На идеје Љубе Стојановића

Пореклом Ужичанин, Љубомир Стојановић се постарао да одређен број пропагандног материјала буде однешено и у његов родни град, да би се и тамо успоставио републикански покрет. Од грађанских партија у Ужицу су се као најјаче издвојиле Радикална и Демократска. Две странке успеле су временом да привуку велики број сељака ужичког округа, док је градско становништво у почетку било прилично неопредељено, да би од августа 1919. године највећи део гласова поверило Комунистичкој партији.³⁸²

Политичкој борби у Ужицу прикључили су се и републиканци. Добрило Јокановић, нећак Љубомира Стојановића, поделио је у Ужицу примерке брошуре *Републикански погледи на неколико савремених питања*, јер су га стари пријатељи и познаници „почели јурити за исту“.³⁸³ Угледни људи у вароши, Пашићеви радикали, отворено су хвалили новембра исте године републиканску брошуру. Добрило Јокановић је сматрао да би, с обзиром на све веће интересовање Ужичана, број републиканаца у Ужицу и околини брзо растао уколико би републикански лист почео да излази „што пре“. Преко Мирка Спасојевића, сиромашног трговца који је ишао послом у Београд крајем новембра, тражио је упутства за даљи рад на ширењу републиканских идеја. Мирко Спасојевић, „пријатељ“ Републиканске странке, говорио је међу ужичким сељацима о идејама републиканства и, према мишљењу Добрила Јокановића, „много учинио код сељачког света за ово кратко време“.³⁸⁴ Молио је Љубомира Стојановића да преко поменутог трговца пошаље упутства за рад на даљем организовању Републиканске странке у Ужицу и околини.

Ускоро је у Ужицу Добрило Јокановић међу пријатељима и познаницима покренуо питање оснивања месног одбора Републиканске странке. Из разговора са Ужичанима закључио је да су већином били републикански опредељени. Ипак,

---

о завођењу председничког систем по угледу на САД и укидању парламентаризма, аутор се запитао, полазећи од тврдње шефа републиканаца да је парламентарна република врло слична уставној монархији, није ли се онда могло рећи за председничку републику да је могла бити „у нас слична неуставној монархији“ (Х. Х. , „Два покрета“, *Мисао*, књ. I, св. 2, 16. XI 1919, 142–144).

³⁸² *Историја Ужица (1918–1975)*, том II, Ужице 1992, 16–17.

³⁸³ Добрило Јокановић добио је брошуру 27. X 1919. године, о чему је писмом обавестио ујака и истакао слагање са њим по питању републиканства: „Ја лично потпуно се слажем са Вама, јер сам и ја своју партију напустио“ (Архив САНУ, Заоставштина Љубомира Стојановића, 13.835/1, писмо Добрила Јокановића Љубомиру Стојановићу од 27. X 1919. године).

³⁸⁴ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.835/3, писмо Д. Јокановића од 23. XI 1919. године.

поред постојања добре воље, каснило се са образовањем одбора у Ужицу. Међу грађанима је дошло до поделе: већина је сматрала да би формирање Републиканске странке много нашкодило Демократској странци, јер би велики део њених присталица отишао у републиканце, чиме би се највише окористили радикали.³⁸⁵ Мањи део грађана страховао је од јавног изјашњавања за Републиканску странку: у речи „републиканац“ видели су превратничке идеје. Било је и људи који су очекивали личну иницијативу „неког из Главног одбора“. Криза и пад Владе Љубомира Давидовића у фебруару 1920. године искомпликовали су политички живот.³⁸⁶ Радикали су месец дана пре оставке демократског кабинета „протурили по вароши и по Округу“ гласове о свом скором доласку на власт, на основу чега су тврдили да ће спровести и изборе за Конституанту. Како су се гласови обистинили, код људи је завладало „једно нервозно стање“ због благонаклоности коју су радикали уживали на краљевском двору.³⁸⁷ Борба око положаја на нивоу локалне власти одиграла се унутар самих странака. Присталице Демократске странке нису биле организоване, нису имале вођу, још се нису били „у томе погодили“. Слично су се сукобљавали и радикали, али је олакшавајућа околност била што су преузели централну власт, тако да се очекивало сређивање прилика код њих у Ужицу. Пошто није успео да оснује месни одбор Републиканске странке, Добрило Јокановић позвао је некога из Главног одбора у Ужице, „да обавести народ“ и организује странку на локалном нивоу.³⁸⁸

Главни одбор је ускоро реаговао на дешавања у Ужицу тако што је у град на Ђетињи отишао лично шеф странке Љуба Стојановић. Недостатак извора није

---

³⁸⁵ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.835/5, Писмо Д. Јокановића Љ. Стојановићу од 22. II 1920. године.

³⁸⁶ До пада владе Љубомира Давидовића у марту 1920. године дошло је, између осталог, због неслагања у самој Демократској странци око датума расписивања избора за Конституанту. Љубомир Давидовић лично се успротивио одлагању расписивања избора. Регент Александар Карађорђевић одбио је да потпише указ о распуштању Привременог народног представништва и расписивању избора за Конституанту за 24. маја 1920. године, што је условило оставку Владе (В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke u Kraljevini Jugoslaviji (1919–1929)*, 49–53).

³⁸⁷ „Ви знате“ писао је Добрило Јокановић „да је ово радикални или боље рећи пандурски Округ и није никакво чудо што је овако“ (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.835/5, писмо Д. Јокановића Љ. Стојановићу од 22. II 1920. године).

³⁸⁸ Исто.

дозволио опсежнију анализу његовог рада на терену.³⁸⁹ Каснији развој догађаја, (септембра исте године), не указује на велики успех његове мисије, али ни на њен неуспех. Шеф републиканаца послао је током лета пропагандни материјал у Ужице, поготово пошто је влада за 22. август расписала општинске изборе у целој земљи. Новим странкама указала се прилика да јавно наступе и придобију већи број гласача.

Међутим, Републиканска странка није учествовала на општинским изборима у Ужицу као организована политичка партија. И поред одржане четири конференције републиканаца, Добрило Јокановић није успео да организује месни одбор странке. Прве две нису привукле знатнију пажњу, док је на друге две учествовало 50 до 60 грађана. Било је предвиђено да се на четвртој конференцији оснује месни одбор, што није учињено, јер је ужичким републиканцима посланик Привременог народног представништва републиканац Анта Годоровић рекао да ће у Ужице ускоро доћи Јаша Продановић и одржати једно републиканско предавање. Предложио је организовање Републиканске странке током најављеног боравка Јаше Продановића у Ужицу, што су окупљени учесници конференције одушевљено прихватили. Због близине датума одржавања избора (што упућује на закључак да је Анта Годоровић боравио у Ужицу најкасније почетком августа), нећак Љубомира Стојановића пожуривао је долазак Јаше Продановића.³⁹⁰ Месни одбор требало је саставити од млађих и „незадовољних људи, јер (су) се старији бојали“. Ипак, нису „имали ништа противу тога да једног дана осване Република“.³⁹¹

Притисак власти, лични проблеми Добрила Јокановића и уочљива неорганизованост ужичких републиканаца, условили су неучешће Републиканске

---

³⁸⁹ О политичкој мисији Љубомира Стојановића у Ужицу партијски орган „Република“ укратко је обавестио читаоце: „Господин Љуба Стојановић отпутовао (је) за Ужице, где ће провести неколико дана у раду на организовању наше странке“. Након неког времена известио је да се шеф републиканаца вратио „из унутрашњости“, где је радио на организовању Републиканске странке. О намераваном доласку постоји кратко обавештење и у писму Добрила Јокановића ујаку од 18. III 1920. године (*Република*, 8. IV 1920, 4; *исто*, 17. IV 1920, 4; Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.780/4, писмо Д. Јокановића Љ. Стојановићу од 18. III 1920. године).

³⁹⁰ Нема извора који потврђују боравак Јаше Продановића у Ужицу након наведене конференције.

³⁹¹ Изнете ставове Добрило Јокановић заступао је и пре одржавања општинских избора. У овом писму из септембра само је их је резимирао, остајући и даље при њима (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.780/5, писмо Д. Јокановића Љ. Стојановићу од 17. IX 1920. године).

странке на општинским изборима. Без саветовања са Љубомиром Стојановићем, Добрило Јокановић је наредио републиканцима у вароши да гласају за Комунистичку партију. Потпун успех комуниста у Ужицу приписивао је републиканцима: „Ми смо ти који смо их довели у општину. Ми смо сад постали ,нека фузија‘ те због тога а и због неорганизовања наше партије и ми треба да изађемо заједно с њима, пошто сами не можемо истаћи своју листу о свему, ви ме изволите известити и наредити шта треба даље да чиним“.³⁹²

На простору преткумановске Србије републиканци су уочи општинских избора 1920. године одржали конференције са предавањима у Смедереву, Пожаревцу, Великом Градишту и још неким мањим местима по Србији. У Македонији и Црној Гори покушали су неке предизборне акције, али нема довољно извора на основу којих би се оне могле детаљније анализирати.³⁹³ У овим југословенским покрајинама они су тек за Уставотворну скупштину спровели партијску организацију, с том разликом што су у Црној Гори, предвођени Јованом Ђоновићем и Крстом Пејовићем, постигли и најбољи резултат, док су у Македонији добили знатан број гласова у брегалничком округу, али су остали без посланика, који је услед притиска власти пришао Демократској странци.³⁹⁴

*

Неколико дана пред одржавање општинских избора републиканци су наглашавали да су избори имали да „кажу каква се промена извршила у нашем народу у току три рата“, као и колико је још у њему оно што је било „старо, толико пута опробано и проклињано на пракси“. Општинске изборе доживели су као претходницу изборима за Уставотворну скупштину, због чега су им придавали важнији значај од значаја чисто локалног опредељења бирача. Стога, општине нису смеле да постану након избора само јаке партијске „бусије, иза којих ће се фабриковати нове присталице“, него „самоуправна тела“, са

---

³⁹² Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.780/5, писмо Д. Јокановића Љ. Стојановићу од 17. IX 1920. године.

³⁹³ Dr Šerbo Rastoder, *Političke borbe u Crnoj Gori 1918–1929*, Beograd 1996, 33; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, Beograd 2002, 164–165.

³⁹⁴ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 66.

предводницима који су разумели своју дужност.³⁹⁵ Грађанин је приликом одласка на биралиште, на које је морао поћи уколико је његова грађанска свест била и најмање развијена, требало да буде решен или на солидарност „с власницима против народа“, или на солидарност „са народом против власника“, при чему је за развитак земље као основна потреба истицана потпуна слобода њених грађана.³⁹⁶

Општински избори били су велико изненађење за краљевску владу, будући да су комунисти победили у Београду и Загребу, и у скоро свим градским местима у Србији. За председника београдске општине био је изабран Филип Филиповић, главни секретар Комунистичке партије, али одлуком министра унутрашњих дела Милорада Драшковића није био уведен у дужност. Српским републиканцима избори су показали да су њихове методе за остваривање социјалног преображаја друштва биле исувише „млаке“, односно да нису одговарале потребама најсиромашнијих делова становништва, који су гласали углавном за Комунистичку партију, истина првенствено класно оријентисану, но и републиканску странку. На основу резултата избора републиканци нису могли да рачунају на скоро освајање власти – у Београду су добили 605 гласова (6% од укупног броја уписаних бирача), односно 3 одборничка места. Помало злурадо *Политика* је на насловној страни у првом пасусу известила да се „потпуни пораз републиканаца“, унапред очекиван као несумњив, на изборима и у стварности потврдио. Они су „остали у страховитој мањини“ и припало им је „мало завидно последње место“.³⁹⁷ За Републиканску странку су, према писању дневног листа браће Рибникар, и у самом Београду гласали они који нису били републиканци, односно да су рачунали само на гласове републиканаца, добили би још мање гласова. „Показало се, дакле, и овога пута“, закључила је *Политика*, „да наш свет мало полаже на форму и на теорисања када је у питању суштина“.³⁹⁸

Пошто је у питању било писање једног од најугледнијих листова у земљи, републиканци нису могли да пређу ћутке преко тврдњи *Политике*. Не желећи да одбацују неоснован приговор да је Републиканска странка запостављала суштину, а истицала форму, приговор који су им „противници, у недостатку другог чега,

³⁹⁵ „Општински избори“, *Република*, 10. VIII 1920, 1–2.

³⁹⁶ Михаило Илић, „Београд и монархија“, *Република*, 17. VIII 1920, 1.

³⁹⁷ „Јучерашњи избори“, *Политика*, 23. VIII 1920, 1; „Поука са избора“, *исто*, 24. VIII 1920, 1.

³⁹⁸ „Јучерашњи избори“, *Политика*, 23. VIII 1920, 1.

већ толико пута добацвали без икаквог права“, замолили су *Политику* да им објасни откуда то да је „наш свет, који полаже мало на форму“, изабрао „баш радикалску суштину (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић)“.³⁹⁹ После одлуке Милорада Драшковића односно комуниста, кмет београдски остао је привремено и даље Драгољуб Јоксимовић, који је успео да на општинском земљишту у Бранковој улици бр. 7 на „брзу руку“ сазида „једну кућицу од две собе“, у којима су били редакција *Републике* и сала за седнице Главног одбора Републиканске странке.⁴⁰⁰

Републиканска странка беспошtedно је критиковала поступак Милорада Драшковића према комунистичкој управи у Београду. На основу министровог поступка према комунистима закључила је да се у општинама управљало не „у име закона и по вољи народној“, него у име грубе силе и по вољи Милорада Драшковића. Републиканци су се питали да ли је неко после поступака краљевских власти и даље имао „одвратног цинизма и дрскости“ да им „добацује“ како су се борили „само ради неке форме“. У исто време осврнули су се на изјаве радикала против насилне измене друштвеног уређења, питајући се какву су осуду заслужили не намере, него дела и поступци којима су радикалски „пријатељи и савезници“ у влади насилно одржавали ондашње друштвено уређење. „Јер ако се нема право на насилну измену“, закључили су републиканци, „још мање се има право на насилно одржање данашњег поретка“.⁴⁰¹ Јаша Продановић се у чуду питао, имајући у виду да је комунистичка управа била срушена зато што није положила заклетву, да ли се на „столици министра унутрашњих дела“ налазио Риста Бадемлић или Милорад Драшковић. Одобравајући одлуку комуниста да не положи заклетву, републикански првак се позвао на већ постојећи сличан случај у Привременом народном представништву, када су непуну годину дана раније представници Народног клуба и социјалисти донели извесне „ограде и

---

³⁹⁹ „„Политикини‘ коментари“, *Република*, 24. VIII 1920, 3.

⁴⁰⁰ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 63.

⁴⁰¹ „Одметници“, *Република*, 31. VIII 1920, 1. Испитујући поступак Милорада Драшковића, републиканци су установили да је он укидањем комунистичке управе „из чисто свог разлога“ „погазио“ и закон о општинама Краљевине Србије (чл. 148 и 149), који није давао надзорној власти право да суспендује општинску самоуправу. Само је државна надзорна власт могла преко министра унутрашњих дела, у случајевима законом предвиђеним, да предложи Државном савету разрешење од дужности општинских часника („Око општинских избора“, *Република*, 14. IX 1920, 1–2).

мотивације“, много пространије и оштрије у погледу заклетве, од оних „ограда“ комунистичке управе у београдској општини. Надао се да Државни савет неће поћи путем министра полиције, који је водио „преко насиља ка револуцији“. „Ако није историја научила ничему будале“, резоновао је Јаша Продановић, „могла је бар поучити људе интелекта г. Драшковића, ако им партијско осећање није помутило и загушило глас здравог разума“.⁴⁰²

Неуспех на општинским изборима није обећавао републиканцима неки бољи резултат ни на изборима за Конституанту расписаним за 28. новембар 1920. године. Један од најважнијих задатака Привременог народног представништва, у којем су се налазили и посланици Републиканске странке, било је доношење закона на основу којих је требало да се спроведу избори за Уставотворну скупштину. Узимајући у обзир изборно законодавство и парламентарну праксу Краљевине Србије, која је предњачила у овоме у односу на друге делове нове државе, Привремено народно представништво је 3. септембра 1920. године донело Закон о избору народних посланика за Уставотворну скупштину. У дебати приликом доношења изборног закона владини представници су га хвалили као узор „демократске либералности“, док су га опозиционе групе критиковале као израз „крајње реакције“.⁴⁰³ У јавној дебати учествовали су и српски републиканци, посебно критикујући одредбе закона о квалификованим посланицима и забрани женама да гласају на изборима.

За Михаила Илића, једног од првака Републиканске странке, установа квалификованих посланика је представљала ограничење права народа да по својој вољи и потпуно слободно изабере себи посланике. Није одрицао да је ова установа имала свог смисла и оправдања 1888. године, али је сумњао у њену потребу после тридесет година „доста развијеног политичког живота“. За недовољно висок ниво србијанских скупштина није окривио сељачки елемент, који је у њима био заступљен. Такође, сматрао је нужним да у скупштине уђу

---

⁴⁰² Јаша М. Продановић, „Напад на општину“, *Република*, 28. VIII 1920, 1. Ипак, Јаши Продановићу било је за утеху што влада није могла да се у свом поступку према комунистима позове на „теоретичаре правнике са Универзитета, ни практичаре правнике, судије највиших судова у земљи“. „Кад се не може бити потпуно савестан, добро је бар бити постидан“, закључио је републикански првак (Јаша М. Продановић, „Браниоцима насиља (II)“, *Република*, 4. IX 1920, 1).

⁴⁰³ Др Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, Лесковац 1997, 58–59.

политичке вредности, за које је нагласио да се „свакако не доказују дипломама и школским сведоџбама“.⁴⁰⁴ Пројекат изборног закона критиковао је не само због чињенице да је предвиђао установу квалификованих посланика, него и због начина који је он усвојио за њихово одређивање. Односно, није било потребно издвајати квалификоване посланике засебно и одређивати их на један особит начин, друкчији од начина на који су се одређивали остали посланици. Уместо тога, предложио је да се одреди само место квалификованог посланика на кандидатској листи и, уносећи тако квалификоване посланике међу остале посланике, примени и на њих исти поступак одређивања, тј. количник. Установа квалификованих посланика предвиђена пројектом ометала је и спречавала примену сразмерног представништва, коју, нагласио је Михаило Илић, пројекат закона иначе „прима и спроводи“. Закључио је да је намера владина била да се помоћу квалификованих посланика спречи намена сразмерног представништва, „јер да се то није хтело, онда би и квалификовани посланик ушао у број осталих посланика“, те је њихов распоред требало да буде: I листа – 2, II – 2, III – 1 посланика. Односно, установа квалификованих посланика „фаворизирала“ је странке већине изигравајући на тај начин сразмерно представништво.⁴⁰⁵

Јаша Продановић је у критици изборног закона током јавне дебате истакао и његове позитивне стране – увођење општег права гласа и боље уређење представништва мањина. Сматрао је да није добро што је био предвиђен мали број посланика за Уставотворну скупштину, пошто „треба да је много већа и да је свечанија форма у којој се она појављује“. Рђаво решење било је и мешање Уставотворне са обичном Законодавном скупштином, односно „без потребе и без прелаза, без разлога и без мотива напуштена је једна србијанска традиција која се ничим није показала штетна“. Као и Михаило Илић, и Јаша Продановић је сматрао да није било потребно задржати квалификоване посланике, пошто је „у

---

⁴⁰⁴ Михаило Илић, „Квалификовани посланици I“, *Република*, 12. VI 1920, 1–2.

⁴⁰⁵ М. Илић, „Квалификовани посланици II“, *Република*, 13. VI 1920, 1–2. „Желели смо само показати“, писао је поводом потребе примене сразмерног представништва Михаило Илић, „да тиме што онемогућава мањини да приграби право већине и што помаже политичко уздизање народа, сразмерно представништво је у сагласности са демократијом. Његови противници су, дакле, самим тим и противници демократије, а у њиховим редовима се налазе све монархистичке партије заступљене у приврем. нар. представништву. Јер и кад приме сразмерно представништво као принцип, оне га у примени на разне начине изигравају и изопачавају“ (Михаило Илић, „За сразмерно представништво II“, *Република*, 1. VII 1920, 2).

нас народ нерадо прима(о) школоване људе, јер их [је] сматра(о) као наметнуте“. У погледу статуса посланика, требало је забранити да они од владе примају разне награде, синекуре, скупо плаћене комисије или да обављају с државом трговачке и предузимачке послове или лиферације. Јаша Продановић се посебно осврнуо на чињеницу да закон није предвидео „право гласа за женске“, иако су жене у рату показале много моралне снаге, уздржљивости и пожртвовања: „Једна мати која је дала своју деци на жртвеник Отаџбини има прече право да каже своју реч о уређењу земље којој је жртвовала свој пород, него један самац егоист ма како он био учен“. ⁴⁰⁶ Напослетку је подвукао сувереност Конституанте и устврдио да није било ниједне странке која је смела да овај принцип оспори – решењу Конституанте не треба никаквих санкција. У случају изгласавања монархије владар је „морао“ или да прихвати Устав или да се одрекне престола, а у случају изгласавања републике „садашњи привремени владалац“, изричито је нагласио Јаша Продановић, „има да иде с престола као што се пре 60 година његов дед уклонио пред решењем Св. Андрејске Скупштине“. ⁴⁰⁷

Да би појачали своје гледиште о Конституанти, републиканци су се позвали и на Слободана Јовановића, чувеног правника и теоретичара државног права Београдског Универзитета. У својој анализи правног положаја југословенске државе, Слободан Јовановић је, иако нигде изрично није констатовао, брижљиво употребљавао реч „Држава СХС“, а не „Краљевство, ни Краљевина СХС“. Као и *Република*, и он је тврдио да је југословенска држава била привремено регентство, те да је тек Уставотворна Скупштина одлучивала о облику владавине. Односно, тврдио је да је Конституанта била потпуно суверена. У том смислу ни регент Александар није био правни владалац, већ фактички вршилац краљевске власти. Одлуке суверене Конституанте нису подлегале, према тумачењу Слободана Јовановића и републиканаца (у првом реду Михаила Илића),

---

⁴⁰⁶ „Говор Јаше М. Продановића, народног посланика, о изборном закону“, *Република*, 16. VI 1920, 1. Републиканска странка се начелно залагала за пуно изборно право жена, али се за почетак задовољавала давањем женама могућности да гласају само у великим градовима, те да се изборно право протегне и на слободне жене, оне које нису биле удате. У том смислу Јаша Продановић је указао да се његова странка залагала за женско право гласа, иако је унапред била свесна да је жена противница републике и да је имала већу склоност ка монархији (В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 69–70).

⁴⁰⁷ „Говор Јаше М. Продановића, нар. посланика, о Уставотворној и Законодавној Скупштини“, *Република*, 18. VI 1920, 1.

санкцији регента Александра ни његовог оца краља Петра. Оног момента када је Конституанта донела устав, врховна државна власт постајала је правно организована.⁴⁰⁸

Услед честих министарских криза Привремено народно представништво није много радило.⁴⁰⁹ Ипак, успело је да обави потребне радње за избор народних посланика у Конститутанту. За израду изборног закона као образац је послужио изборни закон Краљевине Србије, иако је већ знатно био одступио од пропорционалног система: количник није давао одједном сав број посланика, а број гласова кандидатских листа оних политичких странака које нису достигле количник, придавао се листи са највећим бројем гласова.⁴¹⁰ И неке друге одредбе изборног закона ишле су у прилог великим грађанским странкама, на штету мањих странака. У питању је био бирачки домицил (у бирачки списак могла су се уписати само лица која су најмање шест месеци била настањена у својој општини), затим уредба о забрани гласања грађанима који су добијали сиротињску опскрбу из јавних и општинских средстава, или они који су уопште били на терету јавне помоћи, као и забрана гласања лицима под старатељством.⁴¹¹ Тако је привилегисана најјача странка, у ондашњим околностима Радикална и друге веће партије, а онемогућаване мање, међу којима је била и Републиканска. Одредба да на кандидатској листи буде истакнут и кандидат са нарочитим условима (факултетском спремом) такође је била повољна за грађанске странке. Иста уредба неповољно је утицала на примену пропорционалног изборног

---

⁴⁰⁸ „Г. С. Јовановић о нашој држави“, *Република*, 13. X 1920, 2.

⁴⁰⁹ В. Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 63–65. Републиканци су били нарочито кивни на рад Привременог народног представништва, сматрајући да је оно одиграло једну „од најјаднијих улога“ у раном политичком животу југословенске државе. Према њиховом мишљењу, Привремено народно представништво је пустило да се „шака људи“ смењује на власти, која је „мимо припита Парламента“ доносила разне уредбе по којима је владала у земљи. Првих дана септембра осврнули су се на предлог владине уредбе о реду и раду, и закључили да је, с обзиром на политички живот у земљи „од ослобођења до данас“, то значило „да ће преко закона да се шетају омамузане ђенералске чизме“. „Главна одлика времена, у коме живимо“, писали су републиканци, „јесте у томе, што закони више не важе за моћне, за оне који су на власти, за оне који су у милости“ („Уредбодавство“, *Република*, 8. IX 1920, 1).

⁴¹⁰ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 63; В. Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 71–72.

⁴¹¹ *Историја Ужича (1928–1975)*, 21; Небојша А. Поповић, *н. д.*, 89–90, 92–94.

система: дешавало се да најјаче странке добију квалификоване посланике изабране гласовима мањих странака.⁴¹²

Током рада у Привременом народном представништву много се дискутовало и о пословнику будуће Конституанте и начину доношења устава. Опозиција, међу којом су били и српски републиканци, је тражила да се устав изгласа квалификованом, односно двотрећинском већином, као што је и било предвиђено Крфском декларацијом. Међутим, влада је наметнула пословник којим је било могуће донети устав простом већином, односно половина више један. Опозиција, у првом реду она републиканска, замерала је и пропис пословника по којем народни посланик није могао да врши дужност све док није положио заклетву краљу, чиме је унапред Уставотворној скупштини онемогућено да одлучује о облику владавине, односно да буде Конвент.⁴¹³ Јаша Продановић је Демократску странку означио као једног од главних криваца за нарушавање основних принципа парламентарне демократије приликом доношења пословника за Конституанту. Демократе су, према анализи и мишљењу Јаше Продановића, у то време слушали три власти: круну, белорукце и старије радикале. Стога су, супротно свом ранијем мишљењу, гласали за чл. 15 изборног закона, „уништили“ Велику Народну Скупштину, усвојили члан о могућности краља да распусти Конституанту, „примили“ принцип преношења законодавне власти са Народне Скупштине на владу. Изнад свега, пристали су на једну „јединствену наказност, да пословник Конституанте, дакле закон с којим у другим земљама владе немају никаква посла, који је унутрашња ствар самих Скупштина, те не подлеже ни санкцији круне, да тај закон влада ради“.⁴¹⁴ Против ове одредбе били су не само хрватски посланици, него и седморица републиканаца из Србије и Црне Горе (тројица), те социјалисти из Хрватске и Словеније (четворица).⁴¹⁵

Уочи парламентарних избора није изостао ни притисак државних власти против партија које су због својих програма биле обележене штетним по династију и државни и друштвени систем. Почетком новембра наложено је

---

⁴¹² Исто.

⁴¹³ Јаша М. Продановић, „Пропаст демократије“, *Република*, 8. X 1920, 1.

⁴¹⁴ Исто.

⁴¹⁵ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 63.

полицјским органима спречавање сваке агитације усмерене на ширење револуционарних идеја путем промене државног и друштвеног система. Одредбе су првенствено биле уперене против Комунистичке партије и републиканских партија сличних странци Љубомира Стојановића и Јаше Продановића.⁴¹⁶

*

Почетком октобра републиканци су у Мељаку, селу у близини Београда, кренули у изборну пропаганду за Конституанту. У недељу 10. октобра одржали су чланови Главног одбора Републиканске странке Милован Лазаревић, Драгомир Иконић и Богдан Поповић партијску конференцију за срез посавски. Један стари домаћин је на конференцији гостима из Београда изјавио подршку речима: „Ја Републиканској странци дајем себе и пет синова. Више не могу ништа да дам. Не бојим се људи. А Бог, ако је ово противно њему, нека ме громом гађа“.⁴¹⁷ Конференцијом је председавао Милија Милојевић Мицко, кмет општине великомоштаничке. Чланови Главног одбора били су пажљиво саслушани, посебно говор Милана Богдановића о потреби да се републиканске идеје слободе, социјалне правде и солидарности смело исповедају. Он је слушаоцима објаснио да пропагирање републиканских идеја није значило вређање краља (што су као аргумент против републиканаца користиле противничке странке), него борбу за бољу и правичнију државу. Напослетку је сељак Рајко Варнички бодрио другове на борбу за републиканске идеале и позивао се на искуства и достигнућа француске републике, са којима се делимично упознао дружећи се са француским војницима на Солунском фронту.⁴¹⁸

До средине новембра нису још биле обављене све кандидације народних посланика у округу Београдском. Пет странака – Демократска, Радикална, Републиканска, Сељачка и Комунистичка – припремале су кандидатске листе. До 13. новембра Републиканска странка је предала првостепеном суду кандидатску листу, чији је носилац био Милован Лазаревић из Лазаревца. За разлику од Радикалне и Демократске, она није имала дисидената. Започета још у октобру, републиканска пропаганда није јењавала, односно, управне власти су јављале

⁴¹⁶ *Историја Ужица (1928–1975)*, 21; Небојша А. Поповић, *н. д.*, 89–90, 92–94.

⁴¹⁷ „Из партије. Конференција у Мељаку“, *Република*, 14. X 1920, 2.

⁴¹⁸ „Из партије. Конференција у Мељаку“, *Република*, 14. X 1920, 2.

Министарству унутрашњих дела у Београд да су републиканци развили „јачу делатност за своје кандидате“ у односу на друге странке и дисидентске групе.⁴¹⁹ Иако је постојало десет кандидатских листа, у округу се није осећала „толика активност у агитацији“, осим што су изузетак чинили кандидати са листе Милована Лазаревића. Начелник округа Београдског је последњих дана новембра проценио да је из поцепаности двеју највећих партија (Радикалне и Демократске) највећу корист на изборима могла да извуче Републиканска странка, чији је носилац, без обзира на идеје које је пропагирао, био популаран у округу као „дугогодишњи народни посланик“.⁴²⁰

Почета у околини Београда републиканска акција се, прекинута после општинских избора, полако обновила и проширила низ Мораву, те у оним деловима Србије где још није постојала.⁴²¹ Током октобра одржане су републиканске конференције у округу Крагујевачком, и то 17. октобра у Рачи за срез Лепенички, 24. у Книћу за срез Гружански, 31. у Аранђеловцу за срез Јасенички, да би 8. новембра била одржана окружна конференција, на којој су утврђене листе за округ Крагујевачки.⁴²² Окружна конференција је одржана у хотелу „Таково“, под председништвом Косте Симића, адвоката из Крагујевца. Говорио је Јаша Продановић о предностима републике над монархијом, после чега је изабран за носиоца републиканске листе. За квалификованог посланика је изабран Милоје Павловић, професор крагујевачке гимназије.⁴²³ У међувремену су у округу Смедеревском Љуба Стојановић и Михаило Илић одржали партијску конференцију у Азањи 31. октобра, на којој су говорили о бившој Самосталној

---

⁴¹⁹ Архив Југославије, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–90, извештај начелника округа Београдског Министру Унутрашњих Дела од 13. XI 1920.

⁴²⁰ АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–92, извештај начелника округа Београдског Министру Унутрашњих Дела од 22. XI 1920.

⁴²¹ „Из партије. Републиканска конференција у Голобоку“, *Република*, 28. X 1920, 2; „Из народа. Конференција у Сурдулици“, *исто*, 3. Јаша Продановић је у то време одржао конференције у Сурдулици, Владичином Хану, Врању, Јагодина и Багрдану, на којима је покушао да успостави партијску организацију („Вратио се с пута“, *Република*, 29. X 1920, 3).

⁴²² „Из партије. Републиканске конференције у округу крагујевачком“, *Република*, 13. X 1920, 3; „Из партије. Наш рад у срезу В.Орашком“, *исто*, 20. X 1920, 2; „Из партије“, *исто*, 20. XI 1920, 2.

⁴²³ „Из партије“, *Република*, 20. XI 1920, 3. Милоје Павловић, професор гимназије, остао је у српском народу упамћен због херојског и човечанског држања двадесет година касније, када је септембра 1941. године поделио трагичну судбину својих ђака у одмазди немачког окупатора због српског устанка. Иако је могао да се спасе стрељања, одбио је да напусти своје ученике и убијен је заједно с њима.

радикалној странци, начелима и програму Републиканске странке.⁴²⁴ Пронета кроз Шумадију и обновљена у Поморављу, републиканска акција пренета је помало нечујно друге недеље новембра од стране Бранислава Петронијевића преко Колубаре. Он је 14. новембра допутовао у Ваљево, с намером да на конференцији истог дана истакне републиканску листу за округ Ваљевски. После конференције одржао је предавање, на којем је говорио о идејама, програму и начелима Републиканске странке.⁴²⁵

Упркос застрашивањима и претњама, и Жика Костић је упорно настављао борбу за организовање и учвршћивање Републиканске партије у Моравском округу. Почетком октобра је послао Главном одбору свој новчани прилог и успешно поделио пријатељима и познаницима отворено политичко писмо шефа странке Љубе Стојановића. Пошто се датум избора за Уставотворну скупштину приближио, Жика Костић се интересовао за став и методе Републиканске странке у предизборној агитацији и чудио се што му Главни одбор није послао јасна упутства за пропаганду. Истовремено су га из Параћина и Јагодине Душан Поповић и Добривоје Бранковић такође питали за план акције Главног одбора странке уочи новембарских избора, те предлагали да партија истакне своје кандидате. С обзиром да ни сам није имао упутства Главног одбора, није могао ништа одређено да им одговори. Стога је молио Љубу Стојановића да њима тројници у најскорије време објасни намере и методе странке за предстојећу предизборну борбу.⁴²⁶ Главни одбор Републиканске партије ускоро је издао потребна упутства месним одборима, али се стекао утисак код неких месних првака о извесној количини немара међу појединим члановима руководећег органа странке у погледу организовања предизборне агитације. Без обзира на одоцњење Главног одбора, у Великом Поморављу су републикански прваци, чим су добили потребна упутства, кренули у агитацију међу народ.

У изборној борби у Поморављу, поред Републиканске странке, учествовале су Демократска, Радикална и Комунистичка партија. Од наведене четири странке

---

⁴²⁴ „Из партије“, *Република*, 5. XI 1920, 2.

⁴²⁵ АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–118, извештај начелника округа Ваљевског Министру Унутрашњих Дела од 14. XI 1920; АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–123, извештај начелника округа Ваљевског Министру Унутрашњих Дела.

⁴²⁶ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.857/19, писмо Ж. Костића Љ. Стојановићу од 10. X 1920. године.

само је Радикална настављала предратне политичке традиције, без промене програмских начела. Остале три су биле образоване по оснивању нове југословенске државе, али док су се Радикална, Републиканска и Демократска странка бориле за одржање или промену дотадашњег облика политичког система и друштвених односа еволуцијом, Комунистичка партија је тежила револуционарној промени и политичког и друштвеног система.⁴²⁷ Међутим, у пракси су управне власти југословенске краљевине деловање Републиканске странке неретко поистовећивале са радом и методама КПЈ. Између осталих, начелник округа Моравског је известио Министарство унутрашњих дела почетком новембра да се ни на једном од политичких скупова нису могле „чути идеје антидржавне и сепаратистичке, изузев агитације републиканаца и комуниста који су у границама законским дозвољеним монархијској форми владавине претпостављали друге, њима милије облике“.⁴²⁸ Према његовим сазнањима, ни на једном партијском збору „није било ексцеса који би били вредни да се спомену“.⁴²⁹ У другој недељи новембра све четири партије биле су заузеле склапањем кандидатских листа за Моравски округ. Жика Костић је предлагао да се за носиоце листе именују Љуба Стојановић и Јаша Продановић, али се његова жеља није испунила.⁴³⁰ Начелник Моравског округа је процењивао да су Демократска и Радикална странка имале „поузданих изгледа“ на успех, док су изгледи Републиканске и Комунистичке партије били „врло сумњиви“.⁴³¹ У ствари, испоставиће се да је у погледу Републиканске странке добро проценио резултате избора уопште – успела је да освоји само три посланичка мандата на подручју бивших Краљевина Србије и Црне Горе (један у Македонији и два у Црној Гори).

На територији Великог Поморавља Републиканска странка није освојила ни један посланички мандат за Уставотворну скупштину, али су њени прваци,

---

⁴²⁷ В. Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Kraljevini Jugoslaviji (1919–1929)*, 36–40.

⁴²⁸ АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–361, извештај начелника округа Ћупријског Министру Унутрашњих Дела од 11. XI 1920. године.

⁴²⁹ АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–361, извештај начелника округа Ћупријског Министру Унутрашњих Дела од 11. XI 1920. године.

⁴³⁰ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.857/22, писмо Ж. Костића Љ. Стојановићу без датума.

⁴³¹ АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–361, извештај начелника округа Ћупријског Министру Унутрашњих Дела од 11. XI 1920. године.

попут Жике Костића и Драгољуба Петровића, наставили да се боре за ширење и остваривање републиканских идеја и начела. Последица њиховог рада је било одржавање једног од годишњих партијских конгреса (уједно и последњег) у Јагодини 25. XII 1927. године. Проповедајући републиканство, нису омасовили своје редове, нити су одмах остварили практичне политичке користи, чега су унеколико и сами били свесни. Могуће је да су идеје које су проповедали „и биле намењене неком другом времену, да су само освајале простор за његов долазак“.⁴³² Остаје запитаност и дивљење одакле су црпи издржљивост, вољу и снагу борећи се за своја политичка уверења у друштвеним условима који су временом бивали разноврсни, али ретко идеални за слободно исказивање политичких уверења и ставова антимонархијски оријентисаних појединаца и странака.

*

Предлог Добрила Јокановића о заједничкој листи са комунистима у Ужицу нису прихватили у Главном одбору, што се може закључити из његове депеше Љубомиру Стојановићу о неуспелом покушају састављања заједничке кандидатске листе републиканаца и комуниста пред наступајуће изборе за Уставотворну скупштину крајем новембра 1920. године. Трагика времена огледала се у наглашавању борбе и сукоба, што је била природна последица опседнутости искуством Првог светског рата, које се „уврежило у мишљење и изазвало продубљивање идеолошких раздора“.⁴³³ Између осталог, и политичке прилике ужичког краја постале су компликованије и опасније.

Одраније приметан процес цепања највећих грађанских партија у борбама око власти долазио је све више до изражаја и у ужичком крају. У Демократској странци дошло је до поделе на више фракција уочи новембарских избора. Директна последица сукоба била је појава Селјачке странке, у којој такође није било слоге.⁴³⁴ И код „фузионаша“ је било незадовољства; имали су много

---

⁴³² М. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 27.

⁴³³ Љубомир Петровић, „Демократија у огледалу београдске периодике 1920–1929. Прилог историји политичких идеја у Краљевини СХС“, *Југословенски историјски часопис*, година XXXIV, бр. 1–2/2001, 95.

⁴³⁴ Људи који су обећавали Добрилу Јокановићу подршку, када је требало „да се обележе и да раде (као Момир из Косерића кога је Драшковић /Милорад / поставио за Шефа Фин. Управе са 3000.

кандидата а мало места, тако да нису могли сви бити на кандидатској листи. Социјалисти су се, опет, поделили на присталице „протова сина“ Драгише Ђурића и Драгише Лапчевића, и на њихове противнике, који су хтели људе из своје средине. Услед бурног развоја политичких догађаја Добрило Јокановић је одвраћао представнике Главног одбора Републиканске странке од доласка у Ужице и уједно констатовао неуспех поновног покушаја организовања партије у ужичком округу. Страх је одиграо своју улогу: свет се бојао и самога имена странке, није се јавно декларисао у прилог републиканству, иако је одобравао њен програм и начела. Једино је успео да међу републиканским присталицама подели послате књиге, програме и писма шефа републиканаца.⁴³⁵

У оно време републиканац Миливоје Марићевић такође је радио на успешнијем организовању Републиканске странке у ужичком округу. Пошто је у пролеће 1920. године обишао златиборски, рачански и црногорски срез и обавестио се о стању на терену, дошао је до још једног важног сазнања о политичким приликама ужичког краја, које употпуњава тврдњу о невеликој активности републиканаца на пољу практичног деловања у политици. У срезу црногорском трговац из Сјече Реке Јакша С. Томић, угледан првак и један „од најинтелигентнијих људи“ ужичког округа иступио је из Радикалне странке.⁴³⁶ Око себе је држао велики број људи из свог среза и округа. Пратио је развој политичких прилика, али се у односу на њих држао резервисано током године. Познавао се лично са Јашом Продановићем, још од времена оснивања Самосталне радикалне странке, због чега је Миливоје Марићевић предлагао Драгомиру Иконићу, уреднику *Републике*, да Главни одбор Републиканске странке учини извесне кораке и придобије бившег радикалског првака и његове људе. У међувремену ништа није било предузето и Томић је пришао социјалдемократској групи Лапчевић-Ђурић-Топаловић. Социјалдемократи су му гарантовали

дин. год. плате) ућутали су“ и чекали боља времена (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.835/6, писмо Д. Јокановића од 21. X 1920. године). На новембарске изборе 1920. године Демократска странка изашла је, подељена више него у другим деловима земље, са две фракције: др Радоја Јовановића, који се борио не само против радикала и комуниста, већ и против друге демократске фракције под вођством Михаила Живковића (*Историја Ужица (1918–1975)*, 22–24).

⁴³⁵ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.835/6, писмо Д. Јокановића од 21. X 1920. године.

⁴³⁶ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.890, писмо Миливоја М. Марићевића од 24. XI 1920. године.

посланичка места у скупштини, али се из писма не може сазнати којим средствима и начинима, пошто је о њима Миливоје Марићевић хтео лично да извести Љубомира Стојановића.⁴³⁷

И Доброило Јокановић хтео је да обиђе сва већа села у округу и, иако не би свугде наишао на пријем и одзив, прошао би кроз народ и ближе га упознао са програмом и начелима Републиканске партије. Имао је „доста познаника“ и надао се успеху у утемељивању странке у ужичком крају. Спречен породичним проблемима, намеру није остварио, али ни изгубио наду, јер је народ био незадовољан радом и демократа и радикала. „Сви трезвени људи и они, који нису зависни ни под притиском“ очекивали су од Републиканске странке „бољитак и напредак“.⁴³⁸ Ипак, Миливоје М. Марићевић и он су неколико дана пред изборе одустали од истицања кандидатске листе због разлога на којима је „Добрило стајао и раније“. Узаврела политичка борба, бесомучна агитација, разноврсти притисци државних власти, недовољна обавештеност о самој републиканској странци и приметна неактивност републиканаца (случај Јакше Томића) били су узрок неорганизовању републиканаца. Странка је остала мистериозна и многи су стекли рђав утисак о неком тајном покрету о коме се још једино могло говорити „у четири ока или зида“.⁴³⁹ Било је потребно обићи округ и, по могућству, у свим среским местима одржати среске конференције. Наведене акције требало је да резултирају окружном конференцијом у Ужицу, чиме је могла да буде створена база за даљу организацију странке и рад око избора. Ништа од наведеног није учињено, а уколико би листу некако и саставили Миливоје Марићевић био је уверен да би добили занемарљив број гласова, који би републиканском покрету више морално нашкодио него што би му користио.⁴⁴⁰

Пред саму пријаву кандидатских листа 20. новембра избио је раздор између социјалдемократа и Јакше Томића. Томић је са око 3.000 својих гласача остао ван сваке изборне комбинације и био доведен у веома незгодан положај.

---

⁴³⁷ Исто.

⁴³⁸ Архив САНУ, Заоставштина Љубомира Стојановића, 13.780/6, писмо Д. Јокановића од 20. XII 1920. године.

⁴³⁹ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.890, писмо Миливоја М. Марићевића од 24. XI 1920. године.

⁴⁴⁰ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.890, писмо Миливоја М. Марићевића од 24. XI 1920. године.

Већ 17. новембра он је о свему обавестио Марићевића и отишао у своје село. Републиканац није хтео да пропусти насталу прилику и планирао је пут у Сјечу Реку одмах након побољшања временских прилика.⁴⁴¹ За сада нема извора који показују резултате његовог рада.

Републиканска странка касније је организована у ужичком округу и учествовала је на потоњим неколиким парламентарним изборима. Откуда приметна неактивност и некоординисаност рада Главног одбора странке са републиканцима у ужичком крају, и не само ужичком, већ и у Србији у прво време рада странке у Београду? Остаје нејасно, на пример, због чега Драгомир Иконић није учинио више у Главном одбору на успостављању везе између Јаше Продановића и Јакше Томића, иако му је Миливоје Марићевић више пута износио предлоге поводом наведеног проблема. Најпосле, несумњиво је Комунистичка партија била боље организована од Републиканске, што је, између осталог, резултирало победом на општинским изборима у већим градовима Србије 1920. године. Колико је тачна тврдња Добрила Јокановића о подршци републиканаца ужичким комунистима на општинским изборима? Узета са извесном резервом, доноси један нови моменат о политичким односима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на локалном нивоу и покреће питање, у датом случају, о улози ужичких републиканаца у победи комуниста на општинским изборима у Ужицу 1920. године.

*

Уочи новембарских избора Републиканска странка је успела да делимично спроведе партијску организацију и у деловима источне Србије, традиционално јаком упоришту Радикалне странке. Организацију је углавном носио слој варошке интелигенције, као и у другим деловима Србије. Један од покретача и организатора Републиканске странке у Хомољу био је Јеврем С. Баљић, учитељ из Петровца на Млави. Поред њега, Републиканску партију су подржавали „доктор Бараћ, Смиљанић судија, Гојковић ћурчија“. Северније, у Великом Градишту,

---

⁴⁴¹ „Чим уграбим први бољи дан – овамо је снег и хладноћа велика а пут води преко Јелове горе – отићићу у С. Реку да разговарам са Томићем и видим какво је његово садашње држање.“ (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.890, писмо Миливоја М. Марићевића од 24. XI 1920. године).

републикански покрет је предводио Драгиша Вујић. Крајем октобра 1920. године Јеврем Баљић је обавестио Љубу Стојановића да је све републиканске књиге и писма „већ растурио“. С обзиром на то да је била „тражња велика“, молио је да му што пре пошаље још 100–150 комада отворених писама, 20–50 комада републиканске брошуре и 30–50 комада програма Републиканске странке. Такође, требало је да са Драгишом Вујићем организује конференцију за 27. октобар, на којој би коначно утврдили „кандидацију“ за округ пожаревачки. У ту сврху тражио је од шефа републиканаца пристанак на „кандидацију“ Драгослава Бошковића, адвоката.⁴⁴²

У наредне три недеље републиканци округа пожаревачког покушали су да омасове редове Републиканске странке. Помало сетно Јеврем Баљић је, достављајући кандидатску листу Љуби Стојановићу, у пропратном писму констатовао да иста „боља за сад није могла бити“. Драгиша Вујић је највише учинио да се појави републиканска листа, док је Јеврем Баљић „дао“ шест кандидата: Гојковића, Јанковића, Ранића, Бараћа, „себе и Блажића (из Градишта), кога је за“ републиканску листу придобио Јевремов брат Милан С. Баљић, трговац из Великог Градишта. У Пожаревцу је Драгослав Бошковић са Миливојем Антићем, трговцем, и још неколико потписника успео да у вароши поднесе суду кандидатску листу на потврду. Јеврем Баљић је обавестио шефа републиканаца да је добио његове књиге и прогласе, и поделио их међу народ. Свестан слабог изгледа на успех Републиканске странке, Јеврем Баљић није клонуо духом, већ се zaloжио да „сви радимо сада живо, а шта ће бити – видећемо“.⁴⁴³

Републиканска странка је истакла кандидатску листу и за лесковачки крај, чији је носилац био Јаша Продановић. Он је већ од септембра био у неколико посета овом подручју, приликом којих је држао предавања о републиканским идејама.⁴⁴⁴ Начелник округа Врањског известио је Министарство унутрашњих дела последњих дана изборне пропаганде да је изборна борба била сталожена и са великом умереношћу, те да се „изборна агитација“ свела на одржавање среских и

---

⁴⁴² Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.725/2, писмо Јеврема С. Баљића од 26. X 1920. године.

⁴⁴³ Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 13.725/3, писмо Јеврема С. Баљића од 22. XI 1920. године.

⁴⁴⁴ „Конференција у Лесковцу“, *Република*, 18. IX 1920, 2.

окружних зборова, који су били завршени у миру и реду. Обавестио је да је у том тренутку постојало пет „опређених политичких струја и то: демократска, радикална, комунистичка, републиканска и земљорадничка“ и закључио да три последње нису биле од велике важности, односно да су наилазиле на врло слаб пријем код самог народа.⁴⁴⁵

*

Републиканска странка је имала два посланика из Црне Горе у Привременом народном представништву, услед чега је ову српску област сматрала повољним тереном за рад.⁴⁴⁶ Дилема између монархијског или републиканског уређења није постојала у Црној Гори пре уједињења 1918. године. Велики број Црногораца је одлазио на рад у САД, где је дошао у додир са републиканским идејама, али с обзиром на социјални и образовани профил миграната ову чињеницу не треба пренаглашавати. У новој југословенској држави републиканска идеја за Црну Гору није била просто питање монархије или републике, него је у себи садржала демократски механизам који је почивао на суверенитету грађана, односно народа. Традиционално патријархално друштво у Црној Гори нарочито је, у односу на остале крајеве југословенске краљевине, полагало на личности које су предводиле одређени политички покрет или странку. Републиканцима је ишло у прилог што је њихов представник и повереник за Црну Гору био чувени Јован Ђоновић, личност импулсивна, борбена и интелектуално зрела, из круга „Младоцрногораца“ који су политички сазрели под окриљем српског националног покрета првих деценија XX века.⁴⁴⁷

У Црној Гори скоро да није постојала традиција парламентарне демократије. Уставом из 1905. године она је била проглашена за „нашљедну уставну монархију са народним представништвом“. Скупштина је била састављена од изабраних и вирилних посланика, а гласање вршено јавно. Стога избори за Конституанту 1920. године не само да су вршени по слободнијим законским решењима, него су за највећи део Црне Горе формално и суштински

---

⁴⁴⁵ М. Павловић, М. Ниношевић, В. Трајковић, *н. д.*, књ. I, 75, 77.

⁴⁴⁶ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 59.

⁴⁴⁷ Др Шербо Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, Бар 2000, 263.

били апсолутна новина.⁴⁴⁸ Имали су посебан значај за Црну Гору, пошто је на њима требало да се потврди легитимитет Подгоричке скупштине и образује демократска политичка инфраструктура, која би кроз Конституанту донела Устав као највиши акт народне воље. Изборна борба је вођена у условима несређене политичке ситуације изражене у сукобима присталица и противника безусловног уједињења, недостатка парламентарне традиције, опште економске беде и изражене политичке нетолеранције. Општински избори били су спроведени само у једном делу Црне Горе и нису дали јасан однос политичких снага на овој територији. Могао се једино уочити пораст утицаја комуниста, који су на изборима задобили неколико општина.⁴⁴⁹

У изборној борби Републиканска странка је у Црној Гори нагласила важност будуће Конституанте, у којој је требало да буде донесен устав и уређена држава. Изборним прогласом сажето су приказали републикански програм, односно истакли су: да је народ једини „господар у својој кући“, због чега је имао право да бира и „шефа и управљаче“ својом државом; да су сви грађани имали једнака права и били једнаки пред законом; да је сваком грађанину требало да буду осигурана средства за живот, било бесплатном деобом земље онима који је нису имали довољно, или пак обезбеђењем довољног рада онима који су могли и хтели да раде; да су ратни и други богаташи требали да плаћају нарочити порез и поднесу највеће трошкове око издржавања државе; напослетку, да су државне дугове морали да плаћају они који су у рату „заштитили животе и милионе згрнули“, док је сиротиња била сасвим упропашћена бранећи отаџбину. Поред ових општих начела, републиканци су у Црној Гори посебну пажњу посвећивали питању Скадра.⁴⁵⁰

У духу свога програма, Републиканска странка се становништву Црне Горе обратила као „грађанима“, чинећи и на тај начин изузетак од осталих политичких партија у Црној Гори (Комунистичке, Демократске, Радикалне, неодређених). Иако је странка била на позицијама „народног уједињења“, полиција јој није била нимало наклоњена због њеног изразито антимонархијског становишта.

---

⁴⁴⁸ Исто, 437–438.

⁴⁴⁹ Исто, 440–441.

⁴⁵⁰ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 463.

Носилац кандидатске листе Републиканске странке био је Јован Ђоновић, а поред њега били су кандидати за посланике Јошо Ивановић, учитељ из Бајица, Бошко Влаховић, секретар суда из Колашина, Лука Мијушковић, трговац из Никшића, Марко Лазовић, секретар одбора за заштиту деце из Подгорице, Глигорије Вукчевић, техничар из Лијешња, Видо Велашевић, земљорадник из Даниловграда, Радосав Булатовић, столар из Колашина, и као квалификовани Крсто Пејовић, дипломирани студент са Цетиња, Драган Божовић, инспектор министарства исхране из Београда, и њихови заменици Драгољуб Илић, адвокатски приправник из Београда, и Марко Поповић, правник из Брчела.⁴⁵¹

*

Републиканска странка рачунала је да добије већи број гласова, поред Црне Горе, и у Македонији, те нешто мање у Јужној Далмацији, односно у Дубровнику. На Македонију се рачунало због присталица Богдана Раденковића, познатог националног радника, црнорукца и зета Јаше Продановића, и због Анте Тодоровића, члана Главног одбора пореклом из тих крајева. У Дубровнику је почињао истрајан рад на организовању Републиканске странке Јаша Милославић, новинар и дописник *Политике*. Иако није успео да за изборе 1920. године оствари неки озбиљнији успех, његова акција се доцније успешно развијала и резултирала је 1924. покретањем часописа *Републиканска стража*, која је, по несрећу за покрет српских републиканаца, угушена од режима исте године.⁴⁵²

Републиканска странка наишла је на повољно тло у Македонији за ширење својих идеја о потреби увођења републиканског уређења у јединствену југословенску државу. Изборним прогласом крајем септембра она је нагласила да је Конституанта суверена, јер је народ суверен, чиме је још једном јаче и прецизније истакла начело народне суверености „узимајући у заштиту изневерена и фалсификована демократска начела и право народног самоопредељења“.⁴⁵³ Са оваквим ставовима наишла је на подршку знатног броја бирача у Македонији.⁴⁵⁴

---

⁴⁵¹ Исто, 464.

⁴⁵² Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 59.

⁴⁵³ „За сувереност народа“, *Република*, 28. IX 1920, 1.

⁴⁵⁴ О политичким односима у „Јужној Србији“ видети: Владан Јовановић, *Југословенска држава и јужна Србија 1918–1929*, Београд 2002, 68–75, 163–177.

Државне власти су, као што је већ поменуто, предузимале мере да се онемогући свака изборна активност за коју су закључиле да је била уперена против интереса државе. Тако је почетком новембра 1920. године влада донела одлуку на нивоу целе земље да се забране у изборној борби све „антидржавне акције“. Антидржавном делатношћу сматрала се свака агитација којом се доводила у питање створена држава, па и предлози у погледу њеног државног уређења. Овиме је слобода избора била практично ограничена, пошто је зависила од оцене и држања органа власти, у првом реду полицијских.⁴⁵⁵

У том смислу највише су били погођени комунисти, али ни републиканци у Македонији нису много боље прошли. Начелник округа Брегалничког је известио неколико пута у новембру да су „према републиканској и комунистичкој струји предузимане мере да им се рад агитовања омете“, те да се у „самој вароши Штипу“ вршила њихова агитација која је од стране власти ометана „свуда и на сваком кораку“.⁴⁵⁶ Тако су управне власти у Штипу спречиле Ристу Трајковића, републиканца из Кавадара, да одржи јавно предавање, проценивши да је у договору са комунистима било спремљено „противу државног реда“. Збор је одмах у почетку „разјурен“, а посланику „дато на знање“ да се у Штипу више није могао задржати.⁴⁵⁷ Симпатије становништва према Републиканској странци начелник је објашњавао њиховом потајном тежњом ка аутономији, за шта се у свом програму залагала Републиканска партија.⁴⁵⁸ Међутим, упркос сметњама републиканска листа је, неочекивано за управну власт, била поднета 20. новембра првостепеном суду на потврду, са кандидатима Ристом Трајковићем, Стојменом Трајковићем („бивши комита бугарски“ из Житковице), Милошем Недићем (адвокатом из Штипа) и Михајлом Илићем.⁴⁵⁹ У тетовском округу такође је „енергично спречавана појава антидржавне струје“, при чему није прављена нека

---

⁴⁵⁵ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 79–80.

⁴⁵⁶ Цитирано према: В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 81.

⁴⁵⁷ АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–920, извештај начелника округа Брегалничког Министру Унутрашњих Дела од 14. XI 1920.

⁴⁵⁸ АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–918, извештај начелника округа Брегалничког Министру Унутрашњих Дела од 24. XI 1920.

⁴⁵⁹ АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–929, извештај начелника округа Брегалничког Министру Унутрашњих Дела од 20. XI 1920.

битнија разлика између републиканаца и комуниста, као ни другде на простору Македоније, Србије и Црне Горе.⁴⁶⁰

Милан Богдановић, један од републиканских првака, био је три дана у изборној агитацији у Македонији, и по повратку у Београд написао је опширан извештај о злоупотребама и полицијском терору у јужној југословенској покрајини. Суочен са „сувом хладноћом“ од првог корака који је учинио у „тој несрећној земљи“, и „уздрхтао од ужаса“ у којем је македонски свет живео, Милан Богдановић је био згрожен чињеницом да су се у „име Шумадијино“ у Македонији чинила она иста недела која су некада саму Шумадију приморала на револуцију. На свом путу кроз јужну југословенску покрајину наишао је на читаве батаљоне жандармерије, питајући се чему су они служили у земљи уочи избора. Анализирајући виђено, Милан Богдановић се осврнуо на положај македонског становништва у југословенској држави и закључио да су се насиља спроводила зато што је режим хтео да Македонија престане да буде Македонија, и да Македонац престане да се осећа Македонцем. Односно, „власници“ су хтели да све не само „традиционалне, него и несумњиво етичке разлике збришу једним потезом пера“. „Да би „србизирали“ Македонију власници врше насиља“, писао је Милан Богдановић, нагласивши да су подручне власти оптуживале Македонца за бугарофилство зато што је говорио „македонским језиком“, те у своме „идијотству“ нису виделе да су, називајући језик Македонаца „бугарашким“, у ствари ишле „на руку Бугарима“.⁴⁶¹

Немајући основних грађанских слобода (слободе кретања, говора), Македонац није могао ни да помисли на политичке слободе. Било каква непокорност према „власничким партијама“ тумачена је као противдржавни акт, односно политичко опредељење за републиканце или комунисте тумачено је као издаја и подводило се под „злогласне параграфе 84. и 85“. Локални органи власти

---

⁴⁶⁰ Драгомир Иконић је, анализирајући узроке неуспеха Републиканске странке након избора, оптужио Милорада Драшковића, министра унутрашњих дела, да није реаговао на вести о злостављању републиканских кандидата у Македонији. Начелник у Призрену (Стара Србија) претио је убиством републиканском носиоцу листе, начелник округа Тиквешког растурио је с наоружаном пратњом републикански збор, док је начелник округа Тетовског дозволио да жандарми с револверима насрћу на републиканце. На све ово, приметио је Д. Иконић, министар Милорад Драшковић остао је „равнодушан“, не показујући воље да „уразуми“ своје начелнике (Др Драгомир Иконић, „Објашњења ради“, *Република*, 9. XII 1920, 1).

⁴⁶¹ Милан В. Богдановић, „Македонски пакао“, *Република*, 26. XI 1920, 1–2.

вршили су притисак током предизборних активности Републиканске странке и нагнали њене кандидате за посланике да се одрекну кандидација претећи им у супротном затвором. Такође, жандарми су носили званичне спискове разних предлагача листа или чувара кутија радикално-демократских појединим грађанима на потпис. Онима који су се успротивили да тако „бесавесно дају свој политички пристанак“ следовали су параграфи 84. и 85. Опозиционе скупове растеривали су наоружани жандарми. У свему наведеном власти су се користиле „нечуеном шпијунажом“. „И све се то ради у име Српства“, очајнички и у исто време немоћно бесно писао је Милан Богдановић, указујући да су „у име Српства“ оптужени за издају они који су око себе окупљали „македонске Југословене“, док су тужиоци били они, који су се за „заштиту Српства“ ослањали „на чисте Турке, и подржава[ли] џемијетлук“.⁴⁶²

*

Избори за Конституанту одржани 28. новембра 1920. године потврдили су неуспех републиканаца на општинским изборима у августу исте године. Иако резултати још нису били познати у целости, *Република* је известила два дана после избора да је код народа био приметан „огроман револт“ изражен у његовом опредељењу према „огорченим левичарима“, који су успели да „запале масе проповеђу револуције“. Републикански покрет, изразито нереволуционаран, није успео да „заталаса масе“, што није значило, писао је орган Републиканске странке, да у новом парламенту „неће бити републиканаца“. Тврдећи ово, републиканци су првенствено мислили на Хрватску републиканску сељачку странку Стјепана Радића и Комунистичку партију, обе у том тренутку републиканске, које су заједно имале преко 100 изабраних посланика за Конституанту.⁴⁶³ У том смислу је на тврдње *Демократије* о „невероватно страшном фијаску“ републиканаца на изборима, *Република* одговорила да је сваки успех републиканске идеје у народу доживљаван у Републиканској странци као

⁴⁶² Исто, 2. О коалицији радикала са Турцима управне власти у Македонији су редовно извештавале Министарство унутрашњих дела у Београду (АЈ, ф. Министарства унутрашњих дела, 14–6–918, извештај начелника округа Брегалничког Министру Унутрашњих Дела од 14. XI 1920; исто, 14–6–927, извештај начелника округа Брегалничког Министру Унутрашњих Дела од 17. XI 1920; исто, 14–6–918, извештај начелника округа Брегалничког Министру Унутрашњих Дела од 20. XI 1920; исто, 14–6–918, извештај начелника округа Брегалничког Министру Унутрашњих Дела од 24. XI 1920).

⁴⁶³ „Прве вести“, *Република*, 30. XI 1920, 1.

сопствени, па макар и не био остварен од стране српских републиканаца. Стјепан Радић, „републиканац“, добио је 51 посланика са републиканским програмом, а комунисти поверење једне деветине „југословенскога народа“. Према томе, закључила је *Република*, у Конституанту је улазило „републикански расположених посланика“ око 150, таман да се они и нису назвали изрично „републиканцима“, уколико је то „тешило слугу монархије неписменог Прибићевића“.⁴⁶⁴ Односно, Прибићевић (Светозар – прим. А Лукић) није схватио, нагласили су републиканци, да суштина није само у имену: што се он „назвао демократом“ није значило „да је зато демократа“.⁴⁶⁵ У ствари, било је јасно и владиним странкама да су победу на изборима однеле „антицентралистичке“ снаге, чиме је угрожавана установа монархије и грађански друштвени систем, односно власт најјачих грађанских странака – Радикалне и Демократске.⁴⁶⁶

Када су гласови били пребројани, утврђено је да је Републиканска странка добила 18.136, према којима је заузела дванаесто место на изборима.⁴⁶⁷ Највише гласова добила је у Црној Гори – 4.613, затим у Брегалничком округу – 4.137, Далмацији – 2.197, Београдском округу – 1.969.⁴⁶⁸ У Врањском и Крагујевачком округу странка је добила око 1.000 гласова, али ниједног посланика. Сразмерно броју гласова добила је три посланика у Конституанти: Јована Ђоновића и Крста Пејовића из Црне Горе, и Милована Лазаревића из Београдског округа. Изабрани кандидат у Брегалничком округу није остао у републиканском посланичком клубу, већ је пришао Демократској странци. Од укупно 55 изборних округа и

---

⁴⁶⁴ Радост због успеха хрватских републиканаца и комуниста била је краткотрајна. Српски републиканци нису успели да са Радићем постигну споразум о заједничком иступу ни на једним потоњим изборима, док су се са комунистима већ почетком децембра разишли. Пошто су их *Радничке новине*, наступајући с позиција бољшевичке доктрине, оптужиле „свом снагом“ да нису разумели „моменат“ у којем се водила политичка борба, те тврдиле да је свугде постојала тежња за стварањем „два фронта“, републиканци су кратко и јетко одговорили да „то није“ било тачно не само за „Југославију“, него ни за осталу Европу. Као доказ своје тврђењу истакли су Амстердамску интернационалу, представника неколико „десетина милиона организованог пролетериата“, као противника бољшевизма, док је у самој Русији бољшевизам представљало свега „600.000 организованих пролетера“. Закључили су да је најлакше било „упрошћавати све“, али и најмање тачно и сувише догматично. У Југославији фронт комуниста није идеолошки, тврдили су, већ „чисто фронт *незадовољних* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукића)“, због чега су се варале *Радничке новине* уколико су мислиле да је неко ко је био и привремено *незадовољан* исто што и *бољшевик* („Кроз новине. Није ни тако“, *Република*, 4. XII 1920, 2).

⁴⁶⁵ „Кроз новине. Кука на туђем гробљу“, *Република*, 1. XII 1920, 2.

⁴⁶⁶ В. Глигорјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 92.

⁴⁶⁷ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *н. д.*, 353.

⁴⁶⁸ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 65–66; Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 471.

места, републиканци су само за 14 истакли листе – на простору преткумановске Србије, Старе Србије, Црне Горе и Македоније.⁴⁶⁹

Републиканци су за кандидате у Београду истакли Љубу Стојановића и Јована Жујовића, академике, али су добили свега 455 гласова, скоро за трећину мање него на општинским изборима у августу. Иако су избори били „слободни“ и тајни, страх је био већи од убеђења: већина београдских интелектуалаца није гласала за двојицу чувених јавних радника и политичара. Пример Бранислава Петронијевића, познатог и признатог филозофа, је био још драстичнији. Он се кандидовао у родном Убу, округ Ваљевски, и није добио ниједног гласа – ни чувар кутије није гласао за њега, односно за Републиканску странку чији је носилац листе био.⁴⁷⁰ Републиканској странци су недостајали „изборни букачи“ и „плаћени најамници“, који су познавали народно расположење и имали утицаја. За разлику од Бранислава Петронијевића, кабинетског човека непознатог међу бирачима, Милован Лазаревић, његов земљак из Колубаре, умео је с народом у предизборној борби. Колубарац је током агитације углавном закупљивао простор у механама и ту позивао народ на зборове. Обично би још приликом уласка у механу, с врата довикнуо механџији: „Дај свакоме госту по једно пиће“. Бирачи, већином сељаци, су волели да виде кандидата, да са њим попију по чашицу ракије или боцу пива, те да поразговарају и изнесу своју муку.⁴⁷¹

И док су у Србији републиканци били међу последњим по броју добијених гласова, у Црној Гори они су, предвођени Јованом Ђоновићем, заузели друго место, одмах после комуниста. Антимонархистичко расположење било је најјаче на црногорском селу (главно упориште били су им села Цетињског и Колашинског округа), будући да је Републиканска странка у варошима добила врло мали број гласова: у Никшићу 7, Цетињу 29, Бару 11, Улцињу 10, Колашину 9, Андријевици 7, Подгорици 22, Даниловграду 11. За републикански облик

---

⁴⁶⁹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 66.

⁴⁷⁰ Исто.

⁴⁷¹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 68.

државног уређења изјаснило се у Црној Гори 54,11% бирача, дакле више од половине изашлих на изборе.⁴⁷²

Уочава се да је процентуални однос добијених гласова републиканаца у изборном округу Црна Гора у односу на србијански и југословенски био изразито већи, те да је републиканство, које на овој територији није имало скоро никакву традицију, било исказано у противуречном односу на преостали југословенски простор. Шербо Растодер је закључио да је опредељивање Црногораца за републику било подстакнуто њиховим незадовољством одлукама Подгоричке скупштине, односно да су за републиканце гласали највећим делом противници безусловног уједињења.⁴⁷³ Чини се да је овде противречио резултату до којег је дошао у претходној анализи начела и програма Републиканске странке, тим пре што је констатовао да је била „парадоксална чињеница у којој су противници безусловног уједињења и присталице краља Николе гласали за листу једног од најпознатијих бораца за уједињење (Јована Ђоновића)“.⁴⁷⁴ И ничим више, осим „парадоксом“, објашњава победу републиканаца.⁴⁷⁵ Међутим, као што је и сам показао у кратком осврту на Републиканску странку, српски републиканци (дакле и они предвођени Јованом Ђоновићем у Црној Гори) никада нису спорили

---

⁴⁷² Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 480.

⁴⁷³ Исти закључак о противницима безусловног српског националног (термин „српско национално и државно“ уједињење Срба из Србије са Србима из Црне Горе Шербо Растодер избегава) и државног уједињења се односи и на комунисте, што опет нема потпоре у изворима за прву половину двадесетих година XX века. Дрезденским конгресом Комунистичке партије 1928. године ситуација се већ мења код црногорских комуниста у погледу безусловног националног и државног уједињења Србије и Црне Горе, али и тада постепено и код малог броја (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, кпј. I, 160–161). Црногорске комунисте је у време парламентарних избора 1920. и 1923. године предводио чувени Јован Томашевић, адвокат и народни посланик. У младости национални револуционар, Јован Томашевић је током Великог рата постао социјални. Иако вођа комуниста, био је ослобођен „многих заблуда“ које је доносила „ортодоксија“, односно „и ако комунист, био је националан као ма који његов једномишљеник“, а поврх свега „строго моралан и некористољубив као ретко ико“. Дакле, за српски национално свесног црногорског комунисту Јована Томашевића нису 1920. године на изборима могли да гласају противници самог чина националног уједињења, него противници начина на који је исто извршено (Јован Ђоновић, „Јован Томашевић“, *Република*, 10. IV 1924, 1–2). Некролог Јовану Томашевићу у *Републици* написао је Јован Ђоновић, недвосмислени присталица безусловног националног и државног уједињења Србије и Црне Горе.

⁴⁷⁴ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 480.

⁴⁷⁵ Да би, сагледавајући резултате избора у Црној Гори, ипак закључио да су „апсолутну преоћ задобиле странке са наглашеном југословенском идеологијом (комунисти, демократи, републиканци). Сви они су“, пише даље Ш. Растодер, „били блиски идеји интегралног југословенства. Са тог становишта изгледа депласирано и политички исфорсирано питање: за или против уједињења“, пошто су „највећим дијелом, у персоналном смислу, припадали најтврђем језгру присталица безусловног уједињења“ (Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 484).

национално уједињење, у првом реду са Србијом, потом и са осталим југословенским областима. Као и републиканцима из Србије, и онима у Црној Гори био је споран облик државног уређења који је био наметнут после ослобођења и уједињења. Републиканска странка је предвиђала обласне аутономије, потом и републиканско федеративно уређење нове југословенске државе, при чему је нарочито посвећивана пажња очувању локалних посебности и аутономија сваке југословенске покрајине, у овом случају црногорске. Мимо незадовољства обликом државног уређења, постојало је и неслагање са начином уједињења Србије и Црне Горе, што опет не значи да су противници начина уједињења били и противници самог чина националног уједињења два дела српског народа. Црногорци су се у оно време изјашњавали као Срби, што ни највећи југословенски сепаратисти нису спорили, али су ипак чинили један посебан део српске нације, са свим својим локалним особеностима и традицијама, о чему су српски републиканци водили рачуна.

*

Конституанта се састала 12. децембра 1920. године. Од укупно 419 изабраних посланика верификационом одбору су предали своја пуномоћја 342 посланика.⁴⁷⁶ У Скупштину нису дошли 50 посланика Хрватске републиканске сељачке странке, 2 из Хрватске странке права и 10 изабраних на територијама које су окупирали Италијани.⁴⁷⁷ Одмах у почетку рада Скупштине дошло је до оштрих сукоба између представника владе и опозиције.⁴⁷⁸ Опозиција, у којој су се налазила и три посланика Републиканске странке, је протестовала против владиног привременог Пословника од 8. децембра, по којем је Конституанта отпочела рад, а који није био израз њене воље. Организацијом њеног рада одређивао се поступак за доношење устава. Од начина доношења устава зависило је успостављање друштвеног и политичког система у југословенској држави, због чега је Пословник добио искључиво политички карактер. Унапред је био доведен у питање суверенитет Конституанте и умањен њен положај у кључним питањима организације и уређења државе. Против права владе да прописује Пословник

⁴⁷⁶ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *н. д.*, 353.

⁴⁷⁷ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *н. д.*, 364.

⁴⁷⁸ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 68.

једино је у септембру у Привременом народном представништву протествовао Јаша Продановић, истичући да је одредба била противна општим парламентарним обичајима и пракси, будући да је влада могла да „удеси“ такав Пословник којим је искључивала опозицију из Скупштине.⁴⁷⁹

Скупштина је била место где су републиканци могли практично да се чују као организован политички покрет и странка, те да покушају да утичу на неке одлуке великих политичких странака, у чијим се рукама смењивала власт. Заједно са другим опозиционим странкама повели су оштру борбу против наметнутог скупштинског Пословника. Као најснажнија опозициона странка Комунистичка партија је, предвођена Симом Марковићем, затражила на првом заседању да се Пословник одмах суспендује, и изабере одбор од скупштинских група за израду новог. Посланици Републиканске странке су, ништа слабије од комуниста, протествовали против Пословника, те указали да су на проблем нарушавања суверенитета Конституанте упозоравали и у време када је влада присвојила себи право да га пропише. Наступајући заједно са Социјалдемократском странком Етбина Кристана, Југословена републиканца из Сједињених Америчких Држава, републиканци су захтевали да „Скупштина сама изради себи пословник“ и тако сачува „углед и достојанство Конституанте“.⁴⁸⁰

Расправа о Пословнику је показала да је влада са својим ставовима остала у мањини, пошто је нису подржале ни све странке које су омогућиле да буде наметнут Скупштини. Но, да би и формално исказали неповерење, посланици опозиције требало је најпре да стекну право одлучивања, које нису могли добити без полагања заклетве. Полагање заклетве је, опет, значило да су признали Пословник. Посланици Републиканске странке нису следили посланике Комунистичке партије, Народног клуба и југословенског клуба, који су напустили

---

⁴⁷⁹ Овлашћење да пропише Пословник влада је изнудила једним чланом Закона о изборима за Конституанту 1. септембра 1920. године, који су подржале Радикална, Демократска и Словенска људска странка, те Хрватска заједница. Међутим, кад се Конституанта састала у децембру те године, против најважнијих одредби Пословника су иступили Словенска људска странка и Хрватска заједница (В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 89–90, 356–357).

⁴⁸⁰ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 90. О Етбину Кристану као вођи једне групе југословенских републиканаца у САД видети: Александар Лукић, „Оснивање Југословенске републиканске странке 1920. и односи у југословенској републиканској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама (Чикагу)“, *Токови историје*, бр. 3/2012, 345–354.

скупштинске седнице 22. децембра у знак протеста против полагања заклетве. Српски републиканци су остали у седницама Скупштине, пратећи помно изразу новог Пословника. Када је он предложен на усвајање 25. јануара 1921. године, испоставило се да се није суштински разликовао од претходног. Стога су се републиканци, заједно са Југословенском муслиманском организацијом и Социјалдемократском странком, изјаснили против новог Пословника. Ипак, Пословник је усвојен 31. јануара 1921. године већином гласова владајућих странака – Радикалне и Демократске, те Савеза земљорадника, који није био у власти, али је подршку мотивисао потребом да се што пре донесе устав. Нови Пословник такође је, као и привремени, садржао одредбу о обавезној заклетви краљу, без икаквих ограда. Односно, посланици нису могли учествовати у раду Скупштине без положене заклетве, чиме се директно угрожавао суверенитет Конституанте.⁴⁸¹

Дискусија око доношења новог Пословника је била у јеку, када је 29. децембра 1920. године влада Миленка Веснића донела „Обзнану“, пропис усмерен против ширења револуционарне комунистичке акције у народу, која је могла да угрози „мир и спокојство државе“.⁴⁸² Непосредан повод за доношење антикомунистичког акта био је рударски штрајк, подстакнут великим успехом Комунистичке партије на изборима.⁴⁸³ Ни већина грађанских опозиционих

---

⁴⁸¹ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 91.

⁴⁸² Министар унутрашњих дела Милорад Драшковић доношење „Обзнане“ правдао је чињеницом да су комунисти у свом програму тежили насилном обарању политичке слободе, а у циљу проглашења диктатуре пролетеријата. Доказивао је, на основу прикупљених факата у истрази поводом држања комуниста у дотадашњим политичким приликама, да је „први и основни инструмент“ Комунистичке партије било насиље. Нарочито је истакао прилазак Комунистичке партије Трећој интернационали, те закључио да је то значило „одрицање своје независности у програмском, политичком и стратешком погледу“. Комунисти су синдикате означили као револуционарне установе, иако синдикати нису требали да буду упоришта револуције, пошто то нису били ни у свету. У пропаганди својих начела и „минирању државе“ комунисти су злоупотребили институцију радничког штрајка. Напоменуо је да су комунисти примали новац из иностранства, из Русије, Америке, Мађарске. Сукоб државе са њима био је стога неизбежан, пошто су као „покрет страног порекла, финансиран са стране“, хтели да „разоре државу“. „Ми хоћемо“, говорио је Драшковић, „да се подиже држава, они да се уништи, морали смо се сукобити. Ми смо државну власт у том моменту вршили како смо је најбоље разумели“, завршио је излагање министар унутрашњих дела. Оцене и процене Милорада Драшковића биле су оштроумне и далековиде у погледу деловања југословенских комуниста, за шта му је одао признање много година касније Јосип Броз Тито приликом говора у Народној скупштини југословенске републике 1945. године (Ч. Митриновић, Н. М. Брашић, *н. д.*, 355; М. Радојевић, „Милорад Драшковић у Првом светском рату“, 9).

⁴⁸³ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 69; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1919–1988*, књ. I, 111.

странака није протестовала против „Обзнане“, или су, ако су је и осудиле (попут Народног клуба и Савеза земљорадника), изричито нагласиле да то чине у знак протеста због употребе нелегалних средстава, али да су иначе биле противне свакој револуционарној акцији.⁴⁸⁴

Од политичких партија једина је Републиканска странка протестовала против „Обзнане“ и речју и делом. Полазећи од тога да је одлуком непотпуног „Министарског савета“ у оставци (а током заседања Скупштине), влада у пуној сагласности са „Дворском камарилом“ извршила препад и отпочела „дивљачко угушивање“ не само Комунистичке партије, него и целог радничког покрета, шеф републиканаца Љуба Стојановић је за недељу 2. јануара 1921. године заказао протестни збор код хотела „Славија“. Односно, републиканци су „Обзнану“ означили као државни удар којим је насилно спречавана политичка слобода грађана и угрожавана њихова политичка свест.⁴⁸⁵

Одзив је био велики, а поред комуниста и републиканаца учествовали су и земљорадници. Главни говорник је био Јаша Продановић, који је истакао да је прокламовано спасавање државе у „Обзнани“ било само изговор, док је у ствари суштина била у спречавању исказивања народне воље. И док се грађани југословенске државе, говорио је Јаша Продановић, још нису били ослободили „мучног“ утиска „Солунског злочина“, влада је „Обзнаном“ учинила један „гори“, истоветан са Солунским по томе што је био „недоказан“. Међутим, владајуће странке ништа нису учиниле да, за две године од стварања државе, реше инвалидско и аграрно питање, отклоне скупоћу, регулишу ратну одштету пострадалима.⁴⁸⁶ Између осталих је говорио и Јован Ђонових, који је, оптужујући владу да је „забола нож у леђа слободама народним“, рекао да су сви они који се нису сложили са њеном политиком проглашени, уколико су живели преко Саве и Дунава „аустријским измећарима“, они из „Маћедоније бугарским агентима“, а они из Црне Горе, опет, „Николиним плаћеницима“. Републиканска демократија, ценећи „више слободу него живот, а част више него слободу“, није могла

---

⁴⁸⁴ В. Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 98; *Jugoslavija 1918–1984: zbirka dokumenata*, priredili Branko Petranović i Momčilo Zečević, Beograd 1988, 142–143.

⁴⁸⁵ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 69.

⁴⁸⁶ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 70.

одобрити овакав недемократски чин владе.⁴⁸⁷ Читав збор опколила је у међувремену полиција и наредила да се окупљени народ разиђе у миру. Никола Станаревић, такође један од учесника, сећао се да су кроз кордон жандарма напред „достојанствено корачала три вођа странке: Ј. Жујовић, Љ. Стојановић и Ј. Продановић“. Нико се није усудио да их дирне: њихова беспрекорна прошлост била је гаранција мира и реда на збору.⁴⁸⁸

Седнице Конституанте, органа који је дошао „прилично доцкан“ и као такав био више или мање „непотребан“, одлагане су често, те се у представничком дому протести републиканаца против „Обзнане“ и поступака владе нису чули све до априла 1921. године.⁴⁸⁹ Међутим, републикански прваци су у новинама и часописима већ почетком фебруара аналитичким чланцима у јавности протестовали, приказујући положај у којем се налазила Конституанта. Односно, устврдили су да је она, уместо да по теорији буде извор свих власти, у „практици“ била један „прост орган владе“, због чега јој је било одузето право да сама организује нову државу, и остављено да прихвати организацију коју јој је други већ био спремио. За овакав третман Конституанте републиканци су оптужили две највеће „србијанске странке“, којима је народ, заморен и исцрпљен биолошки и ментално дугогодишњим ратовима, препустио управу земље, држећи се пословице: „Боље је мршав мир него дебела парница“. Једва је половина гласача изашла на биралишта у Србији, и од те половине већина је поверила своје гласове старим странкама. Тренутак малодушности и народне „анемије“ искористили су „велики политички трговци, шефови крупне буржоазије, вође банкокрације, чиновнички ариности и каријеристи, партијски агенти“, да у „хаосу и неодређености“, без опасности, без муке и без протеста, присвоје привилегије Конституанте.⁴⁹⁰

Неодговорни чиниоци су Конституанти забранили не само да ради, него и да „говори“, што се најбоље огледало у октроисаном Пословнику, својеврсном „мачу над главом Конституанте“. Пословник је био срочен да спречава дискусију,

---

⁴⁸⁷ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 271.

⁴⁸⁸ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 70.

⁴⁸⁹ Сима Пандуровић, „Пред Конституантом“, *Мисао*, књ. IV, св. 3, 16. XI 1920, 1628–1629.

⁴⁹⁰ Јаша М. Продановић, „Конституанта пред гилотином“, *Мисао*, књ. V, св. 3, 1. II 1921, 207.

врши притисак на савест народних посланика, изнуђива „вотум“ повољан за владу. Од форума за политичка мишљења, идеје и принципе Конституанта је постајала „прост механизам за гласање, удешен“ да влада с њим „лако рукује и да га по вољи навија“. ⁴⁹¹ Позивајући се на правне анализе државноправног положаја југословенске државе, републиканци су указали на низ неправилности у погледу организовања нове државе и саме Конституанте. ⁴⁹² Закон о изборима је тако дао „једном још непризнатом фактору“ унапред права да распусти Конституанту, законом о пословном реду приморавоа ју је да положи заклетву чиниоцу који правно није ни постојао. Полазећи од тога да је нова држава могла бити република или монархија зависно једино од решења Конституанте (односно у том случају Конвента), републиканци су приметили да је влада „октроисаним Пословником“, у којем је тражила заклетву „Краљу“, вршила притисак на савести посланика и онемогућавала слободу њиховог рада, односно да је изиграла „право народа који их је бирао“. Принудном и неуставном мером влада је изазвала и негодовање самих монархиста, између којих је случај Стојана Протића био карактеристичан – иако монархиста и први председник југословенске владе, он није положио заклетву, у чему није био усамљен. ⁴⁹³

И док је отварање седница Конституанте престоном беседом шефа извршне власти био „трећи атак“ на суверенитет представничког дома – пошто је његова власт, према мишљењу републиканаца, зависила од одлука Конституанте, „а не обратно“, и није он бирао Конституанту, него она њега – верификација мандата у Конституанти била је „права парламентарна гилотина“. Начелна дискусија уопште није била дозвољена, нити се допуштало да је одређен број посланика могао издвојити неки неоспорен избор и тражити о њему дискусију, чиме су се „једним махом“ легализовали „најнезаконитији“ избори. Влада је насиљем и корупцијом могла да створи себи већину на изборима, а по Пословнику она је добијала већину и у верификационом одбору, који је опет могао да предложи да сви буду примљени као правилни. С обзиром на то да је било лако штампу „пригушити забранама“, а у Конституанти ниједан избор није могао да буде

---

⁴⁹¹ Исто, 208.

⁴⁹² Михаило Илић, „Будућа Уставотворна Скупштина“, *Musa*, књ. III, св. 1. и 2, 1. и 16 VII 1920, 997–1010; В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 91–92.

⁴⁹³ Ј. М. Продановић, „Конституанта пред гилотином“, 208–209.

оспорен, народ је био остављен без заштите, рад власти без критике, земља без обавештења. Кад се свему наведеном придода смањивање кворума у Конституанти на $\frac{1}{3}$, у земљи где осећање законитости није било „јак“⁴⁹⁴, нити су се закони примењивали „правилно и лојално“, јасно је било да су основни принципи демократије били опасно угрожени. Односно, све и да $\frac{2}{3}$ посланика одбије да положи заклетву, према Пословнику, за рад Конституанте била је довољна $\frac{1}{3}$ више један. „Пре 29. маја“, сећали су се републиканци, „употребио се државни удар; данас се радије оперише са парламентарним интригама. Оно је било часније, али се ово друго држи за пробитачније“⁴⁹⁴.

Стога је борба у Конституанти између „правих демократских елемената“ и удружених „псевдо-демократа“ и радикала зависила највише од „земљорадничке странке, муслиманског клуба, и неколико бољих елемената демократских, залуталих у псевдо-демократску странку“. Њихова улога је означена као „најпресуднија“, а одговорност пред народом као „највећа“. Уколико су страх, интерес, „индоленција или онај баук што се зове партијска дисциплина“ били јачи од савести, дужности, достојанства и општих интереса, републиканци су предвиђали да ће земља „бити тешко погођена и њена будућност компромитована“⁴⁹⁵.

Иако у Конституанти нису одмах протестовали против „Обзнане“, републикански посланици су већ 14. јануара 1921. године иступили против давања права регенту Александру да престоном беседом отвори седницу. Јован Ђоновић је казао да је народ своју суверену вољу делегирао Конституанти, те њено заседање није могла да отвори ниједна друга власт осим оне коју је она могла да изабере из своје средине. Стога је чин регентовог отварања седнице протумачио као напад на сувереност представничког дома, после чега су републикански посланици одбили да присуствују поменутој седници.⁴⁹⁶ Против

---

⁴⁹⁴ Ј. М. Продановић, „Конституанта пред гилотином“, 210–211.

⁴⁹⁵ Исто, 212–213.

⁴⁹⁶ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 272.

„Обзнане“ посланици Републиканске странке су говорили у априлу, када су исто учинили и представници Комунистичке партије и Савеза земљорадника.⁴⁹⁷

Ако су и одбили да узму учешћа у нарушавању суверенитета Конституанте, републикански посланици су, међутим, врло активно учествовали у Уставном одбору приликом расправа око нацрта владиног Устава. Начелни претрес трајао је четрнаест дана (4–16. фебруара). У предвиђеном року су своје уставне нацрте поднели и Народни клуб, Клуб ЈМО, социјалдемократи заједно са републиканцима (Јован Ђоновић, Крста Пејовић, Милован Лазаревић, Етбин Кристан, Милан Корун, Недељко Дивац), Земљораднички клуб и Југословенски клуб (предлог последњег клуба био је издвојен као посебно мишљење на владин нацрт Устава).⁴⁹⁸ Говорећи испред српских републиканаца, Јован Ђоновић је нагласио да је као посланик из Црне Горе добио императивни мандат по којем је могао само једну ствар да искључи из дискусије – „државно и народно јединство“. Све остало је сматрао подложним дискусији, те је неколико пута говорио о разним уставним питањима у одбору. У начелној расправи о пројекту владе Николе Пашића 9. фебруара 1921. године Јован Ђоновић се залагао за начела грађанске демократије и социјалне правде, те за сувереност Конституанте да одлучује о облику државног уређења.⁴⁹⁹ У суштини, опозиција је критиковала владин нацрт у оквирима које је истакао Ђоновић испред Републиканске странке. Замерано је влади да је нацрт био ограничен на чисто политичка питања, због чега су били запостављени социјално-економски проблеми; нарочито је критикована што је ускраћивала Конституанти право да одлучује и о облику државног уређења, на чему су српски републиканци инсистирали од самог почетка политичког рада у југословенској држави.⁵⁰⁰

---

⁴⁹⁷ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 70.

⁴⁹⁸ Исто; В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 104.

⁴⁹⁹ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 272–273.

⁵⁰⁰ Када је 16. фебруара завршена начелна дебата у Уставном одбору, испоставило се да владин предлог Устава није имао пожељну већину. Резултат гласања је био 23:19 за владин нацрт (српски републиканци су такође гласали против), тако да је присуство 6 посланика Стјепана Радића (толико би пропорционално добио да су дошли) могло да утиче на одбацивање владиног предлога. Пошто посланици Стјепана Радића нису дошли, владин нацрт Устава је изгласан и прихваћен (В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 104–105). Односно, када се „делио дан од ноћи“ у погледу уређења југословенске државе, одлучујућа већина хрватских посланика предвођених Стјепаном Радићем одбила је да учествује, због чега се све њихове

Пројекат устава Републиканске странке састојао се од 187 чланова, и суштински је изражавао идеје изнете у страначком програму. Републикански нацрт је образложен мотивацијом која је представљена на почетку списка, према ком је изричито наглашено: „Ми налазимо, да се само у републиканском облику владавине може како ваља извршити народно јединство и да је у Републици једино могуће заштити права и слободе грађанске, постићи што већу социјалну једнакост, ослободити народ од излишног тугорства, које над њим врши управна власт, излечити мане парламентаризма, које су постале врло штетне и опасне по социјално благостање широких маса. Једино република може дати народу унутрашњи мир и спокојство, ојачати његове грађанске врлине, развити у њему хумана и морална осећања, ублажити велику класну борбу, коју монархија непрекидно појачава, и оспособити *нацију* да се одржи у великој међународној утакмици“.⁵⁰¹

Републикански нацрт предвиђао је широке слободе штампе, збора и договора. Приватна својина је проглашена неприкосновеном, али је остављена могућност да буде ограничена законом. Бирачко право требало је да имају сву грађани без разлике пола, са навршеном 21 годином. За народне посланике могли су да буду бирани мушкарци и жене са навршених 25 година. Изборне јединице није требало да обухватају мање од милион становника. Председника републике бирала је, по угледу на француски политички систем, Велика народна скупштина апсолутном већином од Уставом одређеног броја посланика. Било је предвиђено и звање потпредседника републике, с тим што он није могао да се кандидује за председника уколико су у време његовог мандата вршени избори.⁵⁰² Народно представништво могло је да буде распуштено само одлуком бирачког тела. Институција референдума, као дела законодавне иницијативе народа, такође је била предвиђена.⁵⁰³ Према нацрту Врховни суд је, по узору на политички систем

примедбе на успостављени облик владавине и друштвени поредак после Конституанте могу сматрати – депласираним.

⁵⁰¹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 71; В. Глигорјевић, „*Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)*“, 12–13; В. Петрановић, М. Зећевић, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, том I, Београд 1987, 111–112.

⁵⁰² Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 72.

⁵⁰³ Др Ш. Раостодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 276.

Сједињених Америчких Држава, имао право да одреди дан за изборе и сазове Скупштину за избор новог председника.⁵⁰⁴ Области унутар државе имале су се уредити на демократском начелу, док су њихово разграничење и делокруг рада остављени да се уреде законом. Нацрт је предвиђао установу народне војске, праћену малим бројем сталног кадра задуженог за њено обучавање.⁵⁰⁵

У складу са ставовима Републиканске странке, Јован Ђоновић је приликом начелног и потом претреса у појединостима владиног нацрта Устава у Уставном одбору, потом и приликом начелне дебате у Конституанти, говорио да су се против републиканског уређења државе могла изнети само два разлога. Први, да народ није био „довољно зрео“ да прихвати савршенију форму владавине, односно да му је потребан „тутор“, и други, да се држава није могла другачије очувати него само „са монархијом“. Оспоравајући оба разлога, он је указао да је највећа „бојазан од хегемоније племена“, а тиме и „затезања“ при организацији државе, долазила отуда што је југословенска земља била монархија и што је постојала намера да се монархија учврсти. Односно, монархија је била онај чинилац који је „гонио“ људе у федерализам и сепаратизам. Због тога је политичка мудрост налагала да се „уклони та сметња“ и створи уређење које није могло да распирује мржњу и „племенске страсти“, нити да „кочи процес амалгамисања, стапања народног у један националитет“.⁵⁰⁶ Ни федерализам ни интегрални централизам нису могли да помогну процесу националног уједињења, већ пут широких самоуправа „на бази не племенској, него географској и економској“.⁵⁰⁷

У погледу начела социјалне правде Јован Ђоновић је предлагао да се држава организује тако да у њој није могло да буде гонилаца и „оних који су гоњени, експлоатисаних, и оних који експлоатишу“. Уколико је остајало начело да друштвени слојеви буду незадовољни једни другима, омогућена „бездушна експлоатација слабих“, упозорио је да се онда борба „компонената друштвених“

---

⁵⁰⁴ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 72.

⁵⁰⁵ В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 18–19; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, том I, 111–112; Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 276.

⁵⁰⁶ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 273.

⁵⁰⁷ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 273–274.

није могла избећи, но је претила да се развије „до пароксизама“, чиме су могли да буду доведени у питање Устав и дело уједињења, односно сама држава.⁵⁰⁸ Републикански став био је да политичке демократије није могло бити без економске, односно да се само радом стицало право на стварање основе за богаћење. Држава је требала да ограничи моћ крупног капитала, унесе у устав принцип социјализације, омогући радницима извесну контролу у предузећима и загарантује право на штрајк. Поготово је требало спречити продор капитализма на село због спречавања „пауперизације и образовања великих поседа“, којима је могла да буде нарушена подношљива економска егзистенција већине становника југословенске државе. Уобличавајући гледиште Републиканске странке према социјално-економском делу владиног предлога Устава, Јован Ђоновић је закључио да су „власници“ направили „класну државу, и то такву, да фаворизира економски јачега“.⁵⁰⁹ Тражио је да се пропише специјални порез за ратне богаташе и лиферанте, те да се из средстава тако прикупљених отплате државни дугови.

Образлажући жељу и став Републиканске странке да се изгради једна, југословенска нација, Јован Ђоновић се заузео да држава добије име Југославија.⁵¹⁰ Према његовом мишљењу, народ је могао да се зове „народ Срба, Хрвата и Словенаца“, али је држава требало да носи једноставан назив. Крсто Пејовић, други републикански посланик такође из Црне Горе, имао је слична мишљења и ставове. Он је сматрао да су Срби, Хрвати и Словенци чинили једну нацију, којој није порицао постојање „извесних разлика“; међутим, оне нису биле толико велике да су морале бити нарочито истакнуте у називу државе. У том смислу је, бранећи ставове републиканаца о уређењу државе и њеном називу, указао на пример црногорског краља Николе, који је, да је „имао здраве националне свести“, могао себи сачувати „лепо место“ у историји. Односно, да је црногорски краљ „дао своме унуку регенту Александру наследство Црне Горе“,

---

⁵⁰⁸ Исто, 273.

⁵⁰⁹ Исто, 275.

⁵¹⁰ Име „Југославија“ за нову југословенску државу је шеф српских републиканаца Љуба Стојановић у августу 1918. године саопштио Јовану Цвијићу као најподесније у ондашњим историјским околностима у којима су се налазили Срби, Хрвати и Словенци. Југословени као нација још нису постојали, али је требало прогласити државу под именом Југославија, у циљу јачања заједничке државне, а потом и националне свести југословенских народа.

могао је да има „и дубоко признање и велику захвалност савременика, што је разумео потребе и тежње свога народа“.⁵¹¹ Алузија је била очигледна – краљ Никола требало је у одређеном тренутку историјског развоја Црне Горе да, због користи српског народа, мирно и без опирања преда суверенитет Карађорђевићима. Опет, због користи народа, регент Александар требало је да преда право одлучивања тим народима као највишим носиоцима суверенитета новоосноване државе. Циљ је био исти – корист народа, само је улог био већи – не само српски, него сви југословенски народи сада су били у питању.

Током заседања Конституанте по усвојеном владином нацрту, а у складу са републиканским предлогом Устава, Јован Ђоновић је углавном говорио о Народном Представништву, војсци и војним судовима, питању самоуправе и административне поделе земље, те о аграрном питању. Полазећи од чињенице да је око 80% југословенског становништва било ситан сопственик, сматрао је да није било места владином предлогу о оснивању Горњег дома – Сената, у будућем парламентарном систему државе. Специјално за југословенске прилике није било потребно да се кроз установу Сената ставља „конзервативна брана“, која је могла да успори убрзани развој и тежње народа ка демократији. Баш зато што је „перманентна болест“ југословенских народа било „нагињање ка политичком конзервативизму“, требало је установу Сената искључити из будућег парламентарног и политичког система државе. Саветовао је да се одбаци ова „преживела“ установа, која није постојала у политичкој традицији, нити је, према схватању Јована Ђоновића, била „потребна“.⁵¹² Поред републиканског посланика, и већина посланика других странака била је против ове установе, тако да она није ушла у Устав.

Одбацујући установу Сената као препреку демократском васпитању народа, Јован Ђоновић је тражио, „као и Републиканска странка“, да народ директно учествује у доношењу закона – референдумом. Закон који је краљ одбио да потпише требало је послати народу да референдумом одлучи. За српске републиканце циљ сваке „добре“ политике био је не само да се народом „добро и

---

⁵¹¹ „Говор г. Крста Пејовића народног посланика, у дискусији о I одељку Устава“, *Република*, 2. VI 1920, 1–2; Др Ш. Рагодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 275.

⁵¹² *Уставно питање. Говори Јована Ђоновића народног посланика у Уставном одбору*, II, Београд 1921, 8, 11.

хумано управља“, него и да се што више политички васпита и „развије правну свест“. У том смислу, референдум, кроз који се народ „учи да размишља о законима“, требало је да има „огромни васпитни значај“. ⁵¹³

Указујући на међународни положај југословенске државе, Јован Ђоновић је закључио да је било неопходно задржати стајаћу војску, о чијем је „облику“ и начину употребе остављао простора за дискусију касније. Међутим, да војска не би, као организована и дисциплинована сила, штетно утицала на грађанске слободе и постала брана „напретку народном“, предложио је да се подвргне „најтешњој“ контроли Народне Скупштине, те је инсистирао да министри војни буду бирани само из Скупштине. А да би се спречиле злоупотребе које је војска као организација мога да учини према „јединки“ (у својим редовима), захтевао је да се војни судови укину за све врсте кривица, осим оних дисциплинских. Изрицање правде предвидео је само за државне, грађанске судове. ⁵¹⁴ Искуство са црнорукцима у Краљевини Србији, те искуство Солунског процеса, солунског војног суда и започета жестока борба са белорукцима утицали су на српске републиканце да разраде своје погледе на унутрашњу организацију војске. ⁵¹⁵ У својим захтевима Јован Ђоновић је зато и тражио да се војска изузме из положаја посебне касте, те да за све друге кривице, а понајвише оне политичке, уколико би их починила, одговара пред грађанским судовима. Ишло се ка томе да се избегне могућност утицаја круне на формирање састава и начина функционисања војног суда, као што је то био случај приликом Солунског процеса.

Расправљајући о предлогу административне поделе земље изнете у нацрту Устава, Јован Ђоновић је на првом месту истакао да од структуре државног уређења није очекивао неки велики напредак у стишавању „племенских страсти“ и умирењу „духова“ у земљи. Питање федерализма и централизма није било „еминентно демократско“, већ више питање целисходности. У прилог овом

---

⁵¹³ Уставно питање. Говори Јована Ђоновића, II, 13–14.

⁵¹⁴ Исто, II, 17–19.

⁵¹⁵ Борба против „дворске камариле“ и утицајне Беле руке била је популарна за републиканце, али и врло опасна. Због писања у *Републици* о утицају Беле руке не само у војсци, него и у политици, републиканци су физички били нападнути неколико пута на улици. Најизразитији случај био је напад једног гардијског официра на Драгомира Иконића усред „бела“ дана. Организатор напада је био Петар Живковић, вођа непопуларне официрске организације и потоњи председник прве владе у време диктатуре краља Александра (Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 50–51).

тврђењу навео је да је постојало народа централистички уређених, демократских од оних који су имали федералистичко уређење. И обрнуто, било је народа са федералистичким уређењем, много напреднијих од оних са централистички уређеним. Као пример су му послужиле републике – Сједињене Америчке Државе, Мексико и Француска. Француска, централистички уређена, несумњиво је била демократскија од федералног Мексика. Као што форма владавине није била показатељ демократизма једног народа, тако није ни структура његовог унутрашњег уређења.⁵¹⁶

Јован Ђоновић је закључио да се демократизам једног народа огледао у његовим социјалним, економским и политичким институцијама. Због тога питање уређења није било питање демократизма, већ проблем из области практичне политике. Анализирајући случај изјаве Стјепана Радића дате Народном клубу, републикански посланик је закључио да хрватском народу политички централизам није био „толико одвратан“, као што се то говорило у Конституанти. Из свега наведеног Јован Ђоновић је сматрао да је у погледу административног уређења државе (које није мешао са политичким) питање политичког федерализма, аутономизма и централизма требало да буде одвојено од питања демократизма. Југословенска држава могла је да буде демократска уколико је доношење закона било доведено у што директнију везу с народом – а што је могло да се постигне гарантовањем пропорционалног изборног система и доношења листи „ако не за целу државу“, а оно „по областима“. Увођењем референдума и давањем парламенту извршне власти вршена је највећа могућа демократизација. Јован Ђоновић је на крају заокружио своје ставове ускликом: „Направимо републику“, а све у циљу прекидања политичких насиља и капиталистичког система, чијим функционисањем народ није био задовољан. Односно, Републиканска странка је била у том тренутку „за један парламенат, једно законодавно тело, једну владу за целу земљу“, с тим што су области имале да „приме већи део државних послова и да имају, већи делокруг рада“.⁵¹⁷

Као што је већ поменуто, републиканци су били против продора капитализма на село, пошто су сматрали да је овај процес могао да доведе до

---

⁵¹⁶ Уставно питање. Говори Јована Ђоновића, II, 23–25.

⁵¹⁷ Уставно питање. Говори Јована Ђоновића, II, 28.

„пауперизације“ села и да земљорадника стави у положај индустријског радника. Стога су тражили да се утврде принципи: да земља припада ономе ко је обрађује; да се ограничи максималан обим до којег се могао увећати земљишни посед; да се утврди минималан земљишни посед, који није могао бити задужен, а према томе ни продан. Из тога је произлазило да се сузбијао капитализам да на селу „граби и групише велике поседе“, да је максимизацијом обима поседа био „огарантован“ средњи посед, а прописом обавезног постојања минималног поседа осигуравао се минимум земље потребан за живот једне земљорадничке породице, и уједно штитио од могућег рђавог управљања од стране његовог старешине. Републиканци су јасно истакли да је земља апсолутна народна својина. Онима пак, којима је требало да буде одузет вишак земље, коју су поседовали на феудалној основи, није се смела дати никаква накнада. „За одузети вишак нека им буде накнада морална утеха, што су држави и друштву, народу, добро учинили“, закључио је Јован Ђонових своје излагање у Уставном одбору приликом дискусије у појединостима (начелна дебата је била закључена 16. фебруара).⁵¹⁸

У генералној дебати о Уставу учествовао је и Милован Лазаревић, републикански посланик за округ Београдски, из среза Колубарског. Он је 20. априла одржао говор у Конституанти, разложно доказујући која су све зла могла да погоде југословенску државу изгласавањем владиног нацрта Устава.⁵¹⁹ Систематизовао је оно што је Јован Ђонових рекао, те уједно приказао све околности које су довеле да владин нацрт Устава буде извесно усвојен. Првенствено се у име Републиканске странке и своје лично одрекао сваке одговорности пред народом за Устав, спреман да исту прими заједно са партијом за рад у Конституанти. На сва питања републиканаца владиним представницима зашто се предлагао рђав нацрт Устава, добијени су одговори од посланика владине већине: „Бољи и овакав него никакав“ и „Боље ишта него ништа“. Милован Лазаревић се питао да ли су посланици у Конституанти били слободни да по својој савести и убеђењу напишу добар Устав, или су били нечим спречени и „везани“ да то учине. Анализирајући уставну историју Србије кроз деветнаести век, републиканац је констатовао да су и радикали и демократе тврдили да је

---

⁵¹⁸ Исто, 30–34.

⁵¹⁹ „Г. Милован Лазаревић у Скупштини“, *Република*, 24. IV 1921, 2.

народ био „извор и утока власти“, па се питао ко је сметао да се донесе добар Устав, и с ким је требало издржати борбу за бољи будући живот народа.⁵²⁰

Милован Лазаревић је као главне препреке за писање доброг Устав означио две највеће странке, Радикалну и Демократску. Републиканац је сматрао да су оне „провеле“ кроз Устав два антидемократска начела – *начело права наслеђивања* и *начело неодговорности* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић). Уколико се тежило правој демократији, није се могло дозволити да јавне функције „прелазе са оца на сина“. Остављајући Уставом монархију као облик владавине, владини посланици су истицали монарха као највиши орган власти у држави. Међутим, или је требало да остане врховни господар земље народ, или монарх. Уколико се хтела права демократија, обоје нису могли бити господари у југословенској држави, образлагао је Милован Лазаревић простонародним говором став Републиканске странке, сажимајући претходна излагања Јована Ђоновића. Такође, није хтео да призна као демократско *начело неодговорности*, односно сматрао је недопустивим да неко, који у име неког другог врши одређену јавну функцију, никоме за то не одговара. Установом монархије политичари двеју највећих српских странака остављали су „пуну неодговорност за министре, и за све остале, и према томе“, закључио је Милован Лазаревић, успостављали режим „пуне неодговорности“.⁵²¹

На приговоре монархиста да је питање облика владавине било решено тиме што је народ на изборима поклатио поверење већином монархијским странкама, Милован Лазаревић је одговорио одрично. Монархију су у Конституанти прихватили „Муслимани за 300 милиона натоварених на државу и народ“. Поред Муслимана још већу корист монархији је учинио Стјепан Радић, који је одсуством са својих 50 посланика онемогућио опозицију да створи републикански блок. После одсуства Стјепана Радића и владиног „пазара са Муслиманима“ Милован Лазаревић уопште није сумњао у изгласавање монархијског облика владавине за југословенску државу.⁵²²

---

⁵²⁰ „Говор г. Милована Лазаревића, републиканског народног посланика у генералној дебати о нацрту устава“, *Република*, 1 V 1921, 1.

⁵²¹ Исто.

⁵²² Исто, 2.

Пошто је указао на проблеме око начина изгласавања и успостављања монархијског облика владавине, Милован Лазаревић је критички анализирао и приказао проблеме гушења политичких слобода и грађанских права, у првом реду слободе штампе. Тако је, између осталих, орган Републиканске странке у времену од 30 дана полиција забранила 17 пута. Суд је свих 17 забрана поништио, али то није утицало да се престане са прогоном републиканског листа – у забранама је онда заобилажен Суд примењивањем „Обзнане“, те се лист слао Министарству полиције, где намерно нису издавани реверси за имовину одузету од Републиканске странке.⁵²³

Резимирајући оно што је Јован Ђонович говорио о државној администрацији и управи, Милован Лазаревић је нагласио да је Републиканска странка била за државно јединство, али не и за „крут централизам“ који је влада намеравала да спроведе Уставом. Републиканска странка, говорио је посланик из Колубаре, сматрала је да се из једног центра, са једнообразним наредбама није могло управљати великом државом. Уместо тога, требало је централизовати оне гране државне управе које су стварно представљале јединство, а све остало издвојити због растерећења државне администрације и пренети на локалне самоуправне јединице. У оном тренутку републиканци нису били за федерализам, пошто су сматрали да није могао донети она добра која је народ очекивао. „Ми смо“, говорио је републикански посланик, „за компромис између централизма и федерализма, за децентрализацију“.⁵²⁴ На приговоре да Стјепан Радић „неће ни то“, те да су српски републиканци „насели“ што су ишли хрватском политичару „на ноге“, Милован Лазаревић се питао шта је било рђаво у покушају да се Радић и „његови другови“ убеди да је „општи интерес и браће Хрвата и браће Словенаца

---

⁵²³ „Говор г. Милована Лазаревића, републиканског народног посланика у генералној дебати о нацрту устава“, *Република*, 1 V 1921, 2. За своје тврдње да се у предлогу Устава ишло на укидање слободе штампе, републиканци су се позивали на анализу и закључке које је о овом питању урадио Слободан Јовановић. Према његовом тумачењу, чланови 13. и 138. предложеног Устава били су негативног карактера. Односно, чл. 13. није непосредним начином поштрио режим штампе, али је створио могућност за његово поштравање, док је чл. 138. садржао прописе који су не само поштравали режим штампе, него су доводили у питање саму њену слободу. Тако је према чл. 138. полицијска власт имала право да у извесним случајевима не само забрани продавање једног броја, него и излажење самог листа, а све без упита суда. На тај начин штампа је одговарала „пред полицијом“, дакле пред извршном влашћу, која у парламентарним државама није смела да има право пресуђивања („Г. Сл. Јовановић о штампи“, *Република*, 15 V 1921, 1–2).

⁵²⁴ „Говор г. Милована Лазаревића, републиканског народног посланика у генералној дебати о нацрту устава“, *Република*, 1 V 1921, 3.

и нас у Србији“ био да „он дође овде на место, које је народ одредио за решење“.⁵²⁵ Односно, српски републиканци су сматрали да им је била дужност да покушају да доведу у Конституанту хрватске републиканце, а доживљени неуспех нису тумачили својом кривицом. Кривица је долазила из више праваца, о којима Милован Лазаревић није хтео напамет да нагађа током говора.⁵²⁶

Републикански посланички клуб је у априлу у Конституанти уложио протест против „Обзнане“. Њега је пратило писање републиканског органа, који је поред протеста против владиног акта односно комуниста, протествовао да се једном од народа изабраном посланику одузме мандат, зато што је он одбио да положи наметнуту заклетву. Што је став српских републиканаца ишао у прилог Стојану Протићу, то их није нимало „женирало“, као ни чињеница што је Стојан Протић од тога направио питање свог остатка у Радикалној странци. Напротив, утолико је била већа срамота за радикале и све демократе. Републиканци су истакли да су први јавно делом и речју повели „најенергичнију кампању“ против „Обзнане“, и примили на себе не само ударце „есхаезијске жандармерије“, него и „потурања“ о њиховом наводном пакту са комунистима. „Обзнану“ су означили као „највећу срамоту“ коју је слободна земља доживела, још већу зато што је дошла „од једног вајног демократског министра“, те што се у целој Демократској странци није нашао ниједан човек, да бар слично Стојану Протићу, устане против „безумног пљевања“ на све што је било демократско у југословенској држави.⁵²⁷ Алудирајући на све већу раздробљеност и непринципијелност највећих политичких странака у југословенској држави (у првом реду српских), помало злобно су приметили да су се тих дана око „оставке Стојанове“ демократи и радикали завадили горе но „поп Вујица и учитељ Грујица око мртве јеине“.⁵²⁸ Међутим, када је говорио „Лазница Марковић, ово радикално черек човека“, демократи су се „убили пљескајући – Тодор Божовић наречени републиканац, и

---

⁵²⁵ Исто.

⁵²⁶ Образлажући позиве и одласке српских републиканаца Стјепану Радићу, Јаша Продановић је истакао да се они нису „бацили у наручје“ вођи хрватских републиканаца. Напротив, била је то „патриотска и морална акција“ да се покуша довести у Конституанту Стјепан Радић на „заједнички патриотски рад“. У разговорима са Стјепаном Радићем српски републиканци нису били напустили ниједно своје начело, нити партијску независност, а нису се одрекли ни свог партијског имена, нити одбацили свој партијски орган (Јаша М. Продановић, „Још мало одговора“, *Република*, 24. IV 1921, 2).

⁵²⁷ „Ка земљи изненађења“, *Република*, 24. IV 1921, 2.

⁵²⁸ Алузија на једну од приповедака Милована Глишића.

Др Чубриловић, бивши социјалист“ ударили су дланом о длан „као цигани у таламбасе“. Гледајући ову „идеалну“ слогу „државотворних странака“, републиканци су се сетили стихова народне песме:

„Игра була и калуђер коло шарено,

Попадија и кадија још шареније“.⁵²⁹

Пошто је осигурала превагу у Уставном одбору, уступци које је потом влада чинила опозицији у начелној дебати од 14. априла до 12. маја били су више формални, а много мање суштински. Одредбе о врховној власти (краља), односу монарха према законодавном телу и одредбе о централистичком државном уређењу остале су потпуно неизмењене. Ипак, у пленуму је владин пројекат Устава тешко прошао – за њега се изјаснило 33 посланика, док је против био 31.⁵³⁰ Између осталих, говорио је и Милован Лазаревић, истичући штетност мешања „Дворске камариле“, посебно Беле руке, у политику не само владе, него и Двора. Други републикански посланик Крсто Пејовић је приликом дебате протествовао против односа председништва Конституанте према опозиционим посланицима, те истакао да је оно врло мало учинило у омогућавању слободу говора опозиционарима.⁵³¹ Републикански посланици су тада запретили напуштањем седнице уколико владина већина није хтела толерантније да се понаша према опозицији, и уколико председништво Конституанте „не осигура слободу говора опозиционим посланицима“. Влада је морала да ублажи однос према преосталој опозицији, будући да је напуштањем Конституанте од стране комуниста и још неких опозиционих група била у опасности да остане без кворума потребног за рад.⁵³²

Иако је успела да Устав буде изгласан у начелу у мају, влада се нашла у неприлици приликом главног гласања 28. јуна 1921. године. Успела је да новчаном накнадом за одузету земљу обезбеди подршку Југословенске муслиманске организације, али не и Џемијета, који се до последњег тренутка

---

⁵²⁹ „Узгреднице. Свађали се, мирили се“, *Република*, 24. IV 1921, 2.

⁵³⁰ В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 107.

⁵³¹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 73–74.

⁵³² В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 107.

колебао. На Савез земљорадника такође није могла са сигурношћу да рачуна, већ само на онај део словеначких кметијаца који се под вођством Богумила Вошњака већ био издвојио из странке Михаила Аврамовића.⁵³³ У последњем моменту посланици Џемијета су одлучили да гласају за Устав. У дану за гласање од укупно 419 посланика 223 је гласало за Устав, а 35 против; 158 посланика није било присутно. За Устав су гласали Демократска и Радикална странка, Југословенска муслиманска организација, Џемијет и словеначки кметијци. Против су гласали социјалдемократи, земљорадници и републиканци. Социјалдемократи и републиканци су потом изјавили да гласање против Устава није значило супротстављање „народном и државном јединству“, које су иначе били спремни да „бране и чувају“.⁵³⁴ Међутим, српски републиканци су засебно нагласили да је Устав „Пашићеве владе“ био „неморалан“ будући да је његово усвајање било омогућено куповином гласова, „једним од најнеморалнијих чинова у историји парламентаризма“. Истакли су да се Уставом мајоризација Хрвата и Словенаца „динички потура као нешто природно“, те уколико се хтела истински јака држава, требало ју је прво „начинити слободном“.⁵³⁵

Сутрадан по усвајању на Устав је заклетву положио регент Александар. Приликом повратка са седнице на њега је извршио неуспео атентат Спасоје Стејић, омладинац комуниста. Иако је од Скупштине, која је из Конституанте претворена 2. јула у обичну Законодавну, тражено да преда истражним органима и три комунистичка посланика због сумње да су учествовали у организацији атентата, народни посланици су одбили изручење. Претварање Конституанте у Законодавну Скупштину скупштинска опозиција (социјалдемократи и републиканци) је оспоравала, истичући суверена права Скупштине испред свих других – само је Конституанта могла да одлучи хоће ли се претворити у законодавно тело или неће. Успели атентат 21. јула у Делницама комунисте Алије Алијагића на Милорада Драшковића, министра унутрашњих дела, пружио је

---

⁵³³ О напетости и неизвесној ситуацији уочи изгласавања Устава и улози Савеза земљорадника видети: В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 109–110.

⁵³⁴ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 75; В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 109–113.

⁵³⁵ *Република*, 30. VI 1921, 1. Цитирано према: Z. Martinov, n. d., 25.

владајућим странкама добар разлог да донесу Закон о заштити државе.⁵³⁶ Сужавање политичких слобода и права грађана само се продубљивало. Српски републиканци, једни од најгласнијих критичара режима, нису могли да очекују ништа добро.

Атентати на регента Александра и Милорада Драшковића и приморали су владу, али јој и послужили као добар повод, да хитно поднесе Скупштини 26. јула предлог Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Комунистичка партија је истовремено приказана као „терористичка и анархистичка организација“, а за комунистичке посланике Светозар Прибићевић, министар у влади, тврдио је да су намеравали да омогуће атентатору да уђе у Скупштину, с циљем да „баци бомбу и изврши покољ“.⁵³⁷ На седници Законодавног одбора Триша Кацлеровић, комунистички посланик, устврдио је, међутим, да су атентати и сам Закон о заштити државе били последица режима „Обзнане“. Поред њега, и већина опозиционих посланика говорила је против Закона: социјалдемократе, земљорадници и српски републиканци. Ипак, Закон о заштити државе изгласан је на седници Скупштине 1. августа, са подршком од 190 гласова према 54.⁵³⁸ Законом је било забрањено штампање списа којима се угрожавао јавни мир и поредак у држави, као и удруживање у том циљу. Одредбе „Обзнане“ и Закона су највише погађале Комунистичку партију и њене припаднике (било им је забрањено вршење јавних функција), али и целу опозицију, посебно ону републикански оријентисану. И иначе често забрањивана, *Република* је после доношења овог Закона пола године, „из дана у дан“, била забрањивана.⁵³⁹ Тек од јануара 1922. године било јој је опет дозвољено да редовно излази, иако су је и тада полицијске власти немилице забрањивале. Ипак, суд је углавном поништавао полицијске забране.

---

⁵³⁶ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 76; В. Глигоријевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 114–116; Драги Маликовић, Александар Растовић, Урош Шуваковић, *Парламентарне странке у Краљевини СХС-Југославији*, књ. I, Косовска Митровица – Београд 2007, 55.

⁵³⁷ В. Глигоријевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 116; Д. Маликовић, А. Растовић, У. Шуваковић, *н. д.*, 54–55.

⁵³⁸ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 76–77.

⁵³⁹ *Исто*, 77.

Решена да се до краја обрачуна са комунистима, влада је преко Имуниетног одбора тражила изручење комунистичких посланика суду због спровођења кривичне истраге. На основу члана 18. Закона о заштити државе, Скупштина је 4. августа поништила све мандате комунистичких посланика.⁵⁴⁰ Сви посланици опозиције су осудили поменути владин поступак, између осталих и посланици Републиканске странке. Позивајући се на чланове 69. и 88. Видовданског устава, као највишег правног акта у држави, Јован Ђоновић је доказивао да се не могу одузимати мандати, које је народ некоме поверио.⁵⁴¹

Закон о заштити државе знатно је отежао партијско деловање српских републиканаца на терену, али их није могао потиснути из јавности и политичког живота југословенске краљевине. Љуба Стојановић је у другој половини 1921. године у *Српском књижевном гласнику* поредио републикански са монархијским обликом државног уређења. Аргументовано је доказивао да је први био бољи за југословенску државну заједницу од другог.⁵⁴² У суштини, изнео је идеје које је Републиканска странка пропагирала у свом програму, као и своје мисли из брошуре о републиканизму објављене још 1920. године. Јаша Продановић такође је написао чланак у *Републици* поводом кризе владе у октобру, што је био један од ретких бројева републиканског органа који је после Закона о заштити државе био пуштен у продају.⁵⁴³ Међутим, писање Драгомира Иконића у *Републици* током јесени 1921. године поводом афере око удружења *Konzorcium Omnium Serbe* највише је узбуркало јавност у Београду и Србији, с обзиром на то да је српски републиканац био и физички нападнут од стране белорукаца због тога што је својим писањем разоткрио аферу не малих размера у коју су били умешани.⁵⁴⁴

Konzorcium Omnium Serbe била је француско-српска група пословних људи предвођена маркизом Де Милом, чији је први српски сарадник био Радомир Рада Пашић, син председника владе Николе Пашића. Удружење је требало да добије концесије за подизање три велике фабрике за производњу оружја,

⁵⁴⁰ В. Глигорјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 116–117.

⁵⁴¹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 78.

⁵⁴² Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, *Српски књижевни гласник*, књ. III, бр. 8, 16. VIII 1921, 621–624.

⁵⁴³ Јаша М. Продановић, „Криза“, *Република*, 6. X 1921, 1.

⁵⁴⁴ <http://www.republika.co.rs/398-401/19.html> погледао 18. IV 2016.

муниције и пољопривредне механизације. Konzorcium Omnium Serbe је тражило да држава откупи више од половине акција (у суми око 14 милиона франака), али да се новац исплати конзорцијуму у врло кратком року у динарима, што је практично обезбеђивало групи почетни капитал, који очигледно није поседовала. Држава се, пак, обавезивала да Omnium Serbe бесплатно уступи земљиште за изградњу комплекса фабрика, да фабрике о државном трошку повеже са магистралном железничком пругом, да обезбеди бесплатну експлоатацију неопходних природних ресурса (руда, шума, воде), да обезбеди компанији бесцарински увоз грађевинског материјала из Француске потребног за изградњу фабрика као и попуст од 50% на железници за превоз поменутог материјала.⁵⁴⁵

Јасно је било да је држава преузимала много веће обавезе и финансијско оптерећење од поменуте групе, поготово што је у уговору постојала клаузула која је додатно и директно наносила штету виталним државним интересима одбране. Према предложеној одредби уговора држава није могла да услови Omnium Serbe да јој испоручује оружје које јој је потребно, већ само оно које је компанија имала у свом производном програму. Проблем се огледао у чињеници да су оружје и оруђе (на пр. топови и митраљеци) могли да буду прерађени половни арсенал који је француска армија избацила из употребе услед технолошке застарелости или техничких неисправности, на шта су указивали неки југословенски војни стручњаци. Драгомир Иконић је први у *Републици* известио јавност о настојањима Раде Пашића и министра војног Милоша Зечевића да се по сваку цену прихвате без јавног конкурса, иако очигледно неповољни, услови и понуда француско-српске финансијске групе. Пошто су потом и други листови разоткрили све појединости афере око удружења Omnium Serbe, влада је била приморана да повуче своју првобитну сагласност за давање концесије, што је *Република* с правом прогласила својим успехом.⁵⁴⁶

Драгомир Иконић је због писања у *Републици* о аферама у врховима режима, сносио последице. Неколико дана после одржавања првог конгреса Републиканске странке на њега су физички насрнули (9. децембра 1921. године) официри припадници Беле руке и тешко га озледили на улици. Републиканска

⁵⁴⁵ <http://www.republika.co.rs/398-401/19.html> погледао 18. IV 2016.

⁵⁴⁶ <http://www.republika.co.rs/398-401/19.html> погледао 18. IV 2016.

странка је осудила напад, али није била усамљена у осуди – придружили су јој се листови не само из Београда, него и из унутрашњости Србије. Између осталих, пожаревачки лист *Демократа* је поводом новинарског и политичког рада Драгомира Иконића истакао у броју од 24. децембра да је српски републиканац као политички идеалист, с амбицијом да послужи истини и социјалној правди, с правом „ударао на болна места у јавности и, не дајући да се чаша корупције пресипа и прелива, чинио услуге здравом току“ друштвеног живота. „Извесна господа“, писао је *Демократа*, „послужили су се најамницима да у мраку, подмуклим, физичким нападом на г. Иконића, прибаве сатисфакцију својим госама“.⁵⁴⁷ Лист пожаревачких демократа оценио је физички метод разрачунавања као бруталан напад на слободу речи, „одвратно“ гушење јавне критике и „большевизам у смислу у ком га је наш свет замишљао“, те позвао да се прекину „средњевековне мере“ које су срамотиле државу пред Европом.⁵⁴⁸

У складу са одредбама статута српски републиканци су 27. новембра 1921. године одржали први партијски конгрес, на којем је дотадашњи званични назив „Републиканска Демократска Странка“ промењен у „Југословенска републиканска странка“.⁵⁴⁹ На конгресу је коначно уобличен страначки програм и

---

⁵⁴⁷ „Одјек 9. децембра“, *Република*, 1. I 1922, 2.

⁵⁴⁸ Исто.

⁵⁴⁹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 78; Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 250. У литератури постоји мања забуна поводом првог конгреса Републиканске странке. Ђорђе Ђурић наводи да је први конгрес одржан на Светог Саву 1921. године. Никола Станаревић је забележио да је први конгрес био у децембру 1921. године, али не наводи тачан датум. Шербо Растодер га исправно датира 27. новембра 1921. године, али не цитира извор одакле је податак преузео. Међутим, орган Републиканске странке првог дана нове 1922. године датира на насловној страни конгрес странке управо 27. новембра 1921. године: „Из говора Др Михаила Илића држаног на нашем конгресу 27. новембра ов. године“, *Република*, 1. I 1922, 1, с тим што погрешно ставља „ов.[е]“, вероватно стога што је број био припреман дан пре нове 1922. године, односно последњих дана децембра 1921. године. Ову грешку редакција *Републике* је исправила у наредном броју, када је уместо „ов.“ у истом чланку, само његовом другом делу, ставила одредницу „пр.[ошле]“, односно 1921. године. Најзад, све недоумице укида брошура о економско-социјалном програму Републиканске партије, која узима 27. новембар 1921. године за датум одржавања првог конгреса странке (Др Михаило Илић, *Економско-социјални програм Југословенске републиканске странке. Говор држан на првом конгресу Ј.Р.С. 27. новембра 1921. године у Београду*, Београд 1922). С обзиром на то да и друга литература као датум одржавања узима управо 27. новембар 1921. године, тврдња Ђорђа Ђурића се показује као нетачна, посебно што никакав конгрес Републиканске странке није одржан 27. јануара 1921, већ истог датума, али 1920. године. Међутим, странка тада још није била сасвим организована, већ тек крајем 1921. године, као што су српски републиканци у сећањима углавном тврдили, и као што су и потоњи историчари усвојили у својим радовима. Односно, први конгрес странке српских републиканаца одржан је 20. јануара 1920. године, када је она крштена као *Југословенска Републиканска Демократска Странка*. Након више од годину дана постојања и деловања српски републиканци су, стекавши у међувремену идејно и практично искуство и

завршена формална организација странке (почетком 1921. године четврта група српских републиканаца интелектуалаца окупљених око листа *Прогрес* пришла је Републиканској странци).⁵⁵⁰ Републиканска странка је на конгресу заокружила и употпунила економско-социјални програм, који је израдио и образлагао Михаило Илић.⁵⁵¹ Левичарске идеје унете су у програм највише под утицајем Јована Жујовића, који их је, преносећи их у основном од Светозара Марковића, временом додатно развио и надоградио искуством из сопственог друштвено-политичког деловања. Поред идеја Јована Жујовића, у програм су унете и идеје прогресиста, републиканаца интелектуалаца блиских комунистима.⁵⁵²

Одбацујући у излагању о економско-социјалном програму Републиканске странке ставове Савеза земљорадника о строгом одвајању политике од економије, према којима су питања економије била битнија од политичких питања, и неспојива, Михаило Илић је устврдио да су економија и политика представљале „пространо“ поље за социјалну акцију, на ком су углавном владали исти основни принципи. Савез земљорадника је као језгро свог економско-социјалног програма имао, попут Републиканске странке, идеју задругарства. И док су републиканци идеју задругарства преносили и на политичко поље, Савез земљорадника примењивао ју је само на економском. Задругарски по принципу, Савез земљорадника усвојио је институцију монархије за коју, према мишљењу Михаила Илића, није било никога ко је могао тврдити да је својом организацијом представљала задругу.⁵⁵³

Односно, задруге није могло бити тамо где се све заснивало на „насиљу или корупцији“ и потчињавало личним интересима, и где је недостајало осећања социјалне солидарности и „искреног рада на општем добру“. Монархија, владавина једног, у најбољем случају је могла да представља организацију поделе

окупивши још неке републиканске групе у Београду, одлучили да на конгресу странке 27. новембра 1921. године назив партије промене у *Југословенска Републиканска Странка*. У том смислу 27. новембар 1921. године и јесте био први конгрес, али *Југословенске Републиканске Странке*, која ће под тим именом постојати све до свог самоукидања 1952. године. Међутим, први конгрес странке српских републиканаца, носилаца републиканског покрета у Срба, био је управо онај одржан на Светог Саву 27. јануара 1920. године.

⁵⁵⁰ В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 9.

⁵⁵¹ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 253.

⁵⁵² Ђ. Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, 208.

⁵⁵³ Др М. Илић, *Економско-социјални програм Југословенске републиканске странке*, 5.

власти између народа и краља, поделе измишљене да би се уклониле тежње народа ка ономе на шта је имао право: да сам собом управља. Монархија ни у ком случају није била задруга, кооперација која је представљала учешће једнаких у руковођењу општим пословима, оствариву само у демократској и социјалној републици. Сваки „искрено убеђени кооператор“ морао је бити републиканац, пошто није било две истине, једне за економију, друге за политику, а још мање две правде – једне која је могла да прогони економску експлоатацију, а да је истовремено допуштала политичку. Због тога је Републиканска странка, нагласио је Михаило Илић, прихватила не само начела политичке демократије, него и економске – раздвајање их је могло само учинити немоћним, било да се оно вршило у корист прве или у корист друге демократије. Демократија за српске републиканце није била само форма владе него нов, нарочит систем целокупне друштвене организације. Односно, за Републиканску странку није била само „варљива етикета“ иза које су се крили наследна краљева власт, режим неодговорности за „одговорне и неодговорне чиниоце, бестидна владавина банкокрације“, срамно богаћење мањине на рачун већине, „кобно“ ширење корупције у свим друштвеним слојевима и сва остала политичка, економска и социјална „зла“, која су се на очиглед целог народа дешавала.⁵⁵⁴

Настао као последица економског режима оформљеног и устаљеног од краја XVIII века, капитал је био чинилац који је управљао производњом, узимајући највеће делове производа рада. Рад је тако био сведен на улогу најамника. Михаило Илић је тврдио да су конзервативци, подржаваоци поменуте поделе у економским односима људи, капиталистички систем сматрали као израз „највише људске мудрости“, док су републиканци, присталице политичке слободе, коју су ценили и намеравали да употребе само као средство за „освојење социјалне правде“, најамништву ускраћивали било какву мудрост, тражећи његово потпуно укидање.⁵⁵⁵

Републиканска странка као противник странака „десно од ње“ у погледу економско-политичких односа у југословенској држави и друштву, није делила мишљења и погледе ни разних социјалистичких и комунистичких школа „лево од

---

⁵⁵⁴ Исто, 6–7.

⁵⁵⁵ Др М. Илић, *Економско-социјални програм Југословенске републиканске странке*, 7.

ње“, које су судбину најамништва везивале са судбином друге социјалне установе, приватне својине; односно, укидање најамништва требало је да прати и укидање приватне својине. Михаило Илић је истакао да су српски републиканци, као представници солидаристичке и кооперативне школе, сматрали најамништво и приватну својину раздвојивим, с обзиром на то да прво није било „рођено“ с другим, те тако нису морали ни да „умру“ заједно. Питали су се и да ли би укидање најамништва за поједине друштвене слојеве имало у ствари за последицу проширење истог на све чланове друштва. У том случају били су замењени најамници једне личности најамницима једне безличне бирократије, само у много већем броју. Стога српски републиканци нису прихватили укидање приватне својине као догму, баш зато што за њих колективна својина није била догма. Напротив, требало је да оба облика друштвеног развоја постоје један поред другог и развијају се, узајамно се допуњајући.⁵⁵⁶

Као присталице „економског федерализма“ српски републиканци су зазирали од државног централизма и бирократизма у економији, иако нису искључивали државну интервенцију тамо где су сматрали да је била нужна. Диктатуру пак, на било којем пољу (па и економском), су искључивали, не напуштајући „чврсто тле демократије“ на ком су стајали, убеђени у њену моћ и снагу да однесе победу над друштвено-политичким системима против којих су били. Економски преображај требало је, као и политички, припремити дугим и системским радом, а основу за промену економско-социјалних односа у друштву видели су у установи кооперативних удружења за учешће у добити, према којима је радник имао могућности да одстрани „патрона“ тако што би постао његов „ортак“ кроз „радничко акционарство“. Суму која је требало да припадне радницима на име учешћа у добити није требало исплаћивати у готовом новцу, већ употребити за откуп акција предузећа које су резервисане за раднике. Радник је у ствари постајао акционар у предузећу у ком је радио, с правом да њиме

---

⁵⁵⁶ Исто, 8.

управља.⁵⁵⁷ У ствари, произвођач је престајао да буде најамник, пошто није било више никог ко би му узимао део зараде.⁵⁵⁸

Радећи на економско-социјалном програму Републиканске странке, Михаило Илић је уочио да је радничка класа била највише наклоњена синдикату у борби за ослобођење од зависности према капиталистима. Радници су ишли и даље у питању моћи синдиката, хтели су да помоћу њега завладају целом производњом и тако створе нов облик организације рада. Републиканац није спорио поменути метод борбе, али му је природније изгледало да потрошачи „завладају производњом“. Сагласно потребама и жељама потрошача требало је да производња буде и организована, што се могло остварити само уколико су потрошачи могли да руководе целом економском организацијом. На тај начин никоме није могла да буде учињена неправда, пошто су потрошачи били сви, нити би се ико жалио, осим оних који су могли да буду лишени привилегија.⁵⁵⁹ Из свега наведеног долазило се на питање кооперације – задругарства, у које су српски републиканци посебно веровали као модел за миран преображај постојећег друштвеног поретка и уклањање све изразитијих социјалних разлика.

Михаило Илић је истакао да је установа кооперације била отворена по свом уређењу за све, без обзира на њихов социјални положај, религију или политичка уверења. Кооперација је морала да сачува независност, нагласио је републиканац, пошто је то захтевала сама природа задруге као „социалне“ институције, која је требало да послужи не само као средство за остварење практичних и непосредних резултата, него и да доведе до једне више друштвене и економске организације. Републиканци су у кооперацији видели тако два елемента: позитивни и идеални, с обзиром на то да је кооперација у себи садржала не само програм непосредне и сталне акције, него и један висок идеал – преображај „неправичног буржоаског друштва“, у којем је владао „рат свију против свих“.⁵⁶⁰

Срж проблема у економским односима, говорио је Михаило Илић, налазио се у чињеници да потрошач плаћа скупо, а произвођач продаје јевтино. Питајући

---

⁵⁵⁷ Др М. Илић, *Економско-социјални програм Југословенске републиканске странке*, 9–11.

⁵⁵⁸ В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 23.

⁵⁵⁹ Др М. Илић, *Економско-социјални програм Југословенске републиканске странке*, 11.

⁵⁶⁰ Др М. Илић, *Економско-социјални програм Југословенске републиканске странке*, 12.

се где остаје разлика, одмах је и одговорио да, пролазећи од произвођача до потрошача кроз руке многобројних посредника, остане у власништву потоњих. И с обзиром на такво стање у привредним односима, економски режим није био ни режим произвођача, још мање потрошача, већ поредак посредника који су живели и богатали се на рачун и произвођача и потрошача. Према мишљењу Михаила Илића, кооперација је из основе мењала стање ствари тиме што је као потрошачка задруга доводила у непосредну везу потрошача и произвођача. Кооперација је полазила од основног начела да је производња морала бити потчињена потрошњи из простог разлога што је прва била средство, а друга циљ у економским односима људи – „Производи се да би се потрошило, а не обрнуто“. Да би се то постигло, било је пожељно да економском организацијом управљају потрошачи, због чега се кооперација није задовољавала да доведе у непосредан додир произвођача и потрошача, него је тежила да од друштва потрошача, којег је у међувремену начинила трговцем, створи „фабриканта“ илити произвођача. Циљ кооперативне реорганизације је био не више стицање профита, него „задовољење потреба“, у првом реду што потпуније задовољење социјалних потреба. Капитал је у кооперативном систему постајао најамник и добијао одређене награде за услуге учињене производњи, али чињеницом да више није управљао истом, није могао никога ни да „експлоатише“. Кооперација је у ствари режим, нагласио је Михаило Илић, у којем паразити „не могу да опстану“.⁵⁶¹

Издајући економско-социјални програм странке Михаило Илић се потом осврнуо на чињеницу да је земљорадња, као најпретежнији облик привреде у југословенској држави, била запостављена од стране монархијских власти и уједно бездушно опорезивана. Власти нису ништа предузимале да организују земљорадничке школе и омогуће повољне кредите, док су истовремено одржавале и подстицале, на терету земљорадника, милитаризам, жандармерију, крупни капитал и банкарство. Стоку која је била добијена као ратна одштета од Немачке и Аустрије, ондашњи режим је, тврдио је Михаило Илић испред Републиканске странке, дао једној „групи шпекуланата“, која је несметано „пљачкала“ народ.⁵⁶²

---

⁵⁶¹ Исто, 13–15.

⁵⁶² Ради се о афери око поделе добијене стоке из репарација, о чему је Република опширно писала, и као главног умешаног у цео подухват означила Раду Пашића, сина Николе Пашића, већ чувеног по многобројним малверзацијама са државном имовином. У погледу афере око увоза и поделе

Стога није више било питање економије или политике, већ питање морала, без чијег се решења није могло урадити ништа ни у економији ни у политици. Без победе морала и даље је било могуће да се стиче новац помоћу политике и да се води политика помоћу новца. Морал, међутим, није могао да победи у неморалном режиму неодговорности, какав је, према мишљењу Републиканске странке, била монархија.⁵⁶³ Као логична последица изнетог, Михаило Илић је закључио да је и за земљораднике ситне сопственике, као највећу привредну групу у југословенској држави и њен „темел“, стварање земљорадничких задруга било најбоље решење за опстанак у друштвеној и државној организацији.⁵⁶⁴

На крају говора Михаило Илић је као став Републиканске странке изнео и потребу да се државна интервенција не ограничи само на мешање у економска питања, него да сама предузме и организује рад где су то „важни социални интереси“ захтевали – у случају фактичког монопола у корист појединца, јавне службе или „капиталистичке експлоатације рада“. „Капиталистичку експлоатацију“ је требало уништити, „известан посао“ претворити у јавну службу оног тренутка када се њиме задовољавала нека „важна и трајна потреба народа“, а фактички монопол, кад је већ морао да постоји по сили околности, организовати да функционише у корист целине, а не у корист појединца. Као круну целе економске реформе требало је национализовати сва природна богатства, банке и осигуравајућа друштва, пошто капитал нигде није био већи „паразит“ него у осигуравајућим компанијама где је био сасвим некористан самој операцији осигурања, и нигде није био „опаснији“ него сконцентрисан у крупним банкама,

---

говедата из Немачке у *Републици* је писано да је погрешила што се „окомила“ само на Раду Пашића због „оних 17000 говеди“. За „опасну пљачку“ државе много мање је био крив „г. Рада Пашић него г. Пуцел (Иван – прим. А. Лукић), пошто први није био државни чиновник, те није био дужан ни да чува државну имовину. Међутим, услов да прави „гешефте“ у пословима са државом био је да му се нађу „јатаци“, а као главног јатака *Република* је означила Пуцелја, првака Кметијске странке, без које није могло да буде „ни владе г. Пашића (Николе – прим. А. Лукић)“. Није зависио Пуцел од Николе Пашића, већ обратно, због чега је радикалски шеф морао да „мити и чува г. Пуцелја, као што чува и мити Муслимане“. Првак Кметијске странке није дозволио, из просте жеље да сачува наклоност министра председника, да „Рада Пашић и Ком. зараде за часак, без икаквог труда, око 136 милиона“. Завршавајући напис о афери, у *Републици* је истакнуто: „**Ви Србијанци сте окренули сву своју срибу само на ваше локалне политичаре-афераше, а заборавили сте г. Ивицу Ковачевића и његово Штајнбасово предузеће, г. Мехмеда Спаху и његово Јајце, и г. Пуцелја и његово законетно пријатељство с г. Радом Пашићем. Ви вичете само на вукове, а оно и лисице месо вуку, често више но и сами вукови** (истакао А. Лукић)“ (*Србин из Хрватске*, „Г. Пуцел и г. Рада Пашић“, *Република*, 30. III 1922, 2).

⁵⁶³ Др М. Илић, *Економско-социјални програм Југословенске републиканске странке*, 16–17.

⁵⁶⁴ *Исто*, 18.

које су могле да теже да уместо парламента, постану центри савременог политичког живота.⁵⁶⁵

Цео републикански економско-социјални програм, нагласио је Михаило Илић, имао је „темељ и извор“ у идеји солидарности, идеји „самог живота“. Тако постављен, програм је Републиканску партију издизао изнад појединца и изнад класе, пошто је из искуства историјског развоја света видела да и земљорадник и физички радник у фабрици и „умни“ радник нису могли опстати један без другог. „Не, дакле, ни егоизам појединаца, ни егоизам класа, већ општи интерес, не искључивост, већ солидарност“ прокламовала је Републиканска странка Љубе Стојановића. У том духу је захтевала ограничење приватне својине и аграрну реформу по принципу да је земља требало да припадне онима који су је обрађивали. Изједначавање имовинских разлика странка је хтела да изведе и путем прогресивног и пореза на наслеђе – да стопа опорезивања расте са величином наслеђене имовине и степеном сродства. У ствари, на место експлоатације, требало је да дође кооперација, уместо егоизма солидаризам, уместо најамништва задругарство у свим облицима. „Место привилегија за једне“ имала је да завлада „правда за све у Републици демократској и социалној“, где је човек требало да нађе моралне, политичке и економске услове за развитак у миру и слободи. „Ал‘ да правда настане, неправде треба да нестане; да слобода никне, ропство треба да буде покопано; да нам се Република роди“, закључио је излагање Михаило Илић, „монархија мора да умре“.⁵⁶⁶ Само се тако вршила „служба Отаџбини и кроз Отаџбину целом човечанству“.⁵⁶⁷ Начело удруживања/кооперације било је основна идеја економско-социјалног програма Републиканске странке. Путем солидарности у кооперацији тежило се да се избегне класна борба, прокламована од стране бољшевика.⁵⁶⁸ Солидарност је налагала да се поједини класни интереси подреде општим, те тако створи могућност да се превазиђе рат између рада и капитала.⁵⁶⁹

---

⁵⁶⁵ Др М. Илић, *Економско-социјални програм Југословенске републиканске странке*, 23–24.

⁵⁶⁶ *Исто*, 26.

⁵⁶⁷ *Исто*.

⁵⁶⁸ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 253.

⁵⁶⁹ В. Gligorijević, „*Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)*“, 23.

После конгреса странке српски републиканци суочили су се са проблемом физичког насртаја припадника Беле руке на Драгомира Иконића због писања *Републике* о афери удружења *Ominium Serbe*. Напад на уредника *Републике* осудила је већина листова у земљи. Угрожени и физички, српски републиканци нису престали да критички сагледавају догађаје у политичком животу југословенске краљевине. Иако су углавном негативно критиковали дешавања и појаве политичког живота, умели су и да похвале установе које су у све тежим политичким околностима исправно обављале свој посао, остајући верне правилима струке и службе коју су представљале. Првенствено је *Република* позитивно оценила деловање југословенских краљевских судова, позивајући се, ради поређења, на пример Велике Британије, у којој је, иако је држава била монархија, судство ваљано функционисало. У начелу, извршна и законодавна власт неретко су долазиле у положај, у југословенској и другим државама, да од судске власти једнострано траже услугу у циљу одржања на власти владајућег режима. То је био моменат, наглашавали су републиканци, када је судска власт требала да се „сети“ своје независности, прожета „особеношћу“ свог положаја. Посебно што политика не воли независне људе и што се „политичким судијама“ могло да постигне више него са „бајонетима“ у тежњи владајућег режима да остане на управи земљом. Српски републиканци су приметили да је од уједињења 1918. године унутарполитички живот младе југословенске државе био у знаку „једне опште и акутне“ кризе, али да је и установа судова „уопште ваљано функционисала“, поготово да је првостепени суд за град Београд радио свој посао „са чашћу“ за југословенску магистратуру.⁵⁷⁰ У том смислу је и чињеница да је суд редовно поништавао забране *Републике* од стране извршне, полицијске власти, те да је огран Републиканске странке током 1922. године ређе забрањиван и чешће излазио.

Када је у фебруару 1922. године судски процес против комуниста оптужених за атентат на регента Александра и Милорада Драшковића приведен крају, огласили су се у јавности српски републиканци, из чијих редова је Драгиша

---

⁵⁷⁰ „Размишљања о правосуђу“, *Република*, 12. I 1922, 1.

Васић био један од адвоката оптужених.⁵⁷¹ Републиканци су у првом реду осудили нехумано поступање (батинање, рањавање, премлаћивање, „сушење живих људи у оцаку“) са оптуженим комунистима током истражног поступка. Оптужбе о тортури су сваки дан браниоци „бацали у лице“ тужиоцима, због чега су се републиканци питали у чему је био смисао патриотизма јавности у таквим околностима. Подсетили су да је слично урађено и са члановима Црне руке у време Солунског процеса, када су тужиоци официре прогласили за издајнике и „немачке агенте“, и истовремено од њих тражили да не протестују у име патриотизма. „Патриотскије“ је, међутим, било да „те злочине“ власти нису вршиле, да су спречиле да тортура постане „освештано“ правило југословенске државе, у којој није било одговорности „за моћне“, нити су иједан „високи мародер и лопов, прави издајник и изрод“ отишли „за колац“. Републиканци су се посебно згражавали на изјаве министра правде, у којима је препоручивао батине као једино педагошко средство за малолетнике, тврдећи пред „запрепашћеним професорима“ Београдског универзитета једном приликом да је „батина из раја изашла“.⁵⁷² У питању је била племенита идеја отпора против државног терора режима над појединцем, коју су републиканци, изразити представници идеје самосталности индивидуе у политичком систему, пропагирани у свом јавном раду.

У судском процесу комунистима Драгиша Васић бранио је оптуженог Спасоја Стејића, за кога је истакао да је био „пре свега индивидуалист“, „осетљив, повучен и осамљен“, и ни у ком случају анархист, за шта га је теретила оптужница.⁵⁷³ Иако су сведоци одбране аргументовано доказали да је Стејић тучен и пребијан, он сам је рекао да је био присиљен приликом давања исказа о атентату истражним органима. Није оптуживао истражитеље зато што је био „такав: поносит, тврд као камен, сав у апстрактним формулама и етикетима“ када је говорио о „насилном партизанству, корупцији, протекцији и злу друштвеном“ југословенске краљевине. Али уколико се Стејић није „сећао“ претрпљених

---

⁵⁷¹ Коста Николић, *Бољшевиизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, Београд 1994, 102–103; Милош Тимоотијевић, *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја*, Београд 2016, 238–239.

⁵⁷² Станислав Винавер, „Прва дужност – поводом суђења комунистима“, *Република*, 2. II 1922, 1.

⁵⁷³ „Суђење комунистима. Реч браниоца г. Драгише Васића држана 8. фебруара 1922. године“, *Република*, 23. II 1922, 1–2.

болова и мука не само у истражном поступку, него и од раније, у Великом рату током борби у Добруци, Драгиша Васић је захтевао од судија да се, приликом доношења казнене пресуде, сете мука оптуженог баш зато што их се Стејић није „сећао“. „Зар да се каже“, питао је судије Драгиша Васић, „да ви никада нисте преживљавали оно што је преживљавао један Нехљудов Лава Толстоја“, односно да им се упутује прекор да нису „имали Бога у срцу“. Позивао је судије да својом одлуком, свешћу о дужности, непристрасности и правичности омогуће свима немоћнима и слабим, сиромашним и „угњетеним овога живота“, свима „честитим људима“ југословенске државе да су с правом могли рећи: „Има суда у Београду“.⁵⁷⁴ Суд је ипак Стејића осудио на смрт, прваке Комунистичке партије на две године затвора, а остале (око 50) огласио невинима за атентат и „по делу комплота“.⁵⁷⁵ Без обзира на неуспелу одбрану Драгише Васића, Републиканска странка је повољно оценила поступање судова уопште и упутила им „речи пуног и искреног признања“.⁵⁷⁶

Није се још био ни слегао утисак у Републиканској странци око пресуда изречених комунистима, а појавила су се два догађаја која су републиканце подстакла да наново оштро нападну у јавности југословенску монархију и владајући радикални режим. У питању је био предлог владе Николе Пашића 9. марта 1922. године о краљевој цивилној листи, којим се иста повећавала са 1,3 милиона на 24 милиона динара годишње. Посебно је било шкакљиво што је листа, према предлогу, требало да буде исплаћивана у домаћој и страниј валути: 18 милиона у динарима, 6 у француским францима.⁵⁷⁷ Поред предлога владе о исплати дела краљеве цивилне листе у страниј монети, српски републиканци су осудили и сервилност министра финансија Косте Куманудија у односу према краљу Александру због веридбе са румунском принцезом Маријом. Министар финансија је већ у јануару 1922. године, на вести о веридби краљевој, одобрио

---

⁵⁷⁴ „Суђење комунистима. Реч браниоца г. Драгише Васића држана 8. фебруара 1922. године“, *Република*, 23. II 1922, 2.

⁵⁷⁵ „Око једне пресуде“, *Република*, 9. III 1922, 1; К. Николић, *н. д.*, 105.

⁵⁷⁶ „Око једне пресуде“, *Република*, 9. III 1922, 1.

⁵⁷⁷ Регент Александар је већ у фебруару 1920. године тражио од владе Љубомира Давидовића да му се цивилна листа исплаћује у француским францима. Поводом потраживања били су у аудијенцији код регента Александра Љуба Давидовић и Војислав Вељковић, министар финансија. Министар финансија је одлучно одбио захтев речима: „То значи, Височанство, да немате поверења у домаћу валуту“, после чега је без одлагања поднео оставку у кабинету (Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 79).

већу суму државног новца за куповину 36 луксузних дворских кола окованих „у злату и свили“.⁵⁷⁸ Приликом веридбе и припрема за свадбу трошкови и издаци владе само су расли на издатке око краљеве свечаности.⁵⁷⁹

Критикујући давање поклона краљу Александру Јаша Продановић се прво осврнуо на дарове учињене не само од стране владе, што је Републиканска странка већ у јануару оштро критиковала, него и на оне даване од стране разних хуманитарних друштава и многих појединаца. Републикански првак се позвао на поуке Вука Стефановића Караџића, који је, критикујући роман *Љубомир у Елисиуму* Милована Видаковића, негативно оценио поклон Светозара Соколовића царевиху Урошу: „Да је г. Сочинитељ био Светозар и Урош, он би то и дао и примио. Покојни је Вељко Петровић војвода крајински и командант Неготински, послао једанпут лијепу турску сабљу – оковану сребром и златом, и накићену камењем – фелдмаршалу Каменском у Букурест, па му је није ћео примити, него је вратио натраг, и послао му 200 дуката. Такови је дар могао примити Вељко од Каменскога и од Црнога Ђорђа, а Каменски од Александра (руског цара – прим. А. Лукић): следователно и Светозар од Уроша, а не Урош од Светозара“.⁵⁸⁰

Јаша Продановић је закључио да је Вук Караџић имао право, односно старији нису требали да примају никакве поклоне од млађих, па у том смислу ни монарх као старији по звању у односу на своје поданике. Поклони млађих старијима могли су бити више знак „удвориштва“, учињени „по мигу старијих“, или се њима откупљивао „какав грех“, или пак тражила нека „незаслужена милост“. Републикански вођа сећао се да је нешто слично рађено у време краља Александра Обреновића, када су га приликом женидбе даривали као неког „источњачког владара“. Пракса даривања је била ружна и изазвала је осуду у „свем јавном мњењу“ обреновићевске Србије. У том смислу, Јаша Продановић је критиковао и краља Александра Карађорђевића због примања поклона од људи и друштава за које није знао да ли су били „достојни“ да их поклоне, поготово што је међу дародавцима могло да буде људи који су богатство стекли несавесним радом са државом. Тврдио је да су највише давали они „морално ровашени“, док

---

⁵⁷⁸ *Република*, 15. 9. I 1922, 1.

⁵⁷⁹ „Запажаји“, *Република*, 30. III 1922, 2.

⁵⁸⁰ Јаша М. Продановић, „Поклон краљу“, *Република*, 2. III 1922, 1.

људи „високе части и поноса“, ма колико да су били искрени монархисти, нису владаоцу „трчали“ са поклонима.⁵⁸¹

Најгора је, међутим, била чињеница, према мишљењу Јаше Продановића, давање поклона краљевском пару од стране хуманитарних друштава. Чланови одбора нису хтели да из сопствених финансијских средстава купе дарове, него су пронашли начин да се препоруче монарху без икаквог личног трошка – куповином поклона „из друштвених новаца“. И није се томе уопште чудило, пошто су за три године југословенске државе највећи политички, црквени и војни великодостојници били упропастили велика материјална средства државе из „неспособности или несавесности“. Јаша Продановић је прекорно и истовремено заједљиво приметио да се у општем „моралном расулу“ југословенског друштва сматрало „лудим“ вођење рачуна о државној имовини, на место чега је наступило разумевања за потребом „сјајних екипажа, скупоцених гоблена, раскошног намештаја, источњачког луксуза“. Као и пре 29. маја, утркивали су се у „понизности и сувишној лојалности“ сви слојеви друштва, славећи Александра Великог, да би се после крвопролића исти „прали у девет вода“, а последњи владар династије Обреновића преобразио се одједном у написима бивших обожаваатеља у – „копилетовог потомка“.⁵⁸²

У блиској вези са женидбеним поклонима краљу, само са још тежом моралном тежином, било је питање краљеве цивилне листе. Републиканска странка је у два маха протестовала преко свог органа јануара 1922. године поводом вести да се планирало исплаћивање краљеве цивилне листе и у француским францима. Поред *Републике*, и београдски лист *Балкан* оштро је напао владу, сугеришући јој да је такав акт првенствено урушавао углед Круне и подривао монархијски облик владавине. Републиканци су се, међутим, мало обазирали на слабљење монархије и монарха, бринући првенствено због повреде закона и подривања вере у вредност југословенске валуте. Краљ је био највиши чиновник монархије, за кога су у погледу исплате прихода важили закони државе као и за друге чиновнике. Исплата у иностраној монети вршена је само странцима који су у југословенској служби били под уговором. Стога су се републиканци

---

⁵⁸¹ Ј. М. Продановић, „Поклон краљу“, *Република*, 2. III 1922, 1.

⁵⁸² Исто, 1.

питали по ком праву је влада стављала владара у положај странаца и намеравала да цивилну листу исплаћује у францима. У јануару је требало да буде исплаћено на име цивилне листе 1,5 милиона франака, што је по тадашњем курсу размене новца износило преко 9 милиона југословенских динара. „Шта има народ да мисли“, питали су се у Републиканској странци, „о свом Краљу који ово прима, о Влади која ово даје, о Парламенту који на ово ћути и о свом новцу који с крвљу и зноју тече“.⁵⁸³

Када је коначно 9. марта влада Николе Пашића предложила знатно већу краљеву цивилну листу, са одредбом да се део исплаћује у француским францима, Републиканска странка је јаросно и без поштеде протестовала (кроз *Републику* и у Скупштини). За републиканце је било управо скандалозно да је влада „из ропског удвориштва“ краљу дала један део плате у туђој монети, и то у најгорем облику, „најштетнијем“ за јавни морал и државне финансије. Влада је у то време прокламовала да је због лоше међународне економско-финансијске ситуације динар морао да губи вредност на дужи период, и истовремено је цивилну листу исплаћивала делом у француским францима. Према важећем курсу део у францима био је знатно већи од оног исплаћеног у динарима на име цивилне листе, чак преко педесет пута већи него пре рата, о чему је дискутовало цело јавно мњење. У односу на увећање цивилне листе, плате остали државних чиновника биле су повећане свега четири пута.⁵⁸⁴ Предложени закон предвиђао је износ од 24 милиона динара у пројекцији да је динар једнак франку, али је због стварног односа франка према динару, сума износила 65–70 милиона динара.⁵⁸⁵

---

⁵⁸³ Др. Драгомир Иконић, „Цивилна листа краљева“, *Република*, 15. I 1922, 1.

⁵⁸⁴ Јаша М. Продановић, „Краљева цивилиста“, *Република*, 13. IV 1922, 1.

⁵⁸⁵ „Цивилна листа, говор Јована Ђоновића народног посланика“, *Република*, 13. IV 1922, 1. Смисао давања цивилне листе краљу у францима није био само да му се омогући знатно већа сума за непосредно издржавање. Страна монета омогућавала му је шпекулације на берзама у иностранству. Иако су се краљеви подухвати на страни крили у југословенској јавности, ипак нису могли остати непримећени. Тако је *Република*, опужујући министра саобраћаја Велизара Јанковића за малверзације на Париској берзи, у ствари доказала да је и Двор био умешан у исте. Велизар Јанковић тужио је суду Драгомира Иконића за клевету, уредника републиканског органа, који је и осуђен на неколико месеци затвора због недовољно изнетих доказа који су директно теретили бившег министра. Испоставило се током поступка да је инкриминишуће писмо, иако се односило на Велизара Јанковића, директно теретило министра Двора Драгомира Јанковића, који није могао трговати на берзи хартијама од вредности без знања краља Александра (Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 85–86).

Републиканце није потресло доношење предложене цивилне листе, пошто се закон „као оштра стрела“ на тај начин окретао против режима, али су страховали да се не окрене противу државе. Питали су владајуће странке да ли је у ондашњим тешким финансијским и политичким приликама, после једног страховитог пустошног ратовања, најпрече било повећавати краљеву цивилну листу. „Беда није никога добро саветовала“ и ко је био „оскудан, гладан, го и бос“, суочен са „фантастичном сумом“ одређеном једном лицу на име издржавања, било је јасно да ће се окренути не само против поступка режима, него и противу државе подстакнут „агитацијом“ спољних непријатеља.⁵⁸⁶ Да невоља буде већа, предложени закон о цивилној листи је омогућавао да поред краља и разни „дворски пријатељи“ набављају ствари из иностранства по десет пута мањој цени у односу на остале становнике југословенске монархије.⁵⁸⁷ И напослетку, предложеном цивилном листом била је погођена домаћа валута и признато „јадно финансијско стање“ државе. Најгоре је било „што се одозго убијала вера у вредност динара“, односно исплату цивилне листе у францима републиканци су оквалификовали као „законски атентат на динар“, који је био „утолико опаснији, уколико [је] долази(о) са већега места“.⁵⁸⁸

На тврдње Николе Пашића да је народ желео предложену цивилну листу, Републиканска странка је тражила да се организује плебисцит и затражи на тајном гласању мишљење бирача о предвиђеној исплати у иностраној монети и висини краљевих принадлежности.⁵⁸⁹ И „оно мало искрених и поштених монархиста“, тврдили су републиканци, чудило се „г. Пашићеву држању“ у питању цивилне листе, краљеве свадбе и свадбених поклона. Републиканци нису сумњали да је идеја о висини и начину исплате цивилне листе потекла из кругова Беле руке. Међутим, постојала су два разлога, независно од намера белорукаца, због којих је Никола Пашић „распућкавао народно благо“. Председник владе хтео је, као што је радио и са династијом Обреновића, да привеже двор уз себе, и друго, у питању је била „Пашићева грамзивост за новцем“. „Тврд на пари, наравно својој“, Никола

---

⁵⁸⁶ „Цивилна листа, говор Јована Ђоновича народног посланика“, *Република*, 13. IV 1922, 1.

⁵⁸⁷ Јаша М. Продановић, „Краљева цивилиста“, *Република*, 13. IV 1922, 1.

⁵⁸⁸ „Цивилна листа, говор Јована Ђоновича народног посланика“, *Република*, 13. IV 1922, 1.

⁵⁸⁹ Јаша М. Продановић, „Краљева цивилиста“, *Република*, 13. IV 1922, 1.

Пашић био је у стању да „не да ни Богу тамњана“. Али зато није презао, истакли су републиканци, да „расипа државни новац“.⁵⁹⁰

Законски предлог о краљевој цивилној листи усвојен је на седници од 16. априла; за је гласало 134 народна посланика, а против 41. Међутим, републиканци нису одустали да током 1922. године неколико пута изнова критикују не само цивилну листу, него и краљеву свадбу. Између осталих, аргументовано су побили тврђење Савеза земљорадника да краљ није тражио повећање своје плате, већ је то урадио Никола Пашића, који је хтео да се учврсти на власти. Шеф владе је, према мишљењу Савеза земљорадника, не хотећи да регулише положај принца Ђорђа, дозволио да се о краљевом рођеном брату пише по новинама, стварајући династичко питање. Анализирајући наводе Савеза земљорадника, републиканци су се питали да ли је та политичка странка заиста веровала да краљ није желео повишење плате, с обзиром на то да примање и давање претпостављају добру вољу, те „Пашић није могао дати краљу ништа, ако овај то није хтео“, пошто је, између осталог, супротан поступак могао да значи надмоћност Николе Пашића над краљем.⁵⁹¹ Тврђење земљорадника било је врло чудно за републиканце – пре прогласа нису знали да се некемо могло наметнути да прими више новаца него што жели. После прогласа сазнали су „да и то може да се збуди“, цитирајући згодно народну изреку када домаћин нуди госте издашно јелом и пићем: „свака сила проклета, а та благословена“.⁵⁹²

Републиканцима није био непознат покушај подмићивања владара од стране Николе Пашића путем великих богатих поклона. Под последњим краљем куће Обреновића радикалски шеф је предлагао да се монарху поклони велики

---

⁵⁹⁰ Јаша М. Продановић, „Г. Пашић и цивилиста“, *Република*, 23. IV 1922, 1. Савременици су били сагласни да је Никола Пашић „увек био великодушан када се није радило о његовој кеси. Али је зато био злопамтило кад се њему учинило нажао“, односно био је „јакo загрижљив човек и није праштао до гроба онима који су му се ма у чему замерили или повредили његове интересе“. Тако, он је „без обзира и сажалења одбацио свога најприснијег и најоданијег сарадника Стојана Протића, само зато што се овај примио, 1918. г. , председничког положаја, који је Пашићу био ускраћен“. Никола Пашић је „као папина мазга умео да трпи нанесене увреде, али није праштао“, те се и после десет година умео да освети. Ништа боље од Стојана Протића није касније прошао Љуба Јовановић Патак, због чега је Раша Милошевић записао у време смрти радикалског шефа децембра 1926. године: „Пашић се не буни ни против оних који му не помажу, али тешко ономе ко се дрзне да изађе испред њега“ (*Сећања Драгољуба С. Илића*, приредили Мр Александар В. Савић и Миролуб Јовановић, Ужице 2013, 60, 82).

⁵⁹¹ Божа Ј. Павловић, „Земљораднички проглас“, *Република*, 3. IX 1922, 1.

⁵⁹² Јаша М. Продановић, „Краљева цивилна листа“, *Република*, 10. IX 1922, 1.

комплекс земљишта близу двора, али није успео с предлогом ни код династије, нити се у Скупштини уопште расправљало. Исто се могло, да се хтело, извести и у погледу цивилне листе краља Александра Крађорђевића. Приликом подношења указа о спровођењу законског пројекта о цивилној листи, краљ је могао да изјави шефу владе на колику је предложена сума пристајао. Предлог закона се није могао поднети Скупштини без претходног формалног одобрења владара.⁵⁹³ У току скупштинске дебате краљ је могао тражити да се предложени износ новца смањи, или на крају, да запрети да ће ускратити премапотпис на закон, чему се „Г. Пашић не би противио, пошто се никада није противио ничему што“ је круна од њега тражила. Кад је краљ Александар, резоновали су републиканци, могао Николи Пашићу одбити да потпише разне указе, насупрот целе владе помиловати Спасоја Стејића, говорити с Масариком (Томашом Гаригом, председником Чехословачке републике – прим. А. Лукић) о најважнијим политичким питањима без присуства иједног одговорног министра, одрећи потпис на закон о подели земље на области, поднесен истовремено када и закон о цивилној листи, зашто није могао учинити исто и код последњег закона. Ако се могао мешати у рад владе и Скупштине у другим питањима, поступајући непарламентарно, зар није могао, питали су се републиканци, да се умеша и поводом цивилне листе, опет истина непарламентарно.⁵⁹⁴

Уколико, пак, није желео да се меша у питање висине цивилне листе, краљ Александар могао је да је смањи посредним путем. Могао је да, на пример, шести део од француских франака одвоји и да старијем брату, а да остало прима и даље, чиме се избегавала афера са принцем Ђорђем. На крају је остварено „необично решење“: иако је краљу Александру било много „шесет милиона годишње“, опет, допустио је „да се узме који милион од народа за старијег брата краљева“, из чега су републиканци „научили и ово: мени је, истина, народ дао много, али кад је већ тако било, нек да и мојем брату! Кад иде јуне, нека иде и уже“.⁵⁹⁵ Све је, међутим, обављено „пријатељским“ споразумом између владе и владоца, као и за „разне

---

⁵⁹³ Јаша М. Продановић, „Краљипашић“, *Република*, 15. XI 1922, 1.

⁵⁹⁴ Ј. М. Продановић, „Краљева цивилна листа“, *Република*, 10. IX 1922, 1.

⁵⁹⁵ Исто, 1.

дворце, коње и кола, за аутомобиле и свадбене трошкове, сав сјајни луксуз и превелики раскош, и за шпански церемонијал“.⁵⁹⁶

Закључно анализирајући предлог закона о цивилној листи и свадбеним издацима краља Александра, републиканци су устврдили да је врхунац људског неморала било „веселити се усред свеопште социјалне беде јавно, изазивачки“. У том смислу „најнеморалнији карневал“ од свих држава спремала је Југославија, приређујући „пир у време куге“. У „најстрашнијем“ часу руске историје, када су због оскудице умирале хиљаде становника највеће светске државе, у Југославији су се одигравале „теревенке, гозбе, пирови, државне свадбе баш на руски Велики Петак“. У далекој Русији умирали су милиони од глади, и, на пример, Бугарска, прозвана од југословенских власти „неблагодарном“, приређивала је свакодневно „руске дане“ за помоћ гладнима, док је југословенска власт ометала рад на одашиљању прикупљене добровољне помоћи „гладној Русији“. У време када Русија и „буквално умире“, прекорно су писали републиканци, у Југославији је приређивано „велико народно весеље“, Војводина је „вотирала милионе“, Босна отимала „од уста кукавних кметова“, окружни одбори се утркивали „ко ће више да потроши на свадбу“.⁵⁹⁷

Осуђујући „пир“ југословенских власти „у време руске куге“, републиканци су се питали да ли је „Српски народ“ збиља био такав, те одмах утврдили одрично, сећајући се да су сви који су „ратовали с њим од Београда до Драча“ знали да није, да је у ствари био способан не само за „крв и пијанку“, него још више за идеализам и самопрегор. Невоља је била у чињеници да је имао „најбестиднију“ и „најподрепашкију“ владу коју је могао имати „један честит народ“, која није могла да „осети“ да народ није био исто што и „један коцкар“, да је имао моралне циљеве и дужности уколико је хтео да живи и да заиста буде народ. Уместо да је учинила све да помогне Русији, југословенска краљевска влада је „правила маскенбал“, спремала званичне свечаности дотле невиђене на Балкану. „Хоће ли то свадбено цвеће“, с осудом је питала Републиканска странка, „бити њен цинични поклон, њен венац благодарности на одар мртве Русије“.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ Ј. М. Продановић, „Краљева цивилна листа“, *Република*, 10. IX 1922, 1.

⁵⁹⁷ Станислав Винавер, „Маскенбал у време куге“, *Република*, 23. III 1922, 1.

⁵⁹⁸ Исто, 1.

Ако је неко у Београду, престоници југословенске монархије, осудио до крајње границе дозвољеног цивилну листу и свадбу краља Александра Карађорђевића с моралне и законске тачке гледишта, била је у оно време странка српских републиканаца.⁵⁹⁹ Беспрекорно јасна у критици, Републиканска странка је много оштрије и јасније, а опет културније, искритиковала поменуте догађаје, него што су исто учиниле остале, наводно републиканске политичке партије, а о чему врло добро сведочи и једна од многобројних песама, која је одсликала не само став српских републиканаца о краљевом венчању, него и цео дух времена у којем се церемонија одиграла:

„Дај за гладне Русе прилог,
Па за Битољ дај,
Дај за децу незбринуту –
Никад беди крај.

Ал’ да видиш нову прошњу,
Њу не тражи бедно стање.
Хоћеш краља и краљицу.
Е, дај прилог за венчање“.⁶⁰⁰

---

⁵⁹⁹ У критикама поводом издатака за свадбу краља Александра Републиканска странка није поштедела ни истакнуте личности српске и југословенске политике. Николу Пашића и Косту Куманудија је и по службеној дужности неко време редовно прозивала због трошкова владе око свадбе. Међутим, ни стара београдска породица Маринковића, присталица Демократске странке, није била поштеђена шаљивога и уједно оштрог подсмевања у време краљеве свадбе. Институција монарха била је увек вешто обухваћена у доскочицама републиканаца, таман толико да се не увреди личност краља, а да се опет постигне циљ – оштроумно исмевање и подривање монархије. Између осталих, републиканци су једном приликом, потсмевајући се свадбеним свечаностима, написали: „За Аустрију рекао је један државник: Ти, срећна Аустријо, удајеш. То се може рећи и за браћу Маринковиће: Они су срећни да суделују као министри при краљевским женидбама. Павле је женио краља Александра Обреновића, Воја – краља Александра Карађорђевића. Павле није био добре руке. Био је баксуз. Да ли ће Воја бити батли, показаће будућност“ („Мој филм“, *Република*, 25. VI 1922, 1).

⁶⁰⁰ „Епиграм“, *Република*, 21. V 1922, 2. Ни две године након краљевог венчања Републиканска странка није заборављала да истакне неморалност раскоши читаве свадбене церемоније југословенског монарха. Тако је јануара 1924. године писала: „Персијска влада решила је да прода алемове којима је украшена шахова круна. Новац који ће се од продаје добити, како доноси *Политика*, употребити се за грађење жељезница. Ми познајемо једну другу земљу, са сасвим другим обичајима. У њој све, па и то иде мало другојачије. Распише се, рецимо, унутрашњи зајам, и то искључиво у циљу обнове старих и подизању нових жељезничких пруга. Затим се, онако како и приличи у овом случају, удари у сва звона и све запевке, док народ, добри и честити ове веселе земље, не стане дрешити кесу и развезивати мртвачке узлове на разноврсним крпама и крпчићима у којима је завезао своју последњу црквицу. А онда? – онда, кад се сва та **замука** народног зноја

*

И у последњој години присуства у југословенској Скупштини Републиканска странка је била активна, те је успела да влада усвоји примедбу републиканског посланика Јована Ђоновћа на Закон о оружју. Предлог закона је забрањивао држање и ношење оружја, са чим се републикански посланик није сложио. Према мишљењу Јована Ђоновћа, људима је требало одобрити да држе оружје по кућама ради одбране од лопова и разбојника, и од звери у планинским пределима. Предлогом закона чињена је грешка, која се много пута раније у Скупштини дешавала – имао се у виду интерес само једног краја, на основу којег се доносио закон за целу земљу, иако нису свугде владале исте околности које су упућивале да оружје буде у целости забрањено. У случају да се закон усвоји, образлагао је свој став републиканац, остајали су наоружани само органи јавне безбедности, лопови и хајдуци. Стога је требало принципијелно забранити ношење оружја свима којима власт то није дозволила, и истовремено принципијелно допустити држање оружја свима којима власт то није забранила. Примедбе Јована Ђоновћа законодавни одбор Скупштине је усвојио, и изменио предлог Закона о оружју који је поднело Министарство унутрашњих дела.⁶⁰¹

Републикански посланици у Скупштини нису престајали да критикују Пословник према коме се народно представништво управљало у раду, нарочито зато што је битно утицао на доношење закона – омогућавао је влади да и упитном већином приликом гласања омогући усвајање законских предлога. Јован Ђовић је, говорећи о Пословнику, прво нагласио да је јавност с правом критиковала приметни нерад Скупштине, којим се убијао њен углед. Као одговорне означио је посланике владајуће већине, с обзиром на то да је опозиција више пута тражила да се донесе нови Пословник. У погледу „кућног реда“ Скупштине, нагласио је, по ко зна који пут, да је влада донела Пословник и приморала Скупштину да га усвоји, што је само сведочило о неприродном односу између ове две највише државне институције. На примедбу Марка Трифковића, радикалног министра за Конституанту, да опозиција није поднела заједнички предлог Пословника, Јован

слије и стече у државним благајнама, онда се све то, као у источњачким гаткама, обноћ расточи на једно једино свадбено весеље. Кога ли треба жалити, а коме се дивити“ питали су се српски републиканци („Запајаји. Длетом по стени“, *Република*, 24. I 1924, 2).

⁶⁰¹ „Обзнана и закон о оружју“, *Република*, 22. I 1922, 1.

Ђоновић је одговорио да су је дотадашњим радом владајуће партије, у првом реду Радикална, учиниле малобројном, а и оно „што је остало није“ било хомогена, него хетерогена коалиција. Републиканац је разумео намеру Владе да Пословником избегне „тиранију“ мањине над скупштинском већином, али је и приметио да је такође требало да се води рачуна да се онемогући и диктатура већине. Из бојазни од остварења првог случаја, влада је учинила други, и опет погрешила.⁶⁰²

Критикујући нацрт пословника, Јован Ђоновић је указао на неке битне пропусте – нити је био предвиђен одбор за спољне послове, ни одбор за народну одбрану. При проценама потребе увођења неке установе, требало је полазити од прилика које су владале у држави. Конкретно, у погледу одбора за одбрану републиканац је истакао да југословенска држава није имала савез ни са једном од великих сила са којом ју је везивало „братство по оружју“. Сматрао је, такође, да се није могло допустити да Скупштина стално сазнаје питања о дешавањима вани а *posteriori*, односно требало је учинити да Скупштина има контролу над вођењем спољне политике. У блиској вези са контролом спољне политике државе од стране Скупштине, било је и питање контроле над војском, коју је требало првенствено натерати да се у њој, сходно прокламованом демократском духу политичког система државе, поштују „закони личности“.⁶⁰³ Држава је могла да се осигура у погледу спољних прилика (али и унутрашњих) само уколико је Скупштина имала ефикасну контролу над војском, и то не само над њеном организацијом, него и над духом који је требало да „веје кроз њу“, не само над њеном употребом, него и над начином „њеног газдовања“.⁶⁰⁴ Владино Пословник је, закључио је Јован Ђоновић, од Скупштине направио оруђе Владино, односно изврнуо је смисао контроле Скупштине над Владом.⁶⁰⁵

Није случајно Јован Ђоновић у говору о Пословнику истакао нужност веће контроле Скупштине над војском. Обраћајући се народном представништву након

---

⁶⁰² „Говор г. Јована Ђоновића држан у Народној Скупштини 1. марта приликом дебате о пословнику“, *Република*, 5. III 1922, 1.

⁶⁰³ „Говор г. Јована Ђоновића држан у Народној Скупштини 1. марта приликом дебате о пословнику“, *Република*, 9. III 1922, 2.

⁶⁰⁴ „Говор г. Јована Ђоновића држан у Народној Скупштини 1. марта приликом дебате о пословнику“, *Република*, 12. III 1922, 2.

⁶⁰⁵ Исто.

говора поводом Пословника, покренуо је у наредној седници питање помора регрута из Црне Горе у зиму 1921/22. године, када су по највећој хладноћи били позвани на одслужење војног рока.⁶⁰⁶ Превожени у хладним вагонима и изложени невремену, мањи део их је преминуо већ током одслужења, док их је већина помрла по повратку кућама. Регруте није требало позивати због временских непогода, а међутим било је „онако упропаштено око 300 живота од разбољевања и смрти“.⁶⁰⁷ Апелујући на народне посланике да осуде злоупотребу регрута, Јован Ђоновић је првенствено нагласио да је таквим поступком са младим људима показано да је „људски живот изгубио цену“, коју су народни изабраници требали да врате покретањем поступка против надлежног министра војног. На приговоре министара и посланика Владе да је су били позвани за заштиту „Отаџбине“ као највећег добра, одговорио је да је за Републиканску странку највеће добро био живот, који се није смео расипати, пошто „без живота нема Отаџбине“. И одмах се позвао на пример „малене Србије“ пре Великог рата, у којој је „људски живот био на цени“, због чега су је, између осталог, онолико храбро и витешки бранила „њена деца“. Уколико се хтело да југословенску државу грађани воле као што су Србију волели њени грађани, требало је повратити цену људском животу.

Најзад, закључио је Јован Ђоновић, да би се повратило поштовање живота, било је потребно да се прво врати осећање одговорности код оних који су управљали земљом, због чега је „Парламент требао да буде на својем месту“. Скупштина је била установа која је још увек била „нескрхана савршено“, и као таква требало је да једногласно изрекне осуду поступка министра војног према регрутима, те да је свако у држави могао да види да је и код највиших државних функционера била предвиђена одговорност за оно што се ради, и да се због ње могао позвати да одговара пред судом за учињено недело.⁶⁰⁸

Прилику да се поново чује у Скупштини мишљење Републиканске странке пружила је Јовану Ђоновићу расправа о буџету Министарства унутрашњих дела током јула 1922. године. Републикански посланик оптужио је државне органе као „измећаре режима“ и „слуге политике“, констатујући да су се својим понашањем

⁶⁰⁶ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 283–284.

⁶⁰⁷ „Помор регрута. Кривица генерала Зечевића. Говор Јована Ђоновића народног посланика, *Република*, 2. IV 1922, 1.

⁶⁰⁸ Исто, 1.

на терену (као пример је узео Црну Гору) показали као „антидржавни“, пошто нису били „слуге“ државе, него политике владајућег режима. Образлажући да је народ Црне Горе уједињење прихватио једнодушно и да није било много људи који су били против, нагласио је парадокс да је само после три године живота у заједничкој држави незадовољство у другој српској држави постало општа појава због „тога што је народ државу замишљао много бољом и правичнијом“, а био у стварности суочен са рђавом влашћу која је поступцима „вријеђала понос и честољубље“ Црногораца.⁶⁰⁹

Поред утиска да им је била „наметнута“ династија Карађорђевића, Црногорце је највише погађало охоло понашање и најнижих чиновника, поготово што је у Краљевини Црној Гори сваки човек могао лично да се жали владару за учињену неправду. Мерама нових власти против одметника режим је погодио и многе невинне крајеве у Црној Гори. Оптуживање читавих крајева за издајство и њихово кажњавање, попут одузимања чамаца становништву око Скадарског језера и њихово уништавање без накнаде невинима, према мишљењу Јована Ђоновића била је само једна у низу грешака које су нове власти починиле у Црној Гори. Додајући на све наведено константну социјалну беду становништва, узроци незадовољства постајали су веома јасни. Осиротео и гладан народ морао је да издржава војску и жандармерију, уместо да су му били створени услови за рад и зараду. „На свадбу“, огорчено је истакао републиканац, „могли сте прилично потрошити, а нисте могли на санирање прилика у Црној Гори“.⁶¹⁰

Током 1922. године српски републиканци су покушали да на терену сачувају постојеће организације у Србији и Црној Гори и по могућству створе нове у крајевима где још нису постојале, с обзиром на то да је режим оштро поступао са републиканским првацима у унутрашњости. Поред борбе са чиновницима монархије, морали су да издрже и борбу са представницима великих странака, у првом реду Радикалне и Демократске.

Није била реткост да су присталице Радикалне или Демократске странке (ове друге ређе) и физички насртали на републиканце током републиканске

---

⁶⁰⁹ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 284.

⁶¹⁰ Исто, 285.

пропаганде на терену. Крајем јуна 1922. године у Чумићу, недалеко од Крагујевца, говорили су на републиканском збору Драгомир Иконић и Милоје Павловић.⁶¹¹ Упркос малтретирањима и притисцима власти, Чумићска општина није попустила у републиканству. Председник општине покушао је да на сваки начин збор онемогући. Прво је, „ни зашта“, сазвао општински збор, у чему није имао успеха – већина народа отишла је да слуша републиканска предавања. Необесхрабрен неуспехом, прибегао је старој методи: ракији и музици. Послао је неколико пандура с једним „армуникашем“, да републикански збор онемогуће и растура. Послата мисија није успела. Народ је републиканске говорнике с пажњом саслушао, одобравајући њихове оптужбе на рачун монархије у погледу корупције и безакоња. Међутим, чим су гости из Београда и Крагујевца напустили село, дошло је до распре, свађе и на крају туче између Чумићана републиканаца и „радикалских полићара“. Републиканац Недић био је рањен.⁶¹²

Почетком јула републиканци су одржали и збор у Свилајнцу, где је говорио Драгомир Иконић. Збор је отворио Драшкоци-Стари, апотекар, који је при крају скупа апеловао нарочито на омладину да ради предано за остварење „републиканске ствари“. Збор је закључио Драг. Милосављевић, учитељ.⁶¹³ На другом крају Србије, у Подрињу и Мачви републиканци су током јула такође били активни у партијској пропаганди. На Ивањдан су Драгомир Иконић и Драг. Тодоровић одржали збор у селу Јаребице, срез Јадарски, где су били пажљиво саслушани од присутног народа. По повратку из Јаребица одржали су истог дана, увече, конференцију у Лозници, коју је отворио Бора Ристић, судија. Према извештају са конференције, њихови говори били су пропраћени узвицима „Живела Република“. Истовремено је Главни одбор Републиканске странке извештен да је организован републикански клуб у Шапцу, чији је секретар био Божа Манојловић, судија. Главни одбор странке упутио је републиканце из Подринског округа да се за све партијске послове обраћају секретару републиканског клуба у Шапцу.⁶¹⁴

---

⁶¹¹ „Партијско кретање. Са Чумићског збора“, *Република*, 29. VI 1922, 2.

⁶¹² „Партијско кретање. Са Чумићског збора“, *Република*, 2. VII 1922, 4.

⁶¹³ „Партијско кретање. Са конференције у Свилајнцу“, *Република*, 6. VII 1922, 3.

⁶¹⁴ „Партијско кретање“, *Република*, 13. VII 1922, 3–4.

Иако је почетком јула створен републикански клуб у Шапцу, тек у октобру одржана је прва републиканска конференција у највећем граду Мачве. Републикански клуб позвао је чланове Главног одбора Јашу Продановића и Павла Тодоровића, и секретара Републиканске странке Драгомира Иконића, да одрже републиканска предавања. Конференцију је у сали кафане „Код лафа“ отворио и водио Лазар Топаловић, адвокат шабачки. Павле Тодоровић је говорио о социјално-економском програму Републиканске странке, док је Јаша Продановић изложио значај и вредност републиканске идеје за политичко васпитање и уздизање народа. Конференција је одржана у најбољем реду и „оставила је дубок утисак на присутне“.⁶¹⁵

С обзиром на то да Републиканска странка није још увек имала партијске организације у Топличком округу, Главни одбор послао је 6. августа у агитацију у Прокупље Драгомира Иконића и Божу Павловића, са задатком да успоставе партијске организације и у Топлици. Драгомир Иконић говорио је у начелу о потреби републиканског облика владавине у југословенској држави, док је Божа Павловић беседио о републици као „услову социјалног напретка“. Сала хотела „Европа“, у којем су предавања одржана, била је већ у 10 часова „дупке пуна“. Одмах на почетку конференције покушала је „котерија“ Милоја Ж. Јовановића да „провоцира и саботира рад“ републиканских првака, који се уопште нису зачудили када су чули „неколико крештавих и пијаних гласова“ Јовановићевих присталица, који су узвикивали „Живео краљ“. Међутим, окупљени народ остао је прибран и саслушао до краја излагање Драгомира Иконића. Пошто није успео у науму, Милоје Јовановић је позвао полицију, која је забранила предавање Боже Павловића и збор растурила.⁶¹⁶

Зборованье српских републиканаца по Србији било је окончано лепим говором Јована Жујовића о историји србијанског деветнаестовековног републиканизма, одржаног крајем децембра 1922. године на једној од партијских конференција у Крагујевцу. Конференцију је водио Милоје Павловић, и била је уједно део Другог конгреса Републиканске странке, који се одржао у Крагујевцу у

---

⁶¹⁵ „Партијско кретање. Са конференције у Шапцу“, *Република*, 12. X 1922, 2.

⁶¹⁶ „Републиканска предавања у Прокупљу“, *Република*, 13. VIII 1922, 2.

другој половини децембра 1922. године.⁶¹⁷ Недостатак извора онемогућује подробнију анализу рада конгреса.⁶¹⁸ Међу српским републиканцима сјајан утисак оставио је поменути говор трећег тријумвира Републиканске странке, одржан 24. децембра. Просторије хотела „Таково“ у Крагујевцу, где је говорио Јован Жујовић, биле су испуњене народом већ у десет часова пре подне, да би Милоје Павловић у десет и по отворио конференцију поздравним говором републиканском прваку.⁶¹⁹

Пошто се захвалио председнику конференције и неколицини пријатеља на позиву и указаној части да говори, Јован Жујовић се на почетку обратио окупљеним Крагујевчанима реченицом: „Београде залуду ти хвала, кад је теби Крагујевац глава“, којом је истакао улогу и значај шумадијске престонице у историји деветнаестовековне Србије. Осим родољубивих успомена везаних за Крагујевац и заједничких целом српском народу, нагласио је да је град имао великог значаја у појављивању и распрострањању демократских и републиканских начела међу Србима, што је све заједно – родољубље, демократија и републиканство – утицало на развој политичке свести потоњег чувеног српског геолога (и свих генерација ондашњих Срба). У Крагујевцу, у гимназији је Јован Жујовић усвојио од рођака Живојина Жујовића прва учења о социјализму и комунизму у свету. Републиканско-социјалистичку школу, започету код Живојина Жујовића, завршио је, заједно са једним делом вршњака, код Светозара Марковића. Покрет који су развили „посејао је семе“ за развиће социјализма у Србији, основао неколико радничких и занатских произвођачких удружења и друштава за узајамно помагање у болести и другим невољама и допринео да се у Уједињеној омладини српској, где су дотле предводили либерали, издвојила група, која је захтевала радикални преображај српске државе.⁶²⁰

---

⁶¹⁷ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 81; „Шумадија је луча слободе“, *Република*, 27, XII 1922, 1.

⁶¹⁸ *Република* је објавила извештај о предавању Јована Жујовића, али, зачудо, ниједног слова више о конгресу странке и осталим говорницима („Шумадија је ипак луча слободе“, 27, XII 1922, 1). Једно од објашњења штурог обавештавања републиканског органа налази се у чињеници што су истовремено били расписани парламентарни избори, које је вршила радикалска влада Николе Пашића. У истом броју у ком је известила о говору Јована Жујовића, *Република* је позвала страначке прваке из унутрашњости да се у што краћем року јаве Главном одбору због инструкција у погледу предстојеће изборне борбе („Изборна акција“, *Република*, 27, XII 1922, 1).

⁶¹⁹ „Шумадија је ипак луча слободе“, 27, XII 1922, 1.

⁶²⁰ Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 7–8.

С радошћу се сећајући Крагујевца из гимназијских дана, Јован Жујовић је нагласио да је „Београду глава“ постала збориште најнапреднијих јавних радника обреновићевске Србије. У Крагујевцу су уз такозване „западњачке доктринере“ пристали грађани свих класа – трговци, занатлије, фабрички радници и земљорадници, у њему се родила и „одњихала прва права“ радикална демократска српска странка, те започело „херојско доба оне странке“, из које је, кад су се стекли објективни историјски услови, никла Републиканска странка. У времена појаве модерних српских политичких партија, први су се Крагујевчани искупили око заставе „Слободе, Једнакости и Братства“, с намером да их остваре радикалним преображајем српског народа и државе. Прескачући многа имена прегалаца и „времена за њима настала“, Јован Жујовић није могао да одоли и да „с болом у души“ не помене баш крагујевачког посланика, Јасеничанина Јована Скерлића, који би, „да је још [био] жив“, несумњиво био вођа Републиканске странке у Србији, „а можда и у Југославији“.⁶²¹ „Добро је, браћо“, беседио је Јован Жујовић већ помало сетно и истовремено с надом због још увек уочљивог ослободилачког националног духа Шумадије, „да се Демократија сећа својих мртвих, да чува у себи осећања захвалности за учињене јој услуге, и да омладину подстиче на поштовање својих претходника, својих учитеља“ (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић).⁶²²

Потом је укратко приказао настанак и рад Радикалне странке у Србији, која се на власти трошила скоро двадесет година, због чега су се, „више појмљиво но што би било оправдано“, изменили њен програм, идејна садржина, памет и морал. У једном моменту, под последњим краљем Обреновићем, главна радикалска партијска војска распала се на два дела: „фузионаше“ и самосталце. Док се процес деобе вршио, републиканска идеја опстајавала је међу српским социјалистима, којој су, истина, придавали много мање значаја него економским теоријама које су проучавали и разрађивали. Отворено су је, пак, пропагирани омладинци окупљени у Одбору за издавање целокупних дела Светозара Марковића и они окупљени око „Републиканске библиотеке“ и листа *Републике*. Међу радикалима, говорио је Јован Жујовић, републиканска идеја се сачувала нарочито код оних

---

⁶²¹ Исто, 9.

⁶²² Исто, 10.

који су се издвојили у Самосталну радикалну странку. И као што су самосталци краљу Александру Обреновићу говорили да је Србија била „преча од свачега и од свакога“, тако је и Јован Жујовић, „како онда, тако сада, тако и довека“, у име републиканаца у Крагујевцу одлучно нагласио да им је „Отаџбина преча од свачега и од свакога“.⁶²³

Одмах је истакао да српски републиканци нису били за насилно мењање облика владавине, пошто су завере, буне и краље-убиства били „монархистичка средства“, насупрот којима је требало успоставити „Републику заогрнуту чистим белим плаштом девичанске невиности“. Такође, „династијашима“ је с крагујевачке говорнице јасно рекао да се републиканци нису борили против „Краља“, односно против његове личности, већ против „Краљевства“, тј. против „монархистичне државне системе“.⁶²⁴ Све и да је краљ био један од најбољих владалаца на свету, српски републиканци би, нагласио је Јован Жујовић, били за републику. Републиканску пропаганду, коју су монархисти обележавали као антидржавну, републиканци су истрајно одржавали не путем насиља, него књигама и говорима на јавним зборовима. Долазак југословенске републике је био неминован, историјска нужност, с обзиром на то да су народи били дошли до свести о своме праву на потпуно, ничим неокрњено суверенство. Није порицао да је пут републиканске свести дуг и успех спор, али је баш због тога био исправан и светао.⁶²⁵

Јован Жујовић је указао на чињеницу да су српски републиканци одлучили да путем републиканске савести иду уздигнуте главе, „целом свету на видуку“. Они који су хтели да су пред народом, ваљало је да пред њим изложе цео програм странке чије су идеје пропагирани. Посланички кандидат требало је, према мишљењу републиканског вође, да буде о свим кључним политичким питањима боље обавештен од већине бирача, њих он да обавештава, да им предњачи и политички и знањем и одлучношћу и моралом. За Јована Жујовића неморално је било да се и „обичан грађанин“ представљао другачије, а не у „својој правој боји“, поготово што се посланички кандидат спремао за положај где је био у опасности

---

⁶²³ Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 14–15.

⁶²⁴ Исто, 16.

⁶²⁵ Исто, 16–18.

да проневери народно поверење изложен разним политичким тежњама. У новоствореној југословенској држави било је исувише радикала у којима не беше ни „трунке радикализма“, демократа „са кроз антидемократским појмовима и прохтевима“, у Хрватској, пак, много републиканаца којима је републиканство било „маска за њихове сепаратистичке намере“. Српски, „београдски“ републиканци нису хтели да се крију, већ су отворено Републиканској странци додали и реч „Југословенска“, сматрајући да је требало да се и све остале странке у држави Срба, Хрвата и Словенаца групишу по политичким и социјалним програмима, а не по „племенима“; то је било потребно за консолидовање државе и истовремено захтевао је „јавни морал и јавна савест народна“.⁶²⁶

Беседећи о републиканизму, Јован Жујовић је посебно нагласио ондашње стање јавног морала, о којем није могао да говори „без гађења и без бола“. Цело југословенско државно тело изгледало му је као да болује од арапских богиња: „где год га прстом дирнете“, вапио је, „свуда цури гној, свуда је трулеж, смрад“. За доказне чињенице није било потребно читати опозиционе новине, довољно је било прегледати овлаш „режимске“, које су сваког дана писале о некој новој афери: крађи, поткупљивању, уцени, злоупотреби, расипању у државној управи. Стога је Јован Жујовић целу владавину Александра Карађорђевића обележио као владавину „бакшиша политичких и других, режим поткупљивања свију фактора од врха до дна“. „Каже се да је сличних поступака бивало и раније. Бивало је митација; али сада се људи“, резонувао је републиканац, „са чуђењем питају: Ко то није“.⁶²⁷

Полазећи од анализе текстова у режимској штампи, не опозиционој, о банкама и банкарском пословању са државом, Јован Жујовић је закључио да се плачка државе вршила увелико и некажњено. Да би успеле у згртању капитала и народног богатства, банке су издржавале органе јавнога мишљења, поткупљивале органе власти, владале власницима режима. Истина је да је корупција била увећана не само у југословенској држави после рата, већ и у Европи, али поратне околности нису смеле да служе за њено оправдање. У иностранству корупција се ипак и сузбијала, као једна од главних претњи јавном моралу без којег нису могле

⁶²⁶ Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 18–22.

⁶²⁷ Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 22–23.

да постоје западне демократије. „У нас“, наглашавао је републикански првак, корупцијско зло је било утолико горе, што се у народу знало да га власт „трпи“, знало се да није било „хајдука без јатака“, да јатаци (корупције) нису сви постали „од страха хајдучкога, да их је било и „милом понуђених, уортачених“. С обзиром на то да је Републиканска странка сматрала да се добра народна политика није могла водити без морала и да је добра морална „поправка“ била први и битни услов за све друге „поправке“, прокламована република, за коју се залагао, је могла, хтела и морала да лечи „поквареност“ у држави, те да преображај државе почне управо са „јаким моралним стегом“.⁶²⁸

Да би негативне појаве у државној управи биле уклоњене, Јован Жујовић је једини излаз видео у промени облика државног уређења. За све време српске уставности и парламентарности на власти су биле групе конзервативаца, либерала, напредњака, радикала, неутралаца, па је ипак „битност државног живота“ стално остајала у лошем стању. Узрок сталности злог стања је био такође сталан – стално с одржавала само монархија. Према мишљењу Јована Жујовића, монархија је била узрок због ког и „најбољи синови српског народа“ из свих политичких групација нису могли да српској држави дају добро политичко, економско, финансијско и административно уређење. И иако је највећи број министара био и раније у Србији, и потом у југословенској држави из демократских партија, ипак демократија није била устаљена и обезбеђена у политичком животу. Закључио је да је демократско уређење могло бити успостављено и надаље развијано једино „у Републици“.⁶²⁹

Уколико владар не буде стао на пут „неваљалом режиму“ у тадашњој југословенској монархији, Јован Жујовић је предвиђао да ће иста врло брзо постати „сва црвовочљива“ и пасти сама од себе као „трула клада на сатрулом корену“. Није желео да „трулеж“ превлада и да се на тај начин лечи, због чега је позивао народ, који је осећао лоше постојеће стање у политичком животу државе, да га поправи. Држава није смела да буде „неки карађоз“, у коме су и „редитељ и глумци“ имали велику „асну“, док је народ остајао само гледалачка публика с наменом да врло лошу представу плаћа. Стога је на „српску државну позорницу“

---

⁶²⁸ Исто, 23–25.

⁶²⁹ Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 26–27.

требало да изиђе сав народ, и најважније, да се појави и Шумадија и каже „своју реч“. Црвено барјаче, развијено у Крагујевцу седамдесетих година XIX века, требало је да буде барјак потпуне народне самоуправе, „па дакле и Републике“. Српски републиканци у југословенској држави нису међутим сматрали да им је застава требало да буде само црвене боје. Било је довољно да остане у ратовима освећена народна тробојка, у којој је постојала црвена боја за начела слободе, једнакости и братства међ људима и међу народима, затим небесноплава боја у знаку најузвишенијих небеских идеала човечанства, и на крају бела боја као симбол потпуне чистоте, коју су српски републиканци хтели да одрже свугде. Позивајући окупљене да подрже Републиканску странку у намери мирног преображаја југословенске државе и друштва, трећи републикански тријумвир је истакао да су републиканци тежили да постану партија „Вере, Љубави и Надежде“, због чега су искрено веровали у републиканска начела која су проповедали, „љубили“ све узвишене идеале и надали се да ће народ, пошто је остварио „идеале Српства, хтети остваривати у себи и све идеале Човештва међ којима“ је југословенска република требало да буде припрема „за свету Христову Републику. Братства и Доброте“.⁶³⁰ Конгресни говор Јована Жујовића био је истовремено увод у агитацију за предстојеће парламентарне изборе расписане за март 1923. године.

*

Као год што су у Србији с јесени 1922. године појачали пропаганду на терену, српски републиканци су исто учинили и у Црној Гори. Одржавање зборова у „српској Спарти“ било је за Републиканску странку још важније него у Србији, будући да су били једина партија која није имала штампе на црногорском подручју. Због непријатељског односа органа управне власти зборове и конференције одржавали су „насред пијаце“, што су практиковале и остале политичке партије.⁶³¹

Јаша Продановић је у другој половини септембра отишао на збор у Подгорицу, где је на пијаци говорио о републиканским идејама.⁶³² Збором је

---

⁶³⁰ Исто, 31–32.

⁶³¹ Др Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, 278.

⁶³² Исто, 279.

председавао Сима Златичанин, а поред Јаше Продановића беседио је и републикански посланик из Црне Горе Крсто Пејовић. У исто време у Колашину су збор одржали Јован Ђоновић, други републикански посланик из Црне Горе, Драгомир Иконић и Алекса Матановић, један од републиканских првака из колашинског краја. Збором је председавао Новак Трипковић, учитељ. Јован Ђоновић је поред критике аграрне политике владе, оптужио режим да је био „гори од бившег режима краља Николе“, чији је огорчени противник и сам био.⁶³³ Иако је *Република* извештавала да су зборови и конференције били сјајно посећени, то није значило да је Републиканска странка имала загарантован успех у политичкој борби у Црној Гори.

У Македонији, трећој југословенској области где су српски републиканци имали местимично успостављене месне партијске организације, пропагандне конференције и зборове одржали су одмах након акције у Црној Гори. Републикански прваци Јаша Продановић и Павле Тодоровић, адвокат, говорили су почетком децембра на збору у Скопљу у сали ресторана „Зрињски“ у присуству око 1.000 грађана.⁶³⁴ Збором је председавао Димитрије Барбуловић, адвокат скопски. Јаша Продановић је уопштено, али јасно и аргументовано говорио о предностима републике над монархијом, док је Павле Тодоровић образлагао економско-социјални програм странке, чињенично доказао да радикали и демократи у стварности и нису имали такав програм, те критиковао комунистичку идеју о социјалној револуцији и диктатури пролетеријата.⁶³⁵ Потом су 4. децембра Јаша Продановић и Павле Тодоровић у истом духу као и у Скопљу беседили на конференцији у Велесу, приликом чега им је добродошлицу пожелео бивши републикански посланик из Македоније Риста Трајковић.⁶³⁶ И тек што су завршили зборове у Македонији, на помолу је била борба за изборе расписане за март наредне године.

---

⁶³³ Исто.

⁶³⁴ „Наши успеси у земљи“, *Република*, 6. XII 1922, 2.

⁶³⁵ „Наши успеси у земљи“, *Република*, 10. XII 1922, 2.

⁶³⁶ Исто.

*

Заоштравање српско-хрватских односа у периоду 1919–1922. године било је подстакнуто упорним залагањем Стјепана Радића за преобликовање југословенске државе на федералистичком принципу. Такође, непрестано је негативно критиковао „господу“, чиме је придобио велики део „хрватског сељачког народа“ за идеје Хрватске сељачке странке. У оквиру Радићеве странке вршила се национална концентracија Хрвата, процес који ће до краја двадесетих година бити увелико завршен.⁶³⁷ Да би се све заостренији српско-хрватски односи ублажили, одржан је и конгрес интелектуалаца у Загребу септембра 1922. године, на којем се расправљало о спорним питањима и начинима на којима би се решила, те споразум између два носећа народа југословенске државе постигао. Није постигнут никакав битнији договор, нити какво суштинско решење.⁶³⁸

Међутим, спољнополитички положај Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца с јесени 1922. године (победа Турске над Грчком и долазак Бенита Мусолинија на власт у Италији) утицао је на Хрватски блок да није више могао показивати незаинтересованост за вођење југословенске спољне политике, у приликама у којима су се доводили у опасност и сами хрватски крајеви. Почетком октобра између представника Хрватског блока и левог крила Демократске странке (предвођеног Љубом Давидовићем) постигнута је сагласност да се заједнички ради на рушењу ондашњег режима и образовању једне изборне владе у коју је било планирано да уђу и три хрватска представника. Преговарање Љубе Давидовића са хрватским представницима и Стјепаном Радићем у септембру, и пре тога његово учешће на Конгресу јавних радника на Илици код Сарајева априла 1922. године, где је критиковао владу и подржао захтеве за децентрализацију државе и задовољење хрватских тежњи само дотле док се није угрожавала државна целина (што је у ствари значило промену Устава), изазвало је реаговања у самој влади.⁶³⁹ Преговори су изазвали реакције код обе стране – због противљења сарадње са Београдом, Хрватски блок напустила је Хрватска странка права, док је Прибићевићева група пречанских демократа осудила Давидовићеву

⁶³⁷ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1919–1988*, knj. I, 142–146.

⁶³⁸ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 83.

⁶³⁹ М. Павловић, М. Ниношевић, В. Трајковић, *н. д.*, књ. I, 111.

акцију споразумевања са хрватском опозицијом, али се и оставила могућност ревизије устава уз претходно доношење потребних закона.⁶⁴⁰

Одлазак у Загреб Љубе Давидовића и поступке око споразумевања са Хрватским блоком анализирали су и коментарисали и српски републиканци, у првом реду Јаша Продановић. Он је закључио да је учешћем на Загребачком конгресу Љуба Давидовић имао само политичке штете. Одласком у Загреб шеф демократа престао је бити опрезан и тактичан, напуштајући особине због којих је уживао добар глас и у Демократској странци и ван ње. Према мишљењу српског републиканца, Љуба Давидовић није разумео шта се хтело Загребачким конгресом. Показао се исувише слабим да радикално прекине са постојећом политиком своје странке. Јаша Продановић питао се зашто је Љуба Давидовић, мимо одлуке Главног одбора и Клуба, отишао тамо где се осуђивао режим у којем је Демократска странка активно учествовала, односно због чега је избегавао надлежна тела своје странке и обраћао се једној хетерогеној групи „случајних“ учесника конгреса. Очигледно, шеф демократа се није слагао са радом своје странке, али се није ни борио да га промени у самој партији, хотећи да „буду вуци сити и овце читаве“. Из сукоба са Светозаром Прибићевићем Љуба Давидовић није ништа битније променио – остао је шеф партије, док је Прибићевићева политика била продужена у „још одлучнијем тону“.⁶⁴¹

Својим учешћем на Загребачком конгресу и, још више, дотадашњом политиком, Љуба Давидовић се, сматрао је Јаша Продановић, морао уверити у истинитост народне изреке: „Ко је хтео свима да буде добар, није добар био никоме“. Због учешћа на Загребачком конгресу Светозар Прибићевић га је одлучно напао, задржао стари положај у странци и наставио исти правац своје политике.⁶⁴² Истовремено Стјепан Радић је привремено прекинуо сваку везу са

---

⁶⁴⁰ В. Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 124–125; Други шеф Демократске странке Светозар Прибићевић био је огорчен због покушаја споразумевања Љубе Давидовића са хрватском опозицијом и одржавања илицанске конференције, на којој је првак пречанских демократа био означен као један од главних криваца за рђаве српско-хрватске односе у држави. На збору Крајишника демократа у Вргинмосту на Кордуну, Светозар Прибићевић је нарочито истакао да није уопште намеравао да прекине политику „чврсте руке“ у управи државом, те да је и убудуће био вољан обрачунавати се свим средствима са сепаратистима и државним непријатељима (Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008, 480–481).

⁶⁴¹ „Г. Давидовић и Загреб“, *Република*, 4. XI 1922, 1.

⁶⁴² Dr Н. Matković, *n. d.*, 61–63.

Демократском странком.⁶⁴³ Тако Љуба Давидовић није задовољио ниједну страну. Политиком коју је био предузео према Хрватима није могао да сачува целину Демократске странке, пошто је јасно било да му се недвосмислено супротстављао Прибићевић, коме Јаша Продановић није спорио да је у оном тренутку „зна(о) куда иде“ и да је „прима(о) пуну одговорност за свој правац“. Љуба Давидовић је, међутим, био недоследан – прво је помогао да се „зацари срамни, насилничко-незаконити и коруптивно-анархистички режим“, пристао да се погази Крфски уговор, наметне монархија и заклетва, уништи суверенитет Конституанте и изгласа нови Устав обичном, а не квалификованом већином. Онда се „наједаред тргао“ и нашао се са групом око *Недељног Гласника*, која је и сама „лутала по политичкој пустињи“, тражећи „оазе на којима ће се одморити“. Непостојаност и недоследност нису приличили шефу једне од највећих партија, а биле су последица чињенице да се определио за политичку групу не по својим истинским убеђењима, него или „из сентименталних, или из опортунистичких разлога, или из индоленције, или из недостатка моралне енергије за борбу, или из страха да се не нађе у каквој малој групи“.⁶⁴⁴ Оцене Јаше Продановића биле су оштре, политички осветољубиве, али, засноване на дугогодишњем политичком искуству, суштински врло проницљиве.

Криза у Демократској странци пренела се и на саму владу, пошто су радикали били незадовољни преговорима дела демократа са Радићем.⁶⁴⁵ Никола Пашић је од радикалског Клуба тражио овлашћење да поднесе оставку 2. децембра 1922. године, што је 4. децембра и учинио с образложењем постојања парламентарне кризе, која је настала подвајањем Демократске странке у погледу вођења унутрашње државне политике. У новонасталој ситуацији краљ Александар је понудио мандат за састав нове владе поново Николи Пашићу, који је онда инсистирао да се Прибићевићева група одвоји из Демократске странке и уђе у нов кабинет. Нудећи мало уступака Прибићевићу, који није пристао на

---

⁶⁴³ Исто.

⁶⁴⁴ „Г. Давидовић и Загреб“, *Република*, 4. XI 1922, 1.

⁶⁴⁵ Незадовољни понашањем дела демократа, радикали су им средином октобра 1922. године сменили председника Скупштине Ивана Рибара. Републиканска странка је приметила да је радикалско-демократска коалиција била у „ропцу“, иако су се демократе „копрцале“. „Власт је страст. Избори ће им (демократима – прим. А. Лукић) бити пропаст“, закључили су, не без основа, српски републиканци (*Република*, 21. X 1922, 1).

неповољне услове, Никола Пашић је опет вратио мандат за састав владе.⁶⁴⁶ Током постојеће кризе владе краљ Александар је насупрот парламентарним обичајима, одбијао да консултује шефове појединих политичких партија и упорно остајао при једном једином – Пашићевом мандату. Када је Никола Пашић вратио мандат, краљ Александар му је онда поново поверио исти, али за састав изборне владе. Тако је краљевим указом формирана чисто радикалска влада од представника скупштинске мањине, распуштена Скупштина и наређени избори за 18. март 1923. године.⁶⁴⁷

Јаша Продановић је негативно критиковао унеколико промашен одлазак Љубе Давидовића у Загреб, али се убрзо и сам обрео у хрватском граду са групом страначких пријатеља (Душан Божић, Милан Богдановић, Драгомир Иконић, Божа Павловић, Мића Трифуновић, сељак из Тополе) на православни Божић 1923. године. Одлазак је био мотивисан покушајем да се за предстојеће парламентарне изборе пренесе акција Републиканске странке у Загреб, одакле би се, надали су се српски републиканци, проширила и по остало Хрватској.⁶⁴⁸ Цео покушај прошао је горе него подухват Љубе Давидовића септембра 1922. године, првенствено због суревњивости и противљења хрватских националиста републиканаца. Као и целокупна дотадашња партијска борба српских републиканаца на подручју бивших Краљевина Србије и Црне Горе, и ова у Загребу није обећавала много у пракси на предстојећим изборима. У таквим околностима Н. Премовић критиковао је, између осталих, одобравајући став Јаше Продановића према могућности остваривања совјетске републике у југословенској држави. Одговарајући му, Јаша Продановић је приметио да совјетска република у Русији још није показала своје резултате изван револуције, те стога није било разлога да се према њој заузима изричито негативан или позитиван став. Уколико су југословенски народи хтели и совјетску републику, нико им је није смео оспорити, с обзиром на то да су као слободни грађани имали право да државу уређују како су налазили да је најбоље у одређеном моменту свог историјског развоја. Републикански првак нагласио је да се Н. Премовић варао уколико је

---

⁶⁴⁶ Бранислав Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1970, 312–334.

⁶⁴⁷ В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 128.

⁶⁴⁸ „Са републиканског збора у Загребу“, *Република*, 10. I 1923, 1.

мислио да су Југословени били монархисти – није се могло очекивати у ондашњим политичким околностима да народ одмах пође путем за којим му је срце жудило, јер је било „далеко и од купе до уста, а камоли од жеље до дела“.⁶⁴⁹

---

⁶⁴⁹ Поготово што су југословенским народима на све стране нови и стари „политички трговци“ (радикалски, демократски и земљораднички прваци) препоручивали монархију као бољи облик државног уређења, с обзиром на то да им је било врло угодно у систему „неодговорних чинилаца“ (Јаша М. Продановић, „Кратки одговори“, *Република*, 17. I 1923, 2).

*

Избори од 23. марта 1923. године вршени су под знатно друкчијим политичким условима него претходни. Између осталог, измењен је изборни поступак новим изборним законом и промењен режим образовањем хомогене радикалске владе. Поднесен је 3. октобра од стране владајућих партија предлог о измени изборног закона, који је, према тврдњи Павла Анђелића у законодавном одбору, иначе представника владајуће Демократске странке, „био противан принципима демократије и сужавао права народа“.⁶⁵⁰ Законом се тежило груписању већих политичких странака и нестајању мањих, односно желело се, према примедбама опозиције, да се од евидентне владине „мањине направи већина“ и привилегује владајућа група на штету осталих политичких странака.⁶⁵¹ Опозиција је посебно приговарала увођењу државне (земаљске) листе и забране да њен носилац буде и срески кандидат. Опозиционе странке су у Скупштини биле исувише слабе да би спречиле доношење Изборног закона, али су њихови представници (Савез земљорадника, Југословенски клуб, Социјалистичка, Републиканска и Народно-социјалистичка странка) протестовали против пројекта закона и напустили даљи рад у Законодавном одбору.⁶⁵²

Републикански посланик Јован Ђонових критиковао је чињеницу да се тако важан закон радио убрзано и без учешћа опозиционих странака, прекоревајући владу да је имала времена за размишљање око установљавања онако високе краљеве цивилне листе и организовање раскошне свадбе, али да га није нашла за писање и расправу око закона који је најдиректније утицао на избор будућих власти. Опозиција је у знак протеста напустила Скупштину, те је за изборни закон изгласан посланицима владајућих странака, њих 159, док је против било 5. По новом закону један посланик је биран на 30.000 хиљада становника, насупрот ранијој одредби од 40.000 становника. Нови изборни закон био је

---

⁶⁵⁰ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 84.

⁶⁵¹ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1921–1922. год.*, књ. III, Београд 1922, 273–278; В. Gligorijević, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 129; М. Павловић, М. Ниношевић, В. Трајковић, *н. д.*, књ. I, 112.

⁶⁵² В. Gligorijević, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 130.

директно управљен против малих странака, што се на изборима показало у пракси.⁶⁵³

У изборној борби радикалски режим најјачи ударац наменио је свом главном ривалу – Демократској странци. Променом чиновничког и полицијског апарата то је и постигао. И Републиканска странка нашла се на удару радикалског режима, који је, међутим, поступао онако како се према њој поступало још од оснивања 1920. године. Режимски удар на Републиканску странку није умањио број њених гласача – иако мала, она је имала опредељену републиканску групацију међу гласачима у Србији, Црној Гори и Македонији. У изборној борби српски републиканци су активно учествовали предвођени Љубом Стојановићем, који је позвао присталице и потенцијалне гласаче Републиканске странке да се угледају на борбу Христову за идеје једнакости, милосрђа, братства и слободе свих људи. Исус Христос је, истина, платио животом идеје за које се залагао, али се његово учење раширило по целом свету и улило му нову животну снагу. Позвао је републиканце да се угледају на Христову жртву, на основу које је закључио да су успевали само они сејачи нових идеја који су били спремни да за њих дају и највише што су имали: живот. „Из смрти“, писао је у својеврсној изборној посланици шеф републиканаца, „рађа се и буја нови живот“.⁶⁵⁴

У Србији, републиканци су најживљу предизборну активност имали као и раније, у Великом и Јужном Поморављу, те у Београдском округу (где је носилац листе за срез Колубарски био чувени Милован Лазаревић). Тако је велики жупан Шумадијске области у два маха из Крагујевца известио изборну радикалску владу и о активностима републиканаца. Крајем јануара је, извештавајући о кретањима политичких партија у области, јавио да су републиканци одржали у Крагујевцу конференцију 28. јануара 1923. године, ради утврђивања посланичких кандидата за варош и срез Крагујевачки. За срез Крагујевачки изабрали су за посланичког кандидата Радисава Драгићевића, председника општине Брзанске, а за његовог заменика Љубомира Димитријевића из Чумића. За варош Крагујевац изабрали су за посланичког кандидата Алексу Томића (члана Главног одбора Републиканске

---

⁶⁵³ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 84–85; В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 129–131.

⁶⁵⁴ Љубомир Стојановић, „Жртве за идеју“, *Република*, 3. I 1923, 1.

странке), инспектора Министарства социјалне политике, а за његовог заменика Милоја Павловића, професора Прве крагујевачке гимназије. Жупан није могао сигурно да тврди да ли су комунисти хтели да истакну кандидатску листу, али на основу сазнања до којих је дошао, претпостављао је да ће гласати за Републиканску странку.⁶⁵⁵ Средином фебруара Велики жупан Шумадијске области известио је да су републиканци одржали конференцију за срез Јасенички у Аранђеловцу. За посланичког кандидата изабрали су Аврама Гарашког, сељака из Липовца, а за „заменењика“ Радована Ђорђевића из Горње Трешњевице. На конференцији је било присутно „до 20 лица“.⁶⁵⁶

Током фебруара републиканци су агитовали у Ћуприји и Јагодини, о чему су управне власти округа Моравског известиле Министарство унутрашњих дела. Републиканци су 18. фебруара одржали конференцију у Ћуприји, у кафани „Централ“, на којој је учествовало око 200 грађана. Осим републиканаца, било је и присталица других политичких партија, од којих навише беше комуниста. Конференцију је у 10 сати пре подне отворио Драгољуб Ј. Петровић, штампар из Ћуприје. Први је говорио Божа Павловић, студент права из Београда, који је критиковао рад ондашњих политичких странака, те истакао да је режимска политика била рђава и да је водила земљу у пропаст. Позвао је грађане да гласају за Републиканску странку. После Боже Павловића говорио је Драгољуб Петровић у истом духу. Конференција је била закључена у потпуном миру.⁶⁵⁷ Агитујући у Ћуприји за Републиканску странку, Драгољуб Петровић је оштро прозивао режим зато што је земљу „у којој је владало поштење, где је реч била светиња“ увукао у порок лажи, афера, подмићивања, чиме је допринео да се није разликовало поштење од непоштења, лаж од истине. Истакао је да је за краљеву свадбу и за „бесне бегове“ режим нашао да издвоји по „200 милиона“, док истовремено није имао могућности да одобри зајам од 27 милиона за потребе занатлија.⁶⁵⁸

Истога дана када и у Ћуприји, у Свилајнцу је републиканску конференцију одржао Жика Костић, носилац републиканске листе за округ Моравски. У присуству око 50 грађана говорио је о пореклу политичких партија у Србији и

---

⁶⁵⁵ АЈ, 14–8, 177, 178.

⁶⁵⁶ АЈ, 14–8, 182, 183.

⁶⁵⁷ АЈ, 14–8, 287.

⁶⁵⁸ АЈ, 14–8, 293.

њиховој неславној историји у сукобу са монархијом, те је истакао потребу успоставе републике „да ово упарложено стање поправи“. У истом смислу беседио је и Драги Милосављевић, учитељ из Свилајнца, који је на завршетку говора узвикнуо: „Место краља, да живи народ“.⁶⁵⁹

Јужније, у Врањском изборном округу, истакнуто је седам окружних листа: Радикална и Земљорадничка по две, Демократска и Републиканска по једну, док је илегална Комунистичка партија изашла са листом Независне радничке партије Југославије. Носилац републиканске листе за округ био је Јаша М. Продановић, а носиоци седам среских републиканских листа били су припадници свих друштвених класа: свештеници, индустријалци, земљорадници, занатлије, учитељи, сликари. На пример, носилац листе за срезове Босиљеградски и Масурички био је Михајло Цветковић, свештеник из Власине; за срезове Лесковачки и Власотиначки Влада П. Поповић, индустријалац, директор фабрике из Лесковца. Средином фебруара изборна борба у лесковачком крају достигла је „највишу тачку“, када су били и изабрани кандидати у свим партијама.⁶⁶⁰ Испред Републиканске странке Јаша Продановић се у изборним прогласима и плакатима обраћао свим слојевима друштва, указујући им на рђаве поступке „власничких партија“ Радикалне и Демократске, те на обмане Земљорадничке странке према сељацима, као и на поцепаност и неслогу унутар Радничке партије. Као узрок свог зла означио је монархијски облик владавине, и позвао земљораднике и грађане да успоставе владавину у којој је народ требало да буде господар, а не „слуга као у монархији“, односно позвао их је да гласају за Републиканску странку.⁶⁶¹ Приликом боравка у Лесковцу средином фебруара други републикански тријумвир говорио је и о битним разликама парламентарне, председничке и

---

⁶⁵⁹ АЈ, 14–8, 287.

⁶⁶⁰ М. Павловић, М. Ниношевић, В. Трајковић, *н. д.*, књ. I, 114–115, 120–121.

⁶⁶¹ Исто, 127–129. Изборна борба у Лесковцу и околини заострила се већ у јануару 1923. године. Републиканска странка сукобила се, између осталих, са лесковачким свештеником, који је у цркви, о краљевом рођендану, говорио да су за све зло у земљи били криви, „разуме се“, комунисти и републиканци. Прота је позвао вернике да их се клоне и анатемисао свакога ко је имао намеру да се упише у њихове партије. Испровоцирани, републиканци су злурадо приметили, у духу политичке борбе онога времена, да се после „сјајног проповедничког успеха попекања, сам собом задовољан, толико ољољао да је све блејао, па је чак стигао и „попадију“ да задовољи после ручка, што је иначе било реткост“ („Мали дневник. Један дурашан поп“, *Република*, 3. I 1923, 1).

народне републике, изјашњавајући се за федералну, народну и социјалну републику сличну оновременој Швајцарској.⁶⁶²

У Македонији руководство Републиканске партије умало није било линчовано у Прилепу приликом покушаја одржавања збора 12. фебруара. У току ноћи возом су из Битоља допутовали у Прилеп Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, Драгомир Иконић, Бора Поповић и Богољуб Вучићевић. Председник Прилепске општине Александар Благојевић пријавио је одржавање републиканског збора прво на отвореном, а потом накнадно у кафани „Велика Србија“. Срески начелник је одмах одредио комесара и жандаре да прате рад републиканаца и обезбеде мир, пошто је био обавештен да се велики број грађана спремао да збор осујети. Око кафане и у њој било је пуно народа, с обзиром на то да је председник општине добошем позвао грађане на општински збор. Александар Благојевић је био организовао око 30 момака између 17 и 30 година, са којима је образовао кордон око говорнице. Покушали су да говоре Јаша Продановић и Драгомир Иконић, али већи део народа није хтео да их саслуша, узвикујући: „Доле република“, „Живео Краљ“ и „Напоље куфераши, идите одакле сте дошли“.⁶⁶³ И не беше им доста што су виком нападали републиканце, него су неки и физички насрнули штаповима, амрелима, песницама, а неки и са ножевима. У насталој тучи и комешању један од републиканаца теже је ранио ножем у трбух Јордана Петровића, младића касапина из Битоља, који је одмах пребачен у битољску болницу. Још двојица младића били су у општем метежу лакше рањени ножевима. На позив комесара збора лично је интервенисао срески начелник, који је успоставио ред. Енергична интервенција власти спречила је „формално клање републиканаца“, који су потом уз пратњу полицијских писара и жандара испраћени на воз.⁶⁶⁴

Драгомир Иконић покушао је крајем фебруара да одржи још неколико зборова у Битољској области, али није постигао неки велики успех. Када су

⁶⁶² „Наши зборови“, *Република*, 21. II 1923, 1–2.

⁶⁶³ АЈ, 14–8, извештај начелник среза Прилепског Великог жупану Битољске области од 12. II 1923. године. *Република* је известила да су републикански збор у Прилепу ометале присталице Демократске странке и један радикал, „некакав вајни професор Дим. Теодосић, који се уместо књига бави полићима“ („Наши зборови“, *Република*, 17. II 1923, 2).

⁶⁶⁴ АЈ, 14–8, извештај Великог жупана Битољске области Министарству унутрашњих дела од 13. II 1923. године.

видели да не могу изићи на крај са носиоцима режима и једним делом народа, српски републиканци су почетком марта позвали гласаче у Македонији да бојкотују изборе.⁶⁶⁵

У Црној Гори изборна пропаганда републиканаца вршена је на зборовима и конференцијама по варошима. Њима је пришао и један део комуниста, пошто нису смели да поднесу кандидатску листу услед прописа Закона о заштити државе односно комуниста и њиховог рада.⁶⁶⁶

Излазност грађана на изборима била је већа него 1920. године – од 2,9 милиона уписаних бирача гласало је 2,7 милиона. Највећи број гласова добили су радикали, на основу чега су имали 108 посланичких места у Скупштини. Хрватска сељачка странка освојила је 70 мандата, док је Демократска странка претрпела пораз – добила је свега 51 мандат, иако је имала већи број гласова него 1920. године, када је освојила 92 мандата. Слично Демократској прошла је и Земљорадничка странка, која је упркос сачуваном обиму бирачког тела добила свега 10 мандата. По одредбама Закона о заштити државе Комунистичка партија није ни могла да учествује на изборима. Југословенска републиканска странка је добила неколико стотина гласова више него на претходним изборима (18.941 наспрам 18.136 гласова), али је, као и Демократска и Земљорадничка, осетила последице новог изборног закона – није добила ниједно посланичко место у Скупштини. Поред одредаба изборног закона, и терор радикалске полиције утицао је знатно на резултате избора. Опозициони кандидати су затварани и гоњени.⁶⁶⁷

---

⁶⁶⁵ АЈ, 14–8, извештај Великог жупана Битољске области Министарству унутрашњих дела од 16. III 1923. године.

⁶⁶⁶ АЈ, 14–8, извештај начелника округа Цетињског Министарству унутрашњих дела од 13. I 1923. године.

⁶⁶⁷ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 84–85; В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 150; М. Павловић, М. Ниношевић, В. Трајковић, *н. д.*, књ. I, 131. *Република* се токорсе питала шта је било *Политици* те је поверовала у тврдње о терору полиције над грађанима, опажајући да је и раније указивала на насиље органа реда – полиција је тукла раднике, земљораднике, а орган Републиканске странке само је нагађао шта је било намењено демократама. У погледу самих републиканаца није требало имати ни „абера“, пошто их је „она брката ајмана (Милорад Вујичић, Министар унутрашњих дела – прим. А. Лукић), номинални министар полиције, у својој глупости огласио за антидржавни елеменат“. Републиканци су се тешили једино још одлукама београдског суда, који је „праведно и немилосрдно ударао министра шамарима по ономе делу тела, који се у поштених људи звао образ“ („Шта би Политици“, *Република*, 21. II 1923, 2).

Од републиканаца први се на резултате избора осврнуо Јаша Продановић. Констатовао је успех Николе Пашића, закључивши да је радикалски шеф постигао много више него што су очекивали радикалски противници. У изборној борби Никола Пашић користио је новац и претње да би обезбедио већину, газио Устав и законе ометајући, између осталих и Републиканску странку, рушећи јој зборове. Истовремено су партији Стјепана Радића штићени зборови од ОРЈУН-е и допуштале јој се републиканске брошуре и прогласи. Јаша Продановић се опоменуо да је, критикујући пре извесног времена мане изборног система, доказао да је био сасвим неправичан. Изборни систем је помагао велике странке, од којих су и у најбољим парламентарним државама страдале парламентарне традиције. Републикански првак посебно је у том смислу скренуо пажњу Демократској странци, и иако није био врач, испоставило се да је био погађач. Демократи га наводно нису послушали и, усвајањем изборног система, „лака срца“ су напустили систем остатка, те тако одбацили гледиште које је бивша Самостална радикална странка упорно бранила седамнаест година. Учинили су неверство својој прошлости и погазили једну велику традицију парламентаризма: да се никад не иде натраг када су у питању једном задобијена права Парламента.⁶⁶⁸

Према мишљењу Јаше Продановића, није била опасност за државу у смањивању демократских посланика у Парламенту, пошто је Демократска странка пола године уочи избора радила „као у сну или као да се нахранила буника“. Штета је била, на пример, што Стојан Протић није био у Скупштини, иако ни то није било главно зло изборног система. Невоља се огледала у чињеници да је систем остатка појачао племенске и верске странке, те тако, док су странке које су имале југословенски карактер (попут Демократске, Републиканске, Социјалистичке, Радничке, Земљорадничке) прошле рђаво, дотле су изразито „племенске и верске“ партије (Радикална, Хрватска републиканска сељачка странка, Словенска људска странка, Југословенска муслиманска организација, Турска партија у Јужној Србији) остале у ранијој снази или се и повећале. Јаша Продановић није сумњао да ће јачање национално-верских насупрот демократско-

---

⁶⁶⁸ Јаша М. Продановић, „После избора“, *Република*, 21. III 1923, 1.

левичарских странака довести до озбиљних заплета и штетних резултата, с обзиром на међунационалне и међуверске односе у југословенској монархији.⁶⁶⁹

Одговорни уредник *Републике* Станислав Милијановић, резимирајући резултате избора, прво је истакао да се Републиканска странка од свог настанка определила за изградњу нове државе на темељу народног јединства и путем слободног споразума међу њеним равноправним члановима. Националну равноправност је било могуће успешно извести само у савезној држави Срба, Хрвата и Словенаца, због чега је Републиканска странка истакла у програму федералистичку основу државног уређења у републиканској „владавинској“ форми. Својом појавом и акцијом у јавном животу југословенске државе странка српских републиканаца – републиканска, југословенска, социјално и економски солидаристичка, кооперативна, одсудно противкласна, федералистичка, пацифистичка (отуда бугарофилска и русофилска) – беше подигла против себе готово све политичке партије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁶⁷⁰

Образлажући неуспех странке на изборима, Станислав Милијановић је истакао да су српске републиканце затекли у „сејању“ идеја и готово без икаквих организација на терену. За еволуционистичке покрете, какав је био српски републикански, није било толико важно да се јаве баш у правом моменту, већ је било пожељно да се појаве и пре правог тренутка, с обавезом да га убрзају или успоре према целисходности. Главна, пак, карактеристика избора од 18. марта био је националистички моменат, и поклич Стјепана Радића „Хрвати на окуп“, којим је дао повод радикалима за став „Срби на окуп“. Уплашени за јединство и опстанак државе Срби су, под свежим утисцима страдања и жртава седмогодишњих ратова, заборавили на постојеће тешкоће и „несносан“ живот, те гласали за монархију и „великосрпску политику“. У том смислу Станислав Милијановић је сматрао да се није могло говорити о неуспеху српског републиканског покрета, који се у међувремену, од избора за Конституанту територијално проширио, будући да је уместо у десет као 1920, успео да истакне кандидатске листе у двадесет округа 1923. године, упркос терору радикалског

---

⁶⁶⁹ Ј. М. Продановић, „После избора“, *Република*, 21. III 1923, 1.

⁶⁷⁰ Станислав Милијановић, „18. март и наша странка I“, *Република*, 24. III 1923, 1.

режима.⁶⁷¹ Коначно, „режимлије“ су употребиле у изборној борби мито, жилу и митраљез, односно погазили су законе, плънули на своју част и издали отаџбину, а све то да не би у Скупштину ушла ни ранија три посланика Републиканске странке. Међутим, варали су се ако су мислили да су на такав начин убили републиканску идеју, јер, докле год је постојала монархија, за српске републиканце није било у политичкој борби ни успеха ни неуспеха. Односно, могло се говорити само о једном једином великом републиканском успеху, оног у име којег је требало да „залепрша црвена застава Слободе, Знања и Рада“.⁶⁷²

После избора образована је нова влада Николе Пашића, док су у опозицији блок образовали Стјепан Радић, Антон Корошец и Мехмед Спахо. Анализирајући новонастале политичке околности у земљи, Јаша Продановић је приметио да је готово целокупна престоничка штампа „изгубила главу“ због новог опозиционог блока. Резултати избора показали су да је јачао отпор централизму заснованом на Видовданском уставу, а спровођеном од стране претходних краљевских влада.⁶⁷³ Викало се на последицу – отпор Хрвата и Словенаца, а одобравао узрок – насилно наметање централизма и унитаризма – који ју је изазвао.⁶⁷⁴ Радикали су били свесни отпора централизму и чињенице да је хрватско питање постало један од кључних чинилаца унутрашње политике сваке наредне владе.⁶⁷⁵ Кад су српски републиканци упозоравали владајуће странке, у првом реду Радикалну и Демократску, да се на „хајдучки начин“ нису могле спојити у једну просту државну целину покрајине које су више од дванаест векова биле раздвојене, били су обасути грдњама и клеветима. Свесно или несвесно, највећи део престоничке штампе сматрао је да је централистичка монархија била једино право решење за југословенску државу. Кад се тако „лудо“ резоновало, онда није било чудно да су Хрвати и Словенци били означени као „прави издајници државе“.⁶⁷⁶

Међутим, желети федеративну републику у оно време, сматрао је други тријумвир Републиканске странке, значило је бити највећи националист и

⁶⁷¹ Ст. Милијановић, „18. март и наша странка II“, *Република*, 31. III 1923, 1.

⁶⁷² Михаило Петровић, „Борба тек почиње“, *Република*, 19. IV 1923, 2.

⁶⁷³ Љубодраг Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, у: *Владе Србије 1805–2005*, приредио Радош Љушић и др., Београд 2005, 258.

⁶⁷⁴ Јаша М. Продановић, „Нов политички блок“, *Република*, 4. IV 1923, 1.

⁶⁷⁵ Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, у: *Владе Србије 1805–2005*, 258.

⁶⁷⁶ Ј. М. Продановић, „Нов политички блок“, *Република*, 4. IV 1923, 1.

најбољи грађанин, који је интересе народа и државе стављао изнад свих личних, породичних, верских, племенских, партијских и секташких интереса. Уколико је блок Радић–Корошец–Спахо искрено хтео федеративну југословенску републику, онда су они који су га чинили били добри родољуби и прави пријатељи народа и државе. „Само, нажалост“, питао се Јаша Продановић, „ја не знам шта ови људи хоће у истини“.⁶⁷⁷ Изјаве Стјепана Радића биле су често нејасне и неодређене, кашто и противуречне, већином и неискрене. Шеф хрватских републиканаца није био политичар са јасним и одређеним програмом, него само „један фабрикант“ изјава и интервјуа. У Хрватској је био и сељак и републиканац и Хрват, у Босни само сељак и Хрват, а „ко зна“, резоновао је Јаша Продановић, „да на каквом трећем месту“ није остајао само Хрват. Као и Стјепан Радић, и Антон Корошец такође је био неодређен, „мутан, еластичан“ и неискрен. Није био ни монархист ни републиканац, али је опет могао бити и једно и друго. Трећи представник блока, Мехмед Спахо, који је био монархист, најмање је био „морално способан“ за федеративну републику. Због личних користи и класних интереса бегова Мехмед Спахо је омогућио 1921. године и централизам и монархију. Није хтео да спречи Устав кад је могао, а желео је да га обори пошто га је изгласао. Све наведено бацало је сумњу на исправност рада и постојаност мишљења Мехмеда Спахе. Јаша Продановић се питао какву су солидну политичку заједницу могли да представљају један републиканац као што је био Стјепан Радић, полумонархист и полурепубликанац каквим је сматрао Антона Корошеца и један монархист какав је несумњиво био Мехмед Спахо. Први је био за конфедерацију, други за аутономије, а трећи централиста. Ако су се били здружили да руше, онда су одиста представљали противнике и државе и народа српског, хрватског и словеначког. Према мишљењу Јаше Продановића, најбоља државна организација у оном тренутку била је федеративна република издељена на неколико области, али је Стјепан Радић већ био „премашио ту почетну мету, а г. Корошец и Спахо“ још нису могли да „домаше до ње“. Осим добре памети био је потребан и чврст карактер за остварење федеративне републике, а републикански првак је

---

⁶⁷⁷ Ј. М. Продановић, „Нов политички блок“, *Република*, 4. IV 1923, 1.

закључио да је „то било оно што је недостајало у довољној мери вођама ових група“.⁶⁷⁸

Иако су остали изван Скупштине, републиканци нису прекинули политичку акцију. Истина, она је попримила заиста изглед академске борбе са монархијом. Ипак, републикански написи, првенствено у *Републици* и часопису *Буктиња*, основаном у другој половини 1923. године, нису остајали неопажени.⁶⁷⁹ Непрестане забране партијског органа утицале су на руководство странке да оснује часопис *Буктињу*, те је пропаганда републиканских идеја пренесена на теоријски терен кроз чланке, али „у обландама и завијено“ због оштре и немилосрдне полицијске цензуре. *Буктиња* је била више часопис за интелектуалце, док је за комуникацију са „широким народним масама“ остало једино путовање партијских првака по земљи и додир са истакнутијим републиканцима у оним крајевима где је Републиканска странка имала организација. Они који су очекивали брз успех, били су разочарани, али три тријумвира нису клонули духом, него су оно мало републиканске војске бодрили и храбрили за даљу борбу.⁶⁸⁰

Током друге половине 1923. године српски републиканци су, настављајући борбу за остварење југословенске републике, извршили допуне партијског програма, углавном у делу о економским питањима и питању аутономија у оквиру југословенске државе (питање обласних аутономија, федерализације или конфедерализације државе). Замолили су Јована Жујовића да економске делове програма Републиканске и Земљорадничке странке усклади и идејно што више саобрази. Пошто их је републикански првак упоредио, закључио је да се поклапају – републикански су написали Јаша Продановић и Михаило Илић углавном на основу програма Самосталне радикалне странке, који је опет написао Јован Жујовић користећи резолуције конгреса Савеза српских земљорадничких задруга и свој спис „За добро села“. Током разматрања двају економских програма Јован Жујовић се консултовао и са Михајлом Аврамовићем, оснивачем

---

⁶⁷⁸ Ј. М. Продановић, „Нов политички блок“, *Република*, 4. IV 1923, 1.

⁶⁷⁹ Први број *Буктиње* изашао је 1. XI 1923. године (*Буктиња, социјално-политички часопис*, 1. XI 1923).

⁶⁸⁰ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 92–93.

Земљорадничке странке, који је такође закључио да су се економски захтеви подударали и да није било потребно уносити неке битније измене у републикански програм.⁶⁸¹

Ове измене званично су унете на трећем партијском конгресу, који је Главни одбор странке на седници од 19. новембра, а на основу члана 27. статута партијског, заказао за 30. децембар 1923. године.⁶⁸² Током припрема за конгрес Божа Павловић је тражио од Јована Жујовића да постане члан Главног одбора, а у супротном му је казао да ће га прогласити почасним председником Републиканске странке. Српски геолог успео је да га одврати од ове идеје, и обећао је да ће долазити на разговор са републиканском омладином. Истовремено је Божи Павловићу предао допуне програма сведене у четири тачке, у којим је предложио: 1. да се укину чивчије и колонати, да нема више сталних најамника и наполичара на великим имањима; 2. да се малим поседницима, који нису могли да живе од земље, дају од велепоседника, општинских и државних имања земље на уживање (а не у својину); 3. насељавање „земљоделца“ требало је вршити, по могућству, на задругарској основи; 4. да се свако село калдрмисаним путем веже за неки „насип“.⁶⁸³

---

⁶⁸¹ Средином децембра је Јован Жујовић одржао састанак са Михајлом Аврамовићем и Драгишом Лапчевићем поводом рада на изједначавању двају програма, и тада је, између осталог, предложио нестраначко удружење „Клуб социолога, политичара и економиста“, у циљу унапређења друштвених прилика у југословенској држави. У разговору их је затекао Антон Корошец, који је изразио жељу да постане члан клуба. Том приликом Јован Жујовић се распитивао о могућности ширења републиканства у Словенији, на шта му је шеф СЛС одговорио да су републиканске идеје могле „да се приме“, али да у пракси „не би било акције за њих“. „Када дође време Републици“, говорио је А. Корошец, „Словенци јој се неће противити“, а Јован Жујовић одмах је резигнирано узвратио: „Неће јој се тада противити ни Краљева Гарда“, те га упитао због чега није био републиканац. Антон Корошец је одговорио да није могао бити републиканац у Аустрији, где републиканаца није ни било, те кад је био „монархиста у тој држави“, сматрао је да је требало да буде „монархиста и у нашој (југословенској – прим. А. Лукић)“. Републикански првак му је дао за право, с обзиром да као републиканац Антон Корошец извесно није могао добити било шта од југословенске монархије, која је могла да опстане и без подршке шефа СЛС, док он без ње није могао, као ни Словенија (АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 18).

⁶⁸² Међутим, „по образложеним представкама“ републиканских првака из унутрашњости, које су узете у обзир, Главни одбор Републиканске странке је на седници од 10. децембра 1923. године одложио конгрес за 9. јануар 1924. године (трећи дан Божића), те одредио за место његовог одржања салу хотела „Бристол“ близу железничке станице. Уједно је утврдио дневни ред од једанаест тачака (отварање конгреса, избор „часништва“, седам предавања републиканских првака, избор чланова Главног одбора, предлози и питања) и позвао, поред чланова партијских организација и нарочито позваних лица, и све посланичке кандидате на мартовским изборима 1923. године. Апеловало се на позване да „нађу средстава и времена“ да „испуне своју дужност“ и учествују у раду конгреса (*Република*, 13. XII 1923, 1, 2).

⁶⁸³ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 18.

У склопу припрема за Трећи конгрес партије републиканаца, била је у припреми за штампу и брошура Јована Жујовића о француској републици, о њеном државном и друштвеном уређењу. Док се републикански првак са Космаја бавио у редакцији *Републике* око сређивања текста за штампу крајем децембра 1923. године, жалио му се Бора Павловић на „нерад“ и ставове Главног одбора: против „федеративног“ програма, иако су сви сем шефа странке били за исти; против поздрава Грчкој републици, иако су сви били за, осим шефа. Јован Жујовић отишао је до Љубе Стојановића да се о свему обавести, и у његовој кући застао је Јашу Продановића и Симу Златичанина. Ниједан од тројице републиканаца „није имао времена“ да одговори јасно на примедбе Боре Поповића, које им је Јован Жујовић саопштио, нити је пак одговорио на питања самог Космајца. Јован Жујовић интересовао се ко је у *Републици* утврдио да краљу Александру ни највећи противници нису одрицали патриотизам, те какав су став имали да заузму српски републиканци у случају да белорукци заиста заведу диктатуру. На сва питања и констатације Јована Жујовића одговорио је Јаша Продановић, изричући своју стару жељу: да републиканац из Неменикућа постане члан Главног одбора.⁶⁸⁴

Партијски орган *Република* позвала је српске републиканце да дођу на планирани трећи страначки конгрес, још више „збију редове“ и постигну равномерну поделу терета борбе са монархијом. На конгресу су требали да буду изабрани људи и пронађена средства за истрајну борбу до републиканске победе, која се морала водити „неуморно под високо уздигнутом и ниједног тренутка савијеном заставом Југословенског Народног Републиканског Покрета“.⁶⁸⁵

Конгрес Републиканске странке одржан је 9. јануара 1924. године у просторијама хотела „Бристол“ и, упркос међаве и студени, био је добро посећен.⁶⁸⁶ Конгрес је отворио Љуба Стојановић, и на његов предлог изабрани су у часништво: председник Јован Жујовић, потпредседници Милован Лазаревић и

⁶⁸⁴ У том смислу је Алекса Томић 2. јануара 1924. године пренео молбу Главног одбора Јовану Жујовићу, у којој се тражило да на банкету републиканаца одржи „козерију“, на шта је академик пристао. Одбио је, међутим, да буде председник Агитационог одбора странке, као и члан Главног одбора. Притисак да постане члан Главног одбора био је велики, те је молио Јашу Продановића и Симу Златичанина да га „бране од насиља“. Међутим, „не обећаше“, помало јетко је забележио у дневник Јован Жујовић (АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 20–21).

⁶⁸⁵ „Пред Конгрес“, *Република*, 6. I 1924, 1.

⁶⁸⁶ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 20.

Живојин Аксентијевић, секретари Влада Поповић, из Лесковца, и Иван Невистић из Загреба. Председник Јован Жујовић је у малом уводном говору изразио радост што се у Србији одржавао републикански конгрес, који је по трећи пут од оснивања Републиканске странке имао задатак да „претресе“ програм и статуте странке и свестране политичке прилике у југословенској држави.⁶⁸⁷ Потом је дао реч Љуби Стојановићу, који је, говорећи о кризи уставне и парламентарне монархије, прво истакао да је време у којем су деловали републиканци било пуно разних друштвених и политичких криза не само у југословенској држави, него и у свету. И пре рата била је вођена борба између „капитала и рада“, али је она у условима послератних тешкоћа постала „многа акутнија“, те су тражени начини да се односи уреде на правичнијој основи, али у корист рада. Представници капитала нису, пак, одустајали од превласти коју су имали у друштвеним односима пре ратног крвопролића. У царској Русији био је учињен покушај економског уређења на комунистичкој основи, али се и поред неизмерних жртава и штета које су их пратиле показало да је бољшевички експеримент био неуспешан. Комунистички метод у Русији се због тога и није могао „раширити“ по осталој Европи, али су свеукупне друштвене околности налагале да се нађе други начин у циљу задовољавања праведних захтева које је рад тражио од капитала. Пошто је дао општи контекст, Љуба Стојановић је укратко приказао прилике у југословенској држави, те је нагласио да је питање уређења друштвених односа постало „акутније“ него што је било пре рата. „Да је код наших државника било више памети и више честитости“, резонувао је шеф републиканаца, „ми га не би ни толико осећали колико га сад осећамо, јер је наша земља претежно земљорадничка а без великих имања, и мало индустријска“. Љуба Стојановић је сматрао да су уз само „мало више памети, а нарочито честитости“ југословенски народи могли да избегну усуд револуције, поготово онакве каква се одиграла у Русији.⁶⁸⁸

Приказујући искуство држава са системом парламентарне монархије од Француске револуције до Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Љуба Стојановић је уочио да је уставно уређена монархија у пракси била „чиста лаж“, пошто су

---

⁶⁸⁷ АЈ, Никола Пашић, 143–2.

⁶⁸⁸ Љубомир Стојановић, „Криза уставне парламентарне монархије“, *Република*, 20. I 1924, 2.

владаоци успевали да „протуре“ своју вољу и поред уставних ограничења. Ни парламентаризам није могао дати оно што се од њега очекивало, с обзиром на чињеницу да је у европским државама свугде постојало више партија, због чега се парламентарни систем показао нефункционалан. Изузетак је била енглеска монархија, али се двадесетих година XX века и у њој појавило више од две партије, те се парламентаризам показао „немоћан и непрактичан“. Народи су увидели да је уставна и парламентарна монархија била „чиста лаж“, те су тражили основе за ново политичко уређење. Владаоци су, истина, успели да задрже предратно политичко уређење, али је основа већ била „поколебана“, због чега су прибегавали разним диктатурама, којих је у Европи било више него „нормалних управа“. По форми су биле различите: војне или цивилне, са владоцима или без њих, али су суштински биле све једнаке. И у југословенској држави се са више страна препоручивала диктатура не би ли се изашло из рђавог политичког стања, а истовремено није се увиђало, истицао је шеф српских републиканаца, да су југословенски народи, откако су основали своју државу, живели под отвореном или „мало маскираном“ диктатуром. Анализирајући стање у држави, Љуба Стојановић се питао зар југословенски режим није био диктатура, кад је код „живог Устава“ земљом управљала Радикална партија, иако није имала ни трећину посланика у Скупштини.⁶⁸⁹

Завршавајући реферат, Љуба Стојановић је нагласио да диктатура сама по себи није могла бити циљ, и уколико је у изванредним приликама било потребе за њом, требало је трудити се да се из исте у што краћем периоду изађе и врати нормалном уставном и законитом поретку. Услед „ненормалних“ политичких односа у целој Европи се говорило и писало о *кризи демократије*, али није била у питању криза демократије, него *криза уставне и парламентарне монархије* (истакао Љуба Стојановић – прим. А. Лукић), пошто демократије у монархији није могло бити, будћи да су се ова два појма међусобно искључивала. Демократија је по дефиницији значила владу народа самим собом, те се Љуба Стојановић питао како је у уставној монархији народ могао да влада самим собом, кад су у њој две трећине власти биле пренешене доживотно на једног човека неодговорног за своје поступке, а од њега су исту власт наслеђивали и његови

---

⁶⁸⁹ Исто.

потомци, „ма какве памети и способности они били“. Због тога је демократија могла да буде успостављена само у оном облику државне управе где је народ сваку власт – и Скупштину и државног поглавара – бирао на одређено време и смењивао ако њоме није био задовољан. „Тежња“ и задатак Републиканске странке били су да се у југословенској држави заведе оваква демократска управа, а то је могло да се оствари „само у републици“.⁶⁹⁰

Пошто се нико није пријавио за дискусију поводом реферата Љубе Стојановића, председник конгреса објавио је прелазак на наредну тачку дневног реда – извештај Јаше Продановића о раду странке у пракси.⁶⁹¹ Јаша Продановић реферисао је о раду странке у пракси, те указао да су у земљи владале „беспримерна корупција и реакција“ и да су се на врховима државне управе углавном налазили људи толико ниских моралних квалификација, због чега се за њих с правом могло рећи: „кад би се у блато бацили, блато би се од њих упрљало“. Иако резултати рада Републиканске странке на терену нису били велики, републиканци су несумњиво однели моралну победу, „јер као што она изрека каже: далеко је од купе до уста“, истакао је Јаша Продановић, „исто се тако може рећи: далеко је од срца до куглице“. Ако републиканизам још и није био „у куглицама“, несумњиво је био „у срцима“ бирача.⁶⁹² У постојећим околностима и противници су признавали Републиканској странци да је била „жива“, и иако „негативан“, и то је био рад. Поред „негативног“ рада, републиканци су, међутим имали и „позитиван“, који се најбоље огледао у упорном настојању Главног одбора да орган странке излази редовно и поред свих прогањања којима је био изложен од стране режима. Републиканци су такође за десет месеци одржали преко шездесет конференција и зборована, колико нису одржале све партије које су се „држале силом и парама“. Српски републиканци нису тражили „загрејавање у масама“, него сигурне и уверене присталице и саборце; није им требао „свак“ и зато нису агитовали демагогијом. Борба им је била „принципијелна и поштена“,

---

⁶⁹⁰ Љ. Стојановић, „Криза уставне парламентарне монархије“, *Република*, 20. I 1924, 2.

⁶⁹¹ АЈ, Никола Пашић, 143–2.

⁶⁹² „После конгреса“, *Република*, 13. I 1924, 1.

због чега Јаша Продановић није сумњао да ће републиканска „ствар“ однети победу у ближој или даљој будућности.⁶⁹³

Након Јаше Продановића говорили су Живојин Златић и Анта Тодоровић о немогућности да се свуда спроведу помесне страначке организације, те с тим у вези о потреби организовања снажнијих окружних организација Републиканске партије где год је то било могуће. Обојица су говорили против компромиса са осталим партијама, а подржали су их Добривоје Бранковић из Параћина и неколики број делегата из унутрашњости. Нарочито су осуђивали сарадњу са демократама приликом општинских избора. Међутим, Милан Богдановић се јавио за реч и у дискусији казао да организације није требало форсирати, него је ваљало да сваки поступа на основу искуства. Анализирајући мартовски изборни неуспех 1923. године, закључио је да је био последица два фактора: спољном и унутрашњем. Сарадња са демократама на општинским изборима је била „теоретски неоправдана и погрешна“, али у пракси није била „толика погрешка, јер не смемо бити свагђе у ританци“, говорио је Милан Богдановић. У пракси се тако показало да су везивањем уз демократе на општинским изборима републиканци успели да их „заразе“ опозицијом и компромитују код Двора и у унутрашњости. Приликом општинских избора требало се обазирати на локалне потребе и уједно „не газити“ принципе Републиканске странке, а не ићи у партијски догматизам.⁶⁹⁴

Затим је Никола Станаревић одржао предавање о финансијској политици режима и о пројекту буџета, указујући да је била више негативна него позитивна по најшире народне масе. Потом се отишло на паузу, да би рад конгреса био настављен у два сата поподне. Станислав Милијановић је у поподневној сесији реферисао о раду партијског органа, изнео потребу проширења листа и евентуалну куповину штампарије. Божа Манојловић, Војислав Вујанц и Андрија Поповић предложили су да у *Републици* буде више заступљен програмски део странке, с нарочитим освртом на економско-социјална питања. Јаша Милославић из Дубровника и И. Малинар из Загреба истакли су да су задовољни уређивањем листа, да је *Република* имала успеха у Хрватској, нарочито у дубровачкој области,

---

⁶⁹³ АЈ, Никола Пашић, 143–2.

⁶⁹⁴ Исто.

али је Јаша Милославић нагласио потребу да буде штампана латиницом како би „ушла у шире слојеве народне тамо где је у употреби латиница“.⁶⁹⁵ Павле Тодоровић је затим говорио о економско-социјалном програму Републиканске странке, те утврдио да су монархијски режими водили систематску политику осиромашавања народа за рачун малог броја привилегисаних богаташа – финансијска политика служила најбезочнијем стварању крупног капитализма.⁶⁹⁶

Након реферата Павла Тодоровића приступило се бирању чланова Кандидационог одбора, који је требало да предложи будуће чланове за избор у Главни одбор. Пре него се прешло на кандидовање, Кандидациони одбор је расправљао о допуни статута и програма Републиканске странке. Допуне је испред старог Главног одбора предложио Божа Павловић, биле су „економске и административне нарави“, и у њима је странка коначно дефинисала административно уређење за које се борила: успостављање федеративне „Југословенске Републике“, са „задругарском системом“ као друштвено-економском основом.⁶⁹⁷ У отвореној дебати потом унети су предлози које предлагач није споменуо, те је између осталих, „грађанин Радовић“ тражио промену назива државе у првом члану статута и програма: уместо С.Х.С. требало ју је назвати Југославија.⁶⁹⁸

Потом је Кандидациони одбор предложио једну листу, те је извршено гласање. У Главни одбор изабрани су Алекса Томић, Александар Мујкић, Анта Тодоровић, Бошко Чупић, Војислав Кујунџић, Драгољуб Драгић Јоксимовић, Др Драгомир Иконић, Душан Божић, Јаша Продановић, Јован Ђонович, Љуба Стојановић, Милан Богдановић, Милан Савић, Павле Тодоровић, Радиша Николић, Сима Златичанин, Станислав Милијановић, Стеван Грубић.⁶⁹⁹ Поред наведених 18, требало је да одбору буде придружено још 6 чланова из унутрашњости, пошто добију потврде њихових месних организација. Молба Јована Жујовића да га не изабере у одбор је усвојена, а затим је он предложио да се пошаље поздрав подршке са конгреса Драгомиру Иконићу, који је по

---

⁶⁹⁵ АЈ, Никола Пашић, 143–2; „После конгреса“, *Република*, 13. I 1924, 1.

⁶⁹⁶ Исто.

⁶⁹⁷ АЈ, Никола Пашић, 143–2; „Допуна нашег програма“, *Република*, 20. I 1924, 1.

⁶⁹⁸ АЈ, Никола Пашић, 143–2.

⁶⁹⁹ Исто.

политичкој кривици робијао у Пожаревачком затвору. Поздрав је потписало 180 учесника конгреса.⁷⁰⁰ Поздрав подршке упућен је, на предлог Добривоја Бранковића, грчкој републиканској странци. Јован Жујовић је потом у 21 час објавио завршетак рада конгреса и позвао учеснике на партијску забаву.⁷⁰¹

Афере највиших државних чиновника, о којима су републиканци и раније писали у свом партијском органу, у периоду 1923–1927. године нарочито су се распламсале у југословенској држави. Година 1924. беше нарочито бурна, пошто су српски републиканци успели да прибаве судску потврду о злоупотребама и аферама у државним пословима највиших државних чиновника, попут Велизара Јанковића, радикалског првака и бившег министра. У пракси су се обистињавале и потврђивале изговорене речи Јована Жујовића на Другом конгресу Републиканске странке, да се више одиста није знало ко све није био учесник у корупцији и шпекулацијама са државном имовином; суђење Драгомиру Иконићу фебруара 1924. године показало је да од корупције није био чист ни сам краљ Александар Карађорђевић. Једна од песама које су републиканци почетком 1924. године штампали у републиканском календару врло лепо показује решеност да се обрачунају са насиљем, корупцијом и јавашлуком који су већ увелико владали у највишој југословенској државној управи:

„Ми не дамо да нас даве тмине
Усред ове трулежи и смрада,
У ком радник под теретом гине
А нередник ужива и влада! –
Ми стварамо Републику Рада!

Предрасуде презиремо старе,
Узорк људске беде и незнања.
Оне срце и умове кваре.
Гнушамо се глупих веровања! –

⁷⁰⁰ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 20; „Конгрес Иконићу“, *Република*, 20. I 1924, 1.

⁷⁰¹ АЈ, Никола Пашић, 143–2; „Грчким републиканцима“, *Република*, 24. I 1924, 1.

Ми стварамо Републику Знања!

Нама ниска и ропска имена
Поданика ни мало не годе
Ни сервилност, под којом скривена
Сва лукавства срамном злату воде! –
Републику, стварамо, слободе.

Ми рушимо све што правда није!
Пркосимо сили која влада!
Око наше увек будно бдије
Над творцима зала и неправде! –
Ми стварамо Републику Правде!⁷⁰²

Републиканци су током 1923. године неколико пута прозивали за корупцију бившег радикалског министра саобраћаја Велизара Јанковића. Испрозиван у јавности, радикалски првак се бранио тужећи за клевете Драгомира Иконића, одговорног уредника *Републике*. Истражујући порекло министрових послова са папирима од вредности на Париској берзи, републиканци су дошли у посед писма једног берзанског агента (Обоноа), које је било адресирано на „Ministre serbe Yankovitch“. Током судског поступка, окончаног фебруара 1924. године, утврђено је да је писмо одиста било упућено на Јанковића, али не Велизара него Драгомира, министра Двора.⁷⁰³ С обзиром на службу коју је вршио, министар Двора није могао обављати послове финансијске природе са хартијама од вредности на страни, без знања краља Александра.

Судски процес Драгомиру Иконићу одиграо се почетком фебруара 1924. године. Васа Јовановић, адвокат Велизара Јанковића, поднео је тужбу Београдском првостепеном варошком суду против Иконића за шест дела клевете, у којима је републикански првак наводно нетачно тврдио: 1) да се Велизар

---

⁷⁰² „Република“, *Календар Републиканац за 1924. годину*, 10.

⁷⁰³ „Велизаров крах“, *Република*, 7. II 1924, 1; „Претрес др Иконићу“, *исто*, 2.

Јанковић помоћу Радикалне странке и политике обогатио – за ово тврђење радикалски првак је у тужби навео да је најтеже и да га је упрвао оно подстакло да процес покрене; 2) да је Јанковић био умешан у аферу са зејтином на Крфу; 3) да су неки радикалски посланици тврдили да је „Велизар узимао бесплатно из Топчидерске Економије“ млеко; 4) да је у једној француској банци имао 400.000 француских франака, те је Иконић као доказ штампао писмо једног француског банкара (Парижанина Обоано-а) у *Републици*, а што је било, према тврдњи Велизара Јанковића, неистинито; 5) да је издао наређење према коме су активни министри пољопривреде и сви бивши министри, докле су год живи, могли да узимају намирнице из Топчидерске економије у пола цене; 6) да је као министар саобраћаја донео решење по којем су сви активни и бивши министри могли да користе за себе и своју породицу „бесплатну железничку карту“.⁷⁰⁴

Конгрес Републиканске странке послао је Иконићу писмо подршке 20. јануара, а он је већ 21. био доведен из пожаревачког затвора у Београд на суђење. На београдској железничкој станици дочекао га је велики број студената у знак подршке за његово дотадашње политичко држање, уз масу присутне жандармерије. Члан Главног одбора Републиканске странке Алекса Томић је, пре него што је био отеран са перона од стране полицијског комесара, саветовао студентима да се разиђу или да ћуте и не изазивају реакцију полиције.⁷⁰⁵

Пошто тужилац Велизар Јанковић није дошао на први заказани претрес, нови је био одређен за 2. фебруар код београдског првостепеног варошког суда. Јанковић се ни тада није лично појавио, него је био присутан његов адвокат Васа Јовановић. Интересовање јавности за процес Иконићев је било велико, сала суднице препуна, због чега Јован Жујовић, већ у годинама, није ни могао бити дуго присутан.⁷⁰⁶ Драгомира Иконића су бранили петорица адвоката: Св. Гребенац, П. Тодоровић, Б. Поповић, Др. Божовић и Добр. Бранковић.⁷⁰⁷ Тужба Велизара Јанковића била је слаба у погледу доказа, тако да је његов адвокат био

⁷⁰⁴ „Велизаров крах“, *Република*, 7. II 1924, 1.

⁷⁰⁵ АС, л. ф. Ј. Жујовића, 60, 22.

⁷⁰⁶ Краткотрајно присуство републиканског првака оставило је пријатан утисак на процесу, о чему је адвокат Велизара Јанковића казао Јовану Жујовићу након суђења: „Ваша појава на суђењу унела је отмен тон целоме претресу, па се то одржало иако сте брзо отишли“ (Исто, 23; Д. Трифуновић, „Претрес Др Иконићу“, *Република*, 7. II 1924, 2).

⁷⁰⁷ Д. Трифуновић, „Претрес Др Иконићу“, *Република*, 7. II 1924, 2.

принуђен више да брани тужиоца него да напада туженог. Адвокати Драгомира Иконића су доказали да су наводи тужиоца били чињенично неистинити, због чега су тражили ослобађајућу пресуду. Претрес је трајао два дана, али пошто је већ после првог дана било јасно да радикалски првак није могао да добије парницу, он је око 16 часова другог дана дошао до суднице и понудио Драгомиру Иконићу да „дâ изјаву да је био у заблуди, па ће он (Велизар Јанковић – прим. А. Лукић) одустати од тужбе“. Према извештају *Републике*, нико се овом потезу није надао и целокупна публика је била запрепашћена. „Чак су и радикали, којих је било доста јер су веровали да ће пасти до подне одлука, чак су и они са гађењем говорили о овој понуди“.⁷⁰⁸ Драгомир Иконић је понуду с презиром одбио.

Суд је ослободио Драгомира Иконића за 1, 2, 4, 5. и 6. тачку оптужбе, пошто је утврдио да тим наводима није нанео клевету Велизару Јанковићу. За најтежи део оптужбе: да се Јанковић обогатио помоћу странке и политике, суд је утврдио да не садржи клевету, с обзиром на то да је доказано да је радикалски првак помоћу странке и политике заиста заузимао положаје и места која су доносила изванредне приходе, те се помоћу њих могао и обогатити. За аферу са зејтином суд је утврдио да је „Велизар заиста умешан“, пошто је вршио набавку зејтина на Крфу, а и доцније је имао везе са тим послом као министар финансија. Суд је утврдио да је постојало само дело клевете у наводу да је Јанковић узимао млеко бесплатно, пошто је извештајем анкетне комисије утврђено да је узимао млеко, путер, јагањце, прасце и остале намирнице, али не бесплатно већ у пола цене, а на основу решења које је сам донео као министар пољопривреде.⁷⁰⁹ За ово

---

⁷⁰⁸ Исто, 2.

⁷⁰⁹ Бранећи Д. Иконића адвокат С. Гребенац је, анализирајући порекло богатства В. Јанковића, суштински показао да је републикански првак и по трећој тачки оптужбе био у праву. С. Гребенцу никако није „ишло у главу“ тврђење адвоката В. Јовановића да се В. Јанковић обогатио помоћу женидбе, с обзиром на то да је таст Јанковићев преминуо крајем 1923. године, те деоба још није била извршена. За С. Гребенца био је „факат“ да је В. Јанковић био „циција“, али само када се тицало његовог богатства, а не и државне имовине или имовине неког другог лица. Као доказ навео је случај поступања са Топчидерском економијом, где је скупштинска анкетна комисија утврдила да се није газдовало правилно. В. Јанковић није био „циција“ у погледу Топчидерске економије, будући да је олако потписао решење према којем су чак и бившим министрима намирнице биле продаване у пола цене, а у намирнице је убројао „и прасце и јагањце и то од најбоље пасмине, која је требала да се разда народу“. С. Гребенац није хтео да доказује колико су у стварности били већи „5 динара г. Јанковића од 5 динара онога бедног пандура“, али је на основу баш те чињенице и свега наведеног у погледу Топчидерске економије, указао да је Иконић имао права када је тврдио да је „Вел. Јанковић узимао намирнице бесплатно“, пошто је народ, када нешто узме испод цене, с правом говорио: „узео сам ово цабе, и више него цабе“ (Д. Трифуновић, „Претрес Др Иконићу“, *Република*, 7. II 1924, 2).

„нетачно тврђење“ Драгомир Иконић је осуђен најмањом могућом казном: један месец дана затвора. *Република* је с правом ликовала када је закључила да је на суђењу Велизар Јанковић претрпео „**ПОТПУН МОРАЛНИ ПОРАЗ**“ (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић), те нагласила да је у почетку суђења „заступник Велизаров Васа Јовановић рекао да браниоци неће моћи да умесе правничку погачу Др Јанковићу, а они су је не само умесили, већ су скували Др Велизару и **политичку панаију** (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић)“.⁷¹⁰

Изгледало је почетком 1924. године да је „рашчишавање“ у унутрашњој политици југословенске државе полако али сигурно почињало, бар кад је у питању био обрачун са огромном корупцијом која се била зацарила на највишим нивоима државне управе.⁷¹¹ Српски републиканци, иако „мала“ политичка партија, у томе су играли значајну улогу, што је показао Иконићев спор са Велизаром Јанковићем. Јован Жујовић није претеривао у оцени када је 7. фебруара записао у свој дневник да је поводом очигледно доказане корупције и финансијских малверзација са државном имовином изгубљени процес Велизара Јанковића против Драгомира Иконића био „велика сензација“, позитивна за Републиканску странку и борце против корупције, а негативна за Радикалну странку и њене прваке. Углед странке Николе Пашића, који је већ био озбиљно пољуљан због злоупотреба Раде Пашића, овим је суђењем опао још ниже, с обзиром на то да је Велизар Јанковић процес и покренуо да би доказао невиност радикала. Десило се обрнуто: не само да није успео да оповргне тврдње Драгомира Иконића, него је изазвао врло непријатан утисак у јавности, пошто је пред редовним судом било убедљиво доказано да је био одговоран за корупцију и малверзације са државном имовином док је био на положају једног од највиших државних чиновника.⁷¹²

Незгодна околност за Велизара Јанковића огледала се у чињеници да је био „скоро најурени министар Саобраћаја због афере откупа Јужних железница“, те

⁷¹⁰ „Велизаров крах“, *Република*, 7. II 1924, 1.

⁷¹¹ „За Иконића“, *Република*, 14. II 1924, 1.

⁷¹² На суду је било утврђено да писмо банкара Обоноа министру Јанковићу није било упућено Велизару, него Драгомиру Јанковићу, који као министар Двора није могао било какве послове на страни обављати без знања краља Александра. Тако је био „потеран зец, а истеран курјак“ (Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 86).

му је изгубљени процес додатно отежавао положај у јавности.⁷¹³ Због тога је покушао да некако умањи рђав утисак објављивањем у углавном радикалској штампи (*Самоуправа, Време, Трибуна и Балкан*) податка да није као министар саобраћаја донео решење о бесплатним железничким каратама, већ да је то урадио његов претходник Андра Станић. Међутим, убрзо је био демантован од Андре Станића, који је у *Политици* објавио да је због тендециозног тврђења Велизара Јанковића био принуђен „као бивши министар саобраћаја и претходник г. Јанковића“, да да исправку да није донео одлуку односно бесплатних железничких карти, а што је „г. Јанковићу било добро познато“.⁷¹⁴ *Република* је с насладом истакла да је Андра Станић приказао Велизара Јанковића „и као лажова и клеветника, а себе је опрао од колегијалне клевете“.⁷¹⁵

„Сраман жиг који је на суду ударен на чело Велизара Јанковића“, резоновали су српски републиканци, „никаква осуда грађанина Иконића није у стању опрати“. Процес Иконићев су сматрали симболом почетка обрачунавања са корупцијом у највишој државној управи југословенске државе, те су одмах након суђења истакли да је пред судије требало извести другог по реду „афераша“ из Радикалне странке: Лазара Лазицу Марковића, који се тих дана „налазио на белом хлебу“. Док је против његових афера био само усамљени Михаило Ранковић, радикалски народни посланик, „охоли Лазица“ дрско је одбијао дискусију с њим. Када је против Лазара Марковића устала цела опозиција, он је постао „мањи од макова зрна, а мекши од памука“. Због тога је Цицварићев „Мали гад“, писали су републиканци, у постојећим околностима био спреман да „љуби г. Ранковићеве каљаве опанке, само да га остави на миру“, али му нису предвиђали неки посебан успех. Упорна борба Републиканске странке против корумптивних носилаца радикалног режима полако је почела да доноси плодове у југословенском политичком животу. У тој борби српски републиканци врло успешно су примењивали и књижевно-уметнички израз, те су тако о Лазару Марковићу испевали и песму, карактеришући његов тадашњи положај у јавности:

⁷¹³ М. И. , „Борба противу корупције“, *Република*, 10. II 1924, 1.

⁷¹⁴ „Изјава г. А. М. Станића“, *Политика*, 10. II 1924, 7.

⁷¹⁵ „Велизар клеветник и лажов“, *Република*, 14. II 1924, 1.

„Бога моли мали Лаза,
Радикалска бедна маза,
Да га чаша жучи прође,
Да до суда већ не дође.

Мали Гад се Богу моли,
Да га, ко пре, опет воли,
Па да пљачка, па да краде,
Под заштитом моћне браде.

Бога моли мали Лаза,
Радикалска бедна маза,
Да Ранковић једном крепа,
Да га више већ не цепа.

Мали Гад се Богу моли,
Да му Бог да срећу многу,
Па и на суд када пође,
Да са њега невин дође.

Бога моли мали Лаза,
Радикалска бедна маза,
Да Бог смрви „Републику“,
Што на њега диже вику.

Ал' и Богу досади се,
Па подвикну: мали гаде,
На ђубриште сад сакри се,
Ко што подли ровци раде.

Јер лопови ко ти што си,

Крађом ће се бавит вазда,
Прими зврчку сад по носу,
А стид нек' сноси газда“.⁷¹⁶

„Дрске афераше“ Радикална странка је морала, макар привремено, уклонити са министарских положаја. Земљорадничка странка коначно је преузела иницијативу од Републиканске партије и оптужила Лазара Марковића у Народној скупштини. Остале парламентарне партије прихватиле су предлог Савеза земљорадника за оптужбу, те тако узеле и обавезу на себе „да губу чисте из торине“.⁷¹⁷

Била је ово само једна у низу дворских афера које су се дешавале у југословенској монархији, и које су је пратиле, у мањем или већем обиму, све време њенога постојања.⁷¹⁸ Краљ је због тога и тражио један део цивилне листе у францима – са њима је „шпекулисао“ на берзи и куповао првенствено стране, уносне хартије од вредности. Краљу су на руку ишли корумпирани министри и државне банке (Хипотекарна и Поштанска штедионица) са њиховим директорима.⁷¹⁹

Руководство Републиканске странке је позне зиме 1924. године било баш заузето судским процесима. Док се о процесу Иконићевом увелико причало у београдској чаршији, на суд је због увреде владоца био позван трећи републикански тријумвир Јаша Продановић. Полиција је у његовом чланку „Узроци махнитања“ нашла дело увреде монарха у речима: „и тако је онај, који је отишао на извор Дунава да одврати воду да би Пешта једног дана остала без

---

⁷¹⁶ „Мали Лаза“, *Република*, 21. II 1924, 2.

⁷¹⁷ М. И. , „Борба противу корупције“, *Република*, 10. II 1924, 1. Републиканци су највише осуђивали богаћење радикалских министара путем политике, те су писали да се на исти начин обогатио и „Лазица Марковић, или како су му завидљивци тепали Гад Мали“, који се беше обогатио „баснословно“. За две и по године министровања „налупао све по закону и са визом Главне Контроле преко 70 милиона динара на секвестарским повељама. И таман почео да егленише, а завидљивци и празноцепашки скочили на њ као скакавци. Свукли га са министарске фотеље, оптужили га суду, па мало то него и Народној Скупштини“. Међутим, нису били задовољни гоњењем у Скупштини и на суду, него су хтели да учине све да Херцеговци не би изабрали Лазара Марковића за посланика, због чега су спремили изборну паролу за његову „пропаст: за кршне синове Херцеговине брука је“ била „да их представља један Гад Мали. Да је Гад Велики – била би друга ствар“, закључили су подругљиво републиканци („-!-“, *Република*, 10. II 1924, 1).

⁷¹⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. I, 78–80, 135–137.

⁷¹⁹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 85–86, 88.

Дунава био бар десет гради паметнији од лудог законодавца, који нам је дао овакве законе“. Претрес Јаши Продановићу одиграо се 15. фебруара у Првостепеном београдском суду под председништвом судије Бабића. Пошто је државни тужилац прочитао оптужницу, председавајући је упитао оптуженог да ли је признавао дело, на шта је Јаша Продановћ одговорио: „Не дело, већ чланак“. ⁷²⁰

Адвокат Тадић, први бранилац Јаше Продановића, је пред пуном судницом одржао говор „јединствене правничке вредности“, те закључио да је суд имао да бира не између чињеничних доказа полиције или оптуженог, него између два супротстављена мишљења: полиције и Јаше Продановића. После Тадића добио је реч бранилац Мишовић, који је „јасном логиком“ доказивао да се написи републиканског првака нису могли односити на владара, пошто он није био законодавац, и позвао се на пример из српске прошлости средином XIX века, када због рђавог кривичног законика нико није кривио кнеза Александра Карађорђевића, него његовог министра Јована Хацића Светића. Мишовић је напоменуо да није било први пут у српској и југословенској историји да су били донети лоши закони, указујући на „пример Закон(а) о заштити државе“, којег су се већ с пролећа 1924. године „сви одрицали“. У том смислу други бранилац је иронично питао да ли је било кога ко је могао у позитивном смислу протумачити назадни Закон о чиновницима, чиме је успешно завршио своју беседу. ⁷²¹

Јаша Продановић је, поред два своја адвоката, такође говорио у своју одбрану. У говору је првенствено нагласио да није било никога ко је више вређао југословенског монарха од режима који је у југословенској монархији постојао. Полиција и режим чинили су рђаву услугу краљу забрањујући у *Републици* и текстове у којима је монарх хваљен. Наводећи искуства стране штампе у европским монархијама, Јаша Продановћ се, између осталог, позвао на пример краљевине Белгије, у којој су белгијски листови краља Леополда називали Клеополд због глумице Клео де Мери, чак су грађани „и на улици добацивали када је он (белгијски краљ – прим. А. Лукић) пролазио“, па ипак нико није био оптужен за увреду Величанства. Цитирајући пред судом због чега је све *Република* забрањивана, републиканац је указао на чињеницу да је само једна

⁷²⁰ Д. Трифуновић, „Из суда. Претрес Ј. Продановићу“, *Република*, 21. II 1924, 2.

⁷²¹ Исто.

„оштрија реч“ у *Републици* против режима изазивала одмах забрану листа од стране полиције, која је сматрала да се то односило на краља. После говора Јаше Продановића државни тужилац није ни говорио, претрес је прекинут и суд је после пола часа донео одлуку којом је „грађанин Продановић пуштен испод суда“, пошто није било дела увреде Величанства у инкриминисаним изразима.⁷²²

У складу са константним нападима на Радикалну странку поводом злоупотреба власти од стране истакнутих радикалских првака, Републиканска странка је од почетка 1924. године полако и опрезно, али уочљиво, прижељкивала улазак Демократске странке Љубе Давидовића у могући шири опозициони блок према режиму. С пролећа те године бивао је извеснији расцеп код демократа на присталице Љубе Давидовића и Светозара Прибићевића. Демократско крило Љубе Давидовића заговарало је ревизију Видовданског устава и политику споразумевања са Хрватима, док је крило Светозара Прибићевића и даље упорно остајало на путу „чврсте руке“ према хрватском националном покрету Стјепана Радића. Када је после мартовских избора 1923. године образован Федералистички блок, била је у ствари створена могућност за „општи блок целокупне опозиције“, те су српски републиканци истакли да је, иако ослабљена поразом на изборима, у том смислу Демократска странка ипак била парламентаран чинилац од пресудног значаја „за ефикасну акцију блока противу радикала“.⁷²³

Српски републиканци су истакли да је Љуба Давидовић коначно преломио у погледу потребе ревизије Устава, када је рекао да највиши законски акт није био „Талмуд за његову странку“. Такав преокрет највећег дела Демократске странке о Видовданском уставу садржавао је „клицу“ њене нове оријентације за ревизију и, следствено, основну додирну тачку за приближавање ревизионистичком Федералистичком блоку. Као најјачи стуб Федералистичког блока требало је да и Стјепан Радић покуша своје ставове и деловање да усклади са поступцима Демократске странке. У ствари, Стјепан Радић требало је да напусти „толико драгу му апстиненцију, кокетирање и демонстрацију против свега“ што није било „Хрватство“.⁷²⁴

---

⁷²² Исто, 2.

⁷²³ С. Милијановић, „Опозициони блок“, *Република*, 24. II 1924, 1.

⁷²⁴ Исто.

Републиканцима се чинило да „широка јавност“ није схватала, будући под притиском „зала коруптивне аутократске и банократске владавине г. Пашића“, сву далекосежност удружених напора парламентарне опозиције за пожељан позитиван „будући развој прилика у држави“. И иако наизглед недовољно схваћена у јавности „озбиљност тренутка и величина задатка блока на помолу“, за српске републиканце формирање истог био је „најодсуднији моменат у парламентарној комбинацији“, који је после изгласавања Видовданског устава представљао „најкрупнији“ догађај у југословенској унутрашњој политици.⁷²⁵ Известан осећај неспокојства у независно деловање будућег опозиционог блока код српских републиканаца изазвале су, међутим, аудијенције Љубе Давидовића у Двору током фебруара 1924. године. Нису радо гледали на уплитање у државне послове и давање било какве важности круни у решавању очигледне унутарполитичке кризе југословенске државе, посебно што су сматрали да су династија и монархија биле највише одговорне за несређеност политичких прилика у држави. Политичка ситуација, која се развијала у „знаку натезања, напрезања и подметања ноге“, појавила се као таква од аудијенције „г. Давидовића“, која је опозицији „отворила сласт за власт, а радикалима запретила кнедлу у грлу“, односно опозиција беше „добила крилца“, док се радикалима „подсекоше ноге“. Опозиционе Демократска и Земљорадничка странка бежу се „ухватиле за изгледе“ добијања власти назначене им приликом аудијенције, као „дављеник за сламку“, те су, држећи се ове „сламке“, „допливале по немирноме радикалном мору“ до Стјепана Радића, који се истовремено заједно са целим својим блоком већ био „ухватио за ту сламку“.⁷²⁶

Током јануара и фебруара 1924. године преговарало се и са делом демократа, присталица крила Љубе Давидовића у Демократској странци, о њиховом уласку у Опозициони блок, те је и са њима постигнут споразум о јединственом опозиционом иступу у Скупштини. Коначно, 8. фебруара 1924. године представници ХРСС Влатко Мачек и Јурај Крњевић донели су у Београд 50 заступничких пуномоћја ХРСС на потврду, а почетком марта потписан је споразум о програму Опозиционог блока, пошто су претходно вођства

---

⁷²⁵ Исто.

⁷²⁶ С. М. , „Ситуација“, *Република*, 24. II 1924, 2.

коалиционих странака дала свој пристанак (Југословенска муслиманска организација, Словенска људска странка, Хрватска републиканска сељачка странка и Демократска странка).⁷²⁷

За Републиканску странку било је готово свеједно какво је решење требало да добије парламентарна криза, која је постојала у мањој или већој мери од настанка југословенске државе и по правилу садржала у себи „клицу“ државне кризе. Она се није задовољавала да се сруши стогодишња монархија тренутном илегалном акцијом, на пример помоћу „војничке камариле“; такву „мајсторију“ остављали су радикалима. Није, опет, желела ни да народ, који је још увек „пиљио у круну“, ујутру пренеражен угледа „петла“ (асоцијација има везе са Француском, где је галски петао симболизовао републикански облик државног уређења). Хтела је да се народ зажели републике. Међутим, могућност доласка Опозиционог блока (Радић – Корошец – Спахо – демократи) на власт сматрала је пожељним, пошто би у ондашњим околностима режим блока значио какав такав „предах у корупцији која се под радикалима ширила захукталим темпом“.⁷²⁸

Због доласка посланика ХРСС у Скупштину Никола Пашић поднео је оставку свог кабинета. Пошто му је оставка уважена, на савет Љубе Јовановића, председника Скупштине, мандат за састав нове владе опет је добио Никола Пашић, и он ју је оформио. Оставку Николе Пашића српски републиканци нису тумачили као његову истанчану парламентарну осетљивост, већ су констатовали да је у питању био „трик“ радикалног шефа: одлагањем Скупштине спречио је верификацију „радићевских“ мандата, а у међувремену створио нову политичку комбинацију.⁷²⁹ Прилазак Љубе Давидовића Опозиционом блоку довео је до расцепа у Демократској странци. Светозар Прибићевић се одвојио са 15 посланика и основао Самосталну демократску странку, током марта преговарао са Николом Пашићем и образовао коалициону владу са радикалима (27. марта

⁷²⁷ Bogdan Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, u: *Korespondencija Stjepana Radića*, priredio Bogdan Krizman, knj. II, Zagreb 1973, 92–93.

⁷²⁸ Станислав Милијановић, „Опозициони блок I“, *Република*, 28. II 1924, 1; Исти, „Опозициони блок III“, *исто*, 2. III 1924, 1.

⁷²⁹ „Опет Пашић“, *Република*, 27. III 1924, 1.

потписан је споразум Пашић–Прибићевић и створен Национални блок), у којој је успео да добије четири министарска портфеља.⁷³⁰

Непарламентарна улога краља Александар у решавању парламентарне кризе током пролећа 1924. године била је велика, већа но претходних година. Суочен са оштрим иступом ХРСС у прогласу од 1. маја према владајућем режиму и постојећем поретку, краљ је оценио да хрватски национал-републиканци нису желели споразум и да је одбијена „једним грубим гестом рука коју је Давидовић и као шеф странке и као Србин пружио Радићу“.⁷³¹ На моменат краљ је помишљао да постави изванпарламентарну владу на челу са војводом Степом Степановићем, чији је пристанак већ добио.⁷³² Ипак је, после краћег двоумљења, поверио мандат Љуби Давидовићу за састав коалиционе владе, да би онда изненада, у року од неколико дана, променио мишљење и 26. маја обновио Пашић–Прибићевићеву владу, која није била дугог века.⁷³³

У међувремену, Стјепан Радић је отпутовао и по четврти пут у Русију, где је преговарао о приступу ХРСС Сељачкој интернационали у Москви. Богдан Кризман сматра да је шеф ХРСС приступ Сељачкој интернационали 1. јула 1924. године замислио као искључиво тактички потез: да добије привид подршке у иностранству, те тако заостри ситуацију у земљи.⁷³⁴

Док се бавио у Москви, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца дошло је до промене власти: Никола Пашић је, уз бурне протесте опозиције, распустио Скупштину до 20. октобра, а онда је, у жељи да од краља добије изборни мандат, поднео оставку владе. Штампана је, у првом реду радикалска, писала о велеиздаји

⁷³⁰ Dr H. Matković, *n. d.*, 69–82; B. Gligoriјеvić, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 162.

⁷³¹ B. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 93.

⁷³² Краљ Александар жалио се у писму војводи Степи на политичке странке због њиховог партизанства, те уједно тражио од војводе и политичко деловање: „Видећи како се ствари обрћу почео сам последњих дана помишљати, да ми неће остати други излаз, него да образујем владу ван Скупштине, кад је у Скупштини не могу наћи. За тај случај, који је већ наступио, желим знати да ли могу рачунати на вас, јер таквој влади не видим кога бих другог могао ставити на чело до свог старог војводу, који већ својим именом и гласом широм наше земље, значи читав програм“. Војвода Степа је одговорио да је краљ „ради добра Отаџбине“ могао располагати његовим „бићем“ кад год је налазио за потребно (Branislav Gligoriјеvić, „O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićeovu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade“, у: зборник радова *Istorija XX veka*, sv. VIII/1965, 346; Dr H. Matković, *n. d.*, 148).

⁷³³ B. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 93–94; B. Gligoriјеvić, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 164–166.

⁷³⁴ B. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 94–95.

Стјепана Радића у Москви. Српски републиканци су пут шефа ХРСС у Москву оценили као неважан: „што је ишао у Москву, само је он знао“, те су по ко зна који пут закључили да је био у питању „врло велики шаљивац“ политичког живота југословенске државе.⁷³⁵ Стјепан Радић је изванредно уживао да повремено неким ненаданим, наглим, необичним и неочекиваним поступком, који је на први поглед изгледао врло страшан, запрепасти цео свет и створи „помутњу“ и панику у политичком поретку и код режимских присталица. „Празном пушком“ терао је људе да дигну руке у вис и повичу „у помоћ“, да би се после „слатко“ смејао њиховом страху. Једна таква „празна пушка“ био је долазак његових посланика у Београд, када је за тренутак изгледало да је „убачена бомба“ Скупштину. Осим мало кризе и мало политичке „комендије“, није, међутим, било ништа.⁷³⁶

Међутим, преварио се Никола Пашић у погледу добијања мандата за састав нове владе - њу је образовао Љуба Давидовић од три групе Опозиционог блока и радикалских дисидената Настаса Петровића, а оставио је четири непопуњена ресора за евентуалан улазак ХРСС (у Скупштини предвођених Павлом Радићем) у министарски кабинет.⁷³⁷ Претпостављено учешће „радићеваца“ у влади Љубе Давидовића за Републиканску странку значио је да се државна политика постављала као „врло замршена загонетка“, с обзиром на то да је требало да у влади која је уживала поверење краљево учествују и „републиканци Радићеви“⁷³⁸. Пошто је шеф Демократске странке оставио четири места за улазак у владу представника ХРСС, почетком септембра су у ту сврху у Београду боравили Влатко Мачек и Јосип Предавец. Кад су се вратили у Загреб поднели су извештај председништву ХРСС 6. септембра, да би 13. пленум странке донео формалну одлуку о уласку хрватских национал-републиканаца у владу. На основу начелног одобрења пленума, председништво ХРСС је 15. септембра одлучило да у владу

---

⁷³⁵ Влада Љубе Давидовића, као што су и српски републиканци оправдано уочили, није зависила од Треће интернационале или Радићевих спекулација на страни, али остаје чињеница да су се у Москви поједини званичници јавно радовали паду Пашићеве „црнототинашко-погромашке владе“ (*Документи внешнеј политике СССР, VII*, Москва 1957–1977, 434, цитирано према: Зоран Д. Бајин, *Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија*, докторска дисертација у рукопису, одбрањена 2016. године на катедри за Историју Југославије Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, 415).

⁷³⁶ Милан В. Богдановић, „‘Црвени’ Радић“, *Република*, 24. VII 1924, 1.

⁷³⁷ Исто.

⁷³⁸ „Ситуација“, *Република*, 18. IX 1924, 1.

уђу четири представника. До уласка у владу, међутим, није долазило, пошто се краљ почео противити учешћу у власти хрватских национал-републиканаца, узвикујући пред Мирославом Спалајковићем: „Мене Радић не може изиграти“.⁷³⁹ Осећајући да је негде било сметње, Републиканска странка је чекала да види крај „овог вучења клипка“, да би касније дала своје мишљење о улози и месту ХРСС као републиканске странке у њеним покушајима сарадње са монархијом.⁷⁴⁰

Пошто је обишао све европске форуме, обраћао се разноврсним међународним конференцијама, шуровао са Тодором Александровим и ишао „на подворење“ Чичерину (Георгију Васиљевичу, народном комесару за спољне послове Совјетског савеза 1918–1930. године – прим А. Лукић), Стјепан Радић је најзад „пружио руку помирења“ југословенској монархији. За Републиканску странку постао је у политичком животу југословенске државе „укроћена горопад“, чији је републиканизам спласнуо до енглеског монархизма, а његови представници постали „краљевско-републикански“ министри. Републиканци су због тога очекивали да *Slobodni dom* у наредних неколико дана одштампа химну „хрватскоме сељачкоме републиканскоме краљу“. Компромис Стјепана Радића у виду пристајања на енглеску монархију парламентарног типа значио је изневеравање републиканског идеала. Републиканска партија није порицала да је нов политички курс могао имати и извесних позитивних резултата, с обзиром на то да је југословенска „државна болест“, која се налазила у нерешеном националном проблему, онеспособљавала целокупан „државни организам“ годинама. Односи између Срба и Хрвата били су не само тешки, него и опасни, због чега нису били искључени ни крвави грађански сукоби. Претпостављеним уласком хрватских национал-републиканаца у владу српско-хрватски односи су могли да буду „сталожени“, али нису били поуздано сређени.⁷⁴¹

Српски републиканци су сматрали да компромис Стјепана Радића са монархијским обликом државног уређења није могао послужити на дужи временски период „*праве*“ (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић) решењу југословенских државно-националних питања. Без републике и федерације није

⁷³⁹ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 95–97; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. II, Београд 2002, 244–246.

⁷⁴⁰ „Ситуација“, *Република*, 21. IX 1924, 1.

⁷⁴¹ М.[илан] Б.[огдановић], „Републиканци у влади“, *Република*, 28. IX 1924, 1.

могло бити правог и сигурног решења државног проблема. За Републиканску странку компромис са монархијом друге по величини политичке партије (декларативно републиканске) у земљи, несумњиво је одложио питање републике на неодређено време. Иако је изгледало да се Стјепан Радић усредсређивао на „отимање федералистичких концесија“ признањем монархије, Републиканска странка је била уверена да монархија неће допустити остваривање југословенске федерације. Министеријализам је био један од „најтежих грехова“ који је могла да учини странка републиканско-социјалистичког карактера. Стјепан Радић не само што неће успети да поенглези југословенску монархију, него неће допринети да се у политичком и социјалном смислу бар олакша у већој мери терет који је притискао политички живот у држави. Једино ће можда успети да од „удара реакције“ привремено сачува странку и људе, али сви други непомирљиви противници режима, закључили су српски републиканци, неће осетити „благодети енглеске СХС монархије“.⁷⁴²

Српски републиканци нису порицали ХРСС да је хтела бар у нечему исправно поступити сарадњом са владом Љубе Давидовића. Доносећи одлуку да уђу у владу хрватски национал-републиканци јесу од „интрасигентне“ политике повели опортунистичку, и тражили су од монархије заузврат само једну компензацију, у сваком погледу исправну: парламентарни систем владавине. Нису успели. Могли су потпуно порећи себе, давати изјаве да се одричу републике горе него „Петар Христа“, све им је било залуд. У врховима режима није било воље да се одрекну преимућстава која, истина, нису била Уставом санкционисана, али су „подлаштом била поклоњена“. Према мишљењу републиканаца, нико никад од владајућих политичара за шест година постојања југословенске државне заједнице није бранио парламентаризам, а сви су „падали“ и долазили на власт изван Скупштине. Нико од њих није открио узрок губитку власти. Тако је лични режим добио парламентарни декор, несавестност створила лошу традицију.⁷⁴³

У таквом парламентарном декору владе су биле често у кризама, изазваним углавном „по мигу“ изван Скупштине. Био је потребан повод, оправдан или не, да се исто деси и влади Љубе Давидовића, и на њега није дуго требало чекати ране

---

⁷⁴² Исто.

⁷⁴³ Ђ. „«Енглеска монархија»“, *Република*, 9. X 1924, 1.

јесени 1924. године. Када је шеф демократа приликом формирања владе узвикнуо: „Имам мандат без икаквих ограничења“, српски републиканци су се „с неверицом осмехнули“, а неколико месеци касније се показало да су били у праву: због „дефетистичког говора“ Стјепана Радића у Вараждину 5. октобра генерал Стеван Хацић, министар војске и морнарице, поднео је оставку 8. октобра и изазвао кризу владе.⁷⁴⁴ Републиканска странка је оставку протумачила као дрзак удар на парламентаризам и позвала Љубу Давидовића да одлучно брани систем парламентарне владавине, односно да се одлучи „или за службу народу или у свашточиње“.⁷⁴⁵ Замена шефу демократа се, међутим, брзо нашла: Никола Пашић је са Светозаром Прибићевићем формирао другу, овог пута изборну владу, а односи са Хрватима опет су се погоршали.

Услед оставке министра војног Љуба Давидовић је био приморан да поднесе оставку владе. И по четврта промена владе у току 1924. године била је изазвана изван Скупштине, деловањем неодговорних чинилаца. Нову, другу по реду владу са Светозарем Прибићевићем образовао је Никола Пашић, која је, између осталог, имала да изврши и наредне скупштинске изборе у фебруару 1925. године. Поводом политичке ситуације Републиканска странка је истакла да је криза владе била отворена на непарламентаран начин, те да је тако била и завршена, чему се није уопште зачудила имајући у виду искуство последњих три године око промена на власти. Интересантнија јој је била чињеница да се „одозго“ радило не само на промени влада, него и на распаду парламентарних група и партијских комбинација.⁷⁴⁶

---

⁷⁴⁴ „Поводом оставке министра војног“, *Република*, 12. X 1924, 1; В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 97.

⁷⁴⁵ „Служба народу или у свашточиње?“, *Република*, 16. X 1924, 1.

⁷⁴⁶ „Против монархије – за споразум“, *Република*, 23. X 1924, 1.

*Српски републиканци и хрватски национал-републикански
покрет Стјепана Радића*

Логично је, и за очекивати било, да ће се, после успостављања монархијског централистичког државног уређења све важније републикански оријентисане странке груписати у један заједнички фронт против наметнутог уставног решења. Још у време државног провизоријума државе Срба, Хрвата и Словенаца Љубомир Стојановић и Јаша Продановић успоставили су везе са вођством Хрватске републиканске сељачке странке, политичке снаге која је у року од неколико година постала најјачи чинилац политичког живота Хрватске. Њен шеф Стјепан Радић, пореклом из Десног Требарјева више Сиска, већ се почетком 1919. године припремао за политичку офанзиву дистанцирајући се наглашено од чина проглашења југословенског уједињења и стварања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Богдан Кризман је уочио да је „Радић добро осетио“ да долази његово време, односно време Хрватске републиканске сељачке странке, чији је оснивач и шеф био све до смрти 8. августа 1928. године.⁷⁴⁷

Пошто се вратио из Прага Стјепан Радић је 20. децембра 1918. године одржао седницу Главног одбора странке, где је отворено истакао свој „републиканизам и миротворство“. Убрзо је одржана ванредна главна скупштина странке у загребачкој Стрељани 3. фебруара 1919. године, одакле су биле упућене тешке речи на адресу режима у Београду поводом батинања сељака по Хрватској и опште привредне кризе. На скупштини је Стјепан Радић поновио, јасно и гласно, захтев за успостављање „хрватске републиканске државе“ у оквиру јединствене федеративне Југославије, државе Словенаца, Хрвата и Срба. Средишњи одбор странке је потом на седници од 8. марта 1919. године дефинисао Радићеве идеје као жељу хрватског народа да „наша хрватска држава буде организирана као хрватска неутрална сељачка република“.⁷⁴⁸ На реакцију државних власти поводом иступања Стјепана Радића и његових истомишљеника

⁷⁴⁷ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 34.

⁷⁴⁸ Isto, 60; О идејама Стјепана Радића у погледу организовања Хрватске у оквирима југословенске монархије: Mirjana Stefanovska, *Ideja hrvatskog državnog prava i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1995, 265–329.

није дуго требало чекати. Ухапшен је 25. марта 1919. године и оптужен да је радио против државе тако што је Мирвној конференцији у Паризу упутио протест против стварања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Шеф хрватских републиканаца обавестио је јавност да је прави разлог његовог хапшења тај што је у периоду од 13. до 24. марта сакупио 115.000 сељачких потписа са меморандумом, у којем је изражена жеља да Хрватска постане независна република.⁷⁴⁹ Од тог тренутка, па све до смрти Стјепан Радић деловаће против власти успостављене у Београду, чак и онда (1925–1926) када је краткотрајно активно учествовао у управљању државом.

Активности Стјепана Радића, у прво време наизглед републиканског карактера, нису остале непознате људима у београдској Републиканској странци. Српски републиканци су, иако у дуготрајној оснивачкој фази и суочени са многобројним незанемарљивим проблемима око организовања странке, помно пратили дешавања око шефа хрватских републиканаца. Иако су другови Љубе Стојановића, с обзиром на изјаве и деловање Стјепана Радића који су више упућивали на жељу за остварењем самосталне хрватске државе уз помоћ иностраног чиниоца него за стварањем јединствене југословенске државе, врло рано хрватски републикански покрет означили, истина опрезно и уз могућност да греше, као сепаратистички, нису одмах у почетку одбацили потенцијалну сарадњу са шефом хрватских републиканаца, због чега су често истицали да политичке странке нису требале да се организују на националном, већ на политичком и социјалном програму.⁷⁵⁰ Полазећи од заједничке југословенске основе, надали су се да су им се временом могле прикључити и све „покрајинске странке истог програма“, у првом реду партија Стјепана Радића као највећа републиканска снага у земљи.⁷⁵¹

Републиканска странка врло рано је истакла да се по свом социјалном програму и погледима на уређење југословенске државе у потпуности разликовала од „хрватске струје“, коју је водио Стјепан Радић. Изузев једине

---

⁷⁴⁹ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 36, 61.

⁷⁵⁰ Јаша М. Продановић, „Пренемагање“, *Република*, 4. V 1920, 1; „Степан Радић“, *исто*, 22. VI 1920, 1–2.

⁷⁵¹ В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 27.

додирне тачке – питања облика државног уређења – српски републиканци нису се са Стјепаном Радићем слагали „ни у чему“. Сматрали су да јединство југословенске државе није долазило у питање уколико је облик државног уређења био упитан, наглашавајући да су „сепаратистичке идеје Ст. Радића“ (инсистирање на остварењу посебне хрватске државе уз подршку „талијанске“ владе преко француске мисије у Загребу) у основи биле погрешне и штетне. Међутим, већину најбитнијих разлога које је Стјепан Радић наводио да би показао да монархија у југословенској држави није била легално утемељена – начин образовања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, чињеницу да за стварање краљевства хрватски грађани „нису били питани“, да је република била боља од монархије, пошто је у њој народ сам свој господар, да је напослетку инсистирао на нерешеном питању облика државног уређења док га не дефинише надлежна будућа Конституанта – истицали су и српски републиканци, с битном разликом што су те разлоге, који су били „савршено тачни“, проширивали на целу територију југословенске државе, а не само према Хрватској. У том смислу, „Радић је учинио велики грех према републиканској идеји“ везујући је за „сепаратистички покрет“, чиме је код необавештеног јавног мњења унапред бацио сенку на сваки други републикански рад. Српски републиканци оценили су да је „г. Радић републиканац и сепаратиста“, док су они били „републиканци, али за јединство“. Односно, Стјепан Радић тражио је „Хрв. Сељачку Републику“, док су српски републиканци захтевали „Југословенску Демократску Републику“, уверени да се народно јединство могло најбоље и најсавршеније постићи у демократској републици, без икаквог наметања решења облика државног уређења с било које стране.⁷⁵²

Осврћући се на заточеништво и претрес пред судом шефа хрватских републиканаца због разних политичких злочина према држави, српски републиканци су приметили да ни после годину дана истраге власти Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца нису утврдиле да је Стјепан Радић био „агент Хабзбуршки“.⁷⁵³ У Радићевим захтевима за успостављањем „сељачке републике С. Х. С“ нису видели ништа горе решење југословенског државног питања у

---

⁷⁵² „Степан Радић“, *Република*, 22. VI 1920, 1–2.

⁷⁵³ „Демократији“, *Република*, 1. VII 1920, 3.

односу на предлоге о успостављању „федеративног краљевства С.Х.С“, које су износили „савезници демократа“ у влади Миленка Веснића. Без обзира на остале наводе државног тужиоца током судског претреса, због једнога Радић није могао да буде одговоран: права да пропагира републиканске идеје у свом политичком деловању. Не само у оно време, када у југословенској држави није постојао један правни режим, већ се у њој владало привремено док се очекивала суверена одлука Конституанте, и због чега су сви грађани имали право да се јавно залажу за онакво државно уређење за које су сматрали да је најбоље одговарало „народним интересима“, него увек, остајући у границама слободе уставом гарантоване, сваки грађанин и свака политичка партија имали су право да „пледирају за републику“. Стога, проповедање републиканских идеја у монархијама није могло да представља политички злочин, нити недозвољену радњу, због чега се Радићу није смело „уписивати у грех“ његово републиканство.⁷⁵⁴ Принципијелно бранећи основна грађанска права у случају Стјепана Радића, односно право на слободно политичко опредељење и борбу за његово остварење у границама дозвољеним законом, српски републиканци су легитимисали свој и хрватски републикански покрет и наговештавали, опрезно и са дозом уздржаности, могућу сарадњу са шефом хрватских национал-републиканаца.

Полазећи од уверења да су три југословенска „племена“ могла да се развијају културно и материјално само уједињени у југословенској држави, српски републиканци су истицали у време изборних борби за Конституанту да ни сам Радић, за кога су сматрали да је ишао исувише далеко у захтевима за покрајинском аутономијом, није „никад“ био против народног јединства, већ против режима који је владао земљом, и начина на који се њом управљало. Незадовољство хрватског сељака југословенском државом могло је стога бити уклоњено успостављањем демократске републике, у којој је требало да се сви делови југословенског народа осећају слободним и равноправним, и у којој је хрватски сељак могао да престане са тврдњама да се налазио „под Србијом“.⁷⁵⁵ Републиканска странка приближавала се појединим тврдњама шефа хрватских републиканаца, с обзиром на то да његове критике на рачун поступака државних

---

⁷⁵⁴ „Суђење Степану Радићу“, *Република*, 14. VII 1920, 3.

⁷⁵⁵ „Монархија и народно јединство“, *Република*, 14. X 1920, 1–2.

власти у Хрватској и Славонији приликом убирања порезе и жигосања стоке током 1920. године, нису биле без основа.⁷⁵⁶

Успех хрватских републиканаца на изборима за Конституанту подстакао је наду код српских републиканаца да се у југословенској држави могао ускоро створити један широки републикански фронт, који је требало да доведе до успостављања републике. Честитке „монархијских политичара“ Стјепану Радићу поводом изборног успеха Републиканска странка сматрала је „улизивањем“ вођи хрватских републиканаца, с обзиром на то да је имао у Конституанти завидна 52 посланичка места. Да би парадокс био већи, једино се странка српских републиканаца држала по страни у „овој трагикомедији“. У новонасталим околностима видела је пред Стјепаном Радићем две могућности у даљем политичком деловању. Или је могао да поступи као „један обичан шарлатан, неморални политичар“ који се републиканском идејом послужио само да би придобио велики део хрватског народа, с намером да потом ступи у преговоре по принципу „ко да више власти, пара, привилегија“. У том случају Републиканска странка га је уврштавала у непријатеље републиканске идеје. Или је, пак, као „честит републикански борац у најодлучнијим тренуцима“ имао да покаже онолико републиканске истрајности колико је имао храбрости да издржи „све муке на које га је монархија ставила“. Односно, уколико је „истински“ желео једну напредну југословенску републику, морао је да остане „неокаљани републиканац“, и могао је да рачуна на апсолутну подршку српских републиканаца.⁷⁵⁷

Било је природно да две републиканске странке, иако неједнаке политичке снаге, потраже начина за заједничку сарадњу.⁷⁵⁸ Једна делегација Главног одбора

---

⁷⁵⁶ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 58, 60; В. Gligoriјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 60, 79.

⁷⁵⁷ „Stjepan Radić“, *Република*, 5. XII 1920, 2.

⁷⁵⁸ У децембру 1920. године боравило је изасланство ХРСС у Београду због претходних порука упућених овој странци од стране Стојана Протића, Југословенског и Муслиманског клуба. Изасланство је требало да се боље упозна са ставовима ових чинилаца односно положаја Конституанте у политичком животу југословенске државе. При повратку с пута, изасланици су у извештају Главног одбору истакли су да их је Републикански клуб срдечно примио, те да је Републиканска странка била идејно најближа ХРСС. Ставови српских републиканаца о суверености, мајоризацији, изгласавању Устава двотрећинском већином Срба, Хрвата и Словенаца, те облику државног уређења подударали су се са гледиштима партије Стјепана Радића (В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 70).

Републиканске странке предвођена Милованом Лазаревићем водила је преговоре у Загребу са Стјепаном Радићем и представницима ХРСС 10. и 11. фебруара 1921. године.⁷⁵⁹ На састанку су утаничили полазну основу за будућу сарадњу, посебно истичући: да се права народна владавина и демократски режим нису могли остварити у југословенској монархији, већ само у републици, по природи својих становника сељачкој са идеалима југословенске и опште човечанске солидарности, грађанске и економске равноправности; да су се једино потпуно слободним споразумом могли уредити заједнички односи и донети устав Срба, Хрвата и Словенаца на основу потпуне равноправности, заснивајући политику споразума на начелу „сељачке федеративне републике Југославије“; такође, србијански републиканци признали су начело народног самоопредељења у свим питањима југословенске унутрашње политике, с обзиром на то да се југословенско јединство није могло извести без Хрвата; српски републиканци су се уверили да Радићев покрет није био антидржавни, уперен против Срба, „већ против система који у име Србије и Срба и под маском јединства, врши насиља по Хрватској, разједињујући на тај начин братски народ Срба и Хрвата и сејући међу њима мржњу и неповерење“; и коначно, ХРСС је истакла да је била сагласна са програмом и тактиком рада Републиканске странке, те је као знак признања требало да прихвати орган *Републику* и сматра га „углавном својим дневником“, препоручујући га својим присталицама као таквог.⁷⁶⁰

Постигнута начелна сагласност резултирала је стварну подршку Радићевом покрету од стране српских републиканаца у југословенској Конституанти и ван ње у наредном периоду. Истовремено, Стјепан Радић се није либио да се позове на сарадњу са Републиканском странком, истичући своје републиканство и право да се бори (јер, ето, и међу Србима је било републиканаца, а нису ваљда они били

---

⁷⁵⁹ Јован Јовановић Пижон био је позван од Ђуре Басаричека, секретара Стјепана Радића, да дође у Загреб 10. фебруара, када је водио информативне разговоре са првацима ХРСС. Оставио је забелешку да су у Загреб истовремено дошли „београдски републиканци“ предвођени Милованом Лазаревићем, и да му је Радић рекао да се слагао са њима у начелу, али да су они „доктринари и непрактични“. Односно, за Радића 1921. године „Република“ је била идеал којем се могло тежити, али ако није могло бити „Републике – онда ћемо видети – за сад народ Хрватски то тражи“. По завршеним разговорима Јован Јовановић Пижон стекао је утисак да је Радић хтео да дође у Конституанту, али да је тражио начин да спасе форму: није толико био везан „за Републику или за и једну од одлука својих које је раструбио по свету“ (АЈ, Јован Јовановић Пижон, 80–31, 1).

⁷⁶⁰ В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 28.

антидржавни?!) за остварење републике у југословенској држави. Тако, кад се расправљало о нацрту Устава у Уставном одбору током пролећа 1921. године Радић је, на гласине да је уз извесне ограде дао пристанак на уставни нацрт, демантовао да је његова странка напустила начело републиканског облика владавине. Као најбољи доказ навео је сарадњу са Републиканском странком, истичући да је „републиканска заступничка већина банске Хрватске напосе једна цјелина с републиканском Србијом, не само с међународног, него и с народнога југославенскога становишта“.⁷⁶¹

Покушаји приближавања Републиканске партије са Стјепаном Радићем и раније су наилазили на осуду међу највећим политичким странкама у Србији, али је наочиглед све изразитије приближавање двају републиканских покрета током 1921. године дало повода демократама да кажу како су се српски републиканци „бацили у наручје Стјепану Радићу“. Републиканска странка одговорила је да је имала патриотски циљ, да убеди Радића о потреби његовог доласка у Конституанту и рада на остварењу југословенске републике. Међутим, све и да су се српски републиканци „бацили у наручје Радићу“, то није била никаква погрешка, а „толи грех“. Републиканска странка је била много мања од Радићеве, а њему су ишли и представници Земљорадничке странке, и Анте Трумбић, и комунисти, „а и Стојан Протић му је писао“.⁷⁶² Српским републиканцима је могло да служи на част што су покушали да убеди Радића о потреби доласка и заједничког републиканског рада у Конституанти. „Општећи“ са Радићем, српски републиканци нису напустили ниједно своје начело, ни патријску независност, нити се одрекли свог партијског имена или одбацили партијски орган. Већина првака бивше Самосталне радикалне странке, окупљени у Демократску странку, урадили су све наведено, једино да би оборили Пашића, па им ни то није било доста, него су и „ренегатство“ учинили – због Пашића су напустили најважнију тачку програма Демократске странке: аграрну реформу. Тако од старих идеала

---

⁷⁶¹ „Изјава С. Радића“, *Република*, 29. VI 1921, 1–2, цитирано према: В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 106.

⁷⁶² Јаша М. Продановић, „Још мало одговора“, *Република*, 24. IV 1921, 2; В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 94–128.

Самосталне радикалне странке није остао ниједан, већ су „трамплиени за власт“, која се вршила под трајном контролом напредњака, радикала и Беле руке.⁷⁶³

Неучествовање посланика ХРСС у раду Конституанте српски републиканци су критиковали, с обзиром на то да је њихово одсуство битно олакшало доношење Видовданског устава. Републиканац Милован Лазаревић је истакао да су владини посланици имали најмање разлога да се љуте на Радића, пошто нико монархији и влади није учинио веће користи од шефа хрватских национал-републиканаца.⁷⁶⁴ На критике српских републиканаца односно недоласка у Конституанту, Радић је одговорио уопштено да би долазак посланика ХРСС у Београд значио „одустајање од њихових захтева“.⁷⁶⁵

Без обзира на очигледне разлике у погледу унутрашњег преуређења југословенске државе (учешћа/неучешћа у парламентарној процедури и борби у оквиру југословенске Скупштине) на федеративној или конфедеративној основи (широк југословенски или уско-национални хрватски, односно српски оквир), вође српских републиканаца су настојале да везе са вођством ХРСС из времена уставне борбе одрже и продубе после доношења Видовданског устава. Разговори су вођени преко опуномоћених делегата двеју странака и у Београду и у Загребу. Партијска штампа обе странке истицала је истоветност гледишта у питањима државног уређења, а таква пропаганда, присутнија у много већој мери у београдској *Републици*, могла је повољно утицати на национално зближење Срба и Хрвата. Стјепан Радић је оценио да је први састанак делегата ХРСС и Републиканске странке био „први озбиљан и искрен покушај зближења Срба и Хрвата“, док је Љуба Стојановић поново нагласио у српском јавном мњењу да се државно јединство није могло постићи без Хрвата и Словенаца, а основа за то је било поштовање њихове воље.⁷⁶⁶

Искрена воља српских републиканаца за сарадњом и споразумом са ХРСС првенствено се огледала у признању постојања хрватског питања, после којег је по озбиљности долазило македонско као једно од најважнијих унутрашњих

⁷⁶³ Ј. М. Продановић, „Још мало одговора“, *Република*, 24. IV 1921, 2.

⁷⁶⁴ „Говор г. Милована Лазаревића“, *Република*, 1. V 1921, 2–3.

⁷⁶⁵ В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 29.

⁷⁶⁶ Исто.

питања југословенске државе. Због озбиљности унутарполитичке ситуације у којој се налазила југословенска држава, Републиканска странка је позивала све „родољубе“ да увиде постојање оба питања, за која се није могло нити смело тврдити да их није било. Слога „свих родољуба“ на решавању проблематичних питања и консолидовању државе је била веома потребна, „али слога на паметан и добар начин; јер колико је добро и корисно у добром дјелу пристати у слогу, толико је и у рђаву не пристајати“, цитирали су републиканци Вука Стефановића Карацића.⁷⁶⁷

Многи јавни радници су мислили да је добар начин био онај који су проводили демократе и радикали – унитаризам и централизам, али су они радили тако већ три године, а опет су југословенски народи били даље од државног јединства него што су били 1918. године. Српски републиканци су, питајући се како су се „родољуби могли позивати у слогу на непаметан рђав рад“, наглашавали разлику између двеју ствари: јединства народа и јединства државе. Ко је хтео обоје да реши „одједном и напречац“, било је врло изгледно да неће решити ниједно. Иако су Срби и Хрвати, а и Словенци, током Првог светског рата „раструбили по свету да су један народ“, кад се постигло ослобођење и уједињење, показало се у пракси да нису, и то не зато што просто из „јогунства“ нису хтели, већ што услед различитог историјског развитка и искуства нису могли. Најмање су, пак, могли постати нешто четврто, на пр. Југословени. Народност није била, а нити је, нешто што се с човеком рађало, већ се свест о народности стицала после рођења васпитањем. Један од битних услова јединствене нације био је да се сви људи који су је чинили осећају да су једно; међу „три југословенска племена“ јединственог националног осећања није било. Тврдити по разуму да су били један народ, иако по осећању нису били, за српске републиканце било је потпуна бесмислица. Ко год је мислио да се национално питање у југословенској држави могло решити брзо указима, законима и уставима, „љуту се варао, и место користи, чинио је штету“. Питање државног јединства могло је да буде решено одмах, проблем народног јединства требало је

---

⁷⁶⁷ Љубомир Стојановић, „Консолидовање државе (I)“, *Република*, 26. II 1922, 1.

оставити времену да га реши.⁷⁶⁸ „Е, али да се све то паметно и добро уреди“, закључили су, „потребан је републикански облик владавине“.⁷⁶⁹

Из тактичких разлога обе странке нису се одрицале могућности сарадње, али су односи убрзо охладнили, поготово после Радићевог стварања Хрватског блока и отвореног залагања за споразум са србијанским странкама на „базу конфедерације између републиканске Хрватске и монархистичке Србије“.⁷⁷⁰ Све више се показивало да шеф хрватских национал-републиканаца није одустајао од идеје конфедерације и остварења посебне националне хрватске јединице врло упитног државно-правног положаја у оквирима југословенске државе. Напротив, у својим захтевима за преуређењем југословенске државе временом је био све неурачунљивији и безобзирнији у нападима на српски народ, првенствено на Србијанце, означавајући их неретко као носиоце свег зла у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Критикујући Србе као носиоце режима у држави, Стјепан Радић је отворено прозвао и српске републиканце, иако је истовремено покушавао да оствари с њима сарадњу. Наводно, када је „који батинаш, или какав батинашки савезник“ хтео „тобож мудро приговорити“ представницима ХРСС о њиховој политици, питао је да ли заиста у Србији није било могуће наћи неког за сарадњу осим прокажених радикала и демократа; зар нису постојали републиканци и земљорадници, зар није ту био српски народ, „а нада све онај поносни и праведни Шумадинац“. Истина, писао је шеф хрватских национал-републиканаца, сви су наведени чиниоци политичког живота постојали у Србији, због чега их је анализирао и приказао „какви су то политички фактори“, а нарочито, како су се понашали према хрватском народу и према Хрватској.⁷⁷¹

---

⁷⁶⁸ Исто.

⁷⁶⁹ Љ. Стојановић, „Консолидовање државе (II)“, *Република*, 2. III 1922, 1.

⁷⁷⁰ В. Глигоријевић, „Државно и друштвено уређење Југославије у гледиштима српских републиканаца (1919–1925)“, 30. Излазак посланика Народног клуба из Народне Скупштине, незадовољних односом владине већине према појединим изабраним народним посланицима ХРСС затвореним због апстиненције, послужио је као основа за стварање нове формације: Хрватског блока. После неколико недеља преговарања блок су образовали ХРСС, Хрватска странка права, Хрватска заједница и Хрватска тежачка странка у Босни и Херцеговини (В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 76).

⁷⁷¹ Стјепан Радић, „Ко је у Србији осим радикала и демократа“, *Слободни дом*, 13. III 1922, 2.

И прво је почео од српских републиканаца. За Радића републиканци у Србији су били „само србски, или точније – србијански републиканци“, пошто, према мишљењу шефа ХРСС, нису имали присталица изван Србије. Па ипак, назвали су се „југословенском републиканском странком“, чиме су начинили грешку називајући се оним што нису били. Према сазнањима Радића, назив није предложило вођство странке, него су га „извикали штуденти“, што је „погрешку“ само повећавало. Још више су српски републиканци погрешили што су 1921. године ишли у Загреб да „хрватску републиканску већину доведу у Београд“, односно што су инсистирали на учествовању хрватских национал-републиканаца у раду Конституанте као битној институцији за борбу са монархијским режимом. Највећа, пак, погрешка српских републиканаца огледала се у чињеници да су од ХРСС и од хрватског народа тражили „много више, него ли иста радикалско-батинашка влада“. Радић се, очигледно, саблажњавао што су српски републиканци тражили да ХРСС дође у Београд и „београдску скупштину“, да „ступи са заједничким програмом с републиканцима србијанским“, односно да се одрекне „и сељачког права и конфедерације, свога пацифизма“, те да се са српским републиканцима „прими посла, да и Шумадинца предобије за републику“.⁷⁷²

За Радића нису били ништа бољи од српских републиканаца ни „србијански земљорадници“, односно били су „на влас исто, само на други начин“. Земљорадницима је такође оспоравао југословенско обележје, означавајући их као „полугосподску“ и „полукомунистичку“ странку, која је своју политику и организацију спроводила на темељу сталешке борбе. Шеф хрватских републиканаца токорсе није спорио да је српски народ био „заиста велик“, но није видео краја његовим мукама и патњама, пошто су се „све господске странке (а и републиканци су као господска странка)“, биле уротиле против српског сељаштва. Шумадијски сељак био је „раздвојен и растројен“, још увек радикал, а то је за Радића било „као да је хрватски сељак франковац“. Шумадијски сељак је био и демократ, „а то је тако, као да је хрватски батинаш“; био је и радикал и демократ, „а то је тако као да је хрватски поповац (клерикалац – прим. А. Лукић)“. Народу којем није спорио да је био „заиста велик“, на крају је прикачио епитет да је био

---

⁷⁷² S. Radić, „Ko je u Srbiji osim radikala i demokrata“, *Slobodni dom*, 13. III 1922, 2.

уједно „и цариста и комуниста“, спреман да „поколе“ све „дахије и зеленаше“ о којима је читао у партијској штампи Савеза земљорадника или Републиканске странке. Наводно је био и понеки појединац међу шумадијским сељацима који је схватио значење сељачке републике, међутим немоћан и уплашен услед осамљености.⁷⁷³ Ипак, Радић их је означио као „једину будућност Србијину“ и најјачу моралну везу Хрватске са Србијом, поред које је „све друго у Србији вреди[ло] за Хрвате ишта или ништа“.⁷⁷⁴

Пошто је шеф хрватских национал-републиканаца говорио и о Републиканској странци на начин који није одговарао правом стању ствари, Љуба Стојановић је сматрао за потребно да одговори на изнесене тврдње, те да целој јавности широм државе Срба, Хрвата и Словенаца тачно истакне шта су српски републиканци заиста желели и радили. Љуба Стојановић прво је пошао од назива и карактера Републиканске странке. Оснивајући је, српски републиканци нити су мислили, нити желели, нити је из њиховог програма произлазило да су хтели да оснују српску Републиканску странку. С обзиром на то да је уместо предратне Србије после „победног рата“ настала држава Срба, Хрвата и Словенаца, у новој држави основали су Републиканску странку, са жељом да у њу уђу и Словенци и Хрвати и Срби. Да би се истакао југословенски карактер први конгрес Републиканске странке унео је наслов „Југословенска“ у назив партије, прелазећи тако преко уских националних српских, хрватских и словеначких граница, и уздижући до ширег државног схватања сва три народа. Наслов „Југословенска“

---

⁷⁷³ Није само Стјепан Радић од хрватских првака тврдио да је већина Срба подржавала владајући режим и да је била загрижена „великосрпством“. Анте Трумбић је „великосрпство“ проширио такође на цео српски народ приликом говора у Народној Скупштини, на шта је Милан В. Богдановић реплицирао преко *Републике* одбацујући Трумбићеве тврдње као неосноване и нетачне. Анте Трумбић није требало да „велико-српски шовинизам, који је приписан само једној гомили ограничених али моћних државника“, генерализује као израз расположења целе Србије, као ни да злонамерно алудира на вечиту ратоборност српског народа. Готовост српског народа да до крајњих жртава брани своје од туђинских прохтева Анте Трумбић није смео да помеша са „расположењем власника да непрестано звецкају сабљом“. Истовремено, према мишљењу Милана Богдановића, Анте Трумбић је једну другу идеју исувише уско схватио – несумњиво је било да је Хрватска била у врло незавидном положају у погледу политичких слобода, али су исто тако били „потштени и политички пригушени“ и други крајеви југословенске државне заједнице. Класичан пример је била Македонија, а да је Анте Трумбић боље познавао прилике у Шумадији, са којом се толико „парадирао“, могао је да види да су у њој политичке слободе биле врло несигурне. Тенденција режима је била не да потчини једне покрајине на рачун других, већ да у читавој земљи заведе „круту и безочну олигархију“ (Милан В. Богдановић, „Говор г. Трумбића“, *Република*, 26. VII 1922, 1).

⁷⁷⁴ S. Radić, „Ko je u Srbiji osim radikala i demokrata“, *Slobodni dom*, 13. III 1922, 2.

није, дакле, била никаква „погрешка“ како ју је видео Стјепан Радић, већ је означавао праву намеру и циљ странке на чијем челу се налазио Љуба Стојановић. Споро напредовање идеје југословенства и републиканства Љуба Стојановић је објашњавао чињеницом да су обе биле за „троплемени народ још нове“, због чега је био неопходан „велики број апостола који ће их проповедати“.⁷⁷⁵

На оптужбе да су српски републиканци имали за циљ да уведу хрватске у Конституанту и тако легитимишу државу којом су Хрвати очигледно били незадовољни, Љуба Стојановић је одрично одговорио. Нагласио је да Републиканској странци није био *циљ* довођење ХРСС у Конституанту, већ *средство* (оба истакао Љуба Стојановић – прим А. Лукић) да заједнички мирним и легалним путем извојују онакво државно уређење којим су могли бити задовољни Срби, Хрвати и Словенци. У жељи да прецизније и јасније објасни ставове српских републиканаца, још једном је поновио и детаљније приказао главне смернице програма Републиканске странке.⁷⁷⁶

Првенствено се требало изборити за републикански облик владавине, не само зато што је начелно био бољи од монархијског, већ и стога што је био једини могући облик државног јединства у ондашњим југословенским приликама. Пошто се у републици могла најуспешније организовати владавина народа самим собом, истовремено се на тај начин директно искључивала било чија превласт (хегемонија). Идеју „Југословенства“ требало је ширити зато што је оно било облик народне солидарности, који није „гушио и убијао“ своје припаднике, него је потврђивао њихово „свето право на живот и развијање“, а поготово што се у југословенству нису уништавали ни српство, ни хрватство ни словенство. Републиканској идеологији и југословенској стварности најпотпуније је, пак, одговарао федерализам, при чему је Љуба Стојановић поновио одраније добро познате одредбе републиканског програма о заједничким државним пословима

---

⁷⁷⁵ Љубомир Стојановић, „Господину Степану Радићу, председнику Х. Р. С. С.“, *Република*, 26. III 1922, 1.

⁷⁷⁶ Исто.

(финансије, спољна политика, саобраћај, војска, социјална политика) у могућој будућој југословенској федерацији.⁷⁷⁷

Шеф српских републиканаца је на крају посебно инсистирао на ширењу идеје солидарности, с обзиром на то да је остварење солидаризма у међународном друштву значило осигурање мира, а у националном обезбеђење социјалне правде. У тако установљеном друштвеном уређењу Љуба Стојановић није мислио да се од ХРСС тражило одрицање од „сељачког права“, нити од пацифизма. Хрватски национал-републиканци могли су уређивати сељачко право као своје унутрашње питање како су год хтели. У погледу пацифизма, питао се зар нису и српски републиканци били пацифисти, с обзиром на то да су били противни било којем освајачком ратовању. Међутим, нагласио је, пацифизам није био унутрашње, већ спољно државно питање: „да се два човека не бију не зависи од *једнога*, већ од *обојице* (истакао Љуба Стојановић – прим. А. Лукић). То исто“, резоновао је републикански тријумвир, „важи и за два народа“.⁷⁷⁸

Према мишљењу Љубе Стојановића, да би се дошло до федеративног републиканског државног уређења једини и прави пут био је да цео народ преко својих изабраних заступника то тражи у Скупштини. У прилог свом схватању цитирао је Америчку декларацију независности, која је тврдила да „права моћ владе проистиче из пристанка оних над којима се влада. И сваки пут кад један облик владавине постане разоран за срећу и напредак народа, народ има права да га промени и разреши, и постави нов који му изгледа најзгоднији да му да обезбеђење и срећу. То је његово право, то је његова дужност“.⁷⁷⁹ За Љубу Стојановића долазак хрватских национал-републиканаца у Скупштину била је само њихова ствар. Ипак, нагласио је да је Републиканска странка сматрала корисним долазак ХРСС у „чак и овако расточену и узету (паралитичку) Скупштину“, јер би се онда, сматрао је, на наредне изборе ишло „с пречишћеним

---

⁷⁷⁷ Љ. Стојановић, „Господину Степану Радићу, председнику Х. Р. С. С.“, *Република*, 26. III 1922, 1.

⁷⁷⁸ Исто.

⁷⁷⁹ Исто. Српски републиканци су декларативно проповедали еволуциону смену власти, док је Америчка декларација независности била донета у условима револуционарне смене, односно рата за независност од британске империје (Франсоа Фире, Мона Озуф, *Критички речник француске револуције*, Сремски Карловци•Нови Сад, 661–671).

појмовима и изашло из вечите неодређености и лутања“ у којима се налазио унутрашњи политички живот југословенске монархије.⁷⁸⁰

У постскриптому отвореног писма Љуба Стојановић је изразио жељу да оно буде објављено и у *Slobodnom domu*, пошто се у првом реду тицало односа српских републиканаца са ХРСС. Стјепан Радић испоштовао је његову жељу и цело писмо одштампао, са пропратним коментаром. Шеф хрватских национал-републиканаца издвојио је две ствари које су у писму Љубе Стојановића „много вриеделе“. Прва се огледала у чињеници да је Љуба Стојановић, без обзира што је писао о „целом народу“, ипак Србе, Хрвате и Словенце истакао као три народа, те је југословенство правилно схватао као „вишу народну творбу“ које не само да није слабило словенство, хрватство и српство, него их је још више снажило и учвршћивало. Друга вредна ствар била је, према мишљењу Стјепана Радића, избор заједничких државних послова у духу Женевске конвенције и њених закључака од 12. новембра 1918. године, према којој су војска и финансије биле заједничке само уколико су били у питању заједничка одбрана и послови према иностранству.⁷⁸¹

Поред две велике врлине, Стјепан Радић је приметио постојање два „главна гриеха“. Први се огледао у „заслепљености“ с којом се хтело да се „београдска“ Републиканска странка протегне на хрватски народ, иако је било очигледно, сматрао је шеф хрватских национал-републиканаца, да су два народа могла имати само један политички правац или једну оријентацију, а нипошто једну странку (оно за шта је оптуживао српске републиканце, Стјепан Радић је управо чинио свим снагама на ужем националном нивоу – ХРСС је „протезао“ на цео хрватски народ), па су зато само „хрватски изроди“ могли да иду у „батинаше, у радикале и земљораднике, евентуално и у „југославенске“ републиканце“. Други велики грех шефа српских републиканаца била је „непоколебљива окоријелост“ с којом је „посве батинашки“ говорио о јавности широм целе државе. „Други велики грех“ Љубе Стојановића у схватању Стјепана Радића у ствари је садржавао више мањих „подгрехова“: што је шеф Републиканске странке писао да је место предратне

---

⁷⁸⁰ Љ. Стојановић, „Господину Степану Радићу, председнику Х. Р. С. С.“, *Република*, 26. III 1922, 1.

⁷⁸¹ Стјепан Радић, „Srbijanski republikanci i HRSS.“, *Slobodni dom*, 27. III 1922, 3.

Србије постала после „победног“ рата – „а како је постала о том ни словцета“ – држава Срба, Хрвата и Словенаца; што је тражио да до ширег државног схватања дођу и „широке масе српског, хрватског и словеначког народа“ и што је истицао да је република „једини могући облик државног јединства“ – као да је „главна вредност“, писао је Стјепан Радић, „државног схваћања“ била у његовој територијалној ширини, а не у његовој социјалној дубини.⁷⁸²

Из писма Љубе Стојановића Стјепан Радић је закључио да су Хрвати морали велику борбу до краја извојевати својом снагом „и с моралном помоћу осталог културног свиета“, који је, наводно, видео исто што и ХРСС – сложеност свих Срба у главној ствари против Хрвата: да су једине праве политичке реалности биле „владина сила“ и државна благајна. Према схватању Стјепана Радића, од Хрвата је Љуба Стојановић тражио да признају и поштују српске ратне тековине без обзира на чињеницу да је једна „олигархија у име тих тековина подкопава(ла) и саме темеље не само хрватској посебној државној и народној индивидуалности, него и свеукупној европској култури и привреди“.⁷⁸³

Прозивке и оптужбе Републиканске странке од стране Стјепана Радића биле су, очигледно, безобзирне и тешке. Српски републиканци су покушали да истовремено изгледе све отворенији сукоб и разлаз, али и да разјасне спорне тачке у дотадашњим преговорима са ХРСС. Успех у другом резултирао је неуспехом у првом. Тако, истакли су да се републиканска Хрватска могла с правом поносити, што је прва „развила и високо уздигла заставу слободе, мира, равноправности и човечности“, и коју је држала уздигнуту „чврсто верујући“ у скоро остварење њених „праведних и оправданих тежњи“. Својим поступцима југословенска монархија била је већ у „гробу“, на којем је требало да се развије „једна нова заједница, Федеративна Република Јужних Словена“, држава „љубави и слоге међу сродним племенима и народима“ и симбол прве победе права „радника и човека“.⁷⁸⁴

---

⁷⁸² S. Radić, „Srbijanski republikanci i HRSS.“, *Slobodni dom*, 27. III 1922, 3.

⁷⁸³ Исто.

⁷⁸⁴ Божа Л. Павловић, „Републиканска Хрватска“, *Република*, 9. IV 1922, 1. *Slobodni dom*, орган ХРСС, прештампало је у целини текст Боже Павловића, без пропратних коментара („Republikansko Jugoslovenstvo i republikanska Hrvatska“, *Slobodni dom*, 16. IV 1922, 3).

Истовремено, опомињући се вођења преговора са представницима ХРСС у фебруару и марту 1922. године око могуће будуће заједничке сарадње, српски републиканци су, после оштрих написа Стјепана Радића у погледу Републиканске странке крајем марта и почетком априла, тражили да им одговори на неколико питања у погледу међусобних односа двеју партија. Хтели су бити начисто са Стјепаном Радићем, да би се видела сагласност или несагласност између усмених разговора и писања шефа хрватских национал-републиканаца односно Републиканске странке, те да би цела ствар била, „у општем интересу, потпуно разјашњена“.⁷⁸⁵ Питања је поставио Станислав Милијановић, који је у Загребу и преговарао у име Главног одбора Републиканске странке.

Станислав Милијановић питао је Стјепана Радића да ли је у име ХРСС, а по приватној иницијативи српског републиканца, упутио почетком фебруара 1922. године предлог Републиканској странци: да се председништва обе странке састану у Славонском Броду ради званичних преговора за склапање „по моме (С. Милијановића – прим. А. Лукић) предлогу, републиканског блока, а по вашем, чак и коалиције“. Потом, да ли је шеф ХРСС био пристао да се преговори воде „на бази Југословенске Федеративне Републике“, и због чега се није појавио 19. фебруара у Славонском Броду, иако су се претходно обе стране договориле да се састану тог дана. Такође, ако већ није могао да дође 19. фебруара, зашто се Стјепан Радић није појавио другог договореног датума, 4. марта, него је послао своје заменике Јосипа Предавца и Влатка Мачека. Станиславу Милијановићу није било јасно због чега је Стјепан Радић инсистирао да састанку републиканаца присуствују и прваци Земљорадничке странке Михаило Аврамовић, односно Милан Комадинић. Даље, зашто је шеф ХРСС, нападајући Републиканску странку, истог дана написао писмо прваку нападнуте партије Јаши Продновићу молећи га (реч „молим“ је подвукао) да дође у Загреб и настави започете преговоре, да би затим 4. априла Јашу Продановића означио као централисту. Српски републиканац је тражио да му Стејпан Радић потврди и писмено да је рекао како је захваљујући јединио „моралној потпори“ српских републиканаца успео да у критичним тренуцима сачува републикански покрет у Хрватској „да не подлегне ударцима режима“. Упркос томе, шеф ХРСС није се устручавао да

---

⁷⁸⁵ Станислав Милијановић, „Писмо г. Стјепану Радићу“, *Република*, 9. IV 1922, 2.

припаднике Републиканске странке сврста у „батинаше“, иако су због залагања за њега и републикански покрет у Хрватској били изложени прогону и батинама. Српски републиканац питао је на крају зашто је Стјепан Радић покушао да преко Светислава Стефановића, који је у међувремену напустио Главни одбор Републиканске странке, изазове расцеп у њој, називајући Стефановића „вођом неке нове српске Републиканске Сељачке Странке“.⁷⁸⁶ Станислав Милијановић је оставио Стјепану Радићу времена да одговори до другог наредног броја *Slobodnog doma*, после чега је себи остављао за право да пише о покушају српских републиканаца да солидарисањем са ХРСС скину „анатему“ са ње да је била противдржавна, сепаратистичка и издајничка, те да се јавно противно утврди: да су и хрватски национал-републиканци били за заједничку државу, у којој су и Словенци и Хрвати и Срби требали да буду равноправни чланови.

Стјепан Радић је прешао ћутке преко питања Станислава Милијановића, и неко време је расправа између двеју републиканских партија утихнула. Међутим, републиканско спорење из фебруара и марта није прошло незапажено међу члановима и присталицама обе републиканске странке. Иако у *Slobodnom domu* за дужи период није било никакве критике нити осврта на исход преговора са Републиканском странком, не значи да међу хрватским национал-републиканцима није било двоумљења и неслагања у погледу исправности поступака Стјепана Радића према српским републиканцима. Неки од месних првака ХРСС су јавно тражили објашњење односно политике Стјепана Радића према Љуби Стојановићу. Тако је Лука Керепчић, председник ХРСС из Средњег Липовца у Славонији, послао текст *Slobodnoj tribuni* у Загреб и молио је да га штампа, пошто је „Радићу дословно писао оваково писмо, и још препоручено, и још марку метнуо за одговор“, али је видео „колико он држи до сељака, кад се није удостојио ни ријечи одговорити“.⁷⁸⁷

Лука Керепчић нагласио је у писму Стјепану Радићу да је републиканске погледе Љубе Стојановића много пута прочитао, и није се могао начудити шефу ХРСС што је олако прелазео преко идеја и одбацивао ставове српских републиканаца, те иако су они хтели самоуправу и равноправност, називао их

⁷⁸⁶ С. Милијановић, „Писмо г. Стјепану Радићу“, *Република*, 9. IV 1922, 2.

⁷⁸⁷ „Једна порука Степану Радићу“, *Република*, 21. V 1922, 1–2.

централистима и „батинашима“. Славонац је негирао гледиште Стјепана Радића изречено српским републиканцима да два народа нису могла имати једну политичку странку, позивајући се на чињеницу да су „браћа Словенци“ били с Хрватима у Југословенској пучкој странци, односно да су и Хрватска самостална и Српска самостална странка иступале заједно под именом хрватско-српске коалиције. По логици Стјепана Радића онда су и Швајцарци („које ви мећете Хрватима као узор републику“), етнички састављени од, на пример, Немаца и Француза, требали да имају сваки своје уско националне партије, што они нису радили, „него је сваки“ био „само Швајцарац“. Тврдњу шефа ХРСС да је сваки Хрват, који је намеравао да приступи Земљорадничкој или Републиканској странци, био „изрод“, Лука Керепчић сматрао је да је било „неисправно и нелијепо рећи“.⁷⁸⁸

Лука Керепчић искритиковао је и политику Стјепана Радића да Хрвати уз помоћ осталог „културнога свијета“ извојују борбу „до краја“, што је значило без „најближе Славенске браће“. „То је исто тако“, писао је Лука Керепчић, „кад се ја и моја два брата свађамо а други се уплиће у наше рачуне али нема ни смисла ни разумевања за нашу свађу, него се још ругају што се лијепим не нагодимо“.⁷⁸⁹ С тим у вези подсетио је Стјепана Радића на две тачке програма ХРСС, који је имао новијих издања али се од садржаја „није мијењало ништа“. У одељку „Словенско братинство“ дословце је писало: „Хрвати и Срби један су народ, па се већ зато морају споразумевати и у политичком раду нарочито онђе гђе живе заједно. Ту се мисли на све Хрвате и све Србе а не само на Хрвате и на православне у банској Хрватској“, односно тврђено је „да смо сви Јужни Словени наиме: Словенци, Хрвати, Срби и Бугари заправо један народ“.⁷⁹⁰

Лука Керепчић подсетио је Стјепана Радића да је био у Загребу приликом доласка Милована Лазаревића и других српских републиканаца, када су саветовали шефа ХРСС да иде у Београд, што је Славонац оценио да је могло бити „пуно боље по цијели хрватски народ“. Опоменуо се да су српски републиканци говорили и против рата у којем су изгинули „набољи синови

⁷⁸⁸ „Једна порука Степану Радићу“, *Република*, 21. V 1922, 2.

⁷⁸⁹ Исто.

⁷⁹⁰ Исто.

Србије“, али их је Стјепан Радић упорно сврставао у противнике „хрватског пацифизма“. Због недоумица у којима се нашао у погледу политике Стјепана Радића према српским републиканцима, Лука Керепчић молио је да му јасно одговори да ли се и даље придржавао партијског програма, по којем су Хрвати требали да траже ослонац „најпре у Југославенству, а онда у Свеславенству, а не са Романима и са Германима“.⁷⁹¹ Од партијског шефа очекивао је одговор у *Slobodnom domu* до 25. априла, после чега је престајао бити чланом ХРСС. Не знамо како се завршило ово неслагање у оквирима ХРСС, али је илустративно кад се ради о српско-хрватским односима уопште.

Да би коначно развејао могуће нејасноће и рашчистио односе са ХРСС, Љуба Стојановић је 26. јула 1922. године упутио преко *Републике* отворен проглас хрватским национал-републиканцима, у којем је анализирао стање у држави и дотадашње односе Републиканске странке и ХРСС. Као и раније, позвао је све републиканске снаге у земљи да се удруже против „разорног рада“ монархистичких странака, који је претио да политички, економски и морално упропасти државу. У политичком погледу завођен је, према мишљењу Љубе Стојановића, „реакционаран режим“, основан на насиљу, гажењу закона и Устава, спречавању основних политичких слобода и грађанских права, на батинању и пребијању политичких противника (не само хрватских политичара, него и српских). Економска пропаст огледала се, пак, у прављењу „пропаличких зајмова“ и стварању огромног буџетског дефицита, на раскоши и луксузу врха државне управе. На крају, опасност је била и морална, будући да је корупција („поквареност“) расла великом брзином и захватила највише слојеве државе, почев од владе, Скупштине, врхова војске и цркве. „Све живе силе народне“, писао је шеф републиканаца, „сва његова морална снага у највећој су опасности“.⁷⁹²

Да се монархија замени републиком, било је потребно да се сви републиканци у земљи уједине. Покушај да се до републике дође помоћу неког спољног чиниоца Љуба Стојановић је сматрао опасним по државну независност и целину. Требало је сопственим снагама да југословенски републиканци легалним

---

⁷⁹¹ Исто.

⁷⁹² Љубомир Стојановић, „Хрватским републиканцима“, *Република*, 29. VI 1922, 1.

путем замене монархију федеративном југословенском републиком, по угледу на Швајцарску или Сједињене Америчке Државе. Нагласио је да су српски републиканци, без „трунке племенског шовинизма“ и без тежње за хегемонијом било кога, били одушевљене присталице федеративне републике, у којој су желели да завлада потпуна верска и национална равноправност и „најбоља“ социјална правда, односно постојала највећа могућа изједначеност друштвених класа и народ („сељак“) био потпуни господар у држави.⁷⁹³

Љуба Стојановић је истакао да је Републиканска странка учинила све што је до ње стајало да ступи у везу и оствари споразум и сарадњу са ХРСС. Навео је историјат односа двеју страна, и објавио нека документа која је сматрао битним за боље разумевање односа српских републиканаца и хрватских национал-републиканаца. Посебно је издвојио писмо Стјепана Радића српским републиканцима од 6. фебруара 1922. године, у којем је шеф хрватских национал-републиканаца нагласио да је југословенска федеративна република, за коју се залагала Републиканска странка, била „база“ за споразум двеју републиканских партија. Стјепан Радић се није појавио на заказаним састанцима у марту, него је у једном напису изненада напао и српске републиканце, називајући их „батинашима“. Истовремено је послао писмо и тражио да се састане са Јашом Продановићем, што је Љуба Стојановић такође у целини објавио у прогласу, као и свој одговор на оптужбе Стјепана Радића у погледу Републиканске странке. Да би ослабио утицај одговора Љубе Стојановића, Стјепан Радић је исти пропратио „непромишљеним и супротним истини тврђењима“.⁷⁹⁴

Љуба Стојановић се питао због чега је Стјепан Радић тако поступао, зашто је заказивао састанке, па их одлагао и није долазио на њих. Стјепан Радић је изјављивао да није имао никаквих резерви према републиканској Србији и пристајао на федеративну републику, да би затим напао „неправично“ и безразложно Републиканску странку и поједине њене чланове, те износио тврђења која није могао ничим доказати, иако је давно био прошао рок да поднесе доказе за оптужбе изнете на рачун српских републиканаца. Због чега је подругљиво назвао српске републиканце батинашима, када су они били одлучни противници

---

⁷⁹³ Исто.

⁷⁹⁴ Исто, 1–2.

насиља и безакоња, бранили прогоњене, па „и његову странку и комунисте“, изгубили ионако невелик број присталица због преговора са ХРСС, и чији су редактори били мучки испребијани од жандарма, а *Република* била забрањена „29 пута на 47 бројева“ у току првих шест месеци 1922. године. Љуба Стојановић тумачио је понашање Стјепана Радића деловањем монархиста у Хрватском блоку, и, што је било још горе, утицајем сепаратиста противних уједињењу „под ма каквом фирмом оно било“.⁷⁹⁵

Шеф Републиканске странке саветовао је хрватским републиканцима да се не варају – без помоћи осталих републиканских група у држави нису имали основа да очекују победу републиканских идеја. У случају измирења са монархијом, а с обзиром на искуство које су српски политичари имали са монархијом у Србији, могли су само да добију привремене уступке. Ако су пак хтели да извојују републику само за Хрватску, Љуба Стојановић им није оспоравао то право, али их је упозорио да нису изабрали „добар пут“, пошто је сваки сепаратизам, баш и кад би у њему успели, могао да буде опасан најпре по Хрвате, па онда по Словенце и тек на крају по Србе. Политичком апстиненцијом Хрвати су већ били нанели штету и себи и општој ствари. Пасивним отпором на дуже време само се слабила и губила снага, а у ствари требало је да се у борби „челиче и појединци и странке“. Завршавајући обраћање хрватским национал-републиканцима, Љуба Стојановић је поновио да, на основу изнетих чињеница, одговорност због неуспелог покушаја сарадње Републиканске странке са ХРСС није била на српским републиканцима. Они беху учинили све што се могло у том правцу.⁷⁹⁶

Прве реакције на проглас Љубе Стојановића хрватским национал-републиканцима нису, међутим, дошле из Загреба, већ из Београда. Међу првима се огласила *Политика*, која је приметила да је проглас шефа српских републиканаца по форми личио на збирку дипломатских докумената и нота, док је по садржини представљао „једно велико разочарење председника Стојановића и једну просту подвалу председника Радића“. Републиканац Љуба Стојановић, злурадо је писала *Политика*, прошао је са Стјепаном Радићем као и монархиста

---

⁷⁹⁵ Исто, 2.

⁷⁹⁶ Исто.

Стојан Протић. Понуде сарадње Стјепан Радић је вешто избегавао, а када је био „притеран уз дувар“, његов је одговор био „страшан шамар“ Републиканској странци. Љуба Стојановић није био познат као „љубазан и гибак човек“, већ чувен са крутости коју је показивао „толико пута“ према сопственим странкама и коју је „некада нарочито осетила самостална радикална странка. Једанпут у животу хтео је да промени свој карактер, и то према Радићу, и није имао среће“, ликовала је злобно *Политика*.⁷⁹⁷

На „Зашто“ Љубе Стојановића упућено Стјепану Радићу, *Политика* је одговорила да је разлог зато што у реал-политици није владала она иста логика коју је шеф српских републиканаца успешно спроводио „кроз граматике за ниже разреде средњих школа“. Односно, зато што републиканска и сељачка странка Стјепана Радића није била ни сељачка ни републиканска, него сепаратистичка. У убеђивању хрватских национал-републиканаца Љуба Стојановић је, према писању *Политике*, ишао даље него што је било допуштено једном озбиљном човеку и шефу „једне неозбиљне странке“. Тако, на тврдњу бившег шефа самосталних радикала да је монархија у Србији „увек радила на штету народног благостања“, *Политика* се питала да ли је то био случај и када је српски филолог био на челу краљевске владе 1905/6. године. Позивање Љубе Стојановића на Швајцарску и Сједињене Америчке Државе као примере успешних република без крвопролића у историјском развоју, *Политика* је оценила као нетачне указујући на међусобне ратне окршаје швајцарских кантона 1848, те крвави грађански рат у Сједињеним Америчким Државама 1861–1865. године. Пошто је Љуба Стојановић био присталица државног уређења Сједињених Америчких Држава, београдски дневни лист је тврдио да баш оне нису могле бити узор за федеративно организовање југословенске државе. Федеративне јединице нису биле никакве етнографске, политичке и географске целине које су имале засебан менталитет, па према томе нису представљале никакву опасност за државну целину. У југословенској држави, напротив, тражено је да се границе аутономних покрајина поклапају са етнографским и историјским границама, из чега је следило, према

---

⁷⁹⁷ „Преварени и увређени“, *Политика*, 1. VII 1922, 1. Београдски дневни лист очигледно се „наслађивао“ на рачун српских републиканаца. Не чуди, с обзиром на то да је од самог почетка излагања *Република* имала честих окршаја са *Политиком* око питања облика државног уређења, и не само око тога.

писању *Политике*, да је свака могла имати засебан менталитет и тежње, односно тако уређена држава могла је бити пуна сепаратистичких покрета опасних по опстанак државне целине.⁷⁹⁸

На реакције *Политике* и *Демократије*⁷⁹⁹ поводом текста Љубе Стојановића упућеног хрватским национал-републиканцима одговорио је Јаша Продановић, други тријумвир Републиканске странке. Оценио је да су оба чланка двају београдских новина били „празни по тону и неозбиљни по садржини“, те да су уместо доказа и разлога, били испуњени „јевтиним досеткама“ на рачун шефа Републиканске странке. *Политици*, која се уређивала „замарањем ногу“ а не „радом главе“, није се чудило: „гласило свадби и ручкова, смотри и парада, ловова и спортова“, по мишљењу Јаше Продановића, није ни могло озбиљно расправљати о питањима за која су се тражили добра теоријска „спрема“ и велико практично искуство. Међутим, *Демократија* је била орган једне од највећих партија у држави, а опет, „интелектуално убоштво“ њеног чланка о прогласу Љубе Стојановића показивало је Јашу Продановић с колико се „мало памети“ управљало југословенском државом.⁸⁰⁰

Положај Републиканске странке у југословенској јавности и политичком животу Јаша Продановић је сликовито приказао кроз причу о здравом човеку у земљи убогих и кљастих. Човек је ишао право и чврсто, надајући се да ће га гледати с поштовањем зато што је био „здрав и нормалан“. Међутим, преварио се, будући да су га исмејали – у земљи хромих здрав човек изгледао је као ненормалан. Иста ствар десила се и Републиканској странци. Отворено и лојално држање српских републиканаца изазвало је подсмех у „земљи подвала и интрига“, али они ипак не хтедоше ни са „вуцима да урлају, нити у друштву ћоравих да затворе једно око“.⁸⁰¹

Републиканска странка имала је са ХРСС много додирних тачака у свим главним политичким и социјалним питањима, због чега је било природно и

⁷⁹⁸ „Преварени и увређени“, *Политика*, 1. VII 1922, 1. *Политика* је чланак, намерно или случајно, насловила са јасном асоцијацијом на чувени роман Фјодора Михаиловича Достојевског, познатог под именом *Понижени и увређени*.

⁷⁹⁹ Нажалост није се успело да се дође до оригиналног текста *Демократије*, те су овде изнети само они делови које је Јаша Продановић анализирао и на које је одговорио.

⁸⁰⁰ Јаша М. Продановић, „Ми и Радић. I“, *Република*, 6. VII 1922, 1.

⁸⁰¹ Исто.

оправдано да приступе споразуму за заједнички рад. „То је стална појава“, тврдио је Јаша Продановић, „у свој политички развијеној Европи“, те су српски републиканци пошли „тим европским путем“. На „наказни“ блок састављен од разнородних елемената радикала и демократа, те „окрајака“ Југословенске муслиманске организације и Кметијске странке, српски републиканци су хтели да одговоре блоком републиканских елемената, који су имали сличне економске програме.⁸⁰² Радикали и демократе „смртно“ су се мрзели, јавно су се „клати“ у Народној Скупштини, па су опет били у заједници на власти.⁸⁰³ Подржавали су их муслимани и кметијци, чији је социјални програм био сасвим супротан од радикалског и демократског. *Политика* и *Демократија* сматрале су да је та „чудна брука, грдна мјешавина“, за коју није знала Европа, била „и нормална и разумна“. Међутим, груписање сродних, републиканских елемената оба листа посматрали су као грех, што Јашу Продановића није нарочито изненадило, с обзиром на то да се живело у „земљи политичког хаоса и моралног расула“.⁸⁰⁴

Републиканску странку у раду са ХРСС руководила је посебно идеја правог државног јединства, којег није могло бити, према мишљењу Јаше Продановића и српских републиканаца, докле год су постојале „племенске“ странке. Наметнути уставни, „брзометни“ закони и прокламоване уредбе нису могле да учврсте народно јединство пре духовног и мисаоног уједињења народа. Да би се постигло духовно и мисаоно уједињење, требало је да у југословенској држави, као у Швајцарској или Сједињеним Америчким Државама, нестане племенских и покрајинских странака, или да буду сведене на безначајну улогу. Покушај Републиканске странке да споразумно ради са ХРСС имао је управо циљ да се уклоне племенске и покрајинске међе. Српски републиканци су отворено истакли

⁸⁰² „А да је заиста *наказна* заједница која спроводи јединство државе Срба, Хрвата и Словенаца“, писао је Јаша Продановић, „и без Хрвата и без Словенаца у то је уверен сваки паметан и поштен човек. Јер оно неколико Хрвата и два три Словенца што подржавају садашњи режим не могу ни осолити ручка Хрватима и Словенцима а камо ли у име њихово створити заједницу са Србима“ (Јаша М. Продановић, *Политика и Република*“, *Република*, 13. VII 1922, 1).

⁸⁰³ Јаша Продановић писао је о супротности странака (Демократске и Радикалне) не по идејама, него по „међусобном односу“, пошто између две највеће србијанске странке није било никакве разлике по начелима, „јер се ниједна ни друга не држ(аху) никаквих начела“. Писани програми служили су обема за среске и окружне зборове, не и за Народну Скупштину. Јашу Продановића подсећале су на „вашарске менаџерије: споља насликани силни лавови, тигрови, крокодили да би се намамила лаковерна публика“, а унутрашњост је у ствари чинио „какав ошугавио курјак, изгладнели пантер или олињала хијена, и по који повећи смук“. Обе су се партије бориле првенствено за власт (Ј. М. Продановић, *Политика и Република*“, *Република*, 13. VII 1922, 1).

⁸⁰⁴ Јаша М. Продановић, „Ми и Радић. I“, *Република*, 6. VII 1922, 1.

да неће пристати ни на какав заједнички рад, уколико се не би заснивао на признању државног јединства. Док је краљевска влада успела да одбије од себе и Хрвате и Словенце и „Маћедонце“, па чак и Србе у Црној Гори, дотле се Републиканска странка борила да победи идеја државног јединства. Режим је због партијских користи једне породице и једне форме „рушио“ јединство. Српски републиканци били су спремни да „ради јединства жртвују“ партијске интересе, форму владавине, личне и породичне привилегије, увек наглашавајући да им је јединство било прече од *свакога појединца* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић).⁸⁰⁵

Уместо да је „разумно и патриотски“ радио на јединству, образлагао је Јаша Продановић, режим је спроводио насиље наметањем монархије, уништавао сувереност Конституанте, неуставно приморавао на заклетву народне посланике, јавно батинао и мучки пребијао политичке противнике, брутално и насилно уништавао посланичке мандате. Републиканац се није чудио појави многобројних сепаратизама, посебно тамо где их никада није ни било, као ни могућем распаду државе, „јер жандарски кундаци нису никада ништа могли одржати“. Сматрао је да су добро поступили не само српски републиканци, него и Стојан Протић и Земљорадничка странка „и оно мало поштених демократа“ окупљених око *Недељног Гласника*, када су покушали да с представницима четири петине хрватског народа разговарају о државном јединству и уједно им покажу да „рушилачко безумље“ није било дело Србије, него дело „морално пропалих странака“.⁸⁰⁶

Према мишљењу Јаше Продановића, покушај споразума са Стјепаном Радићем био је користан чак и у случају неуспеха. Боље него ичим другим било је стављено на пробу политичко држање шефа хрватских национал-републиканаца. Док је одбијао споразум са монархистичким странкама и политичарима, није се могло ничим озбиљним утврдити његов сепаратизам. И монархистима с левице могао је, с обзиром да се декларативно против тога борио, рећи: јединство у монархији значило је племенску неравноправност, експлоатисање слабијих друштвених класа, владавину неодговорних чинилаца, „робовање, а не слободу“.

---

⁸⁰⁵ Ј. М. Продановић, „Ми и Радић. I“, *Република*, 6. VII 1922, 1.

⁸⁰⁶ Исто.

Међутим, одбијајући споразум са Републиканском странком, привржеником једне социјално добро уређене федеративне „Југословенске републике“, Стјепан Радић је директно признавао „да је *сепаратиста* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић)“. Отвореним радом у односима са ХРСС српски републиканци су хтели да се увере да ли је Стјепан Радић био уопште за заједничку државу, а само против монархије, централизма и насилничког режима, или је пак – у што се већ увелико сумњало у Републиканској странци – био противан југословенској заједници, без обзира на најбољу и за народ најкориснију државну организацију.⁸⁰⁷ Обраћање Љубе Стојановића присталицама ХРСС имало је за циљ да заговорнике државног јединства међу Хрватима одврати од сепаратистичког покрета Стјепана Радића. „Патриотском раду“ српских републиканаца могли су да замере „празнови, партизани или династички поклоници“, који и поред очигледних доказа нису хтели да виде колико је „курјачко-лисички режим затровао земљу и разјединио државу“, те су „ваљда чекали коначни расцеп јединства или крвави грађански рат“ не би ли се уверили да од „коруптивно-анархистично-насилничко-камарилске владавине“ није било горе и опасније по најбитније националне и државне интересе југословенске државе.⁸⁰⁸ Српски републиканци нису хтели државно јединство само из платонских, романтичарских емоција „братства“, него што су осећали да је у њему био „спас целог [југословенског] племена“. Сепаратисти су, свесно или несвесно, били противници целог народа или појединих покрајина, али су исто тако били „душмани“ и они који су „зарад једне форме и једне породице хтели да то јединство држе бајонетски“. Све то водило је или у грађански рат или ка разједињавању, или „потајном, а опасном унутрашњем трвењу, које парализује животну снагу народа и спречава његов развитак“.⁸⁰⁹

Други тријумвир Републиканске странке одбацио је тврдње престоничке штампе да су српски републиканци били изиграни и „насамарени“ од стране Стјепана Радића, јасно показујући да у покушају споразумевања са шефом ХРСС

---

⁸⁰⁷ Републиканци су покушали споразум са Стјепаном Радићем уверени да није сепаратиста, него приврженик јединства у републици, каквим се показао 1918. године. Непобитни заговорник југословенског државног јединства, Републиканска странка одбијала је, међутим, било коју могућу сарадњу са ХРСС као сепаратистичком странком (Ј. М. Продановић, „*Политика и Република*“, *Република*, 13. VII 1922, 1).

⁸⁰⁸ Јаша М. Продановић, „Ми и Радић. II“, *Република*, 9. VII 1922, 1.

⁸⁰⁹ Ј. М. Продановић, „*Политика и Република*“, *Република*, 13. VII 1922, 1.

нису ни у чему одступили од партијског програма. Међутим, били су преварени „простачки и грубо“ и радикали и демократе када су Јајачком афером обогатили Мехмеда Спаху и босанске бегове, дајући им стотине милиона динара за изгласавање Устава, да би им онда „Спахо одмерио лактом“.⁸¹⁰ Опсервације *Политике* у погледу Швајцарске и Сједињених Америчких Држава Јаша Продановић је прокоментарисао сагледавањем ширег контекста проблема који су задесили обе републике. Тако, револуционарни покрети и грађански ратови били су присутни у Европи од 1830. до 1848. године, па су између осталих, захватили и Швајцарску због верског питања, распиреног деловањем језуита. Ипак, после кратког сукоба државно јединство остало је чврсто. У Сједињеним Америчким Државама се водила борба између северних и јужних федеративних јединица око укидања ропства, али опет, рат није поништио државно јединство.⁸¹¹

Јаша Продановић је појаснио и тврдњу да је „монархија увек радила на штету народног благостања“, за коју се *Политика* питала да ли се она односила и на период владе Љубе Стојановића. На „простачки софизам“ београдског дневног листа одговорио је да српски републиканци нису подразумевали Владу у монархији, с обзиром на то да је било и републиканаца у појединим краљевским владама. Сматрали су да се могао разумети прави смисао наведеног израза, али нису били узели у обзир „нелојалност *Политикину*“, која се показала више пута, па чак и у критици пројекта Устава Републиканске странке. Уосталом, нагласио је да два чланка о сарадњи са Стјепаном Радићем није ни писао „ради *Демократије* и *Политике*, јер се њихова тврдоглавост није дала лечити никаквим разлозима и фактима“, него због републиканских „пријатеља и свих непристрасних и поштених људи у земљи“.⁸¹²

Неуспео покушај споразумевања Републиканске странке са Стјепаном Радићем је у политичком животу државе не само био запажен, него су са више страна позитивно или негативно критиковане републиканске вође и њихова

---

⁸¹⁰ Ј. М. Продановић, „Ми и Радић. II“, *Република*, 9. VII 1922, 1. Јаша Продановић се позвао на чињеницу да је крајем 1922. године Мехмед Спахо одрекао подршку Влади и пришао заједно са Антоном Корошецом Хрватском блоку Стјепана Радића, чиме је прешао у опозицију режиму. Штампана је тада писала о стварању Федералистичког блока ХРСС, Југословенске муслиманске организације и Словенске људске странке (В. Krizman, „Stjepan Radić—život—misao—delo“, 84).

⁸¹¹ Ј. М. Продановић, „Ми и Радић. II“, *Република*, 9. VII 1922, 1.

⁸¹² Исто.

партија, чак и онда када нису говорили о односима са ХРСС. Тако, шеф српских републиканаца је одржао приликом проласка кроз Дубровник лета 1922. године једно предавање о Републиканској странци и основним идејама које је проповедала. Иако је у питању било излагање шефа „мале“ партије, предавање Љубе Стојановића пропратили су и *Obzor* из Загреба и *Демократија* из Београда. Загребачки дневни лист се позитивно изразио о појединим ставовима изнетим у предавању, док је београдски орган Демократске странке прештампао извештај *Obzora*, са очигледно тенденциозним пропратним коментарима.⁸¹³

Љуба Стојановић првенствено је нагласио да ништа ново и суштински различито није говорио у Дубровнику о програму и идејама Републиканске странке. Оба листа могла су се уверити, да су хтели, да је шеф српских републиканаца о републиканским идејама углавном поновио оно што је писао и говорио 1919. године у брошури о српском републиканском покрету. Међутим, Демократија је, преносећи унеколико нетачан извештај *Obzora*, известила да је Љубомир Стојановић „примио Радићеву теорију“ о два народа. Према писању *Демократије*, сепаратистички лист *Obzor* је био задовољан ставовима Љубе Стојановића. Имао је *Obzor* право, злурадо је коментарисао орган демократа, кад је тврдио да је било „много, заиста, да је један Србин гласа и науке Стојановићеве“ примио „идеје“ које је Стјепан Радић „измишљао за забаву својим сељацима“. Међутим, наука није имала никакве везе, тврдила је *Демократија*, са „политичким акомодацијама“ Љубе Стојановића, а српски републиканци показали су се били врло „еластични“ и спремни на „свакојаке компромисе“ у тражењу веза са шефом ХРСС. Делила их је једна баријера: српски републиканци су били Југословени, они у Хрватској хтели су да буду само Хрвати. Љуба Стојановић хтео је да прескочи ту баријеру, али то је био, закључила је Демократија, „само један политички скок г. Стојановића, и ништа више“.⁸¹⁴

Љуба Стојановић је приметио да је једностраношћу „помућени“ извештај *Obzora*, опет својом једностраношћу *Демократија* додатно „помућила“, због чега је по ко зна који пут нагласио главну тезу Републиканске странке: да је било потребно и корисно оставити на страну питање о јединству народа у

⁸¹³ Љубомир Стојановић, „Демократија и Обзор“, *Република*, 27. VII 1922, 1.

⁸¹⁴ Исто, 1.

југословенској држави, односно требало је пронаћи начин за споразумно остварење државног јединства, које се могло и морало одмах решити. Није било тачно да је „еволуирао“ у правцу идеја Стјепана Радића, нити да је Републиканска странка чинила било какве компромисе са ХРСС. Доказујући погрешност тврдњи оба листа, Љуба Стојановић се позвао на ставове написане у првој брошури из 1919. године, када је темељно образлагао да су југословенски народи били врло далеко од јединствене југословенске нације. Да би се једна скупина људи сматрала једном нацијом нису били довољни једнакост расе, вере и језика, већ је главно било осећање да су једно, и да су хтели да буду једно, а оно се могло остварити „само васпитањем и историским приликама живота (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић)“.⁸¹⁵ Љуба Стојановић је резонувао: „Шта би рекли Белгијанци некеме који би им доказивао да су они Французи, јер говоре с њима истим језиком и исте су вере, кад они неће то да буду и да с њима у једној држави живе. Или обратно, како би Немцима изгледао онај човек који би им доказивао да су северни и јужни Немци два народа зато што су једни протестанти а други католици, и што у кући говоре доста различним дијалектима, кад они хоће да су једно и да живе у једној држави. Тако је нешто слично и с нама и с Хрватима. Иако имамо исти књижевни језик (с две азбуке), иако и говорни језик у кући има врло мало диалекатских разлика велика већина Хрвата не осећа се као један народ са Србима. То њихово осећање ваља поштовати и штедети исто онако како и осећање верско или њихову приврженост латинском писму иако је ћирилица много савршенија“.⁸¹⁶

Поштујући и чувајући све наведено, било је потребно пронаћи начина за остварење чврстог државног јединства, које се огледало успостављањем једне државне управе у свима оним гранама које су државу као једну целину представљале према другим државама; остале гране унутрашњег државног живота требало је оставити потпуно децентралисаним. Такво државно јединство могло се остварити само у федеративној републици, никако у монархији. Била је опасна заблуда да се државно јединство могло остварити крутим централизмом, у којем су Хрвати с правом видели превласт Срба, те да је државном јединству

---

⁸¹⁵ Љ. Стојановић, „Демократија и Обзор“, *Република*, 27. VII 1922, 1.

⁸¹⁶ Исто.

услов било народно јединство, с обзиром на то да се велика већина Хрвата никако није осећала једном нацијом са Србима, а нити се тако осећала већина Срба у погледу националне заједнице са Хрватима.⁸¹⁷

Љуба Стојановић је закључио да је велика већина грађана осећала (*ако сви и не признају*) да је од уједињења погрешно вођена унутрашња политика југословенске државе. Било је очигледно шта су хтели „властодршци“ и није било одобрено од стране српских републиканаца, али није било јасно шта су хтели и чему су тежили Хрвати. Требало је да прецизно и отворено изнесу своје погледе на државно уређење, јасно и без икаквих „увијања“. У том случају барем је опозиција могла да се одреди и да види да ли је „с муком“ створена држава могла да се стабилизује, или се „несносна и убитачна затегнутост“ на „велику штету и срамоту“ југословенских народа настављала. Српски републиканци су поново апеловали на „хрватски патриотизам“ да престане са осудама, критикама и негацијом, него да почне „конструктивно радити“, уверавајући их да ће „на бази“ државног јединства наићи на пуно одзива код велике већине Срба.⁸¹⁸

Реакцију из Загреба на писање републиканских првака није дуго требало чекати. Иако је био највише поименце прозван, одговор није упутио Стјепан Радић, него Анте Аџија, један од првака ХРСС. Анте Аџија је поновио већину текста „Ми и Радић“ Јаше Продановића и „Тко је у Србији осим радикала и демократа“ Стјепана Радића, дајући предност тумачењима шефа ХРСС. Потом је истакао да је сељачка републиканска већина на трећој седници републиканске заступничке већине банске Хрватске одржаној 10. и 11. фебруара 1921. године у Загребу, а у присуству шесторице изасланика Републиканске странке на челу са Милованом Лазаревићем, нагласила у *Поруци* регенту Александру да је Мировно веће у Паризу коначно одлучило да Словенци, Хрвати и Срби добију једну заједничку територију у међународном смислу, али да није ни покушало, нити је имало права, да на истом међународно признатом подручју „независној хрватској држави и хрватском народу наметне монархију уобће, а србску монархију напосе“.⁸¹⁹

⁸¹⁷ Љ. Стојановић, „Демократија и Обзор“, *Република*, 27. VII 1922, 1.

⁸¹⁸ Исто.

⁸¹⁹ Ante Adzija, „Stjepan Radić i srbijanski republikanci“, *Slobodni dom*, 30. VII 1922, 5.

Према мишљењу Анте Ације републиканац Јаша Продановић није имао права да сумња у политичко држање Стјепана Радића стављајући га „на федеративну пробу“, нити је смео да тврди у име Републиканске странке да је шеф ХРСС био сепаратиста. Најмање је, пак, имао права да пита присталице ХРСС да ли су хтели да приме „тобож ново Радићево гледиште“, наводно позајмљено од франковаца, или су остајали и даље за државно јединство, чиме су се стварно одрицали свог шефа и његове политике. Анте Ација је ставове заснивао на *Поруци* из фебруара 1921. године, где је истакнуто да је хрватски државни Сабор 29. октобра 1918. године прогласио за независну државу Хрватску, Славонију и Далмацију са Ријеком и Међумурјем, те предао Народном вијећу врховну власт, али без икаквих овлашћења да исту даље преноси. Сабор је закључио да је ступио у „заједничку, а нипошто јединствену државу Словенаца, Хрвата и Срба“, у којој је Конституанта требало да слободно одреди облик државне владавине, без икакве мајоризације Хрвата приликом претпостављеног гласања. Јаша Продановић је знао добро како је дошло до успостављања монархијског облика државне владавине, али није био „кадар“ навести када су и како Стјепан Радић и ХРСС променили ставове изнете у *Поруци*, те позајмили идеје франковаца. Анте Ација је закључио да је Јаша Продановић хтео остварити у Београду републикански блок, занемарујући онда и Стјепана Радића и хрватске национал-републиканце. Хрватски национал-републиканци требало је да оду у Београд и постану „краљевски републиканци“, а пошто то нису урадили, резонувао је Анте Ација, за Јашу Продановића постали су франковци.⁸²⁰

У ствари, Анте Ација је нагласио да се иза целокупног рада Јаше Продановића и Републиканске странке крила жеља, да неко од хрватских национа-републиканаца „ускочи у табор“ српских републиканаца, не би ли тако остварили режим који је могао да уједини оно што је постојећи већ био разјединио. Међутим, хрватски национал-републиканци нису хтели у томе да учествују. Српски политичари, републиканци или монархисти, видели су спас у државном јединству, „а то значи у јединству србском“. Опаска Анте Ације у суштини је била тачна. Не изненађује да су српски политичари „видели“ спас у државном јединству, с обзиром да је југословенска држава била јединствен оквир

---

⁸²⁰ А. Адзија, „Stjepan Radić i srbijanski republikanci“, *Slobodni dom*, 30. VII 1922, 5.

у датим околностима који је у границама једне државе уједињавао највећи део српског народа. Једино, тако нешто није одговарало Хрватима. Међутим, зато и није чудило Анте Ацију што су противнике државног јединства српски политичари означавали одмах као сепаратисте и противдржавне елементе. По тој логици, сви српски политичари су сматрали да су југословенски народи „један народ српски“. Пашић и Прибићевић су уједињавали у српству „буцом (багином) и тољагом“, а србијански републиканци хтели су федерацијом. Међутим, хрватски национал-републиканци предвођени Стјепаном Радићем били су конфедералисти, а говоре и дела свога шефа сматрали су „изражај(ем) воље цјелокупнога хрватскога народа“.⁸²¹ Анте Ација очигледно је помешао, намерно или из незнања, ствари: замерао је српским републиканцима инсистирање на државном јединству, преко којег су наводно хтели да остваре и српско национално јединство. У програму и идејама Републиканске странке и њених првака јасно су одвајани државно од националног јединства, и нису порицане хрватска или словеначка нација, као ни српска. Српско национално уједињење је уистину и било максимално остварено оснивањем југословенске државе 1918. године, као уосталом и хрватско. Зашто су Хрвати онако упорно инсистирали на посебној националној држави, када је у ондашњим међународним околностима, као и данашњим, нису могли остварити у максималном облику – ако се изузме Независна држава Хрватска, која стварно није ни постојала као држава, с обзиром да није била у стању остварити пун суверенитет и контролу над територијом коју је прогласила својом – остаје питање без коначног одговора. Милан Грол је током Другог светског рата не једном наглашавао да је Југославија, ма како да је била несрећна по Србе и Хрвате, обједињавала у највећем броју и једне и друге на њиховим матичним територијама, односно обе су нације биле уједињене свака понаособ у потпуности, чиме су испуњавале идеју потпуног националног уједињења на матичним територијама.

Јаша Продановић одмах је реаговао поводом чланка Анте Ације, те истакао да на прогласе Републиканске странке није одговорио директно прозван Стјепан Радић, него је то препустио заступнику из Грубишног Поља. „Боље за њега (Анте Ацију – прим. А. Лукић) да се није ни јављао“, писао је Јаша Продановић, с

---

⁸²¹ А. Адзија, „Stjepan Radić i srbijanski republikanci“, *Slobodni dom*, 30. VII 1922, 5.

обзиром на то да хрватски национал-републиканац није био у стању да води лојалну дискусију. У Србији су већ били „сити и пресити“ софистичких извијања и „неверених“ саопштења радикала и демократа, и није било потребно да се „тај стари еспап“ лиферује и из Хрватске. Међутим, кад је већ Анте Ација кренуо на „непохвални асилук“, српски републиканац био је принуђен да му да и „пропратницу“.⁸²²

Јаша Продановић је указао да је Анте Ација поновио „беспослице и нагваждања г. Радићева“, која шеф ХРСС није имао обичај да поткрепи чињеницама. „Мали и ситни“ српски републиканци морали су „оперисати“ са чињеницама и разлозима, док су „за хрватског апостола“ била довољна и проста тврђења, „па чак и сибилски нејасни наговештаји“. Тако, и у Свето писмо смело се посумњати, само не „у Радићева приклапања“.⁸²³ Међутим, Јаша Продановић је ипак био приморан да одбаци две тврдње Анте Ације. Други републикански тријумвир је порекао да је Републиканска странка хтела да буде једна партија са ХРСС, те да је захтевала од Стјепана Радића да призна народно јединство. Српски републиканци желели су споразум, а не уједињење са ХРСС, и *државно* а не *народно* јединство. На државно јединство Стјепан Радић је „у своје време пристао“, и то је био факат. Међутим, више није тако мислио, и извесно је било да је на њега неко утицао, а Јаша Продановић је закључио да су у питању били франковци, с обзиром на то да су други елементи у Хрватском блоку (Народни клуб) не само пристали на заједничку државу, него су и били министри у Влади која је уништила суверенитет Конституанте.⁸²⁴

Јаша Продановић посебно је осудио тврдњу Анте Ације да су сви српски политичари, дакле и српски републиканци, заступали гледиште о једном, српском народу у држави. Нису у питању били омашка, грешка или заблуда првака ХРСС, него свесна и намерна неистина. Као противдоказе српски републиканац је навео чињеницу да је Љуба Стојановић не једном имао озбиљне и оштре полемике са владиним листовима због тврдњи да Срби, Хрвати и Словенци нису били један народ. Такође, *Република* је стално протестовала против „српског шовинизма“,

---

⁸²² Јаша М. Продановић, „Нелојална дискусија“, *Република*, 13. VIII 1922, 1.

⁸²³ Исто.

⁸²⁴ Исто.

тражила равноправност Срба, Хрвата и Словенаца и инсистирала да се држава зове Југославија. Српски републиканци нису тражили да државно јединство буде српско – и програм Републиканске странке и њен рад „одлучно су побијали подметање г. Ације“. Српски републиканци су сматрали да без федеративне државе, устројене као Швајцарска или Сједињене Америчке Државе, није било спаса Србима, Хрватима и Словенцима. Стјепан Радић је тражио помоћ и код Италије, најљућег југословенског непријатеља у међуратном периоду – колико је то било опасно и бесмислено, није требало ни доказивати. Према мишљењу Јаше Продановића, Стјепан Радић и његова околина живели су у хипнози и „опијали“ се сопственим фразама без смисла и логике. У свему и свакоме привиђали су непријатеље који су хтели да им нешто отму и да их посрбе. Без плана и „компаса“, хрватски национал-републиканци су се гложили и са политичким сарадницима у Хрватском блоку. У том смислу српски републиканци нису могли да очекују било шта од хрватске „снаге без очију“, с обзиром да су присталице ХРСС насртале и на оне „које су узели у ортаклук“. „Време гради куле по Котару, време гради, време разграђује“, и оно је имало врло брзо да покаже да је пут који је изабрао Стјепан Радић био безизлазан. „Кад се буде враћао с њега“, готово пророчки је писао Јаша Продановић, „вероватно је да ће се више котрљати него слазити. Дај Боже“, вајкао се српски републиканац, „да се не заустави у наручју каквог државотворног личног режима, јер је својим загрљајем са бившим министрима батинашког режима показао да може да ради и са онаким монархистима“.⁸²⁵

Није Стјепан Радић мировао лета 1922. године, као што уосталом није скоро никад мировао током своје политичке каријере. Било је јасно да од споразума са српским републиканцима нема ништа, а за истину, није много на њега ни полагао, с обзиром на политичку снагу Републиканске странке у практичној борби на терену. Окренуо се шеф ХРСС много већем потенцијалном партнеру – Демократској странци. У ствари, прижељкујући изборе, тактизирао је разговарајући с појединим изасланицима из Београда. Преко демократе Павла Анђелића упутио је три поруке: „Једном ријечју, не ради се само о тактици, него и о политици на нашем заједничком и неповредивом међународном подручју. Дакле

---

⁸²⁵ Ј. М. Продановић, „Нелојална дискусија“, *Република*, 13. VIII 1922, 1.

не само тактика, него и политика, и то политика искрена и дубока, какве су народне потребе и тежње, те какав је живот. На изборе пред народ, нека буде безодвлачни распис избора. А први заједнички успјех бит ће онда избор таквих народних заступника, који ће и хрватско питање ријешити – не додуше у оном одушевљењу какво је било 1918., – али зато с потпуним повјерењем и са свим искуством ових четирију година срамотног и страховитог режима Пашић-Прибићевића“.⁸²⁶ У Загреб на преговоре долазили су и Милан Грол, Љубомир Михаиловић и Милан Комадинић, да би потом једно изасланство Хрватског блока отишло у Београд, те се распитало какво је било расположење за споразум са Хрватима у Народној скупштини.⁸²⁷

С обзиром на то да су преговори вођени некривено скоро три месеца (август-октобар), те да је и Љуба Давидовић присуствовао конгресу јавних радника у Загребу, који није имао директне везе са преговорима ХРСС и демократа али је био симптоматичан као искрено настојање да се дође до договора са Хрватима, сва је југословенска штампа писала средином октобра о споразуму Стјепана Радића са Демократском странком. Српски републиканци нису сумњали у могућ споразум, с обзиром на то да га је сам шеф ХРСС потврдио. Питали су се, међутим, да ли је споразум био искрен, односно да ли је Стјепан Радић намеравао да га одржи или га изигра, пошто су за српске републиканце његова обећања била „често празна лакрдија а његови потписи гола комедија“. Нагласили су да је „г. Радић прави тип оријенталца, само без префињености, груб, прост и примитиван, као људи који немају појма шта значи часна реч и поштена обавеза“.⁸²⁸

Павле Анђелић беше посумњао у Стјепана Радића, пошто је „знао“ да усмена реч шефа ХРСС „не вреди ни пребијене паре“. Ипак се преварио првак демократа с намером да хрватског политичара веже за било какав „протокол“. Међутим, уколико је Стјепан Радић заиста намеравао да одржи споразум са демократама, српски републиканци су оценили да је чинио политички скандал. Претходно је ратовао са свима странкама, да би се онда одлучио на споразум са

⁸²⁶ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 81.

⁸²⁷ Исто.

⁸²⁸ „Радић и демократи“, *Република*, 12. X 1922, 1.

„најгором и најбеспринципијелнијом од свих“. За демократе је у прошлости био „издајник“, а они за њега „батинаши“; они су били „најпреданији“ монархисти и „најпонижнији“ династичари, а он „тобож ватрен и непомирљив републиканац“, они представници „банкократије“ и велике буржоазије, а он заступник сељачких интереса. Ипак, изгледало је да пада све што их је делило: издајство, батинаштво, супротност принципима, ноте шефа ХРСС Европи, од стране демократа наметнута заклетва, уништен суверенитет Конституанте, Видовдански Устав, неуставни Закон о заштити државе, одузимање комунистичких мандата. Стјепан Радић је у том моменту делио демократе на „чисте и нечисте, иако су сви били политички упрљани“, те је сву кривицу за „батинашки режим“ приписао Светозару Прибићевићу, без обзира што су министри унутрашњих дела били углавном демократе Љуба Давидовић, Милорад Драшковић, Војислав Маринковић и Коста Тимотијевић.⁸²⁹

Ако је Стјепан Радић помишљао на „нову превару“, резоновали су српски републиканци, онда је тиме настављао ружну традицију које је могла да га политички сасвим дискредитује и сруши. Уколико је мислио на испуњење обећања демократима, напуштао је „републикански барјак“ и окретао „пушку на покорност“. Тако, са републиканске висине на коју се мислио успети, Стјепан Радић се „строваљивао и падао“ на колена пред „онаквом монархијом“. Он се хтео представити као „соко који лети високо“, а испао је „као нека друга птица, о којој народна изрека вели: Вила се врана, па на ђубре пала“.⁸³⁰

Преговори и могућ споразум ХРСС са Демократском странком оцењен је у Републиканској странци као последица целокупне дотадашње нелојалне политике Стјепана Радића у политичком животу југословенске државе. ХРСС је претходно у земљи све било „тесно и неугодно“, на централизам су радићевци бацали „дрвље и камење“, на „деконцентрацију“ гледали презриво, децентрализацију сасвим потцењивали, а ни идеја федерације им није била „у вољи“. Међутим, проласком времена „хладили су се мало помало“, увиђајући да нису могли изазвати интервенцију Европе, нити сачекати револуцију Хрвата. Пред представкама ХРСС Европа је „слегла раменима“, док се „Радићев (истакнуто у

⁸²⁹ „Радић и демократи“, *Република*, 12. X 1922, 1.

⁸³⁰ Исто.

оригиналу – прим. А. Лукић)⁸³¹ хрватски народ поплашио од неколико десетина „фашистичких букача“. Није Стјепан Радић био Де Валера, нити су Хрвати били – Ирци. Кад је видео „да је земља тврда, а небо високо, спустио је дурбин“. Некада је шеф ХРСС дочекивао представнике Земљорадничке странке као „бесан ага своје чипчије“, да би поткрај 1922. године изјављивао како би са земљорадницима, монархистичком партијом, његова републиканска странка остварила споразум за „цигло један дан“; са „насилничком и батинашком монархистично-династичном“ Демократском странком остављао је мало дужи период – недељу дана. Није било изненађење да је ускоро могао говорити о могућности споразума и са радикалима. Републиканска странка је закључила да није било далеко време када ће се „сезонски републиканац“ Стјепан Радић досадити ишчекујући републику, те ће „отићи на братско помирење и на целивање монархистичне иконе“.⁸³¹

---

⁸³¹ Ј. М. Продановић, „Један покајник“, *Република*, 21. X 1922, 1.

*

У другој половини 1922. године Стјепан Радић је ставио до знања странкама у Хрватском блоку да је ХРСС хтела да иде на изборе потпуно самостално. Франковци су већ у јесен 1922. године били искључени из Хрватског блока, а у ХРСС није се желела ићи на изборе ни са Хрватском заједницом, монархистички оријентисаном, да јој не би била угрожена позиција највеће странке у хрватском народу. Средином 1922. године ХРСС је допунила програм, проширујући његов национални део интересом за Хрвате у Босни и Херцеговини и у Далмацији. У предизборној агитацији упадљиво је истицала тежњу ка споразуму са српским народом. За остварење републике се претпостављао миран, легалан и парламентаран пут, а на зборовима је говорено хрватским сељацима да се република није могла преко ноћи остварити, односно да је морала доћи „из парламентарне борбе, и то кад хрватском сељаку пође за руком придобити за ту мисао српског сељака“.⁸³²

На изборима од 18. марта 1923. године ХРСС је успела да окупи скоро све хрватске гласаче, с обзиром на то да је Хрватска заједница, упркос чињеници да је Стјепан Радић бахато одбио њену понуду за сарадњу, саветовала својим присталицама да гласају за кандидате шефа највеће хрватске партије. Тако је формиран јединствен хрватски национални фронт и онемогућено расипање хрватских гласова на неколико партија.⁸³³ Са Словенском људском странком и Југословенском муслиманском организацијом Загреб и ХРСС су постали средиште окупљања не само опозицији него и оних политичких снага у држави које су биле незадовољне режимом утемељеним Видовданским уставом.⁸³⁴ У постојећим околностима Никола Пашић се колебао да ли да се споразумева са Светозаром Прибићевићем („са оном странком која је највише својим држањем и својим радом док је на власти била довела земљу до овог стања у ком се сад налазимо“) или са ХРСС, и на крају је одлучио да покуша са Стјепаном Радићем.⁸³⁵ Са представницима Федералистичког блока закључио је тзв. Марков

---

⁸³² В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 135.

⁸³³ Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд 1995, 269–270.

⁸³⁴ *Исто*, 275–276, 278–279.

⁸³⁵ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 84; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, 279.

протокол 13. априла, пошто се претходно у Београду споразумео у основним стварима са Влатком Мачеком и Јурајем Крњевићем.⁸³⁶ Потом су заступници ХРСС прихватили протокол 15. априла, али је Стјепан Радић, обавештен да Никола Пашић није мислио озбиљно у погледу спровођења протокола, наступио неочекивано оштро током велике скупштине ХРСС одржане на Боронгају 15. априла.⁸³⁷

На Боронгају је Стјепан Радић 15. априла рекао, између осталог, да је 300.000 сељака било избатинано у Хрватској због републиканизма, услед чега се никад више није могао наћи човек међу Хрватима који је могао тврдити да су Срби и Хрвати били један народ. Хрватски сељаци су наводно знали да за батинања није био крив српски сељак директно, али с обзиром на то да је спроводио казну, био је „особно“ крив. Србијански сељаци били су, пак, криви што се, упркос сазнањима о насиљу режима у Хрватској, „нико никад“ од њих „није дигао на протест“. „Ниједан лист, ниједан политичар“, говорио је Стјепан Радић, „још се није нашао, па да је против тих звјерстава што написао“.⁸³⁸

Пошто су је директно погађале, Републиканска странка није могла да прећути и не прокоментарише тврдње шефа ХРСС. С обзиром на то да су кроз орган *Републику* увек одлучно устајали у одбрану хрватских републиканаца од насиља режима, те да је на повратку својих делегата из Загреба 1921. године Републиканска странка сазвала јавни збор у Београду код „Славије“ и гласно протестовала против насиља у Хрватској, и то не само тада, него потом и више пута, српски републиканци закључили су да је у говору на Боронгају Стјепан Радић „просто напросто свесно слагао“ када је говорио о непостојању протеста на србијанској страни у погледу дешавања у Хрватској. Тренутак и намера када је шеф ХРСС „крупно слагао“ и тако оклеветао српске републиканце јасно су показали да су му „лаж и клевета“ били потребни, односно хтео је доказати

---

⁸³⁶ Марко Ђуричић и Војислав Јањић су као делегати Радикалне странке преговарали са Стјепаном Радићем у Загребу 12. и 13. априла. Прихватили су услове Федералистичког блока: да се одустане од акције за ликвидирање покрајинских управа, од спровођења у живот Уредбе о подели земље на области и обустави прогон присталица ХРСС. С обзиром на то да је *Протокол* први потписао Марко Ђуричић, по годинама најстарији од свих присутних, Стјепан Радић је предложио да се спис назове *Марков протокол* (Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, 287–293)

⁸³⁷ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 135; В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 84–85.

⁸³⁸ Станислав Милијановић, „Једна свесна лаж г. Радића“, *Република*, 19. IV 1923, 1.

хрватским национал-републиканцима да међу Србима није било никог ко је хтео да устане у њихову одбрану, те да су сви Срби били угњетачи Хрвата. Клеветајући јавно пред хрватским национал-републиканцима између осталих и Републиканску странку, која се „са самоодрицањем од постанка“ залагала за права хрватског народа и праведан споразум са њим, Стјепан Радић је, према мишљењу српских републиканаца, достигао врхунац цинизма и политичког неморала, и то само зарад могућности постизања неизвесног споразума са „батинашком“ Радикалном странком.⁸³⁹ Шеф ХРСС је ишао толико далеко да је за Љубомира Јовановића „Патка“ током преговора око *Марковог протокола* казао да је био „мозак радикалне партије“. После ове констатације, коју радикали нису демантовали, српским републиканцима биле су јасне многе појаве у политичком животу југословенске монархије. Државом су управљали радикали, њихов је „мозак“ био Љуба „Патак“, ergo државом СХС управљао је „пачији мозак“, те је било добро кад није било и горе стање од постојећег у држави. Бранислав Петронијевић, чувени филозоф, морао је признати својим страначким колегама да су, користећи научну методологију, исправно извели пређашњи закључак.⁸⁴⁰

Стјепан Радић је говором на Боронгају 15. априла ушао са „запаљеном буктињом у магацин препун експлозива“. Док су српски државници хтели да декретима на брзину постигну национално и државно уједињење „отпорних елемената“, дотле је хрватски политичар и „вођа народа г. Радић“ све чинио да исто додатно отежа, да сваки „елемент“ потпуно издвоји за себе. Оштра борба и „трење“ у југословенском политичком животу напунили су југословенску државну атмосферу опасним „експлозивима“, у коју је шеф ХРСС унео 15. априла „запаљену буктињу“. Иако је казао да нико није желео грађански рат, у нестабилној и напетом политичкој клими (којој је својим понашањем од настанка југословенске државе битно допринео), избијање сукоба је зависило од „вође хрватског народа“ колико „и експлозија барутане од несмотреног заборавног чувара са запаљеном цигаретом“.⁸⁴¹

⁸³⁹ С. Милијановић, „Једна свесна лаж г. Радића“, *Република*, 19. IV 1923, 1.

⁸⁴⁰ „Радикални мозак“, *Република*, 19. IV 1923, 2.

⁸⁴¹ Станислав Милијановић, „Један фаталан говор“, *Република*, 22. IV 1923, 1.

Да је Стјепан Радић „мало мислио“ пре него што је оптужио цео српски народ лично за сва батинања и насиља радикалско-демократских режима, никад тако нешто не би изговорио. Уколико се могла усвојити његова логика о личној одговорности српских сељака, резоновало се у Републиканској странци, онда су, по тој логици, хрватски сељаци такође лично били одговорни као извршиоци наредби окупационих власти у Србији 1915–1918. године, када су Срби не само батинани, него у „апсу“ вешани, жене им и кћерке, и без наредбе, силоване, а домови били паљени. Одрицање послушности у оба случаја повлачило је, по српским и аустроугарским војним законима, строге и тешке казне. Униформисани хрватски сељаци су по наредби својих претпостављених државних органа, а у страху од казне за непослушност, починили масу насиља и злочина према Србима. Зашто је онда Стјепан Радић, питали су се српски републиканци, српског униформисаног сељака сматрао лично одговорним када је из страха од казне морао вршити иначе много мања насиља према Хрватима, батинајући их по наредби својих полицијских или војних старешина. Ако је Шумадија „пресушила сузу“ и увиђавно прешла преко злочина и насиља хрватских сељака, није требало да Стјепан Радић позлеђује залечене ране, ако већ није хтео да их „облаже потребним мелемом“.⁸⁴² Кад је Стјепан Радић непрестано тврдио да му је стало до споразума хрватског и српског народа, онда је било неразумљиво зашто му је био потребан говор у којем је себи допустио неумесну и циничну фигуру да је српски народ био „крвник“, а хрватски његова „жртва“.⁸⁴³

Оптужбе и претње Стјепана Радића према српском народу и његовим политичарима за кратко су утихнуле, када је шеф ХРСС послао изасланике Драгутина Ковачевића и Јураја Крњевића у Београд друге недеље маја не би ли установили искреност Николе Пашића у погледу извршења Марковог протокола. Српски републиканци су опазили да су „Пашић и Радић прво један другом добро припретили“, па су се потом састали да се погоде (алузија на изасланство ХРСС). Хрватски изасланици су се вратили у Загреб са утиском да је Никола Пашић био искрен. Резимирајући тренутна дешавања око формирања владе, српски републиканци су нагласили да су се вође двеју странака заиста погодили: Стјепан

---

⁸⁴² С. Милијановић, „Један фаталан говор“, *Република*, 22. IV 1923, 1.

⁸⁴³ Исто.

Радић је главног преговарача Радикалне странке Љубу Јовановића „Патка“ назвао „магарцем“, а српски народ „крвником“. Никола Пашић је, међутим, почео преговоре с демократама и „послао жандарме у хрватска села да побију невине сељаке“. После тако срдачних „интермеца“, Стјепан Радић и Никола Пашић су се спремали за „још срдачније разговоре. Подвала је и овог пута сасвим искључена“, закључили су саркастично у Републиканској странци.⁸⁴⁴

Док је боравио у Београду у време преговора око реализације Марковог протокола, Јурај Крњевић је *Политици* између осталог изјавио, осврћући се на покушаје сарадњи са осталим србијанским партијама мимо Радикалне, да се са „србијанским републиканцима“ није могло радити, пошто су били „само теоретичари далеко од народа“.⁸⁴⁵ Српски републиканци истакли су у реакцији на Крњевићеву изјаву, да их нису много занимале нове државно-правне теорије ХРСС, које су се мењале сваке сезоне, нити пак нови пријатељи/савезници хрватских национал-републиканаца. Иако су престоничку штампу испуњавали извештаји о преговорима са радићевцима, српски републиканци су незаинтересовано ћутали, и не би се ни огласили да се Јурај Крњевић није „неспретно дотакао“ односа ХРСС и Републиканске странке у прошлости.⁸⁴⁶

Српски републиканци оставили су по страни позу и висину с које је Јурај Крњевић говорио о политичким стварима. У очи је „падало“ да је представник ХРСС верно подражавао свога шефа у гестовима и судовима, па је тако дао претенциозан, контрадикторан и малициозан интервју и *Политици*, не показавши довољно воље да уђе у суштину ствари и правилно их оцени. Закључивао је по аналогијама, методом која је била непоуздана и недовољно успешна кад су биле у питању политичке прилике у сваком погледу различитих области југословенске државе. Није ни чудо, нагласили су српски републиканци, што није могао да увиди, као ни Стјепан Радић, да је оно што су замерали хрватској интелигенцији било потпуно неважеће у погледу српске интелигенције. Тако ни неуспех Републиканске партије није био последица одсуства републиканске интелигенције из народа. Јурај Крњевић је заборављао да је повести републикански покрет у

---

⁸⁴⁴ *Република*, 22. IV 1923, 1.

⁸⁴⁵ „Радић опет шаље своја два представника“, *Политика*, 13. V 1923, 2.

⁸⁴⁶ Драгомир Иконић, „Разметљивост г. Крњевића...“, *Република*, 17. V 1923, 2.

монархији која је с успехом извела два рата и проширила земљу, значило подухватити се тешког и напорног посла. Српски републиканци су у неусловним политичким околностима повели борбу превасходно из „љубави према народу и његовој будућности“. Републикански прваци „поникли“ су у народу, али њихова веза с „масама“ није имала ничег заједничког са „додиром и радом“ хрватских републиканских вођа са народом у Хрватској. Српски републиканци нису „демагогисали“ нити обмањивали народ, говорили су му истину и „подвлачили“ његово право, истовремено не пропуштајући да истакну и његове дужности. Учили су народ да воли Југославију и борили се против сваког локалног шовинизма. Нису га „дражили“ против госпoде, нити „голицали“ његове ситне инстинкте. Републиканци из убеђења и начела, прваци Републиканске странке водили су борбу за остварење својих принципа водећи рачуна о свим захтевима политичког морала. Можда је њихов пут, нагласили су у реплици Јурају Крњевићу, био исувише „теоретичарски“, али је зато био „частан и поштен“.⁸⁴⁷

Преговоре Стјепана Радића са Николом Пашићем током маја 1923. године српски републиканци су означили као обичну политичку „трговину“. Као „вешт политички трговац“ Стјепан Радић је следио основно „старинско“ начело: „тражи што више, да би добио макар штогод“. Монархији и централизму супротставио је два одговарајућа „страшила“, републику и конфедерацију. У супротстављању политичких крајности тежио је, у ствари, да се са супротном страном нађе на средини и споразуме. Није било никаквих знакова да је Стјепан Радић био постојан у својим политичким ставовима и идејама, због чега су српски републиканци претпоставили да су његова „кокетовања“ са монархијом били поуздани показатељи попуштања у републиканству. Нарочито је био карактеристично „Радићево удварање краљу ласкавим и мазним изјавама о његовој симпатичности и врлинама“. Српски републиканци нису могли тачно „назрети“ куда је водило улагивање шефа ХРСС краљу, преговори са радикалима, „швермовање са банском чашћу“. Једино им је било извесно, на основу целокупног дотадашњег понашања хрватског републиканског трибуна, да ће се у

---

⁸⁴⁷ Д. Иконић, „Разметљивост г. Крњевића...“, *Република*, 17. V 1923, 2.

блиској будућности помирити са стањем „и без републике и без федерације (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић)“.⁸⁴⁸

Можда су српски републиканци и могли да прећуте „Радићево издајство“ према републици, али је он, као свима којима је „савест немирна“, упорно настојао да наружи, омаловажи и унизи политички став Републиканске странке, „став правих и непоколебљивих републиканаца и федералиста“. Српски републиканци нису могли то да му допусте, не зато што их је гонило увређено честољубље да се са њим разрачунавају, него зато што му нису хтели дозволити да „руши углед оних који су остали једини истински борци за републику“.⁸⁴⁹ Упоредјујући пропорционално снагу Стјепана Радића и резултате које је постигао у политици, српски републиканци су учили „једну страховиту несразмеру“. Скоро цео хрватски народ гласао је за републику, а ништа у пракси није било учињено за њено остварење. Пацифизам шефа ХРСС био је најмирољубивији за „непријатеља“ према коме се морало бити „ратоборан, према монархији“.⁸⁵⁰ И док се са Стјепаном Радићем погађао, Републиканску странку режим је најгоре прогонио јер је „осећао да је била опасна ауторитетом који је имала у народу“, односно да је „шака јада“ српских републиканаца била „веће зло“ по монархију него све „Радићево море“, зато што су били „борбенији, одлучнији, неумитнији, виши и чистији републиканци од онога големога“.⁸⁵¹

Изасланици ХРСС вратили су се у Загреб под утиском о спремности Николе Пашића за споразум са Стјепаном Радићем. И беху се преварили. Пошто се учврстио на челу хомогене радикалске владе, шеф Радикалне странке је у Скупштини изјавио да остаје при одредбама Видовданског устава.⁸⁵² Испровоциран поступком Николе Пашића, шеф ХРСС послао је текст енглеској ревији *Near East*, у којем се заложиио за потпуну независност Хрватске у конфедерацији са Србијом, а помоћу уговора који је требало да омогући слободан избор Словенији, БиХ, Бачкој, Банату, Црној Гори и Македонији да плебисцитом одлуче, да ли су желели остати везани уз „милитаристичку и централистичку

⁸⁴⁸ Милан В. Богдановић, „Трговање републиканизмом“, *Република*, 20. V 1923, 1.

⁸⁴⁹ М. В. Богдановић, „Трговање републиканизмом“, *Република*, 20. V 1923, 1.

⁸⁵⁰ Милан В. Богдановић, „Радић и ми“, *Република*, 31. V 1923, 1.

⁸⁵¹ Исто.

⁸⁵² В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 84.

Србију“ или ући у федерацију са „мирољубивом и неутралном Хрватском“.⁸⁵³ Дакле, Стјепан Радић није узимао у обзир чак ни могућност федерације Хрватске са Србијом, а истовремено је као једини избор другим областима и покрајинама у претпостављеном државном облику са Хрватском остављао могућност федерације, не и конфедерације. Према мишљењу Стјепана Радића, највећа препрека пријатељском споразуму Срба и Хрвата налазила се „у скрајње примитивним политичким идејама свих (sic!) српских политичара“. Најједноставнији начин да се помогне ослобођење „истинске Југославије испод огавног јарма Велике Србије“ састојао се у томе да се присили београдска влада да у првом реду „поштује људски живот“, те да испоштује „европско јавно право“ које није допуштало једном народу да влада или доминира над другим без икаквог законског мандата. Односи са владом Николе Пашића заострили су се потом још више приликом преврата у Бугарској и убиства Стамболијског, пошто није било дозвољено ХРСС да јавним збором осуди крвопролиће у Софији.⁸⁵⁴

Пратећи дешавања око радикала и хрватских национал-републиканаца, српски републиканци су истакли да је Стјепан Радић пропустио све моменте када је могао корисно и „спасоносно“ по државу да употреби огромну снагу свога покрета. Упорно остајући при идеји пасивног отпора, а истовремено апстинирајући из Скупштине, допустио је да га радикали и режим „изиграју“. Стјепан Радић се надао да ће Марковим протоколом издејствовати аутономан положај за Хрватску, али се преварио у „лукавом“ Николи Пашићу, који је, пошто се учврстио на власти, „окренуо други лист“ према ХРСС. Потом су се између званичних представника Србије и незваничних представника Хрватске развили односи које су српски републиканци окарактерисали као „безумље“. Стјепан Радић, бесан у немоћи у коју је „сопственом кривицом доведен“, свим могућим начинима распиривао је мржњу између хрватства и српства, за свој пораз оптужио пред Хрватима све Србе, и клеветама пред којима се само са крајњим напорима могло остати равнодушан, „оборио се на Србију“. Позивом на бојкот Срба уносио је, ако ништа друго, још једну „горчину више“ у иначе затроване српско-хрватске односе. Тако је шеф ХРСС свесно и намерно чинио „један злочин“ – за недела

---

⁸⁵³ Исто, 85.

⁸⁵⁴ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 85–86.

насилничког режима проширио је одговорност на целу Србију, која је као и Хрватска такође „патила“ због насиља „власника“. Пошто је спречио да се хрватска опозиција удружи са српском у борби за бољу заједничку будућност, почео је да окреће Хрвате у фронт према Србима.⁸⁵⁵

Уколико су, пак, речи Стјепана Радића о српству биле рђаве и неправедне, оне су ипак, истакли су српски републиканци, остајале само речи, и у најгорем случају реметиле су правилан „моралан“ процес зближења Срба и Хрвата. Међутим, намере режима, нимало безопасне према Хрватима, претиле су да се сваког тренутка обистине у стварности. Носиоци режима су претили ампутацијом Хрватске, али су пре тог крајњег средства ишли „путем насиља“, не би ли Хрвате онемогућили у „њиховоме праведном напору да себи очувају хрватску слободу у југословенској држави“. У претњама је предњачила радикалска *Самоуправа*, која је највише писала о праву Србије да Хрватску, коју је у рату „силом задобила“, у миру „силом и задржи“. Српски републиканци били су уверени да Срби и Хрвати нису желели постојећу стварност, али је њихово незадовољство најалост добило рђаве, и то намерно рђаве тумаче.⁸⁵⁶

Напади режимске штампе на Стјепана Радића, у неким оценама тачни, нису ниуколико били случајни. Влада је захтевала од Имуניתетног одбора Скупштине изручење суду чланова председништва ХРСС због велеиздаје према држави. Никола Пашић био је одлучан да се одредбе Видовданског устава у потпуности примене и на пречанске крајеве, што је у Скупштини потврдио 25. јула у име владе министар Никола Узуновић. Скупштина је онда одлучила да се чланови председништва ХРСС заједно са Стјепаном Радићем предају суду, те од Марковог протокола не остаде камен на камену. Ипак, није ни шеф ХРСС био наиван. Предосећајући шта му се спремало, утекао је преко границе са мађарском у ноћи 22/23. јула 1923. године.⁸⁵⁷ Односи режима и ХРСС тако постадоше несносни и додатно отежаше ионако нескладно функционисање државне управе и развој здравијег политичког живота у земљи.

---

⁸⁵⁵ Милан В. Богдановић, „Безумље“, *Република*, 12. VII 1923, 1.

⁸⁵⁶ Исто.

⁸⁵⁷ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 87.

Републиканска странка, од марта 1923. године само будни посматрач и аналитичар политичког живота југословенске краљевине, није се много изненадила када се пронео глас да је Стјепан Радић напустио државу бежећи од прогона радикалске владе. Нагласила је да је шеф ХРСС покушао преварити све политичке странке у земљи, да је „варао“ и своје савезнике у Хрватској хотећи да се покаже исувише „мудар“, а заборављајући две паметне народне изреке: „Где су кола мудрости, ту су двоја лудости“, односно „луда се лисица хвата у гвожђа за једну ногу, а мудра за две“. Варајући друге, и Стјепан Радић је, међутим, наишао на „мајстора“ оличеног у Николи Пашићу, за којег се могао, да је хтео, обавестити код било ког „поштенијег“ политичара у Србији да је радикалски вођа био у стању да „гази и писмене уговоре загарантоване владалачком речју“ због опстанка на власти.⁸⁵⁸

Међутим, све и да је Никола Пашић испоштовао Марков протокол, у Републиканској странци су се питали да ли је вредело громогласно истицати непомирљиво хрватство, сељаштво и републиканство, да би се после све то напустило за „оно мало милостиње“ које су „политички божјаци“ из ХРСС добили у облику обећања. Сматрали су да је Стјепан Радић своје захтеве, и то у максималном облику, могао добити да није „парадирао“ својим републиканством. У Скупштини је могао запретити опозиционим држањем и опструкцијом, те би добио од радикала пространије и потпуније уступке. Пошто је прво „грмео“ као велика сила по Европи, тражећи независност хрватске републике и конфедерацију са Србијом, Стјепан Радић је онда Николи Пашићу „просјачки прошапутао: дај шта даш“. Добио је „готове речи“, те остао и без „монархистичке напојнице у чистој монети“. Уместо да је учествовао у расподели чиновничких места по Хрватској, Стјепан Радић је, према свим потезима владе, „имао да заглави апсанска врата“, не би ли се испунила пословица: „Ко с ђаволом тикве сади, о главу му се лупају“.⁸⁵⁹

Народ је говорио: „Кад се хрсузи посваде, они очи поваде“, што је, према мишљењу српских републиканаца, најбоље одсликавао однос Николе Пашића и Стјепана Радића. Николи Пашићу био је потребан Стјепан Радић да се одржи на

---

⁸⁵⁸ Јаша М. Продановић, „Радићево наседање“, *Република*, 29. VII 1923, 1.

⁸⁵⁹ Исто.

власти са својим радикалима, те је дао шефу ХРСС обећање, које је било „само лудима радовање“. Када је требало „исплаћивати ајлук најамнику“, радикалски првак је „савио руку на лакат и скупио прсте у шаку“. У Републиканској странци су се једино чудили способности Николе Пашића да „лако вара свет“. „Изиграо“ је, између осталих, Демократску странку, те је служила као „поспрдица“ јавном мњењу, па ипак су се демократе и даље „облизивали“ око шефа Радикалне партије. У политичкој трговини Никола Пашић је, писали су српски републиканци, јевтино налазио сараднике. Неке је плаћао скупље и по неколико милиона динара, наравно на терет финансија „за монархију одушевљеног српског народа“. Белорукци су били знатно јевтинији задовољавајући се генералским чиновима и понеким „шапом“ од државних послова. Демократе су још ниже „лицитирале“, али је од свих најгоре прошао Стјепан Радић, који је цабе „аргатовао“ Николи Пашићу.⁸⁶⁰

Док Стјепан Радић није ушао у споразум са Николом Пашићем, резоновали су у Републиканској странци, можда је и било људи који су веровали у мудрост шефа ХРСС. Међутим, са „фамозним“ протоколом и његови најближи били су у прилици да виде колико је био „лак под капом“. Када је сам објавио „своју бруку и срамоту“, и мала деца су могла да виде каквом је „неизлечивом лудаку наивни хрватски народ поверио своју судбину“, заборављајући истовремено на турску изреку: „Коме је сврака калауз, зна се у шта мора да кључне“. Од осталих савезника Стјепана Радића једини се Антун Корошец љутио (јавно), али је за српске републиканце то било „познато лицемерство“ шефа Словенске људске странке. У суштини, словеначки политичар није имао шта да изгуби, с обзиром да је целу своју политику свео на „ситне добити“, које је Никола Пашић давао пошто у Словенији није било радикала. Антун Корошец је политички „пиљарио и грошићарио“, те ако није могао да добије ништа за Словенију, несумњиво је добијао за своју странку, што је такође било „за увар, јер је за људе г. Корошчеве багре боље ишта него ништа“.⁸⁶¹

Негативни написи српских републиканаца на рачун Стјепана Радића и ХРСС нису остали без реакције од стране прозиваних. Међутим, шеф ХРСС није

---

⁸⁶⁰ Ј. М. Продановић, „Радићево наседање“, *Република*, 29. VII 1923, 1.

⁸⁶¹ Исто, 2.

лично реплицирао на ставове Републиканске странке, није чак овластио ни „своје ађутанте гг. Мачека и Крњевића“, него је поверио посао „ордонансима гг. Ацији и Дошену“, који стајаху по политичкој важности у ХРСС далеко испод Стјепана Радића, али не беху „по памети ни мало лакши од свога обљубљенога шефа“.⁸⁶² Дошен је у госпићком листу *Хрват* на три ступца покушао да оповргне тврдње Републиканске странке односно Стјепана Радића, али није успео. Српски републиканци остављали су на страну поступак шефа ХРСС према Антуну Корошецу (штампање споразума с радикалима без знања словеначких клерикала), покушај да изигра франковце док је још с њима био у савезу, „ружан гест“ према Савезу земљорадника, „лукаво и притворно држање“ према Павлу Анђелићу, већ су се само позвали на пропали покушај сарадње Републиканске странке са ХРСС. У њиховом држању током преговора са хрватским национал-републиканцима није било ничега шовинистичког, ни трунке тежње за некаквом српском хегемонијом, ни помисли на великосрпске идеје. Због начелног става у питањима унутрашње политике, посебно у погледу ХРСС, Републиканска странка изгубила је повећи број присталица.⁸⁶³

Стјепан Радић могао је да одбије сарадњу са Републиканском странком, но то није учинио. „Лажан републиканац, још лажнији земљорадник, прави аутократа“, шеф ХРСС је, према мишљењу српских републиканаца, желео за Хрватску оно што Никола Пашић за Србију: да има „лавовски део“ власти у југословенској заједници. Док су у Републиканској странци били „социјални федеративни републиканци“, Стјепан Радић је био само великохрват. Уместо да је одбио предлоге Републиканске партије, „химнопевац Хабзбурга и васпитаник аустријске политике“ покушао је да „лаже и обмањује“ српске републиканце. Пристао је у писменој форми на федеративну југословенску републику и одрекао је се потом. Звао је на састанак у Славонски Брод Љубу Стојановића, а сам није дошао, односно „преварио је“. Тврдио је да Републиканска партија није протестовала против батинања Хрвата, и „слагао је“ јавно мњење свесно. Српски републиканци су уочили да је у свом политичком деловању Стјепан Радић „данас одрицао оно што је јуче рекао“, да би „сутра опорекao“ оно што је „данас тврдио“.

---

⁸⁶² Јаша М. Продановић, „Истина о Радићу“, *Република*, 16. VIII 1923, 1.

⁸⁶³ Исто.

„Непомирљиви републиканац, представник сељаштва, борац за независну Хрватску“ уместо да се споразумео са политички неокаљаном Републиканском странком, правио је тајне споразуме с „батинашима“, те се загрлио с „најгором врстом монархизма: камарилском олигархијом“.⁸⁶⁴ Марков протокол ојачао је Николу Пашића и показао Стјепана Радића као „политичког очајника“ који је очекивао мали удео у власти од Радикалне странке. У политици се Никола Пашић држао циничне народне изреке: према глави и оца по глави, а Стјепан Радић му није био „ни брат, а камоли отац, него само један“ потребни „најамник“.⁸⁶⁵

Као год што су пропратили дешавања око Маркова протокола, републиканци нису пренебрегли ни покушаје споразумевања Стјепана Радића са Павлом Анђелићем, делегатом Демократске странке. Чудили су се што је Павле Анђелић саветовао шефу ХРСС да сарађује са Стојаном Протићем и Демократском странком, означивши такав поступак демократског првака као заблуду узроковану „монархистичком психозом“. Павле Анђелић, опијен „монархистичком психозом“, није могао да види да *републиканац, федералист и представник сељачке класе* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић) Стјепан Радић није имао шта да тражи у савезу са *монархистима, централистима и велико-буржоаским* (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић) демократима, кад су се те ствари међусобно искључивале. Између таквих крајности није могло да буде средине, и био је потребан велики преокрет у ставовима и схватањима ХРСС и Демократске странке, који је према оцени Републиканске странке у ондашњим околностима био немогућ и апсурдан. Стјепан Радић могао је само да прави споразум са Републиканском партијом и донекле са земљорадницима, с обзиром да су им погледи и ставови у политици били слични. „Да је био паметан“, резоновали су српски републиканци, Стјепан Радић је могао да учини да у савезу са опозиционим групама у Скупштини „темељи монархије одавно попуцају“. Није могао добити Велику Хрватску, али је несумњиво успео да омете стварање једне федеративне социјалне републике, у којој су Срби, Хрвати и Словенци требали да имају сва права, слободе и благостање као у својим независним државама, плус јаку снагу према националним противницима извана. Није хтео да помогне

---

⁸⁶⁴ Ј. М. Продановић, „Истина о Радићу“, *Република*, 16. VIII 1923, 1.

⁸⁶⁵ Исто.

стварање „најбољег државног уређења“, али је имао брзо да се измири са постојећим монархијским, те принуђен да „темена пред једним старотурским режимом у најлошијем издању“.⁸⁶⁶

Анте Ација покушао је да, будући без доказа, кроз „грдње“ одговори на тврдње српских републиканаца у погледу ХРСС и Стјепана Радића, али је и у њима био „убоги сиромас“, као и у доказима, политичким идејама и фактима. Ипак, српски републиканци су му признали да је имао „мало стида“, пошто у расправи није бранио „обмане“ Стјепана Радића, него је дискусију управљао одобравајући шефу ХРСС што није хтео да ради са Републиканском странком. Међутим, није била суштина у непристајању на сарадњу Стјепана Радића са српским републиканцима, него у неодржаним обећањима и „клеветам г. Радића“. Шеф ХРСС звао је на споразум и обмањивао све оне којима се обратио. Српски републиканци поново нису хтели да се позивају на случајеве других партија, него су само истакли какав је био у односу са њиховом странком. Рекао је, супротно маси чињеница, да је Републиканска странка била батинашка и „слагао је“. Назвао је Јашу Продановића централистом а la Светозар Прибићевић, „и опет је слагао“. Дао је писмен пристанак за рад на југословенској федеративној републици, да би потом то „срамно одрекао, дакле поново слагао“. Уговорио је у Славонском Броду састанак са Љубом Стојановићем, и није дошао, дакле и по четврти је пут „слагао“.⁸⁶⁷

Српски републиканци су истакли да човека попут Стјепана Радића „ми Србијанци зовемо варалицом, ако се лекарски не утврди да је умоболан, па био он Пашић или Радић“. Сматрали су, на основу целокупног искуства са шефом ХРСС, да је био „лака, врло лака роба“, карактера непоузданог и „вараличког“, са темпераментом „праскавим и лармациским“. У политичком животу југословенске државе уочили су „два чуда нигде“ виђена: у Србији се једна од највећих странака, Радикална, клањала једном „мутавку“, у Хрватској је највећа странка обожавала једног „брбљивца“. Ипак, за успехе Николе Пашића у Радикалној странци српски републиканци су знали како их је „радикалски бог“ углавном остваривао. Шеф радикала је имао „слану руку“, а и „политичке овце воле да се

⁸⁶⁶ Јаша М. Продановић, „Радић и Анђелић“, *Република*, 2. IX 1923, 1.

⁸⁶⁷ Јаша М. Продановић, „Кратки одговори“, *Република*, 21. X 1923, 1.

осоле“. „Радићеве овце“ нису биле толико мудре као „г. Пашићеве“, с обзиром на то да је њима и обећање било – радовање. Никола Пашић давао је у готовом новцу, Стјепан Радић у готовим речима. Свет се „хватао“ на обећања шефа ХРСС, али му у Републиканској странци нису предвиђали дуг успех. Већ су у радикале прешли хрватски национал-републиканци Хајзлер, Кордић и Млинарић, знајући да је био бољи „врабац у шаци, него соко на грани“. „За годину-две дана“, прогнозирали су републиканци, „сви ће поћи тим ђавољим трагом, док и сам г. Радић не скине капу и не пољуби чичу у руку“, те је имала да се оствари народна пословица већ изречена односно ХРСС и Стјепана Радића: „Вила се врана, па на ђубре пала“.⁸⁶⁸

Анте Ација изрекао је у погледу српских републиканаца и „једну нову лаж“, да им је идеал била Велика Србија, иако су они већ три године издавали *Републику*, непрестано забрањивану од полиције, у којој су тражили успостављање југословенске федеративне републике. Подједнако су осуђивали сваки шовинизам, у првом реду српски или хрватски, наглашавајући да ни сама Југославија, чак и са Бугарском као потенцијалним саставним делом, није била велика према државама попут Италије, Немачке, Француске, Велике Британије и Русије, а тек „жалосне“ су могле да буду „велике“ и Хрватска и Србија понаособ. Политика раздвајања југословенске државе од стране Стјепана Радића и Николе Пашића ишла је у интерес Мађарима, Италијанима и Аустријанцима, а да је у Радићевој ХРСС било „одиста праве интелигенције, она би видела каквим и чијим интересима, свесно или несвесно, служ(аху) и г. Радић и г. Пашић“.⁸⁶⁹

У иностранству Стјепан Радић је остао неколико месеци, боравећи у Лондону, Бечу и Москви. Било је примећено од стране Ивана Лорковића, првака Хрватске заједнице, да је „Стипица из Лондона дошао у Беч много мекши у схватању наших питања. Сад је сав за то, да мора добити већину мандата при новим изборима, а што они буду прије тиме боље“.⁸⁷⁰ Односно, шеф ХРСС

⁸⁶⁸ Ј. М. Продановић, „Кратки одговори“, *Република*, 21. X 1923, 1.

⁸⁶⁹ Исто, 2.

⁸⁷⁰ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 90. Да би спровео своје планове, Стјепан Радић требало је да се врати у земљу, али се суочио са одлуком владе да буде ухапшен чим ступи на југословенско тло, те је повратак одложио до даљњег. Српски републиканци опазили су да „тако Баја (Никола Пашић – прим. А. Лукић) пегла“, али су проценили да је извесно било да ће се све добро свршити у наредних годину, годину и по дана, „јер, ко неће попа у руку, мора попадију у

планирао је излазак из апстиненције, и да на новим изборима освајањем 40 мандата више у односу на претходне, допринесе у Скупштини промени облика државног уређења по угледу на британски Комонвелт, где је монарх требало да буде на челу скупа југословенских земаља, од којих је Хрватска требало да буде република. Да би, пак, осигурао слободније изборе, Стјепан Радић је намеравао да учествује у раду постојећег скупштинског сазива, те да са својим посланицима образује Опозициони блок са странкама незадовољним режимом Николе Пашића, сруши постојећу и образује нову, изборну владу.⁸⁷¹

Током јануара и фебруара 1924. године преговарало се и са делом демократа, присталица крила Љубе Давидовића у Демократској странци, о њиховом уласку у Опозициони блок, те је и са њима постигнут споразум о јединственом опозиционом иступу у Скупштини. Коначно, 8. фебруара 1924. године представници ХРСС Влатко Мачек и Јурај Крњевић донели су у Београд 50 заступничких пуномоћја ХРСС на потврду, а почетком марта потписан је споразум о програму Опозиционог блока, пошто су претходно вођства коалиционих странака дала свој пристанак (Југословенска муслиманска организација, Словенска људска странка, Хрватска републиканска сељачка странка и Демократска странка).⁸⁷²

За Републиканску странку било је готово свеједно какво је решење требало да добије парламентарна криза, која је постојала у мањој или већој мери од настанка југословенске државе и по правилу садржала у себи „клицу“ државне кризе. Она се није задовољавала да се сруши стогодишња монархија тренутном илегалном акцијом, на пример помоћу „војничке камариле“; такву „мајсторију остављали су радикалима. Није, опет, желела ни да народ, који је још увек „пиљио

дебело месо“. Пошто је видео да је опозицију у Скупштини представљала „кокошиња војска“, Стјепан Радић је „посуо главу пепелом“ и „покајнички“ изјавио да „са Давидовићем и осталом опозицијом у Скупштини не мисли правити споразум, јер такав споразум не би био озбиљан, не би представљао ништа, јер би га радикали увек могли изиграти (споразум – прим. А. Лукић) као представници већине српског народа. Стваран споразум једино се може постићи са радикалима“ устврдио је тада шеф хрватских национал-републиканаца („Запажаји. Одржавање уговора“, *Република*, б. I 1924, 2). Опажања српских републиканаца нису одговарала тренутној политичкој ситуацији, пошто је упркос изјави у погледу споразума с радикалима, Стјепан Радић до марта 1924. године направио Опозициони блок с другим странкама а против Радикалне партије. Међутим, годину и по дана касније Стјепан Радић је признао монархију и образовао владу са радикалима.

⁸⁷¹ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 88–92.

⁸⁷² Исто, 92–93.

у круну“, ујутру пренеражен угледа „петла“ (асоцијација има везе са Француском, где је галски петао симболизовао републикански облик државног уређења). Хтела је да се народ зажели републике. Међутим, могућност доласка Опозиционог блока (Радић – Корошец – Спахо – демократи) на власт сматрала је пожељним, пошто би у ондашњим околностима режим блока значио какав такав „предах у корупцији која се под радикалима ширила захукталим темпом“.⁸⁷³

Због доласка посланика ХРСС у Скупштину Никола Пашић поднео је оставку свог кабинета. Пошто му је оставка уважена, на савет Љубе Јовановића, председника Скупштине, мандат за састав нове владе опет је добио Никола Пашић, и он ју је оформио. Оставку Николе Пашића српски републиканци нису тумачили као његову истанчану парламентарну осетљивост, већ су констатовали да је у питању био „трик“ радикалног шефа: одлагањем Скупштине спречио је верификацију „радићевских“ мандата, а у међувремену створио нову политичку комбинацију. Никола Пашић је „изишао на једна врата, а помолио се на друга“, те се обистинила пословица у таквим политичким случајевима, која се код Србијанаца казивала: „Опет ја, браћо Смедеревци“.⁸⁷⁴

Осуђујући, пак, поступак Николе Пашића, Републиканска странка је поздравила, али уздржано, долазак посланика ХРСС у Скупштину. Њихово учешће у раду Скупштине могло је да се узме и као борба против монархије, али и као почетак компромиса са њом. Међутим, искрено им је саветовала да паролу о великосрпској хегемонији и потпуној одговорности Срба, у првом реду Шумадинаца, за сва зла у држави, с којом је вођство ХРСС правдало своју „јалову“ дотадашњу тактику, хрватски посланици што пре напусте у Скупштини. Парола је била веома наивна, а при том врло опасна, због чега је требало да је се у најкраћем периоду „отресу“ и заузму „чисто републикански став“ слободан од сваке „спреге“ са монархистичким странкама.⁸⁷⁵

Међутим, ако су хрватски посланици имали намеру да у Скупштини отпочну тактику „рушења“ историјске улоге Шумадије, која је имала битног

---

⁸⁷³ Станислав Милијановић, „Опозициони блок I“, *Република*, 28. II 1924, 1; Исти, „Опозициони блок III“, *исто*, 2. III 1924, 1.

⁸⁷⁴ „Опет Пашић“, *Република*, 27. III 1924, 1.

⁸⁷⁵ М. Ј. , „Хрвати су дошли!“, *Република*, 27. III 1924, 1.

државноправног значаја у југословенској држави, Републиканска странка им је недвосмислено нагласила да ће доживети „још тежа разочарања, још безизлазнији ћорсокак“ у односу на тактику за коју им је саветовала да је напусте. Потенцијалну намеру за уношење пометње у Шумадију доживљавала је као „жељу за хаосом“ и подређивањем улоге једне од најбитнијих историјских покрајина Срба у држави чији је она била „ембрио и стогодишња садржина“. Републиканци су сматрали да би у том случају био уништен само творац тактике, али никако и историјска стваралачка улога Шумадије. Реорганизовање југословенске државе из „ненародне у истинску народну на републиканској основи“ није се могло извести мимо Шумадије или, још горе, против ње. Вођство ХРСС је требало да има у виду да Шумадија никада никога није мислила „да јаши“, њој то није било у нарави, али се такође није ни дала „јашити“, и ко год је то у прошлости покушао да уради, „није се дуго у седлу одржао, а пад је увек био без подизања“. Републиканска странка је осећала дужност да ХРСС учини „отворене и добронамерне напомене“, а сматрала је да на то има и право, с обзиром да је у борби са „заједничким противником“ увек безрезервно помагала хрватске национал-републиканце, често запостављајући потпуно и сопствене најосетљивије партијске интересе.⁸⁷⁶

Прилазак Љубе Давидовића Опозиционом блоку довео је до расцепа у Демократској странци. Пошто није желео да одступи од идеје једног јединственог народа као предуслова постојања југословенске државе, Светозар Прибићевић се 26. марта одвојио са 15 посланика и основао Самостални демократски клуб који је убрзо прерастао у нову политичку партију под називом Самостална демократска странка.⁸⁷⁷ Потом је укратко преговарао са шефом радикала и образовао коалициону владу са њима (27. марта потписан је споразум Пашић–Прибићевић и створен Национални блок), у којој је успео да добије четири министарска портфеља.⁸⁷⁸

Српски републиканци оценили су да се Опозициони блок, „ошамућен оваквим случајем“, трудио да стоички поднесе „балканско изненађење“, те да је

⁸⁷⁶ М. Ј. , „Хрвати су дошли!“, *Република*, 27. III 1924, 1.

⁸⁷⁷ С. Божић, *н. д.*, 505–506.

⁸⁷⁸ Б. Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, 297–298; исти, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 162.

„ова лекција“ била потребна ХРСС, која се у међувремену изјаснила за „наследног председника“. Хрватским национал-републиканцима, који су тврдили да је Републиканска странка била „господска“, српски републиканци су указали да су се већ пет година налазили „будаком у крчевини“, а да су они, „сељачки републиканци“, дошли у „сјајну престоницу, да у њеној кући наберу мед“. „Нема ништа од тога“, довикнули су Хрватима, „него заједно будак, па у крчевину. Кад наши ‚господски‘ дланови не маре од жуљева, још мање ће ваши ‚сељачки‘“.⁸⁷⁹

Републиканска странка је у оне дане оценила унутар-политичко стање југословенске државе као „врло мутно и непрозрачно“. Један део политичара „будио се из мртвила“, док је други „западао у летаргичан сан“, један се исцељивао од „моралне заразе“, а други је постајао „жртва“. Никола Пашић и Светозар Прибићевић су се „загрлили“, иако су се у недавној прошлости „тукли песницама“. Настас Петровић је подржао правилно гледиште Опозиционог блока у питању верификације мандата ХРСС, а „читао Пашићу добру буквицу“. Ове појаве биле су последица погрешног оријентисања партијских првака у политичком раду, а као најкарактеристичнији издвојен је и приказан од стране српских републиканаца случај Стјепана Радића.⁸⁸⁰

Према мишљењу српских републиканаца, Стјепан Радић је до 1924. године учинио четири велике грешке у политичком деловању југословенске државе. Прва грешка огледала се у његовом захтеву за независном хрватском републиком у конфедерацији са српском монархијом. Републиканској странци нису биле познате такве „наказ-државе“ у свету, а уколико би се вештачки и створиле, нису им предвиђали трајније функционисање. Тражећи „наказ-државу“ Стјепан Радић је изгубио симпатије најбољих политичких елемената „југословенског“ народа и омео напредак Републиканске странке, чија је победа могла да оствари социјалну федеративну републику у југословенској држави. Међутим, суочен са великим тешкоћама од стране победничке монархије, шеф ХРСС „спустио је дурбин много ниже“, те се задовољавао и „наследним председником републике“. Због свог сепаратизма Стјепан Радић је утицао на слабљење републиканске идеје и снажење

---

⁸⁷⁹ „Ситуација. Будак – па у крчевину“, *Република*, 30. III 1924, 2.

⁸⁸⁰ Јаша. М. Продановић, „На кривим путовима. I Степан Радић“, *Република*, 10. IV 1924, 1.

монархијске, те су га у Републиканској странци означили као „највећег добротвора“ монархије.⁸⁸¹

Апел страним државама да се мешају у унутрашње ствари југословенске државе била је друга велика грешка Стјепана Радића. Могао је знати да ће позивом странаца да арбитражују у југословенским приликама нанети много штете успеху републиканске идеје и „хрватским праведним захтевима“. Најгоре је било што апел није имао реалних изгледа на неки опипљивији успех. Недолазак у Скупштину била је трећа неопростива грешка. Пасивност није могла да допринесе победи идеје код иначе борбених југословенских народа. Изгубио је много времена и помогао да се режим учврсти, одржи и организује рђавим законима, „партизанским установама“ и огромним богаћењем водећих људи владајућих странака. Није хтео да помогне када су га републиканци звали да се бори за своје „идеале а напусти заблуде“, али је дошао кад су га позвали једни монархисти у помоћ против других. Уз горе поменуте три грешке учинио је и четврту, мању али „луђу“. Преговарао је са Николом Пашићем, за кога су му српски републиканци не једном чињенично тврдили да радикалски шеф није поштовао ни писмен ни усмен уговор, па био он огарантован и од круне. И није се ничим обезбедио током преговора са радикалима. Уместо да је прво тражио верификацију мандата, али да није ушао у Скупштину и положио заклетву у случају неизвршења обећања од стране Николе Пашића, шеф ХРСС се преварио – није верификовао мандате, те је дао времена Зајечарцу да не само не испуни обећање (за које није било никакве санкције), него и да му потом не верификује мандате. Тако је „цела политика Радићева претрпела слом“, закључили су у Републиканској странци. Није хтео да заједно са српским републиканцима ради на остварењу социјалне федеративне југословенске републике, али је, пошто је „много омео“ и Републиканску странку и себе демантовао, послужио да се учврсти монархија верујући у монархијска обећања о децентрализацији државе. Избегао је борбу коју је требало водити, да би дошао до погађања која је требало по сваку цену избећи.⁸⁸²

У ствари, Републиканска странка трудила се да поступно сузбије „шовинизам и хрватско мегаломанство“ Стјепана Радића, који је, у жељи за

---

⁸⁸¹ Ј. М. Продановић, „На кривим путовима. I Степан Радић“, *Република*, 10. IV 1924, 1.

⁸⁸² Исто.

хегемонијом „хрватског племена“, временом својим наступима злонамерно одрицао сваку „културну и политичку вредност Шумадије“, односно Србије. Инсистирала је на томе да шефу ХРСС није било стало ни до сељаштва, радништва и републике, него искључиво до изузетног господарећег положаја „високо културних Хрвата“ над „некултурним“ шумадијским геацима“. ⁸⁸³ На основу целокупног искуства са вођом хрватског националног покрета закључила је да је био „велико-Хрват“, који је желео републику Хрватску у конфедерацији са српском монархијом, а да је његова партија временом прерасла у шовинистичку организацију. ⁸⁸⁴

А опет, непарламентарна улога краља Александар у решавању парламентарне кризе током пролећа 1924. године била је велика, већа но претходних година. Суочен са оштрим иступом ХРСС у прогласу од 1. маја према владајућем режиму и постојећем поретку, краљ је оценио да хрватски национал-републиканци нису желели споразум и да је одбијена „једним грубим гестом рука коју је Давидовић и као шеф странке и као Србин пружио Радићу“. На моменат краљ је помишљао да постави изванпарламентарну владу на челу са војводом Степом Степановићем, чији је пристанак већ добио. Ипак је поверио мандат Љуби Давидовићу за састав коалиционе владе, да би онда изненада, у року од неколико дана променио мишљење и 26. маја активирао прву Пашић–Прибићевићеву владу, која није била дугог века. ⁸⁸⁵

У међувремену, Стјепан Радић је отпутовао и по четврти пут у Русију, где је преговарао о приступу ХРСС Сељачкој интернационали у Москви. Богдан Кризман сматра да је шеф ХРСС приступ Сељачкој интернационали 1. јула 1924. године замислио као искључиво тактички потез: да добије привид подршке у иностранству, те тако заостри ситуацију у земљи. ⁸⁸⁶

Док се бавио у Москви, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца дошло је до промене власти: Никола Пашић је, уз бурне протесте опозиције, распустио Скупштину до 20. октобра, а онда је, у жељи да од краља добије изборни мандат,

⁸⁸³ „Кратки одговори“, *Република*, 17. IV 1924, 2.

⁸⁸⁴ „Из новина. Подметање“, *Република*, 29. VI 1924, 2.

⁸⁸⁵ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 93–94; В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 164–166.

⁸⁸⁶ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 94–95.

поднео оставку владе. Штампа је, у првом реду радикалска, писала о велеиздаји Стјепана Радића у Москви. Српски републиканци су пут шефа ХРСС у Москву оценили као неважан: „што је ишао у Москву, само је он знао“, те су по ко зна који пут закључили да је био у питању „врло велики шаљивац“ политичког живота југословенске државе. Стјепан Радић је изванредно уживао да повремено неким ненаданим, наглим, необичним и неочекиваним поступком, који је на први поглед изгледао врло страшан, запрепасти цео свет и створи „помутњу“ и панику у политичком поретку и код режимских присталица. „Празном пушком“ терао је људе да дигну руке у вис и повичу „у помоћ“, да би се после „слатко“ смејао њиховом страху. Једна таква „празна пушка“ био је долазак његових посланика у Београд, када је за тренутак изгледало да је „убачена бомба“ Скупштину. Осим мало кризе и мало политичке „комендије“, није, међутим, било ништа.⁸⁸⁷

Најновија „празна пушка“, истакли су у Републиканској странци, био је прилазак Стјепана Радића „црвеној“ Сељачкој интернационали. У Београду су га направили представником Совјета, а у Загребу су се поломили да све то демантују тврдећи да је пут у „забрањену земљу“ био чисто информативне природе. Писало се непрестано о путу у Русију, док тема најзад није постала досадна. Кад је свет престао да мисли о томе, наједном је пукла вест да је „ствар свршена“. „Сиромах г. Љуба Давидовић“, иронично су се смејали у Републиканској странци, „морао је преживети једну страшну ноћ“.⁸⁸⁸ У суштини, одметништво Стјепана Радића није било ни озбиљно ни страшно као што се представљало у штампи. Више је било симптоматично за његов однос према југословенској држави, али не и опасно. За Републиканску странку шеф ХРСС није био ништа „црвенији“ него што је био пре московског пута, а „раније доиста није био много црвен“. Сељачка интернационала није била у унутрашњим руским политичким приликама нигде озбиљно забележена, а у међународним политичким односима је била још мањи чинилац. Стјепан Радић јој је први дао међународни значај и пришао јој уз „врло свечане изјаве“. Из објављених услова под којима је ушао у Сељачку интернационалу, српски републиканци су закључили да се није „ни у колико помосковио“. И он и његова странка били су исто онолико хрватски као што су

⁸⁸⁷ Милан В. Богдановић, „‘Црвени’ Радић“, *Република*, 24. VII 1924, 1.

⁸⁸⁸ Исто. Када је у *Републици* написан овај чланак, на влади је већ био Љуба Давидовић са представницима опозиционог блока.

били и раније, ако не и више, а уверавали су јавност да је ХРСС водила легалну акцију, односно да није учинила „никакав одушевљени скок у црвено руско море“.⁸⁸⁹

Ипак, Стјепан Радић се усудио да учини неке концесије у Москви: говорио је о национализацији индустријске производње, предвиђене иначе програмом свих социјалистичких партија и саме Републиканске странке. „Кроз зубе је процедио“ да ће се „само у крајњем случају, ако се сав тај пацифизам покаже безуспешан, латити и револуције“. Републиканци су закључили да шеф ХРСС заиста никада до тада није „празнијом пушком сатерао људима срце у пете“. Његово је деловање ипак имало неког смисла и утицало је како се само могло пожелети на одређеним местима политичког живота међуратне југословенске државе, због чега српски републиканци нису желели, као Опозициони блок, да пребацују Стјепану Радићу што је својим поступцима везивао Николу Пашића за Двор, или Двор за радикалског првака. Напротив, у Републиканској странци су били спремни да му све поменуто припишу у заслугу за републиканску ствар.⁸⁹⁰

Српски републиканци, који су пут шефа ХРСС у Москву оценили као беспредметан, истакли су да су „напаковани велеиздајнички процеси“ били „баук“ који је вечито претио. Против државе био је свако ко је против режима, а после комуниста дошао је био ред и на Стјепана Радића. Нису мењали своје ставове у погледу Стјепана Радића, нити су му веровали, али када је било потребно узети у заштиту недужне људе, нису се двоумили ни око онога који својим поступцима није заслужио одбрану Републиканске странке. Желели су да укажу на припрему новог „злочина“ и устајали су против њега, пошто им је било довољно „срамоте те врсте: Солун и комунистички процес су нас бесмртно обрुकали пред културним светом“, због чега није било више потребно да се „стамболиским методама руши и оно мало угледа“ који је југословенска држава имала на страни.⁸⁹¹

Међутим, преварио се Никола Пашић за мало – нову владу је образовао Љуба Давидовић од три групе Опозиционог блока и радикалских дисидената Настаса Петровића, а оставио је четири непопуњена ресора за евентуалан улазак

⁸⁸⁹ М. В. Богдановић, „„Црвени“ Радић“, *Република*, 24. VII 1924, 1.

⁸⁹⁰ Исто.

⁸⁹¹ Милан В. Богдановић, „Радићева ‚велеиздаја‘“, *Република*, 10. VII 1924, 1.

ХРСС (у Скупштини предвођених Павлом Радићем) у министарски кабинет. У новонасталим околностима Стјепан Радић се вратио преко Беча у земљу, те се старао да се благонаклоно односи према Давидовићевој влади, поготово што је иста поново успоставила Покрајинску управу за Хрватску и Славонију (коју су радикали у великој мери укинули), те допустила истицање хрватских застава и обнављање хрватских друштава попут *Хрватског сокола*, *Хрватске жене*. Републиканска странка, иако је позитивније гледала на владу Љубе Давидовића него на претходне радикалске, није гајила много наде у ширину и дубину деловања демократског првака у постојећим политичким околностима „између незајажљиве и властољубиве секте камарилске и неурачунљиве и мегаломанске личности Радићеве“.⁸⁹² Поготово што ни Скупштина није била на иоле достојној висини представничког дома једне парламентарне државе: у њој су се чули повици, углавном од стране присталица Светозара Прибићевића и радикала, да је влада била „мутава“, да су биле присутне „аустријске хорде“, „гњаватори“, „ниткови“, „лопови“, „животиње“, и то све приликом решавања најбитнијих државних питања. Нису поштоване било чија лична и национална осетљивост, нити се водило рачуна о доследности, тако да се цела дискусија сводила на „хистеричну“ свађу око власти, у којој се највише „одликовао Светозар Прибићевић“.⁸⁹³

На седницама заступника ХРСС 14. августа Стјепан Радић је изложио какво гледиште заузети у погледу владе Љубе Давидовића – требало јој је помоћи да заведе законитост и сузбија корупцију, под условом да омогући несметану активност „радићеваца“ у Хрватској. После избора требало је поставити захтеве о унутрашњој реорганизацији земље. Око ових изјава подигла се у престоничкој штампи велика галама, те није било могућно ни српским републиканцима не осврнути се на њих, с обзиром на природу односа које су имали са ХРСС у прошлости. Истакли су да су врло добро разумели „психологију“ Стјепана Радића, у којој је преовлађивала једна врста цинизма, иначе својствена добром делу представника хрватског „интелектуализма“. Шеф ХРСС је барем

⁸⁹² Јаша М. Продановић, „Владина декларација“, *Република*, 10. VIII 1924, 1.

⁸⁹³ „Рад у Скупштини“, *Република*, 14. VIII 1924, 1–2. Једно је био Светозар Прибићевић на власти, друго у опозицији. Са коликом жестином се бранио од напада опозиционих посланика када је био на руководећим местима у држави, с исто толико енергије (ако не и више) кидисао је на владу када се налазио у опозицији (С. Божић, *н. д.*, 562–565).

декларативно био републиканац, и Републиканска странка је због тога морала да „води рачуна“ о његовим поступцима, а нарочито што се, „једним чудним стицајем околности“, начинио несумњивим тумачем жеља и потреба целе Хрватске. Оно што су хтели Хрвати и што су покушавали да остваре преко Стјепана Радића у великој мери је улазило и у програм Републиканске странке.⁸⁹⁴

Стјепан Радић се борио да спровођењем републиканске акције „кроз монархију, са њеним благословом“ оствари републиканску идеју, са чиме се српски републиканци нису слагали, не само зато што су били исувише пуританци у односу на шефа ХРСС, него што су искуствено „поуздано знали“ да је у таквом следу ствари крајња победа била на страни монархије. Принципијелно се нису слагали са опортунистичким правцем борбе Стјепана Радића против монархије, али исто тако нису могли ни за тренутак одобрити „жестоку и одвратну борбу“ у српској јавности против вође тада већ несумњиво хрватског националног покрета, поготово зато што је „Радић казао пуно тачних ствари“ о режиму Николе Пашића. Невоља је била што је шеф ХРСС „прљаву робу изнео и на страну пијацу“, а то му се није опраштало код Срба. Међутим, српски републиканци су сматрали, необјашњиво на тренутак противречећи себи у погледу шефа ХРСС, да у његовим говорима о режиму није могло бити греха према народу ако је имало утицао да победи демократија у држави.⁸⁹⁵

Односи са ХРСС утицали су на српске републиканце да по ко зна који пут добро преиспитају целокупно стање у држави. Из многобројних анализа својих односа са Стјепаном Радићем и хрватским национал-републиканским покретом дошли су до неколико незанемарљивих закључака о унутрашњим односима у југословенској држави. Тако, истакли су да су у борби за „узвишену ствар попадала“ поколења југословенских народа током Великог рата. Пред опасношћу да неко национално „угуши“ српски народ, морала се дизати национална револуција, јер, да би се „зло“ победило, требало га је тући у форми у којој се појавило. Међутим, када је опасност прошла, ваљало је да „живи иду напред“, а да национализам остане аксиома, само полазна тачка. Пет година озбиљно су се колебали „темељи грађевине“ југословенске, за коју су њени „неимари“ тврдили

---

⁸⁹⁴ Милан В. Богдановић, „Радићеве изјаве“, *Република*, 17. VIII 1924, 1.

⁸⁹⁵ Исто.

да су је саградили тачно по „тестаменту кајмакчаланских хероја“. Српски републиканци су се питали зашто се онда „љуљала та величанствена грађевина саграђена рукама живих а по жељама мртвих“.⁸⁹⁶

У Републиканској странци закључили су да је „завет палих“ дошао у рђаве руке, да су једни су тврдили: „Ми смо ослободили“, да би други узвратили: „Ми смо увек били слободни“. Од почетка се тако кренуло, и није се престајало. Политички прваци нису схватили да је жртва престајала бити жртвом оног тренутка када је била употребљена као капитал, због чега су имали да носе „сав грех“ што су речи Албанија, Крф и Солун „изгубиле сваки узвишени смисао и постали синоними речима: неправда, увреда, понижење“.⁸⁹⁷ Свако је водио рачуна о својим жртвама, као да нису биле заједничке, па се тако приликом преноса костију војводе Војина Поповића Вука направила само српска национална свечаност, а Хрвати и Словенци нису уопште имали представу ко је био чувени четнички војвода. Слично је било и кад се подизала Сурдуличка костурница. У том смислу, ништа се Срба није тицала „хиљадугодишњица хрватске независности“. Злоупотребљавали су се племенити напори дедова, да би унуци могли некоме да напакосте и да у „кратковидим очима својим“ изгледају сами себи велики. „То је сасвим у духу овога доба“, писали су републиканци, „кад хероји служе као средство за провокације, кад се ниште праведни и поносе богати“, у духу времена које је заборавило пренети натраг у „отаџбину“ кости војводе Радомира Путника, иако их он није заборавио пренети преко Албаније онда када су више припадале „смрти него животу“. Можда је тако било и боље, резоновали су републиканци, да једино још славни војвода није послужио за некакво решење српско-хрватског спора, с обзиром на то да се „отаџбина“ налазила у кризи која није била министарска, партијска или парламентарна, него „једна виша, национална криза“, са свим тешким последицама које је собом као таква носила, и због којих је име славног војсковође ко зна због чега могло можда да буде компромитовано.⁸⁹⁸

---

⁸⁹⁶ Милан Вукићевић, „Наличје национализма“, *Република*, 31. VIII 1924, 1.

⁸⁹⁷ Исто.

⁸⁹⁸ Исто.

Историјски закаснили и „слепи“ пред многобројним проблемима насталим поле великог ратног крвопролића, понеки су „активни темпераменти“ ишли својим деловањем, свесно или несвесно, ка стварању националних фронтова, који су били прелазна етапа могућег грађанског рата. Од питања форме правило се питање садржине: велики и „компактан“ део народа „силно“ је хтео федералистичко уређење, други део се противио. „Српски шовинизам“, писали су српски републиканци, „гоји хрватски, а с друге стране Хрвати с Радићем потпаљују тешко глупе мржње на Србе“. Одиграла се смешна и тужна југословенска трагикомедија: у земљи врло сродних југословенских народа, где се око „90% бавило земљорадњом“, стварала су се многобројна шовинистичка груписања, не само „племенска“, него и верска. Уместо да је у југословенској држави, у складу са постојећим приликама, уређивала једино оправдане историјске односе – односе између класа, већина југословенске политичке елите суочавала се неуспешно са нерешеним националним питањем.⁸⁹⁹

Републиканској странци било је јасно да са Хрватима и Словенцима Срби нису никад до 1918. године имали „праве везе“. Они су се развијали под апсолутно другачијим историјским условима и околностима од српског народа. Због тога никакав централизам није могао постројити милионе и „навити их да мисле као г. Прибићевић“.⁹⁰⁰ Требало је озаконити оно што је постојало у стварности: федералистичко уређење, у којем би се, према мишљењу српских републиканаца, „неповратно откачили“ од југословенске државе и „Пашић са

---

⁸⁹⁹ Бр. М. „Претње шовинизма“, *Република*, 7. IX 1924, 1.

⁹⁰⁰ Републиканска странка је често упућивала жаоке на рачун Светозара Прибићевића, од пролећа 1924. године шефа Самосталне демократске странке и једног од најистакнутијих политичких првака Срба Пречана. Анализирајући његову улогу у политичком животу југословенске државе, републиканци су нагласили да је „у часу уједињења Светозар Прибићевић имао и гвожђе и чекић“. „Гвожђе“ му је била српско-хрватска коалиција с оне стране Саве и Дунава, а „чекић“ србијански морални престиж с ове. Имао је „све, сем дубине знања и ширине погледа, да искује нешто што је принципски снажно и велико“. Међутим, „нагрижљив, ташт и охол упропастио је не само то, него и све остало чега се доцније дотакао“ и дочекао да га радикали сви као по команди одбацују од „стапања са њима“, те да преговара са „олупинама српске странке“ о сједињењу, због чега је подсетио републиканце на басну о реци која се, из жеље да завлада што већим простором, излила из свог корита. Поплавила је пуно, али су је велики простори суве и испресецање земље упијали лагано. И кад је „држала“ да је постала господар света око себе, „неразмишљена се река нашла прљава, изнемогла, саломљена“ у свом обичном кориту. „Она се стресе грозничавом језом дуж целе своје муљевите постеље и промуца: Сем ширине, за велика дела треба и дубине“. „Јесте ли знали, г. Прибићевићу за ову басну? Нисте. Научите је бар сада“, задовољно и с осветољубивом насладом су српски републиканци завршили политичку поуку Србину Пречанину („Судба охолех“, *Република*, 11. IX 1924, 2).

својим фашистичким експериментом и г. Прибићевћ и г. Степан Радић, са његовом људождерском мржњом на Србе“.⁹⁰¹ Била је „тужна ствар“ кад је један велики део народа водио Стјепан Радић, који и кад је почињао добро да ради, у конструктивном послу би се заустављао због своје мржње према Србима. И још тужније и трагичније беше што је и спровођење доброг федералистичког уређења желео да уради с основном намером да ослаби Србе.⁹⁰²

Претпостављено учешће „радићеваца“ у влади Љубе Давидовића за Републиканску странку значило је да се државна политика постављала као „врло замршена загонетка“, с обзиром на то да је требало да у влади која је уживала краљево поверење учествују и „републиканци Радићеви“⁹⁰³. Шеф Демократске странке је оставио четири места за улазак у владу представника ХРСС, и почетком септембра су у ту сврху у Београду боравили Влатко Мачек и Јосип Предавец. Кад су се вратили у Загреб поднели су извештај председништву ХРСС 6. септембра, да би 13. пленум странке донео формалну одлуку о уласку хрватских национа-републиканаца у владу. На основу начелног одобрења пленума, председништво ХРСС је 15. септембра одлучило да у владу уђу четири представника. До уласка у владу, међутим, није долазило, пошто се краљ почео противити учешћу у власти хрватских национал-републиканаца, узвикујући пред Мирославом Спалајковићем: „Мене Радић не може изиграти“.⁹⁰⁴ Осећајући да је негде било сметње, Републиканска странка је чекала да види крај „овог вучења клипка“, да би касније дала своје мишљење о улози и месту ХРСС као републиканске странке у њеним покушајима сарадње са монархијом.⁹⁰⁵

Пошто је обишао све европске форуме, обраћао се разноразним међународним конференцијама, шуровао са Тодором Александровим и ишао „на подворење“ Чичерину (Георгију Васиљевичу, народном комесару за спољне послове Совјетског савеза 1918–1930. године – прим А. Лукић), Стјепан Радић је најзад „пружио руку помирења“ југословенској монархији. За Републиканску странку постао је у политичком животу југословенске државе „уacroћена

---

⁹⁰¹ Бр. М. , „Претње шовинизма“, *Република*, 7. IX 1924, 1.

⁹⁰² Исто.

⁹⁰³ „Ситуација“, *Република*, 18. IX 1924, 1.

⁹⁰⁴ В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 95–97.

⁹⁰⁵ „Ситуација“, *Република*, 21. IX 1924, 1.

горопад“, чији је републиканизам спласнуо до енглеског монархизма, а његови представници постали „краљевско-републикански“ министри. Републиканци су због тога очекивали да *Slobodni dom* у наредних неколико дана одштампа химну „хрватскоме сељачкоме републиканскоме краљу“. Компромис Стјепана Радића у виду пристајања на енглеску монархију парламентарног типа значио је изневеравање републиканског идеала. Републиканска партија није порицала да је нов политички курс могао имати и извесних позитивних резултата, с обзиром на то да је југословенска „државна болест“, која се налазила у нерешеном националном проблему, онеспособљавала целокупан „државни организам“ годинама. Односи између Срба и Хрвата били су не само тешки, него и опасни, због чега нису били искључени ни крвави грађански сукоби. Уласком хрватских национал-републиканаца у владу српско-хрватски односи су „сталожени“, али нису били сређени.⁹⁰⁶

Међутим, српски републиканци су сматрали да компромис Стјепана Радића није могао послужити на дужи временски период „*праве*“ (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић) решењу југословенских државно-националних питања. Без републике и федерације није могло бити право и сигурног решења државног проблема. За Републиканску странку компромис са монархијом друге по величини политичке партије (декларативно републиканске) у земљи, несумњиво је одложио питање републике на неодређено време. Иако је изгледало да се Стјепан Радић усредсређивао на „отимање федералистичких концесија“ признањем монархије, Републиканска странка је била уверена да монархија неће допустити остваривање југословенске федерације. Министријализам је био један од „најтежих грехова“ који је могла да учини странка републиканско-социјалистичког карактера. Стјепан Радић не само што неће успети да поенглези југословенску монархију, него неће допринети да се у политичком и социјалном смислу бар олакша у већој мери терет који је притискао политички живот у држави. Једино ће можда успети да од „удара реакције“ привремено сачува странку и људе, али сви други непомирљиви противници режима, закључили су српски републиканци, неће осетити „благодети енглеске СХС монархије“.⁹⁰⁷

---

⁹⁰⁶ М.[илан] Б.[огдановић], „Републиканци у влади“, *Република*, 28. IX 1924, 1.

⁹⁰⁷ Исто.

С обзиром на то да је у односу на оштре републиканске изјаве у 1923. години Стјепан Радић кроз само неколико месеци пристао да југословенска држава буде „енглеска монархија“, српски републиканци су закључили да је „рапидно еволуирао“, нарочито после пријатељства с радничком Енглеском и совјетском Русијом.⁹⁰⁸ У својим изјавама пружио је пуне гаранције прерогативима круне и обавезао се на лојалност, због чега су се у Републиканској странци питали да ли је ико после свега могао тврдити да је с Радићем било немогуће или тешко радити. У преговорима око уласка у владу, „показао је своју шапу“ у правом светлу: није водио рачуна о држави као целини, било му је свеједно шта ће радити и како ће се развијати Срби, а главно и једино мерило у политици био му је положај хрватског народ. Такође, споразум је носио и друге консеквенце – све странке упућивао је у „племенске границе“ не само тада, него и у будуће. Како се споразум могао очувати, питали су се републиканци, ако једно „племе“ буде хтело да га „квари“, а друго се не буде нашло „на окупу“ да га брани, односно цео политички живот претио је се креће у „зачараном кругу племенске суревњивости“. Међутим, постојало је нешто горе од свега наведеног: Стјепан Радић је у политици водио рачуна само о Србима и Хрватима, док су му Словенци били „нешто назадни“, а осталим народима није придавао никакав политички значај. Пошто су поседовали снагу, Срби и Хрвати су имали право да „воде“, односно сваки је имао право на живот уколико је могао да га отме. Републиканска странка се питала да ли је то била „хумана, миротворна и човечанска подлога“ Радићеве политике, истовремено оцењујући да је била „најобичнија курјачка борба и ништа више“.⁹⁰⁹

Српски републиканци нису порицали ХРСС да је хтела бар у нечему исправно поступити сарадњом са владом Љубе Давидовића. Доносећи одлуку да уђу у владу хрватски национал-републиканци јесу од „интрасигентне“ политике повели опортунистичку, и тражили су од монархије заузврат само једну компензацију, у сваком погледу исправну: парламентарни систем владавине. Нису успели. Могли су потпуно порећи себе, давати изјаве да се одричу републике горе него „Петар Христа“, све им је било залуд. У врховима режима није било воље да

---

⁹⁰⁸ Ђ. , „«Енглеска монархија»“, *Република*, 9. X 1924, 1.

⁹⁰⁹ Милан Вукићевић, „Право лице“, *Република*, 2. X 1924, 1.

се одрекну преимућстава која, истина, нису била Уставом санкционисана, али су „подлаштом била поклоњена“. Према мишљењу републиканаца, нико никад од владајућих политичара за шест година постојања југословенске државне заједнице није бранио парламентаризам, а сви су „падали“ и долазили на власт изван Скупштине. Нико од њих није открио узрок губитку власти. Тако је лични режим добио парламентарни декор, несавестност створила лошу традицију.⁹¹⁰

У таквом парламентарном декору владе су биле често у кризама, изазваним углавном „по мигу“ изван Скупштине. Био је потребан повод, оправдан или не, да се исто деси и влади Љубе Давидовића, и на њега није дуго требало чекати ране јесени 1924. године. Када је шеф демократа приликом формирања владе узвикнуо: „Имам мандат без икаквих ограничења“, српски републиканци су се с неверицом осмехнули, а неколико месеци касније се показало да су били у праву: због „дефетистичког говора“ Стјепана Радића у Вараждину 5. октобра генерал Стеван Хацић, министар војске и морнарице, поднео је оставку 8. октобра и изазвао кризу владе.⁹¹¹ Републиканска странка је оставку протумачила као дрзак удар на парламентаризам и позвала Љубу Давидовића да одлучно брани систем парламентарне владавине, односно да се одлучи „или за службу народу или у свашточиње“.⁹¹² Замена шефу демократа се, међутим, брзо нашла: Никола Пашић је са Светозаром Прибићевићем формирао другу, изборну владу, а односи са Хрватима постадоше још гори.⁹¹³

Услед оставке министра војног Љуба Давидовић је био приморан да поднесе оставку владе. И по четврта промена владе у току 1924. године била је изазвана изван Скупштине, деловањем неодговорних чинилаца. Нову, другу по реду владу са Светозарем Прибићевићем образовао је Никола Пашић, која је, између осталог, имала да изврши и наредне скупштинске изборе у фебруару 1925. године. Поводом политичке ситуације Републиканска странка је истакла да је криза владе била отворена на непарламентаран начин, те да је тако била и завршена, чему се није уопште зачудила имајући у виду искуство последњих три

⁹¹⁰ Ђ. , „«Енглеска монархија»“, *Република*, 9. X 1924, 1.

⁹¹¹ „Поводом оставке министра војног“, *Република*, 12. X 1924, 1; В. Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, 97.

⁹¹² „Служба народу или у свашточиње?“, *Република*, 16. X 1924, 1.

⁹¹³ Dr Н. Matković, *n. d.*, 162.

године око промена на власти. Интересантнија јој је била чињеница да се „одозго“ радило не само на промени влада, него и на распаду парламентарних група и партијских комбинација.⁹¹⁴

И поред свих негативних појава које су пређе критиковали код ХРСС и Демократске странке Љубе Давидовића, српски републиканци нису могли да не увиде да је био учињен озбиљан покушај током владе шефа демократа код ублаживања оштрина у односима између Београда и Загреба, те утирању пута дефинитивном споразуму између Срба и Хрвата. Међутим, споразум је био принешен на жртву – резоновали су у Републиканској странци не као републиканци, него као савесни грађани – истина не једном капрису, али једној много мање важној политици. Зато што Стјепан Радић није и формално, „пилатски опрао руке“ од републике, Блок је требало да буде растурен, као и влада Љубе Давидовића оборена. Друкчије нису могли да разумеју захтев „одозго“ да влада Блока буде образована, али без „радићеваца“, те је „зла намера“ била очевидна, као и негативне последице које су је неизоставно пратиле. Било је питање да ли је могао да буде изглађен тежак утисак код Хрвата, који је био изазван обарањем владе Љубе Давидовића. Српски републиканци се нису заваравали да је могао бити „батином“ разбијен покрет Стјепана Радића, по свим знацима национално кохезиван и истрајан у својим, истина у главним цртама, нејасним циљевима. Републиканци су желели да народ у Хрватској не схвати „бачену рукавицу“ као изазов који су му упутила браћа Срби у оквирима југословенске државе.⁹¹⁵

За српске републиканце дешавања око пада владе Љубе Давидовића била су очигледан и последњи доказ да је споразум са Хрватима у оквирима монархије био немогућ. Међутим, и тврдња републиканаца да је Стјепан Радић погрешно био оријентисао хрватске „масе“ била је очигледно тачна – покушао је споразум са монархијом, односно отпочео је са немогућим. Због негативног искуства са монархијом био је „дужан“, као и остали политичари Блока, да „погледа истини у очи и повуче консеквенце“. Ако је искрено хтео споразум са Србима на здравим основама, требало је да потражи „контакт са српском браћом“ која су га „у истини

---

⁹¹⁴ „Против монархије – за споразум“, *Република*, 23. X 1924, 1.

⁹¹⁵ Исто.

и лојално“ желела. Из негативног искуства са монархијом српски републиканци су закључили да је све што је имало „срца и памети“ требало да се окупи око интереса народа и државе, те да пође етапно у политичком васпитању становништва: подучавању народа да је монархија била сметња консолидовању државе и „братском споразуму између Срба, Хрвата и Словенаца“.⁹¹⁶

Анализирајући дубље сметњу монархије у решавању унутрашњих политичких проблема земље, српски републиканци су више пута наглашавали, од настанка југословенске државе 1918. године, да се у монархијском уређењу није могао ни замислити, „а камоли“ спровести прави и праведан споразум с Хрватима, нити пак остварити социјална или политичка реформа која је могла да поправи „тешко стање“ у којем се налазио народ. Из целог односа са монархијским политичарима Стјепан Радић је добио „тешку, али потребну лекцију“. Шеф ХРСС је замишљао да су у југословенском политичком животу „бројеви од пресудног значаја“, те да су се ослонцем на бројне и велике политичке скупине могли спровести политички програми. Међутим, занемарио је квалитет људи и идеја са којима се „спрезао“. Пад владе Љубе Давидовића га је уверио да је у земљи одлучивао онај ко је поседовао силу, а да је држава вођена „болесном и перверзном самовољом“ пред којом су падале све снаге иза којих није стајао „морални ослонац“ идеја и велика смелост за пожртвовање. Стјепан Радић презрео је мале политичке покрете, какав је био српски републикански, заборављајући да су у југословенским политичким приликама „често пута три сигурна човека“ вредела више од три стотине непоузданих, односно да је „шака људи“ могла да направи „више чуда“ него моћни и развијени политички фронтови без „моралне смелости“. Сила се могла само силом сузбити и зато је требало борити се „борбом отвореном, мушком, без уступака, и без застоја до тријумфа“.⁹¹⁷

---

⁹¹⁶ Исто, 1–2.

⁹¹⁷ М. Б. „Хрвати су одгурнути“, *Република*, 26. X 1924, 1.

III Југословенска републиканска странка изван парламента (1925–1935)

Српски републиканци и хрватски национални покрет

У поређењу с оним што се одиграло у парламентарној монархији Александра Карађорђевића 1924–1925. године, где је све мање било парламентаризма, а све више олигархијског аутократизма, претходни период на који се жалио Стјепан Радић изгледао је као кроз демократски и слободан. Пошто у јесен 1924. године није успео покушај Љубе Давидовића да оформи коалициону владу са представницима ХРСС и радикала, шеф демократа поднео је оставку. Краљ Александар је потом дао мандат за састав нове владе Николи Пашићу, са задатком да радикалски шеф распусти Скупштину и распише нове изборе. С обзиром на то да Љуба Давидовић није хтео са радикалима, Никола Пашић је изборну владу образовао са самосталним демократама Светозара Прибићевића, и расписао скупштинске изборе за 8. фебруар 1925. године. Друга влада Николе Пашића и Светозара Прибићевића ставила је ван снаге решење о поновном успостављању надлежности покрајинске управе за Хрватску и Славонију и потврдила решење прве владе Пашић–Прибићевић о забрани сваке делатности Независне Радничке Партије Југославије и Независних синдиката. Такође, изборна влада је онемогућавала делатност ХРСС све више, образлажући своје потезе повезаношћу Стјепана Радића са Коминтерном која је преко ХРСС тежила да изазове националне супротности између Срба, Хрвата и Словенаца. Одлучна да „сабије рокове“ ХРСС, влада је на предлог министра унутрашњих дела Божидара Максимовића, а највише под утицајем Светозара Прибићевића, поборника оштријих политичких мера према Хрватима, одлучила 23. децембра 1924. године да се Закон о заштити државе примени на странку Стјепана Радића.⁹¹⁸ Забрањена је њена политичка делатност и покренуто кривично гоњење

---

⁹¹⁸ Dr Н. Matković, *n. d.*, 169.

чланова вођства странке због њиховог ступања у Сељачку интернационалу. Истог дана ухапшен је, после дужег скривања, и Стјепан Радић.⁹¹⁹

Због начина на који је прекинута вишемесечна политичка криза: образовањем владе од странака скупштинске мањине, те чињенице да су се тако конфронтирале прилично хомогене парламентарне групе са супротним политичким тежњама, наступајућа предизборна агитација била је оштра већ у време расписивања избора почетком децембра.⁹²⁰ У изборној борби у оштрини нису оскудевали нарочито републиканци. Почетком јануара 1925. године Републиканска странка је издала у свом органу изборни проглас „нашем народу“, који није одмах био пуштен у јавност због полицијске цензуре. Тек када је суд 22. јануара 1922. године поништио решење Управе града Београда, републикански проглас је одштампан у виду брошуре под насловом „Републиканска реч нашем народу“. Републиканци су истакли да влада није имала већину, те да је Никола Пашић расписао изборе како би направио Скупштину која је требало да га апсолутно подржава и „јатакује му у насиљу, безакоњу и корупцији“.⁹²¹ Највећи део прогласа био је упућен против Радикалне странке и режима у којима је била на власти. Нарочито је оптуживана да је због потенцијалног освајања већине на изборима државним новцем водила изборну борбу, задужујући се код страних банака на рачун становника југословенске краљевине: „Пресешће сва ракија коју радикали сад точе ‚народу‘, те га пробекријавају да би му лакше спутали и руке и ноге. Сваки поклон радикални даје се из државне касе и коштаће народ папreno“.⁹²²

Оштро писана против целокупног монархијског режима и у првом реду Радикалне странке, брошура је позвала на одговорност за лоше политичко стање у држави и демократе и земљораднике, нагласивши да су гласали заједно са радикалима за озлоглашени Закон о заштити државе, „наказни“ изборни закон и да су одобрили чл. 4 Закона о чиновницима, који је забрањивао слободно политичко опредељивање државних службеника (конкретно, нису могли у

⁹¹⁹ Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, у: *Владе Србије 1805–2005*, 302–304.

⁹²⁰ В. Глигоријевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji (1919–1929)*, 178.

⁹²¹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 90.

⁹²² „Проглас Југословенске Републиканске Странке нашем народу“, *Република*, 22. I 1925, 1.

јавности да иступају као противници монархије, односно као републиканци). Обе странке варале су у ствари народ да се од југословенске монархије могла направити добра „народска и сељачка“ држава, која је под постојећим режимом остајала неминовно „господска и богаташка“. Демократи Љубе Давидовића јесу покушали да поједине „ђенерале-лопове“ предају суду због корупције, али су одмах „слетели с власти“. „Недâ монархија своје љубимце“, јетко су закључили републиканци.⁹²³ Било која странка да дође на власт, резоновано је у Републиканској странци, имала је не да брине о народу, него да се посвети „пандурисању монархији“.⁹²⁴

Републиканци су прогласом апеловали на бираче да буду поштени и храбри, те да на изборима гласају за Републиканску партију. Нагласили су да је странка била дозвољена и Уставом и законима, те да су се борили за народну републику у којој је народ требало да суделује у Законодавном раду и у управљању државом. Истакли су да нису ни све републике биле једнаке у погледу остварења пуне народне владавине. Односно, поновили су главне програмске ставове – право законодавне иницијативе народа, право референдума, тајно гласање, успостављање социјалне и федеративне југословенске републике, по угледу на Швајцарску или Сједињење Америчке Државе. Такође, требало је остварити максимално учешће државе у свим великим и битним привредним гранама, те помагати стварање кооперативних произвођачких и потрошачких задруга, које су имале да развијају солидарност и појачавају друштвени морал. Проглас су потписали Љуба Стојановић и Михаило Илић.⁹²⁵

---

⁹²³ „Проглас Југословенске Републиканске Странке нашем народу“, *Република*, 22. I 1925, 1.

⁹²⁴ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 90–91.

⁹²⁵ „Проглас Југословенске Републиканске Странке нашем народу“, *Република*, 22. I 1925, 1; Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 91–92. Бранислав Глигоријевић је закључио, на основу анализе прогласа, да је Републиканска странка, уз основни захтев за остварење југословенске федерације, „истакла и потребу за борбом против српске превласти“, те се за ову тврдњу позвао на реченицу у прогласу, према којој су се „Срби борили да ослободе цео народ, а не да наметну Хрватима и Словенцима своју власт“ (В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 188). Међутим, Републиканска странка није ни овом реченицом, нити неком другом у целом прогласу поменула борбу против „српске превласти“. Она јесте учинила одговорним за несретно политичко стање у држави највеће србијанске странке, али то није значило да је цео српски народ био одговоран за власт коју су политичке партије у одређеним периодима до 1925. године вршиле. Поготово, што Савез земљорадника и није никад активно учествовао у владајућим режимима.

У духу непомирљиве борбе са компромитованим носиоцима монархијских режима, Милан Богдановић је на једној републиканској конференцији истакао да су у борби двеју концепција – левице и деснице/Републике и монархије – сметња прогресу били управо демократе Љубе Давидовића и Земљорадничка странка са њиховом „средњелинијашком политиком“. У државном интересу требало је да народ напусти средње линије и поврста се десно или лево, за монархију или за републику. Цео терен између радикалног монархијског и републиканског „рова“ требало је да буде „брисани простор, преко кога ће летети зрна и обарати све оно што се на бедему рова појави“.⁹²⁶ Ако нису хтеле да буду „жртве“, Демократска и Земљорадничка партија требало је да се повуку из борбе. Посебно што су и последњи избори у Енглеској, нагласио је Милан Богдановић, јасно показали да је средња линија пропадала – „средњелинијашка“ Либерална партија изашла је ослабљена у односу на Конзервативну и Радничку странку. Улазећи у изборну борбу српски републиканци су истакли паролу: ко је за монархију нека гласа за радикале, а ко је за народну владавину, нека гласа за републиканце и републику.⁹²⁷

Када је Светозар Прибићевић почетком децембра 1924. године истакао распис избора као „кулминацију парламентаризма“, те да су они који су се позивали на монархију енглеског типа имали да буду „срећни и пресрећни што су наређени избори“, српски републиканци заједљиво су се питали да ли је такву „пирамидалну глупост“ могао да изговори један дугогодишњи новинар, шеф једне странке, бивши професор и актуелни министар. Позивајући се на Његошеве стихове: „Да не бјеше под оним именом, не шћаше се бојат од урока“, републиканци су указали на чињеницу да је у питању био став не неког „обичног човека“, него министра и шефа политичке групе у власти („Чудне групе, јади је убили, у свијет је онакове нема“), због чега нису могли да критички не пропрате његове изјаве.⁹²⁸ Логика Светозара Прибићевића сводила се на следеће: што је

---

⁹²⁶ „Брисани простор“, *Република*, 4. XII 1924, 4.

⁹²⁷ Исто.

⁹²⁸ „Једна незналица“, *Република*, 7. XII 1924, 1.

чешће владар једне државе „одгонио“ владе које су имале скупштинску већину и Скупштине које су могле да раде, утолико је та држава била парламентарнија.⁹²⁹

У Републиканској странци закључили су да Светозар Прибићевић или није „имао појма“ о парламентаризму или је говорио из „политичког неваљалства“. Другачије се није могло разумети његово „ружно клеветање“ и упорђивање Енглеске и Немачке и њихових нормалних политичких појава са „разузданим камарилским гоњењем“ битних принципа парламентаризма и чл. 1. југословенског Устава. У Енглеској право распуштања Скупштине није припадало краљу него шефу владе, и краљ никада и није помишљао да одбије указ о распуштању, када му то поднесе први министар. У југословенској монархији беху пале две владе за петнаест дана, пошто је краљ одбио указ о распуштању Скупштине. У Енглеској се више од двадесет година, истакли су српски републиканци, није дешавало да је краљ отпуштао већинску и давао мандат мањинској влади. Политичка улога енглеског краља била је сведена на најмању могућ меру у управљању државом. У Енглеској краљ никада није „сањао да се плеће“ у чисто скупштинске послове, нити обећавао поједним посланицима да ће им се верификовати мандати; није изјављивао жеље о личности која је требало да буде председник Скупштине; нити давао условне мандате за састав владе, нити да има право да сам одреди мандатора; није се противио да извесни представници група уђу у владу; нити тражио монархистичке и династичке изјаве од шефова странака; нити смењивао четири владе за шест месеци. Сасвим обратно југословенској „камарилској“ пракси, енглески краљ потписао је указ о распуштању парламента влади коју је тај парламент оборио због дефетизма, док се у југословенској монархији „одгонила“ влада коју је подржавала скупштинска већина, а зато што су „два три партијска и камарилска ђенерала“ поднели о њој „лажне“ извештаје и „оклеветали“ је као дефетистичку „два три плаћена органа једне странке“.⁹³⁰

---

⁹²⁹ „Једна незналица“, *Република*, 7. XII 1924, 1.

⁹³⁰ У погледу Немачке републиканци су истакли да се још увек налазила у „латентној револуцији“, непрестано угрожена од „империјалистичких пучева“, те није ни могла да послужи као пример кулминације парламентаризма. Ипак, ни у њој се нису вршили избори докле год је постојала скупштинска већина која је подржавала владу („Једна незналица“, *Република*, 7. XII 1924, 1).

Генеза прерогативе распуштања Скупштине показала је, писали су српски републиканци, да је распуштање народног представништва краљевска прерогатива којом су се краљеви служили „против народа“. Краљева прерогатива распуштања била је у највећој снази пре парламентарног система, а тај систем ју је или сасвим уништио или бацио у неупотребу. У Енглеској ова је прерогатива сасвим одузета из краљевих руку. Кулминација парламентаризма у ствари се огледала у одузимању краљу прерогативе распуштања Скупштине, што у југословенској монархији није био случај – она је више подсећала српске републиканце на време пре 29. маја 1903. године, када су се „вршиле овако исто операције“ са парламентаризмом.⁹³¹

Ни Демократска странка, односно поједини њени прваци, није остала поштеђена критике од стране српских републиканаца у току изборне борбе. Измњећу осталих демократа, на удару се нашао Милан Грол, један од представника левог крила Демократске странке. Пошто је у децембру приликом једног збора у Бачкој умало био пребијен од стране политичких противника, Милан Грол је због „разлупаних глава отишао на тужбу – Краљу“.⁹³² С обзиром на то да се демократски првак више пута изјашњавао као присталица републике, за коју је међутим сматрао да јој није било време међу политички незрелим југословенским народима прве Југославије, Републиканска странка једва је дочекала да искритикује његово позивање на заштиту краљу Александру у политичкој борби југословенске монархије.⁹³³

Републиканци су подсмешљиво приметили да је Милан Грол поступио у датим околностима као земљораднички представници Вујић и Гавриловић. Међутим, земљораднички кандидати су имали разлога да се позивају на краљеву заштиту и арбитражу, будући су сматрали да је југословенски монарх био „сељачки краљ“, а по „сељачким појмовима“ краљ је био „отац свих“ становника државе, те ако су једни његови „синови“ тукли друге, није било тученима друге

⁹³¹ „Једна незналица“, *Република*, 7. XII 1924, 1.

⁹³² „Узалудна срамота“, *Република*, 21. XII 1924, 1.

⁹³³ Милан Грол се не једном изјаснио као присталица републиканског уређења у односу на монархијско. На пример, он је почетком новембра 1922. године боравио са Љубом Михаиловићем у Загребу, где су преговарали о политичкој ситуацији са Стјепаном Радићем. Тада су, између осталог, обојица казали да „сами нису монархисти“, али да је краљ био симбол јединства државе, те га је због тога требало толерисати све док се није уплитао у унутрашње политичке послове (Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014, 121–122).

помоћи изван „оца-краља“. Републиканци токорсе нису знали да је ово патријархално гледиште на улогу владара делио и „чистокрвни демократски парламентарцац“ Милан Грол, који је често говорио да је југословенска монархија Карађорђевића била „потпуно парламентарна“. Ако је Југославија доиста била парламентарна, питали су се наивно републиканци, с каквим правом је Милан Грол хтео да умеша краља у партијске кавге и да владара изведе из његове строго парламентарне улоге. Политичка теорија парламентаризма и искуство Енглеске, на коју се демократски првак не једном позивао, налагали су да краљ није смео да силази у „партијску арену“. Жалити се краљу значило је сматрати га за чиниоца позваног да расправља партијске кавге, а то није био његов посао, већ надлежних судова. Бивало је под кнезом Милошем, писали су републиканци, да су се људи жалили на власт, суд, па и на „попове“. Ипак, за сеоска батинања није се ни у аутократско доба кнежеве свемоћи тражила помоћ од шефа државе. Обраћање краљу Александру показало је српским републиканцима да Милан Грол није сматрао југословенску монархију за парламентарну, но за аутократску. Због тога је требало да „има на уму“ две ствари: 1) влада Пашић–Прибићевић била је доведена из скупштинске мањине, пошто је претходно отерана већина; 2) од тренутне владајуће скупштинске мањине није се на новим изборима могла начинити већина „без крвавих глава“ и без „бацања државног новца“.⁹³⁴ Најпосле, Милан Грол није хтео са српским републиканцима „на месец“, злурадо су коментарисали у *Републици*, него је пошао био на демократски „Калимегдан“, због чега се нису изненадили што, када је Демократска странка протерана из „обећане земље“, није завршио ни на „месецу, нити на Калимегдану“, него на „полумесецу, т.ј. у Цариграду“.⁹³⁵

Крајем децембра 1924. године, испровоцирана написима у *Републици* да су поједини демократски прваци агитовали по народу како су и они републиканци, похитала је *Демократија* да „огради трио: Грол, Кумануди и Шуменковћ“ и од

⁹³⁴ „Узалудна срамота“, *Република*, 21. XII 1924, 1.

⁹³⁵ Милан Грол је неколико пута писао да му је био ближи „демократски Калемегдан“ од „републиканског месеца“, односно оно што је реално од онога што је недостижно тада изгледало, те су републиканци на основу тога упутили наведене опаске („Мој филм. Увек доследан“, *Република*, 28. XII 1924, 1). Краљевим указом Милан Грол је постављен „за изванредног посланика и пуномоћног министра прве групе прве категорије у Цариграду“ октобра 1924. године, које демократски првак није прихватио (М. Радојевић, *Милан Грол*, 124–125). Републиканци су свесно, у пропагандне сврхе, прећутали одбијање Милана Грола.

саме помисли на републиканизам. Републиканци су с озбиљним доказима тврдили да се, између осталих, Коста Кумануди у Битољу изјашњавао као пристаица републике и споразума с Радићем, али „наравно строго поверљиво“. Истовремено, наведена „сорта храбреца је јавно исповедала, са пуно скрушености и коленоприклонства“, да су били и монархисти и династичари. „И сви иду на даву краљу“, смејали су се слатко републиканци, „кад год су у опасности да добију батине“, с обзиром да „за ту господу тренутна расположења“ не беху одлучујућа да се одреде „у тако крупној ствари“ као што је било одређење за монархију или републику.⁹³⁶

За српске републиканце нису била у питању никаква „тренутна расположења“, него начела и идеје. Ако је поступање монархије са Демократском странком било уставно и парламентарно, она није смела нимало бити нерасположена што се није налазила на влади. Ако је деловање круне, као другог уставног чиниоца, било неуставно и непарламентарно, онда су демократе биле „дужни“ да дубље анализирају све чињенице, њихову узајамну везу, узроке и последице. Из тога су могли лако да закључе, писали су српски републиканци, да је „сталан појав“ у политичком животу српске и потом југословенске државе од 29. маја 1903. године: „да се демократија није дала демократисати ни начинити парламентарном“.⁹³⁷

Српски републиканци су означили Николу Пашића као главног чиниоца одржања монархијског поретка, чији радикалски режим није био последица неког „тренутног расположења“ круне, него један политички систем нераздвојан од монархије Карађорђевића, будући да јој је Пашић био „позданији и дарежљивији у свему“ од демократа. Питали су се нису ли искуства српских самосталаца 1905–1918, и потом две краткотрајне владе Љубе Давидовића 1920. и 1924. године били довољни демократама да увиде да их монархија није хтела „ни куване ни печене“. Николи Пашићу, „укротитељу монархије“, давала се власт стално, а демократама тек понеки месец „милостиње“. Демократама су недостајали „јака рука и добар чекић“ да искују „своју срећу“ у монархији; надали су се „допузити до среће“, али је то важило за појединце, не и за политичке странке. Насупрот демократама,

⁹³⁶ „Република – Демократија“, 28. XII 1924, 2.

⁹³⁷ „Република – Демократија“, Република, 28. XII 1924, 2.

Пашић је умео да моли кад је требало, али је знао и да „попрети кад је ваља(ло)“, због чега је његова странка „по вишем благовољењу“ владала већ две деценије, иако је често била у мањини у Скупштини. Тако се могло радити пошто су људи попут „Грола, Шуменковића и Куманудија“ сматрали да су били довољни и један или два месеца ограничене власти, него једна или две године „мушке борбе“. У њиховом политичком деловању, истакли су републиканци, ова тројица демократских првака следили су пословице: „Покорну главу сабља не сече“, „Ко умије њему двије“, „Умиљато јагње и двије мајке сиса“, „Кога ваља молити не треба га срдити“. Насупрот њима, Никола Пашић је имао једну, али много вреднију пословицу, примерену условима политичког живота у југословенској монархији: „У Циганке црн образ, али пуна торба“. „Нека им (демократама – прим. А. Лукић) буде што желе“, закључивали су републиканци одговор *Демократији*, те у закључку нагласили да „Грол, Шуменковић и Кумануди, три демократска мускетара“, у то време не само да нису били републиканци, него су били „монархисти и династичари од врха главе до табана ногу“.⁹³⁸

Републиканска странка је за изборе 1925. године изборну борбу проширила преко Саве и Дунава. Између осталог су у Меленцима, у Банату, крајем децембра 1924. године у агитацији били Јаша Продановић и Милан Богдановић. *Београдски Дневник* Крсте Цицварића известио је јавност о „погибији Јаше Продановића“ у банатском селу, на шта су републиканци одговорили да је у питању била „чиста лаж“. „Откако је гавран поцрнео већег лажова није било од Крсте Цицварића... Пролагао се он, па се пролагали и његови дописници. Каква дупља, онаке и челе из ње излећу“, писали су у *Републици*. У Меленцима се, међутим, на републиканском збору искупило много народа. Бележник Триво Тапавица, дописника *Београдског Дневника*, напио је десет до петнаест људи и натуткао их да вичу на зобру „Живео Краљ“. Сви су били „пијани, а најпијанији неки шкембар из Шумадије“, који је покушао да извуче клупу испод Милана Богдановића за време говора, али није успео и захваљујући протекцији бележника прошао је без батина. Истовремено је бележника оштро напао Милан Богдановић због његове улоге у инсценирању нереда, те се Тапавица извињавао заједно са жандарима. Поподне је конференција Републиканске странке одржана у сали биоскопа, где је

⁹³⁸ „Република – Демократија“, *Република*, 28. XII 1924, 2.

„свега један једини чвркао, али је био сасвим пијан“. Конференција се разишла у најбољем реду, уз громке узвике „Живела Југословенска Република“. Пошто су се овације републици утишале, зачуо се „један жалостан и пијан глас: Живео Краљ Александар“, изазивајући смех и спрдање присутног народа, који га није дирао, еда би се видело какви су били „ти краљеви људи“ у Меленцима и колико их је било.⁹³⁹ Не знамо колико се може поклонити вере овом извештају *Републике*, али је он добро послужио у изборне пропагандне сврхе Републиканској странци и лепо одсликава политички живот југословенске краљевине, неvezано да ли је био сасвим тачан у погледу контрааргумената *Београдском Дневнику*.

Критикујући радикале и демократе због учествовања у монархијским режимима, српски републиканци у изборној борби нису оставили по страни ни друге странке југословенског политичког живота. Између осталих, опаске су упутили и Југословенској муслиманској странци Мехмеда Спахе, првенствено због њеног опортунистичког држања према Радикалној странци и монархијским властима. Републиканци су уочили да је циљ радикалног режима и дворске камариле у цепању Блока споразума у потпуности успео: претње о хапшењу радићеваца, растурању Радићеве „републиканске“ (истакнуто у оригиналу – прим. А. Лукић), Цемијетске, Мађарске и Немачке странке врло брзо су утицале на „политичке печалбаре“ Блока.⁹⁴⁰ Тако су и „муслимански борци“ за аутономна права југословенских покрајина већ били „дигли мотку“ на Стјепана Радића, коме су до децембра 1924. године „клањали“. У том смислу Мехмед Спахо је говорио: „За нас може бити форма владавине сасвим узгредно питање, јер је нама и свима реалним политичарима главно да осигурамо помоћу поштеносног режима економски и културни напредак народа, његове политичке и грађанске слободе“.⁹⁴¹ Републиканци су закључили да се „Спахо правио луд“, када је после толиких негативних искустава са југословенском монархијом тврдио да се у њој могао завести поштен режим који је требало да обезбеди напредак народа. Због тога је

⁹³⁹ „Лажа и паралажа“, *Република*, 28. XII 1924, 3.

⁹⁴⁰ „Кокошиња војска“, *Република*, 28. XII 1924, 3. Притисак режима био је посебно велик према опозиционим странкама у Војводини, где су употребљаване наоружане групе срнаоваца и четника, који су у дослуху са полицијским властима физички нападали прваке Немачке странке, Социјалистичке, Демократске, Мађарске и Савеза земљорадника, те растурали њихове зборове (В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 191).

⁹⁴¹ „Кокошиња војска“, *Република*, 28. XII 1924, 3.

гласање на расписаним изборима за такве „печалбаре политичке, кокошиње храбрости“, значило у ствари гласање за „кокошињу војску“, а народ је у борби за ослобођење показао „да то није био“.⁹⁴²

Изборна пропаганда Републиканске странке користила је, као и претходних година, све видове књижевно-уметничког израза, којем није по ко зна који пут избегао почетком 1925. године ни Светозар Прибјевић. Тако, када је у току изборне борбе неки присталица Самосталне демократске странке упоредио њеног шефа са Карађорђем, српски републиканци с пакосном насладом су се подсетили једне песмице Јанка Веселиновића, српског песника и приповедача, који је поводом расправе о дарвинизму свог пријатеља Витомира Младеновића испевао у пошалици:

„Витомир и Дарвин,
К’о дромбуља и клавир“.

Шала песникова прочула се надалеко, па су је певали и шабачки Цигани. Српски републиканци су опазили да је Витомир био „добар човек“ и познавао је „добро дарвинизам“, па опет су стихови његовог пријатеља садржали у себи истине. Али, питали су се, шта је, не песник или писац, него „прост“ човек могао да каже о „монструозном“ поређењу између једног генијалног ратника и великог револуционара и „оне дворске улицице кога марширају на једна врата а он се понизно и повијене грбаче ушуња на друга, као што је Прибјевић“, те су у „духу Јанковом“ само испевали:

„Карађорђе и Тоза,
Ко шампањ и – боза“.⁹⁴³

Скупштински избори одржани су у недељу 8. фебруара 1925. године. Бирано је 315 народних посланика са поднешених 410 кандидатских листа. Странке Националног блока добиле су 164 посланичка мандата, док су странке опозиционе освојиле 151 мандата. Републиканска странка је освојила 20.338 гласова, резултат јој је био бољи него на претходним изборима, али није због

---

⁹⁴² „Кокошиња војска“, *Република*, 28. XII 1924, 3.

⁹⁴³ „Појем Богу мојему, за готове новце“, *Република*, 25. I 1925, 2.

изборног система добила ниједан посланички мандат.⁹⁴⁴ Српски републиканци указали су да је, као и прошлих избора, влада вршила терор и насиље над бирачима, те утајивала стварне резултате и преиначавала их у своју корист (као најдрастичнији пример навели су стање у Македонији).⁹⁴⁵

Пашић–Прибићевићева влада покушала је да овим изборима оствари могућност за проширење и учвршћење свог ослонца у Скупштини, али већина коју је добила није јој омогућавала не сигурну позицију, него ни даљи останак на власти. Насупрот владајућим странкама, опозиционе су се јаче повезале, одлучне да се супротставе влади, с намером да је угрозе у првом реду у Скупштини, где су се повеле расправе око питања верификовања мандата посланицима ХРСС. У Верификационом одбору, којем је председавао радикал Милан Сршкић, влада је имала 11 а опозиција 10 посланика.⁹⁴⁶ Један глас већине омогућио је влади да спроведе своју одлуку односно верификације мандата посланицима ХРСС, које је она поништила на основу одредаба Закона о заштити државе. У Скупштини се Блок народног споразума и сељачке демократије ставио свим снагама у одбрану ХРСС од владиних оптужби да је странка била комунистички оријентисана. Влада је после првих напада опозиције почела полако да одступа, тражећи од ХРСС да се само изјасни прецизно о наведеним тврдњама.⁹⁴⁷

У међувремену се и код вођства ХРСС приметило попуштање односно дотадашњих ставова и непомирљиве политике према југословенској монархији. Почетком марта појавили су се први знаци заокрета у политици хрватских национал-републиканаца. Ускоро је уследило изјашњавање првака ХРСС, када је, између осталих, Павле Радић 27. марта у име партије изјавио да признају „свеукупно политичко стање, како је по Видовданском уставу, са династијом Карађорђевића на челу, и то водећи рачуна о провођењу позитивне политике, у смислу јасно изражене воље хрватског народа, три пут редом на проведеним изборима гледом на политичке чињенице и свеукупно политичко уређење као што

---

⁹⁴⁴ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *н. д.*, 378; В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 195.

⁹⁴⁵ „Изборни резултати“, *Република*, 15. II 1925, 1.

⁹⁴⁶ Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb 1973, 8; В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 199.

⁹⁴⁷ В. Глигоријевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 199–200.

је данас“.⁹⁴⁸ Изјава је значила отпочињање преговора између ХРСС и Радикалне странке о заједничком учешћу у највишој власти, и иако је изгледало да је Радикална странка била јача страна, у стварности радикалима је био потребан заокрет у вођењу унутрашње политике више него Стјепану Радићу, који то из страха, како је доцније оштроумно проценио Љуба Стојановић, није осетио.⁹⁴⁹ Радикали су били суочени са чињеницом да је шеф ХРСС добио на изборима 60.000 гласова више него 1923. године, да истрага против њега није могла да открије чврсте доказе по питању оптужбе за велеиздају, али да је Блок опозиције водио оштру и упорну парламентарну борбу, који је са Радићевим посланицима врло лако могао да обори владу.⁹⁵⁰

У ствари, улазак ХРСС у Блок народног споразума била је одскочна даска да се са јачих позиција хрватски национал-републиканци приближе радикалима, и они су то вешто искористили. Вођство ХРСС је након избора водило политику помирења, која је најпотпуније дошла до изражаја у мартовским изјавама у Скупштини Павла Радића, одлукама посланика ХСС од 26. априла (тада је већ странка избацила назив „републикански“ из свог имена, преименовавши се у Хрватска сељачка странка) којима су скупштинске изјаве биле одобрене, и најзад у порукама Стјепана Радића из затвора, у којима је истакао да његова странка није постављала никакве државно-правне захтеве, већ је пристајала на Пашићеву тезу без услова: „Нека се устав проведе, па да видимо годину, двије, три, шта се покаже незгодно мијењат ћемо“.⁹⁵¹ Потом су у Скупштини верификовани мандати ХСС 27. јуна 1925. године, а преговори са радикалима о политичкој сарадњи отпочели су 2. јула, с тим што су из ХСС захтевали да буде искључена из владавине комбинације СДС Светозара Прибићевића. Последица ових преговора била је формирање владе радикала и радићеваца 18. јула 1925. године

---

⁹⁴⁸ „Народна Скупштина. Поништени су само мандати вођства Х. Р. С. С.“, Политика, 28. III 1925, 3; Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *н. д.*, 381.

⁹⁴⁹ У том смислу Љуба Стојановић је и написао новембра 1925. године, поредећи отпор ХРСС у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и отпор Самосталне радикалне странке у Краљевини Србији према Радикалној странци, да је „Пашић само мало притегао Радића, и он је одмах капитулирао, заједно са целим својим штабом и целом градском посадом“, док су србијански самосталци у своје време борбу водили и са „паднутим главама“ против Радикалне странке (Љубомир Стојановић, „Још о »Српском питању«“, *Nova Evropa*, књ. XII, бр. 14, 11. XI 1925, 415).

⁹⁵⁰ Др Н. Matković, *н. д.*, 176–177; В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 200–201.

⁹⁵¹ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 201.

на челу са Николом Пашићем: ХСС су припала 4, а Радикалној странци 12 министарстава, али у владу није одмах ушао Стјепан Радић, већ тек у октобру на место министра просвете.⁹⁵²

Републиканска странка није имала успеха ни на парламентарним изборима који су одржани фебруара 1925. године, као ни на изборима који су одржани 1927. године.

На последњем конгресу Републиканске партије одржаном у Јагодини, 25. децембра 1927. године, на којем су учествовали сви виђенији представници странке из Србије, расправљало се о главним узроцима изборног неуспеха. Анализирано је политичко и друштвено стање у земљи, које је окарактерисано као време озбиљне политичке, националне, економске, друштвене и моралне кризе. У таквим околностима, Јован Жујовић охрабривао је присутне републиканце речима: „Време ће нам дати да постигнемо оно што данас немамо снаге постићи, само ако сасвим не клонемо“.⁹⁵³ Куражећи републиканце да наставе са борбом за победу републиканских идеја, Михаило Петровић је на страначком конгресу беседио: „Биралиште није наше главно поље рада. На њему главну улогу имају власт и новац, а ми тога немамо“.⁹⁵⁴ Апатија је настала и због тога што су изгледи за власт били слаби, а материјална средства никаква. Републиканци нису имали никога ко би одговарао нивоу једног Воје Вељковића, никога није било да „тресне кесом“. Сем јаке идеологије, није се могло све учинити без новца. Демагоштво је такође било један од битних елемената за придобијање „широких народних маса“, а тога у Републиканској странци скоро да није било. Јаша Продановић се поносио, као и Љуба Стојановић, некоришћењем демагошких средстава.⁹⁵⁵

*

У среду 20. јуна 1928. године седница Народне скупштине краљевине Срба, Хрвата и Словенаца почела је уобичајено као и претходне током јунских

---

⁹⁵² В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 203–204; Љ. Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, у: *Владе Србије 1805–2005*, 308.

⁹⁵³ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 108.

⁹⁵⁴ *Исто*, 167.

⁹⁵⁵ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 63.

заседања, уз грају, буку, примедбе, псовке и претње. Затровани политички односи трајали су више од пола године између владине већине (радикала, демократа и придружених) и Сељачко-демократске коалиције Стјепана Радића и Светозара Прибићевића. Политички односи нису, међутим, били озбиљно покварени кроз то пола године – тровани су од оснивања државе. На седници 20. јуна под председништвом радикала Нинка Перића, Сељачко-демократска коалиција је нарочито бесно протестовала против претњи радикалских посланика Томе Поповића, Пунише Рачића и Јована Селића, да ће убити Стјепана Радића.⁹⁵⁶

Расправа је била бурна цело преподне, на скупштинској говорници наизменично су се смењивали посланици владине већине и Сељачко-демократске коалиције, најмање расправљајући о дневном реду (питању Нетунских конвенција), а највише се међусобно свађајући и оптужујући. Одједанпут се јавио за реч Пуниша Рачић, да би ставио примедбу на Записник. Нинко Перић му није дозволио приговор на Записник, али му је одобрио да реплицира, пошто је био споменут у расправи.⁹⁵⁷ Пуниша Рачић је изашао за говорницу и приметио да му Сељачко-демократска коалиција врши упадице и онемогућује га да говори. Светозар Прибићевић, иначе један од најжучнијих опозиционих говорника тих дана, му је одговорио: „Овде се прети убиством и то желим пред целим народом да констатујем“.⁹⁵⁸ Пуниша Рачић је, међутим, говорио о псовкама и увредама упућеним радикалским посланицима и српском народу од стране Сељачко-демократске коалиције, која га је истовремено прекидала упадицама, осуђујући речи радикалског посланика као лицемерне и скаредне. У једном тренутку, кад је Пуниша Рачић већ напустио говорницу и кренуо ка свом месту, Иван Пернар, дршћући од љутине, довикнуо му је: „Опљачкао си бегове“. Радикал се, побледевши, вратио за говорницу и рекао: „Молим Вас г, председниче да га (Пернара – прим А. Лукић) казните. Ако га не казните, ја ћу да га казним. Ја ћу се лично обрачунати с њиме. Когод буде покушао, да се стави између мене и Пернара, погинуће“. Онда је Пуниша Рачић полако извадио револвер, и, не базирајући се на протестне повике Милорада Вујичића, министра правде, позвао

⁹⁵⁶ „Убиство Павла Радића и др. Басаричека“, *Политика*, 21. VI 1922, 1–2.

⁹⁵⁷ Aleksandar R. Miletić, „Dr Ninko Perić o zločinu u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine“, *Tokovi istorije*, br. 1–2/2003, 8–14.

⁹⁵⁸ Светозар Прибићевић био је на мети напада у скупштинском атентату и замало је избегао рањавање или смрт заклањајући се иза посланичких клупа (С. Божић, *н. д.*, 564–565).

још једном Пернара да се извини, а кад овај то није учинио, Рачић нациља револвером и с два метка га погоди. Потом је пуцао и оборио Ђуру Басаричека, да би трећег по реду погодио у трбух Стјепана Радића. Павле Радић је потрчао да помогне шефу ХРСС, али и њега је онда Рачић пиштољем упуцао. У сали је настала општа запрепашћеност, као и потом у југословенској јавности. Ђура Басаричек је већ у Скупштини издахнуо, Павле Радић је у болници преминуо, Стејпан Радић је лечен месец и више дана, те пребачен у Загреб по свом захтеву, где је преминуо 8. августа 1928. године.⁹⁵⁹

Није прошло ни пола године, а краљ Александар је одлучио да уради оно што је одавно намеравао: завео је диктатуру 6. јануара 1929. године и прогласио једино дозвољеном политику интегралног југословенства, тежећи да укидањем озбиљно оронулог југословенског краљевског парламентаризма и уклањањем националних сукоба, распирираних од политичких партија, створи јединствену југословенску нацију. Само, као што су не само њему, него и осталим водећим политичким првацима југословенске монархије небројено пута говорили српски републиканци: нација се није могла створити указима, нити је била створена, него се југословенска идеја озбиљно компромитовала после априлског слома 1941. године у крвавом грађанском рату сукобљених нација, идеологија и религија.

---

⁹⁵⁹ „Убиство Павла Радића и др. Басаричека“, *Политика*, 21. VI 1922, 2–3.

Завођење диктатуре и распуштање Југословенске републиканске странке. Кризе Републиканске странке

Сведена на једну малу групу интелектуалаца, коју је и даље са истрајношћу, доследношћу, ватреним жаром и непоколебљивом увереношћу у остваривост идеје о републиканском уређењу предводио Јаша Продановић, Републиканска странка налазила се у наредном периоду на политичкој маргини, удаљена од непосредног учешћа и могућности већег утицаја у парламентарном животу Краљевине Југославије, који је после 6. јануара 1929. године, привремено заостављен завођењем личног режима краља Александра Карађорђевића.

Новоуспостављеном режиму диктатуре у почетку ниједна већа политичка странка није пружила отпор. Напротив, прећутно су је прихватили и политичари из Србије, од чије је реакције краљ Александар, показало се неосновано, највише страховао, с обзиром на још свеже искуство судбине диктатуре последњег владара из династије Обреновића. У прво време су поједини припадници интелектуалне елите искрено прихватили прокламовану идеологију интегралног југословенства, у нади да ће се кроз њу држава ослободити наслеђених проблема и коначно стећи дуго жељени унутрашњи мир неопходан за културно и економско напредовање и снажење „југословенског“ међу европским народима. Међутим, убрзо се показало да је режим диктатуре задржао у пракси све особине претходне лоше управе, те да је безвољан да било шта из основе мења. Као таква, диктатура је допринела слабом одзиву и неразумевању декретом прокламованог југословенског народног јединства међу три највећа југословенска народа: Србима, Хрватима и Словенцима. Ипак, краљ није одустајао од своје политике, и у нади да ће југословенско национално осећање својих поданика ојачати, поделио је октобра 1929. државу на девет великих административно-управних јединица, бановина, и променио јој назив у Југославија. У складу са прокламованом националном политиком већина бановина је названа према именима највећих југословенских река. При том није вођено рачуна о етничким, економским и географским

разликама и сличностима, и у складу са тим, потребама појединих области.⁹⁶⁰ Новоствореним стањем главнина српског народа је била највише подељена, у четири бановине, док су национално-географски најјединственији остали Словенци. Намеран да створи у пракси једну југословенску нацију, краљ је безобзирно и нагло раскидао са старим традицијама, насупрот чињеници да се у стварности свест његових разнородних поданика споро мењала.

Успоставом диктатуре престала је формална политичко-организациона делатност Републиканске странке (угашена је и *Република*), која је делила сличну судбину са осталим много већим партијама: долазило је до унутрашњих диференцијација, раслојавања и подела, груписања фракција и странака у нове страначке или блоковске заједнице, које, међутим, нису имале трајност и чврстину ранијих, о чему је илустративно писао Јаша Продановић: „Цепају се стари блокови и стварају се нове заједнице, као у каквом хемијском процесу једни се елементи одвајају и праве с другима нова једињења, само, веза ће бити још лабавија, него у ранијим политичким сложеницама“.⁹⁶¹

Унутрашња комешања нису могла да мимоиђу и мање политичке странке, које су ионако биле у зависности од општих политичких кретања и подложне утицају већих странака. Колебања у политичкој оријентацији била су присутна и у Републиканској странци, а одсуство некадашњих истакнутих чланова најбоље се могло видети у саставу Главног одбора странке крајем друге деценије 20. века, међу којима су две трећине чиниле нове личности, које су знатно касније пришле партији, попут Владимира Симића, др Војислава Вујанца⁹⁶², Душана Илића, Михаила Петровића, Глигорија Вукчевића, Анте Тодоровића. Додатан губитак за Републиканску странку се догодио средином 1930. године, када је остала без свог дугогодишњег председника Љубомира Стојановића, који је средином јуна преминуо у Прагу, где је и сахрањен. Нови председник странке постао је Јован

---

⁹⁶⁰ Т. Stojkov, *n. d.*, str. 72–109.

⁹⁶¹ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 207.

⁹⁶² Војислав Вујанец је био потпредседник Адвокатске коморе, дисциплински судија при Касационом суду у Београду, члан Српског културног клуба. Докторирао је на Правном факултету у Монпелијеу. Као адвокат одбране био је међу дванаест адвоката који су бранили исто толико интелектуалаца оптужених за илегални рад, међу којима су били Јаша Давичо и др Сима Милошевић (Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 551).

Жујовић, на чијем челу је остао све до своје смрти 1936. године.⁹⁶³ Странком је, стварно, руководио Јаша Продановић.

Поједини чланови Републиканске странке пристајали су после 1929. године на сарадњу са режимом краља Александра Карађорђевића, попут Милована Лазаревића, који је био народни посланик од 1932–1934. године, и Јована Ђоновића⁹⁶⁴, који је од 1932–1935. био југословенски посланик у Тирани, у Албанији. Иван Рибар у својим мемоарима наводи економски фактор, као пресудан разлог који је утицао на двојицу републиканских првака да се одрекну републиканства и да отворено пристану на сарадњу са режимом диктатуре. Према тврдњи Ивана Рибара, „Милован Лазаревић се као трговац много задужио и продао се Александру Карађорђевићу, коме је пошло за руком да купи и Јована Ђоновића, који је убрзо постављен за посланика у Тирани“.⁹⁶⁵ Никола Станаревић сећао се да је Милован Лазаревић заиста одржавао „неке“ везе са Двором, као и да је још од раније био у пријатељским односима са генералом Петром Живковићем: „Одлазио је до краља, који је наводно желео да разговара са њим о приликама у народу, и радо га је слушао. Моје је лично мишљење да је он морао да санира своје финансијске тешкоће, јер су му властодршци претили, и да је само то могло да га натера на тај корак. За Милована ћу навести да није био ни мало наклоњен шестојануарском режиму, а у свом политичком раду био је независан и слободан, није улазио ни у ЈНС, ни касније у ЈРЗ, као ни ја“.⁹⁶⁶

И поред тога што се подударају у оцени да је и код Јована Ђоновића и Милована Лазаревића финансијски мотив пресудно утицао на њихову сарадњу са режимом краља Александра Карађорђевића, ваља имати у виду чињеницу да се ради о мемоарским изворима и изношењу личних оцена, тумачења и ставова, који

---

⁹⁶³ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 124.

⁹⁶⁴ Никола Станаревић је записао поводом отпадништва Јована Ђоновића: „Пре него што је постао посланик, Јован Ђоновић је често одлазио у Двор, где је разговарао са краљем Александром Карађорђевићем о односима са Албанијом, на основу којих се видело да је Ђоновић добро познавао унутрашње прилике у Албанији. Италијани су радили на томе да преко Албаније доведу на престо Црне Горе једног од принчева из династије Петровић. Ту се Александар, бранећи своју монархију, нашао на истом терену са Ђоновићем, великим противником кнеза Николе“ (Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 175).

⁹⁶⁵ Ivan Ribar, *Politički zapisi*, књ. II, Београд 1949, 64.

⁹⁶⁶ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 146–147.

често могу бити пристрасни, необјективни, а без могућности провере истих укрштањем са другим изворима и неодрживи и неутемељени. Тако, Иван Рибар и Никола Станаревић истицали су у поступцима Јована Ђоновића и Милована Лазаревића првенствено економски фактор, потпуно занемаривши личне мотиве и жеље за влашћу и политичком каријером појединих републиканских првака, које са припадношћу Републиканској странци нису могли да остваре, с обзиром на непоколебљиву принципијелност вођства партије и одсуства амбиција за стицањем власти по сваку цену. Управо је политичка амбиција и жеља за влашћу одлучујуће утицала и на Драгомира Иконића да напусти Републиканску странку, те да у редовима Демократске странке покуша да нађе нову шансу и могућност да себи прокрчи пут до власти.⁹⁶⁷

---

⁹⁶⁷ Марко Радовановић, *Југословенска републиканска странка (1944–1948)*, мастер рад у рукопису одбрањен на Катедри за историју Југославије, у Београду 2012. године, 30.

IV Српски републиканци у време оживљавања политичког живота Краљевине Југославије (1935–1941)

Српски републиканци и радикална левичарска политичка опозиција

Шестојануарска диктатура забранила је, између осталог, рад политичких партија у циљу успешнијег остварења политике интегралног југословенства. Јаша Продановић је са Главним одбором распустио Републиканску странку све док се не буду стекли пуни демократски услови за слободан политички живот у Краљевини Југославији. Ни када је стега диктатуре попустила после Октобарског устава краља Александра 1931. године и његове смрти октобра 1934, Јаша Продановић није хтео да се Републиканска странка активира у политичком животу Краљевине у оној мери у којој би пружила легитимитет диктатури.⁹⁶⁸ Ипак, све компликованије и опасније спољнополитичке околности после доласка нациста на власт у Немачкој 1933. године приморале су га временом на излазак из политичке апстиненције, поготово што су се немачке спољнополитичке амбиције убрзано приближавале границама Краљевине Југославије.⁹⁶⁹

Након убиства краља Александра Карађорђевића 19. октобра 1934. године у Марсеју и формирања Намесничког режима на челу са кнезом Павлом Карађорђевићем постепено је попуштала стега диктатуре, оживљавао је страначки рад и обнављао се парламентарни живот у Краљевини Југославији. У том смислу, није случајно републиканац Владимир Симић био изабран за председника Адвокатске коморе 1935. године, односно могао је бити изабран тек после смрти краља Александра, кад се успоставио либералнији режим. За краљева живота, републиканци су били искључени из сваког учешћа у ма каквој јавној

---

⁹⁶⁸ Јаша М. Продановић, *Споразум Удружене опозиције и Сељачко-демократске коалиције* (Архив САНУ, Заоставштина Јаше М. Продановића, 14706/6). О политичкој опозицији у време шестојануарске диктатуре: Т. Стојков, *Опозиција и време шестојануарске диктатуре 1929–1935*, Београд 1969; о Удруженој опозицији и њеној улози у политичком животу Краљевине Југославије: М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1996.

⁹⁶⁹ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 2012.

корпорацији. Чак као резервни официри нису могли да буду унапређени или одликовани.⁹⁷⁰ Такав је случај био и са републиканским прваком Николом Станаревићем, који је имао великих тешкоћа поводом добијања пасоша за путовања ван земље.⁹⁷¹

Иако је и у овом периоду свога постојања Републиканска странка била далеко од могућности да буде близу власти и тиме оствари већи утицај на политичкој сцени Краљевине Југославије, њен шеф Јаша Продановић као и његови најближи сарадници, политички и идеолошки пријатељи и истомишљеници, нису били само пуки и пасивни посматрачи. Напротив, будно су пратили актуелна политичка дешавања и тенденције, користили су све могуће начине да се огласе, да се чује њихов критички став о најактуелнијим и најважнијим политичким питањима која су обележила политички и друштвени живот Краљевине Југославије до 1941. године.⁹⁷²

После Седмог конгреса Коминтерне, одржаног у Москви 1935. године, комунистичке партије широм Европе прихватиле су да раде на популарисању и реализовању идеје о формирању једног широког, народног и демократског фронта, који је требало да обухвати раднике, сељацима и све напредне демократске елементе у једном превентивном циљу одбране од нарастајуће моћи фашистичког покрета, који се ширио Европом из фашистичке Италије и нацистичке Немачке.⁹⁷³ Таква идеолошка струјања могу се видљиво уочити у одређеним деловима политичког и друштвеног живота Југославије током 30-их година, а нарочито у другој половини тридесетих година XX века.⁹⁷⁴ У Краљевини Југославији у периоду 1935–1939. године постојале су иницијативе и покушаји за стварањем једног Народног фронта, за који су се, поред припадника комунистичког покрета, посебно интересовали поједини млађи припадници Републиканске странке, затим

---

⁹⁷⁰ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 180.

⁹⁷¹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 180.

⁹⁷² А. Лукић, „Јаша Продановић у Другом светском рату“, 380–381.

⁹⁷³ Др Душан Живковић, *Народни фронт Југославије 1935–1945*, Београд 1978, 16–27.

⁹⁷⁴ Др Д. Живковић, *n. d.*, 71–107.

представници левичарских струја унутар Демократске странке (Иван Рибар, Драгослав Смиљанић) и Земљорадничке странке (Драгољуб Јовановић).⁹⁷⁵

У страначким додирима и комбинацијама поводом стварања Народног фронта у Краљевини Југославији Јаша Продановић се нигде не спомиње, те изгледа да је остао при свом ранијем гледишту, да не улази ни у какве комбинације са монархистичким партијама. Иван Рибар сведочи о томе да су на састанцима и саветовањима о формирању блока демократске опозиције суделовали поједини републиканци, представници из Демократске и Земљорадничке странке, као и још неки ванстраначки левичари: „Нама су се у том раду придружили професор Михаило Илић са својим републиканским крилом, од којег су још данас живи и активни Љубомир Радовановић, наш амбасадор у Анкари, и др. Јован Ђорђевић, професор Универзитета“.⁹⁷⁶ Споменуто листу републиканаца који су учествовали на илегалним састанцима у току 1937. године поводом покушаја стварања Народног фронта потврђује и Никола Станаревић, те спомиње да су поред горе наведених републиканаца учествовали још и Владимир Симић, Војислав Вујанац и Алекса Томић.⁹⁷⁷

Осим старих идеја за републиканским обликом владавине и федеративним уређењем, од којих нису одустајали, оно што је републиканце у овом периоду приближавало комунистима било је заједничко противљење режиму и критиковање његових недемократских метода, као и блискост у социјалним питањима и захтевима за решавањем економских и социјалних проблема. Иако је Републиканска странка нескривено показивала симпатије и спремност на деловање у правцу организовања Народног фронта, није значило да су они тој акцији приступали наивно и без опрезности и сумњичавости у искреност намера Комунистичке партије. Тако је Владимир Симић, генерални секретар Републиканске странке, покушавајући да рационално сагледа и објасни нову тактику југословенских комуниста (која се састојала у сарадњи са припадницима свих оних идејних оријентација са којима је до тада одбијала сваки облик сарадње), указивао на постојање „двојног“ комунистичког схватања: „Може бити

⁹⁷⁵ Dr D. Živković, *n. d.*, 95–97.

⁹⁷⁶ I. Ribar, *Politički zapisi*, knj. IV, Beograd 1952, 58.

⁹⁷⁷ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 166.

да желе да прикрију револуционарни карактер своје политике, да би затим у погодном часу, користећи власт, извршили револуционарни преврат, успоставили режим диктатуре пролетаријата и поништили све демократске вредности у друштву. Друго, може бити реч о једној промени која је објективно условљена, које је дело промењених друштвених околности, а не последица партијског волунтаризма. И треће, могла би бити реч о једној чисто борбеној тактици коју је условљавала непосредна опасност од фашизма⁹⁷⁸. Међутим, сви напори који су долазили од Комунистичке партије, главног иницијатора за стварање Народног фронта, нису уродили плодом, с обзиром на то да није успела да обезбеди поверење и сарадњу са већим и значајнијим партијама у Краљевини Југославији. После потписивања споразума Рибентроп–Молотов 1939. године између Немачке и Совјетског савеза, у југословенском политичком животу коначно се одустало од идеје стварања Народног фронта.⁹⁷⁹

---

⁹⁷⁸ В. Коштуница, К. Чавошки, *н. д.*, 16.

⁹⁷⁹ *Исто*, 14.

*Ставови српских републиканаца према унутрашњој и спољној кризи
југословенске државе (1939–1941)*

Прваци Републиканске странке оштро су критиковали споразум који су представници Удружене опозиције склопили са Сељачко-демократском коалицијом у Фаркашићу 8. октобра 1937. године.⁹⁸⁰ Представници републиканаца приговарали су споразуму да је идејно празан, пун недостатака, недоречености, нејасноћа, произвољног тумачења. Јаша Продановић је за овај споразум говорио и писао да је био „крупче звучних фраза о „народној владавини“, „народном суверенитету“, „демократским принципима“ и о народу као „извору сваке власти“ који, међутим, није давао никаква јемства за праву демократију. Сматрао је да је споразум уместо „паучинастих“ и „неодређених“ фраза морао да садржи веома јасне и конкретне одредбе које би обезбедићивале остварење и заштиту основних грађанских и политичких права.⁹⁸¹ Посебно оштру реакцију и осуду од стране републиканаца изазвало је сазнање да је Југословенска национална странка предвођена генералом Петром Живковићем постала нови члан Удружене опозиције. Јаша Продановић осуђивао је овај потез странака које су припадале Удруженој опозицији, с обзиром на то да су претходно и саме нападале и критиковале режим Петра Живковића, „који је угушио све политичке слободе и уништио све политичке странке“, да би онда грађанске партије прешле преко тога и постигле изборни споразум са „њим и његовом странком“.⁹⁸²

---

⁹⁸⁰ Бројна неслагања у оквирима Удружене опозиције и између ње и Сељачко-демократске коалиције, озбиљна дугогодишња исцрпљујућа државна криза појачана сукобима око конкордата, страх од могућег договора Милана Стојадиновића и Влатка Мачка, све компликованији међународни односи резултирали су постизањем компромисног споразума од 8. X 1937. године и стварањем Блока народног споразума. Странке Удружене опозиције биле су подстакнуте потребом да се после више од две године узалудних преговарања са Загребом постигне барем некакав споразум. За основу споразума био је узет пројекат Савеза земљорадника. Споразум о заједничком наступу грађанских опозиционих политичких странака у захтеву за обнављањем пуног парламентарног и демократског система у Краљевини Југославији постигнут је у Загребу. Потом су се представници партија састали 21. истог месеца у Фаркашићу с намером да се договоре о начину рада на пропаганди Споразума у јавности, а по ком месту је овај договор и остао упамћен у политичкој историји југословенске државе (Ljubo Voban, *Маћек и политика Хрватске сељачке странке 1928–1941. Из историје хрватског питања*, књ. 1, Загреб 1974, 290–293; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, 176–177).

⁹⁸¹ Архив САНУ, 14706/7, Јаша Продановић, *Споразум с Хрватима*, 7–8.

⁹⁸² I. Ribar, *Politički zapisi*, књ. IV, 190–191.

Републиканска странка одбила је да учествује у изборној борби за изборе расписане за децембар 1938. године, поводом чега су издали посебан летак, са потписима најужег партијског руководства: „Наши пријатељи могу се запитати: зашто нисмо и ми ушли у ту брзометно створену изборну заједницу. Могли бисмо им одговорити врло кратко: нису нас звали. И не би примили чак и да смо им се хтели натурити, а то натурање било би срам и стид за људе од карактера и начела. Али и да су нас позвали у заједницу ми бисмо то одбили из ових разлога: суделовање у изборима значило би прећутно и посредно признање свега што је урађено од 6. јануара до избора; друго, ушло се у заједницу и изишло на изборе без икаквог програма, паролe и обележења сврхе“.⁹⁸³ Упозоравали су своје присталице да ће гласањем за коалицију Удружена опозиција–ЈНС подржати десничарску струју, очекујући „сунце оданде одакле ће га лед бити“. Републиканци су нагласили да неће ићи тим путем и препоручили својим пријатељима и свим убеђеним демократама да се уздрже од гласања, поштујући начела две народне изреке: „Боље је не радити него зло радити“ и „Боље је самоћовати него срамотовати“.⁹⁸⁴ Чињеница да Републиканска странка није узела учешћа ни на једним изборима после 1929. године, коју је Јаша Продановић са поносом истицао, била је несумњиво корисна као значајан моралан капитал и аргумент којим се могла користити у новим околностима по завршетку Другог светског рата.⁹⁸⁵

Прилику да се поново огласе и у јавност изнесу своје политичке ставове и размишљања српски републиканци су добили после склапања споразума Цветковић–Мачек 26. августа 1939. године.⁹⁸⁶ Прваци Републиканске странке објавили су посебан напис *Споразум с Хрватима*, у коме су посебно оштро критиковали чињеницу да је споразум са представницима хрватског народа закључила Југословенска радикална заједница, за коју су се питали да ли је на слободним изборима, а ван власти, могла да добије минималан број посланичких мандата из српских крајева. Споразуму су највише замерали што није понудио решење целокупног уставног и националног проблема, односно није понудио

⁹⁸³ Архив САНУ, 14706/8, Заоставштина Јаше Продановића, *Писмо пријатељу*, 2.

⁹⁸⁴ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. V, Београд 1997, 66–68.

⁹⁸⁵ М. Радовановић, *Југословенска републиканска странка (1944–1948)*, мастер рад у рукопису одбрањен на Катедри за историју Југославије, у Београду 2012. године, 34.

⁹⁸⁶ Dr Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd 1965, 145–147, 158–167, 188–190.

одговарајуће решење хрватског питања: „Садашњи споразум бави се искључиво организацијом Хрватске. За Југославију само једном реченицом обећава нове политичке законе, не казујући ни једном једином речју ни када ће се дати ти закони ни у каквом ће духу бити израђени“.⁹⁸⁷ Добра страна споразума огледала се у чињеници што се правио један покушај, иако неодређен и непотпун, за федеративно уређење Југославије, за шта су се републиканци одувек залагали: „Остали смо приврженици федерализма чак и кад га је напустила и ХСС и пристала на централизам, дајући своје прваке, па и свога вођу у централистичке владе. Данас ми са задовољством бележимо да је наша идеја о федерацији на путу ка победи“.⁹⁸⁸

Нерешена питања из Првог светског рата и ревизионизам поражених држава, у првом реду Немачке, довели су у јесен 1939. године до избијања новог сукоба у Европи. Будући да су у њему главни чиниоци против Хитлерове Немачке биле колонијалне силе, Француска и Велика Британија, сукоб је од самог почетка добио светске размере, иако су се у прве две године рата борбе водиле искључиво у Европи. Охрабрена успесима своје спољне политике у периоду 1934–пролеће 1938, нацистичка Немачка је крајем августа 1939. године склопила пакт о ненападању са Совјетским савезом (пакт Рибентроп–Молотов), те у тајном делу уговора поделила интересне сфере у Европи са СССР-ом, проширујући још више територијалне захтеве. У немачку интересну сферу ушао је западни део Пољске и делови Литваније (Мемел), док је СССР добио источни део Пољске и право да окупира балтичке земље Литванију, Летонију и Естонију. Немачки рајх напао је Пољску 1. септембра, после одбијања велике словенске државе да му уступи данцишки коридор и град Данцинг. Међутим, уверење Хитлера да ће Француска и Велика Британија и овог пута остати неутралне и препустити Пољску немачким прохтевима показало се погрешним, јер су и једна и друга објавиле рат Немачкој 3. септембра 1939. године. Ипак, то није помогло много Пољској, јер су немачке снаге у року од неколико недеља покориле ову земљу успешно примењујући најновија достигнућа из области војне вештине, комбинујући нападе пешадије, оклопних моторизованих јединица и ваздухопловства. Савременици су били

---

⁹⁸⁷ Архив САНУ, 14706/6, Заоставштина Јаше Продановића, *Споразум с Хрватима*, 3.

⁹⁸⁸ Архив САНУ, 14706/7, Заоставштина Јаше Продановића, *Споразум с Хрватима*, 12.

запрепашћени брзином и бруталношћу немачког напада, који је уједно показивао и застарелост у начину ратовања од стране пољске војске, васпитаване на англофранцуским војним традицијама.⁹⁸⁹

Немачки успех и неделовање савезника на Западном фронту у циљу спасавања Пољске, као и њихова усамљеност у централној Европи били су доказ да су у протеклом периоду починили дипломатске грешке које су их лишиле потенцијалних партнера, првенствено технички добро опремљене чехословачке армије. Више није било ни Мале Антанте, једног од чувара версајског мировног поретка у том делу Европе. У ствари, још од средине тридесетих година Југославија и Румунија биле су пошле другим стазама, напуштајући опрезно и полако традиционално савезништво са Француском; у југословенском случају званична политика владе Милана Стојадиновића (1935–1939) све више се приближавала силама Осовине.⁹⁹⁰ И после смене Милана Стојадиновића почетком 1939. године, чиме је био пољуљан положај краљевине Југославије код немачког канцелара Адолфа Хитлера, југословенски кнез-намесник Павле Карађорђевић наставио је, иако англофил, али руковођен првенствено реал-политиком, дипломатско везивање за Немачки рајх. Нестабилна унутрашња политичка ситуација, затрована дугогодишњим националним расправама и сукобима првенствено Срба са Хрватима, а онда и Срба са другим, мање-више нелојалним националним мањинама, војна неспремност државе, у техничком погледу и погледу лојалности других народа руководећем претежно српском високом војном кадру, све веће снажење Осовине, а узмицање Савезника у дипломатији у другој половини тридесетих, било је оно што је кнеза-намесника нагонило да се приближава, и невољно, Мусолинијевој Италији и Хитлеровој Немачкој.

Званична политика југословенске државе од јесени 1939. била је неутралност у рату који се водио у Европи. Међутим, већина српског народа, верна традицијама пријатељства из Првог светског рата са Француском и

---

⁹⁸⁹ Петер Калвокорези, Гај Винт, *Тотални рат*, Београд 1987; Данил Михаилович Проектор, *Агресија и катастрофа*, Београд 1975.

⁹⁹⁰ Богдан Кризман, *Вањска политика југославенске државе 1918–1941: дипломатско-хисторијски преглед*, Загреб 1975; Вук Винавер, *Југославија и Мађарска 1933–1941*, Београд 1976; Исти, *Југославија и Француска између два светска рата: (да ли је Југославија била француски „сателит“)*, Београд 1985; Тодор Стојков, *Влада Милана Стојадиновића (1935–1937)*, Београд 1985; Енес Милак, *Италија и Југославија: 1931–1937*, Београд 1987; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, књ. I, Београд 1988.

Енглеском, била је противу немачких акција у Европи од првог септембра 1939. Поготово су верни савезници Енглеза и Француза били у великој мери српска интелигенција и највећи део командног кадра армије, и једни и други васпитавани у традицијама француске културе и ратне вештине из Првог светског рата. Међу њима налазио се и пензионисани официр, а адвокат по струци Младен Ј. Жујовић, чији ће погледи на рат у Европи 1939–1940. године, као једног од представника англофранцуско оријентсаних Срба и уједно оног крила српских републиканца које се у Другом светском рату определило за ројалистички покрет Драгољуба Михаиловића, бити овде приказани.

Пореклом из чувене српске породице Жујовића из Неменикућа са Космаја, Младен Жујовић потекао је из брака др Јеврема Жујовића и Данице Аћимовић, кћерке београдског трговца Саве Аћимовића.⁹⁹¹ Након завршене Друге мушке гимназије ступио је у Нижу школу Војне академије, у 46. класу. Као питомац академије учествовао је у Првом светском рату. Борио се на фронтима као водник и заступник командира митраљеског одељења, завршавајући школовање у суровој војној стварности. У саставу Дринске дивизије тукао се у лето и јесен 1914. против непријатеља на Суворору, Брајићу, Такову и Ваљеву у северозападној Србији. Са Комбинованим одредом бранио је Београд на Дунавском кеју, Бањици, Торлаку и Авали у јесен 1915. од насртаја аустро-немачких снага, учествујући у разним борбама истог одреда током одступања српске војске према Албанији у јесен и зиму те године, пред здруженом офанзивом аустро-немачких и бугарских војски на Србију. На Крфу је премештен у састав Шумадијске дивизије, где се истакао у борбама на Катунцу 1916, Крвавичким положајима 1917. и на Ветернику 1918, у офанзиви српске и савезничке војске на Солунском фронту. У току рата био је одликован орденом

---

⁹⁹¹ О свом пореклу и улози својих предака у историји Србије Младен Жујовић написао је у својим сећањима: „Моји су старином били Обреновићевци, и по оцу и по мајци. Дед по оцу, Младен, био је по положају посланик на Светоандрејској скупштини која је повратила Милоша на престо Србије, а дед по мајци, Ђорђе Аћимовић, био је изабрани посланик вароши Београда за ту исту скупштину. Господар Јеврем Обреновић венчао је био мог деду Младена, а краљ Милан мога оца. Мене и мога млађег брата Ђорђа крстио је краљ Милан, али када ми се најмлађи брат Милан родио 31. јула 1900. године, мој стриц Јован био је протеран као противник политике краља Милана и мој отац, због тога, као и због уставних криза које је покојни краљ Александар Обреновић изазвао, не хтедне да извести двор о Милановом рођењу већ узме другог кума, свог пријатеља Мишу Милићевића, посланика Србије у Лондону“ (Младен Жујовић, *Есеји о људима и догађајима 1903–1959*, приредила Теодора Жујовић, Врњачка Бања 2004, 7).

Белог орла с мачевима, двама златним и једном сребрном медаљом за храброст и енглеским војничким крстом.

Средином 1920. године, након завршетка рата, Младен Жујовић поднео је оставку заједно са колегама из 45. и 46. класе Војне академије на војну службу у знак протеста због додељивања виших официрских чинова, у односу на српске офицере, бившим аустроугарским војним кадровима у новој југословенској војсци. Уписао је правне студије у Паризу, где је и докторирао са тезом „О уставној власти у српским уставима“ (*Le pouvoir constituant dans les constitutions serbes*, Paris 1928). По повратку у Југославију намеравао је да ступи у дипломатску службу, у Министарство иностраних послова, али није успео у намери. Определио се за адвокатуру и ушао у адвокатску канцеларију свог пријатеља Драгише Васића, такође републиканца двадесетих година.⁹⁹² Истакао се у процесима око тзв. „Нашичке афере“ маја 1935. године, као и на суђењу атентаторима на краља Александра Карађорђевића у Загребу, када је по званичној дужности бранио студента (Влајка) Беговића.⁹⁹³

Улога Младена Жујовића у политичком животу међуратне Југославије, па и у Другом светском рату, скоро да је непозната. Мало је извора који о њему сведоче, особито у међуратном периоду; разлог непознанице је и чињеница да се његова заоставштина чува у Сједињеним Америчким Државама, у Архиву Хуверовог института у Станфорду, у Калифорнији, тако да је за југословенске истраживаче теже доступна.⁹⁹⁴ Теодора Жујовић, приређивач једног дела његове

---

⁹⁹² Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја*, 225–236, 247–248, 256.

⁹⁹³ М. Жујовић, *Ратни дневник I. Србија у Првом светском рату*, приредила Теодора Жујовић, Врњачка Бања 2004, 5–8; М. Тимотијевић, *н. д.*, 247–248.

⁹⁹⁴ Историчар Коста Николић је у тротомној историји равногорског покрета навео у трећем тому биографије најважнијих организатора и руководиоца покрета, али не и биографију Младена Жујовића, који је био од његовог стварања у најужем руководству – између осталог један од тројице чланова Централног националног комитета, а од 1943. и командант над свим четничким јединицама у Босни, Лици, Банији и Далмацији. Изостављање биографије Младена Жујовића код Косте Николића вероватно је условило недостатак његових личних хартија којима би се употпунила биографија равногорског делатника (Коста Николић, *Историја равногорског покрета: 1941–1945*, I–III, Београд 1999). Димитрије Ђорђевић, један од припадника омладинске секције равногорског покрета и потоњи историчар, сећао се да су Драгишу Васића и Младена Жујовића „спајали патриотизам, осећање дужности према народу и спремност на жртву. Младен... помирљив и пријемчив друкчијем мишљењу... је био Европејац, углађени француски *gentilhomme*, изданак старе породице из Неменикућа под Космајем, с прецима који су досезали до вођства у Првом српском устанку и радикалске борбе за парламентаризам крајем прошлога века. Републиканац, антифашиста и демократа по уверењу, Младен је био ватрени франкофил из

заоставштине, тврди да није озбиљније учествовао у политичком животу земље све до оснивања Српског културног клуба 1937. године, „иако је припадао Југословенској демократској републиканској странци и био члан њеног Главног одбора“⁹⁹⁵, што изгледа противуречно ако се има у виду да је учествовао у раду и доношењу одлука Главног одбора.⁹⁹⁶ У Српском културном клубу (у даљем тексту СКК) био је члан управе и држао предавања по Београду и унутрашњости. Сарађивао је у гласилу клуба *Српски глас* темама из војне вештине и тумачењем ратних дешавања у Европи, од оснивања листа у јесен 1939. године до његовог забрањивања у лето 1940.

Према истраживањима Љубодрага Димића и Небојше Поповића, појава СКК-а није била изненадна, с обзиром да је све већи и агресивнији хрватски национализам нарушавао јединство прве југословенске државе чији су творци и покретачи били углавном Срби. Код одређеног броја српских интелектуалаца појавила се бојазан да државна власт није била у стању да осигура и заштити српске националне интересе у Краљевини Југославији. Уверени да је „Српски народ морао највећи део своје снаге“ у прошлости „посветити задацима спољашње политике и војне организације“, те да је „сада време да обрати већу пажњу на питања своје културе“, оснивачи СКК-а закључивали су у брошури поводом његовог оснивања да се српски народ у „утакмици народа може одржати само као културна снага“.⁹⁹⁷ Дневни лист *Политика* је средином јануара 1937. године извештавала да је „пре извесног времена једна група од педесетак

времена студентских дана у Паризу. Сећам га се како је засузио када смо у одреду у Сопоту запевао 'Марселезу' (Димитрије Ђорђевић, *Ожљци и опомене I*, Београд 1995, 263). У „медаљону“ Милана Жујовића, рођеног брата Младеновог, Драгољуб Јовановић је укратко приказао и Младена Жујовића: „За најстаријег Младена знам да је енергичан и врло бистар, али да му карактер није беспрекоран, бар кад су у питању жене. Мора да је врло амбициозан и великосрпски оријентисан. Он је стајао на челу оне групе младих официра старе српске војске који су напустили службу протестујући што су преузети официри из бивше аустроугарске армије, одмах после 1918“ (Д. Јовановић, *Медаљони III*, 385).

⁹⁹⁵ М. Жујовић, *Есеји о људима и догађајима 1903–1959*, 6.

⁹⁹⁶ Тако Иван Рибар наводи да су прваци Југословенске републиканске странке Јаша Продановић, др Војислав Вујанц, Војислав Гојковић, Драгољуб Илић, Владимир Симић и др Младен Жујовић објавили посебан напис под насловом „Споразум с Хрватима“, где су „подвргли оштрој критици не само споразум Цветковић-Мачек, већ и онај претходни од 1937. године, закључен између (Влатка) Мачека и вођа Удружене опозиције“. Ово не значи да је Младен Жујовић учествовао у политици колико и Љубомир Давидовић или његов партијски шеф Јаша Продановић, али се чини поједностављено тврђење Теодоре Жујовић да није „узимао видног учешћа у политичком животу земље“ (I. Ribar, *Politički zapisi*, IV, 93–94; М. Жујовић, *Ратни дневник I. Србија у Првом светском рату*, 6).

⁹⁹⁷ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије I*, Београд 1996, 507.

београдских интелектуалаца на челу са академиком г. др. Слободаном Јовановићем, г. др. Драгишом Васићем адвокатом и г. др. Николом Стојановићем, повела акцију да се у Београду оснује Српски културни клуб... Отприлике пре месец дана одржана је и прва припремна оснивачка скупштина у просторијама Српске књижевне задруге⁹⁹⁸. Поред заштите српских националних интереса, осниваче је уједињавало и неколико заједничких додирних тачака: нерасположење према радикалима и, условно, припадност организацији слободних зидара. Идеја о потреби оснивања једне организације попут СКК-а наишла је на погодно тло у редовима српске интелигенције и била блиска њиховом начину размишљања и ангажовања. На првој јавној скупштини СКК је прокламовао дух толеранције, измене мисли, разговора, сарадње, састанака и сусрета различитих мишљења, идеологија, страначких опредељења, културних концепција, искључујући сваку партијску и политичку тенденцију, поготово злоупотребу националне идеје.⁹⁹⁹

Иако је за деловање СКК-а била предвиђена цела Југославија, највише његових пододбора било је у „граничним областима“ у којима је српско национално и духовно биће било „угрожено туђинским“ утицајима: Војводини, Босни и Херцеговини, Славонији, Барањи, западном Срему и Македонији. Ипак, центар активности СКК-а налазио се у Београду, где су држана предавања о појединим важним националним и културним питањима и покретане акције на оживљавању приватне иницијативе на националном и културном раду Срба. Снага СКК налазила се у његовом чланству, које је чинила српска интелектуална, политичка и привредна елита.¹⁰⁰⁰ Спољнополитичка оријентисаност његових чланова претежно је била англофилска и франкофилска, окренута према „традиционалним српским ратним савезницима“¹⁰⁰¹. Писало се с много одушевљења о патриотизму француског политичара Жоржа Клемансоа¹⁰⁰², о

---

⁹⁹⁸ Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд 2003, 212.

⁹⁹⁹ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије I*, 509–511.

¹⁰⁰⁰ Исто.

¹⁰⁰¹ *Српски глас*, приредио Милун Стијовић, Сремски Карловци – Нови Сад 2004, 50.

¹⁰⁰² Жорж Клемансо (1841–1929), француски политичар, био је вођа левих радикала у француској скупштини, спретан говорник, велики антиклерикалац. Успео је да обори неколико влада због чега је био стекао надимке *тигар* и *рушитељ министарстава*. Од 1906. године био је члан француске владе, потом премијер. Уверен у неминован обрачун Француске с Немачком, залагао се за што боље односе Француске и Велике Британије и припремао земљу за предстојећи сукоб, показујући

менталитету француског војника код кога, како су наводили, нема ни мржње, ни жеље за осветом, ни антагонизма према другим народима, коме је само „дошла до гуше вечита узнемиреност“ коју је Немачка стварала свим својим суседима; о француском генералу Максиму Вегану¹⁰⁰³, команданту савезничких снага на свим савезничким бојиштима, као о великом војсковођи, човеку сјајног духа и огромне радне способности.¹⁰⁰⁴

Према мишљењу Љубодрага Димића СКК се, у складу са прокламованим начелима, у првој фази рада, до јесени 1939. године, превасходно бавио културним питањима, посвећујући доста места у свом раду омладини. Међутим, идеализовање националних особина, културе, прошлости и традиционалних вредности српског друштва неминовно је, пре или касније водило у политику, јер су сличне методе користили и хрватски прваци и политичари, бранећи хиљадугодишњу хрватску културу од „бизантинизирања Срба“.¹⁰⁰⁵ Када је у августу 1939. године дошло до издвајања бановине Хрватске у посебну територијалну целину, постављено је питање њених граница, и СКК је све отвореније почео да критикује унутрашњу, али и спољашњу политику званичних југословенских власти. У ту сврху клуб је покренуо лист *Српски глас* и истакао паролау „Јако Српство – јака Југославија“. У листу је временом све оштрије критикована унутрашња и спољашња политика југословенског режима (у границама дозвољеним од цензуре, а некад и недозвољеним). У овом раду акценат је превасходно дат погледима Младена Жујовића на ратно стање у Европи у току излажења гласила СКК-а, због чега многа питања унутрашње и спољашње

и извесне диктаторске склоности у току Првог светског рата. После 1920. године није се више активно бавио политиком (Др. Војислав М. Вујанц, *Француски патриотизам*, „Српски глас“, бр. 8, 4. I 1940, 4).

¹⁰⁰³ Максим Веган (1867–1965), коњички генерал, у току Првог светског рата служио је под генералом Фердинандом Фошом у склопу XX француске армије као његов заменик, потом као његов начелник штаба у Главној савезничкој команди. Од 1917. године био је и начелник штаба француске Врховне команде. Као и Фош, био је присталица офанзивне доктрине и велики противник пасивне одбране у рату. Успешно је командовао пољском армијом у пољско-совјетском рату у Пољској 1920. године, где је нанео пораз Совјетима на реци Висли и приморао их на повлачење. До Другог светског рата био је начелник Главног генералштаба француске војске и њен врховни командант после повлачења маршала Филипа Петена, да би се и сам повукао из активне војне службе 1937. Иако је заменио генерала Мориса Гамлена на месту главнокомандујућег француских снага у мају 1940, није успео да заустави немачки победоносни поход против Француске („Веган“, *Српски глас*, бр. 28, 23. V 1940, 6; М. Ј. Жујовић, „У деветом месецу рата. Пред отсудном битком“, *исто*, бр. 28, 23. V 1940, 6).

¹⁰⁰⁴ М. Стијовић, *н. д.*, 50–51.

¹⁰⁰⁵ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије I*, 522.

политике неће бити разматрана, осим у оној мери у којој су утицала на његово писање. Особито ако се има у виду његова републиканска опредељеност током највећег дела међуратног периода Краљевине Југославије и чињеница да је поткрај истог периода све више отступао од својих политичких назора и прелазео у десно крило српског грађанства, што се на крају завршило његовом истакнутом улогом и акцијом у монархистички опредељеном равногорском покрету Драгољуба Михајловића. Тим путем било је пошло и много других интелектуалаца српског грађанства уочи Другог светског рата.¹⁰⁰⁶

Младен Жујовић је извештавао о рату у Европи чланцима у колумни која је носила наслов одређен временском одредницом тока трајања рата. Тако је протеком времена колумна носила називе *У трећем месецу рата*, *У четвртном месецу рата*; притом је сваки чланак носио посебан наслов. На пример, назив колумне био је *У петом месецу рата*, а сам чланак био је насловљен као *Планови и слутње*, или у наредном броју петог месеца рата носио је наслов *Док траје затишје*. На основу његових текстова може се закључити да је у писању чланака од извора користио, између осталог, новинске и радио извештаје из земље и иностранства. Може се издвојити неколико већих тематских целина које су га занимале – пратио је развој ратних операција и примену нових техника и стратегијско-тактичких теорија у пракси, улогу пропаганде и економије на развој ратних операција, особито наглашавајући економске потенцијале Савезника.

---

¹⁰⁰⁶ Историчар Димитрије Ђорђевић је написао у својим мемоарима, између осталог, да је „историографија Другог светског рата пропустила да укаже на улогу коју је Српски културни клуб одиграо у настанку, развоју и идеологији Равногорског покрета. Није без разлога Слободан Јовановић био постављен за првог потпредседника владе 27. марта (1941. године – прим. аутора), као што није без разлога он именован, као председник југословенске владе у емиграцији, Дражу Михаиловића за министра војске и морнарице јануара 1942. године. Драгиша Васић, потпредсеник Клуба...у (равногорском) покрету (је) називан 'Чича број два'. Драгишу је наследио Стеван Мољевић, угледни члан Клуба из Бањалуке. Дражин Централни национални комитет образован је на предлог адвоката др Младена Жујовића, присног пријатеља Драгише Васића и члана Клуба. У томе Комитету, на чијем су челу стајали Васић, Жујовић и Мољевић, председник је био др Војислав Вујанц, угледни члан Клуба, све док није ухапшен од стране Гестапоа и стрељан на Бањици... Дугачка је листа чланова Клуба који су учествовали у оснивању, организацији и раду Равногорског покрета. Међу првима који су пришли Михаиловићу били су омладинци Српског културног клуба“ (Д. Ђорђевић, *н. д.*, 49–50). Васић, Жујовић и Вујанц су били у Републиканској странци пре Другог светског рата. Љубодраг Димић је истраживањима и обимном анализом културне политике Краљевине Југославије деведесетих година двадесетог века, указао на настанак и деловање СКК-а уочи Другог светског рата. Поред тога дао је основне смернице за даља истраживања улога чланова СКК-а у настанку, развоју и идеологији Равногорског покрета (Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије I*, 506–561).

У првом броју *Српског гласа* Младен Жујовић је теоријски обрадио вођење модерног рата – требало је имати на уму тесну повезаност политике, стратегије и тактике. Како стратегија нема оштро повучених граница, она је проистицала из државне политике и сливала се у тактику. Главно је не освојити што више територија, „као некад“, већ уништити непријатељску снагу и наметнути услове за мир, јер су се на основу наметнутог уговора о миру могле добити жељене територије. Услед наведених околности рат који се водио имао је, према мишљењу Младена Жујовића у позну јесен 1939. године, „својства тоталног рата“, што је доводило до постојања великог броја посебних стратегија: политичке, сувоземне, ваздухопловне, економске, финансијске, колонијалне, моралне. Чудио се пасивности у војним операцијама код западних савезника према Немачкој, и донекле је објашњавао њиховом дипломатском неприпремљеношћу за рат.¹⁰⁰⁷ Претпостављао је да ће Немачка ову пасиву савезника искористити да у зиму 1939. године преко Холандије и Белгије изврши крилни напад у циљу достизања обала Ла Манша и угрожавања Енглеске и Лондона ваздухопловним нападима, истовремено обезбеђујући себи позиције за потискивање савезничких војних ефектива у Француској. Изоловане немачке ваздухопловне акције у сврху сламања Енглеске не би довеле Хитлера до озбиљнијег успеха, будући да ни „досадашње ваздухопловне експедиције против флоте и енглеских обала нису дале жељене резултате“.¹⁰⁰⁸

Неутралне земље попут СССР-а, Италије и Турске трудиле су се, свака за себе, да ојачају своје позиције и у погодном моменту наступе као арбитри. Међутим, нису све неутралне државе имале једноставан положај, поготово не оне слабије или оне које су својим интересима задирале у интересе великих сила. Неутралност није била поштована као у Првом светском рату; многе неутралне државе биле су изложене у наступајућем сукобу ризицима и искушењима, друге

---

¹⁰⁰⁷ Чуђење Младена Жујовића временом је све више прерастало у скоро отворено незадовољство што су Француска и Енглеска допуштале Немачкој иницијативу у вођењу ратних операција, што се може објаснити његовом необавештеношћу о стварним ратним потенцијалима западних савезника, поготово Француске, која се још опорављала од последица велике економске кризе 1929–1933. године.

¹⁰⁰⁸ Младен Ј. Жујовић, „У трећем месецу рата“, *Српски глас*, бр. 1, 18. XI 1939, 3.

су се жалиле да су због рата губиле на заради, док треће, преплашене, нису знале коме би се пре „додвориле“, па су губиле уважавање оба сукобљена табора.¹⁰⁰⁹

Почетком новембра 1939. године дошло је до прекида преговора између СССР-а и Финске, у којима су Совјети од неутралне балтичке државе тражили и извесне територијалне уступке. Према мишљењу Младена Жујовића балтичке државе су немачко-совјетским уговором од августа исте године „потпале под туторство ових двеју великих сила“ – област јужно од Мемела припала је Немцима, а сва северна област Совјетима. Располагао је информацијама по којима је амерички председник Рузвелт интервенисао у корист Финске и да му је из Москве одговорено како СССР не жели повредити финску независност већ да осигура своју безбедност. „Неизвесност и даље карактерише ситуацију узбуркане Европе“.¹⁰¹⁰

На западном фронту није било ништа ново, али се зато на северу Европе од 30. XI развијао сукоб између неутралних СССР-а и Финске. Совјетске трупе биле су прешле границу, заузеле пограничне положаје и авионима бомбардовале финске градове. Финска се нашла усамљена у рату, јер, из жеље да остане по страни од сваког сукоба, није приступила ни блоку балтичких држава, нити је склопила пакт о ненападању с Немачком, а није била примила ни једнострану гаранцију од савезника. После совјетских анексија делова Пољске „сад је дошао ред на Финску“. Совјетске претензије према Финској Младен Жујовић је видео искључиво као завојевачке; његова наклоност у совјетско-финском рату била је на страни Финске, „једне мале земље познате као најцивилизоване, најдемократскије и најслободоумније европске државе“. Од отпора Финске зависила је и акција на остварењу „других завојевачких планова“ совјетске Русије.¹⁰¹¹

---

¹⁰⁰⁹ М. Ј. Жујовић, „На западу ништа ново“, *Српски глас*, бр. 3, 30. XI 1939, 5. Овде скрећемо пажњу на наслов чланка, који најдиректније упућује на књижевно остварење немачког писца Ериха Марије Ремарка, насловљеног управо тако – *На Западу ништа ново*. Намеће се питање није ли овакав наслов био и један вид разочарења Младена Жујовића у западни свет, који ни после великог и бесмисленог крвопролића у Великом рату, на који је чувени писац књижевним делом упозоравао, није увиђао погубност новог сукоба у који је поново ступао, можда још већег и крвавијег него прошли.

¹⁰¹⁰ Исти, „У трећем месецу рата“, 3.

¹⁰¹¹ М. Жујовић, „У четвртом месецу рата. Западни фронт“, *Српски глас*, бр. 4, 7. XII 1939, 5.

Тотални рат који се водио у широку примену увео је моторизоване армије. Стога су оне у великој мери зависиле од залиха петролеја којима су њихове државе располагале. Војни стручњаци тврдили су да „живимо у веку петролеја, тј. моторизације на суву и у ваздуху“. Моторизација је оправдавана потребом повећања покретљивости и ударне моћи борачких јединица, што је већ Немачка успешно била применила у Пољској. Не без извесног задовољства, Младен Жујовић је подсећао да је 80% светске производње петролеја под котролом САД и Велике Британије. Према проценама стручњака, Немачкој је било потребно 25 милиона тона „уља“ годишње, а она је производила само 4,2 милиона и увозила нешто из Русије и Румуније.¹⁰¹² Све ово нагонило је Немачку да се што пре реши на покретање велике офанзиве према Савезницима на Западном фронту и избацивању барем Француске из рата у Европи.¹⁰¹³

Напад Совјета на Финску усред зиме зачудио је многе у Европи. Финци су им пружили жесток отпор, вешто користећи климатске прилике и конфигурацију земљишта у одбрани. Како је Москва била објавила да није у ратном стању са Финском, САД су Финску снабдевале неопходним материјалом без примене клаузле „Cash and carry“. Скандинавским државама претила је велика опасност, и то не само од Совјета. „Неки мисле“, писао је Младен Жујовић, „да Немачка помишља да удари на скандинавске земље за свој рачун и да је садашње оштро критиковање (од Немаца) шведске политике наговештај Москви да они за себе рефлектују на Ск. полуострво“.¹⁰¹⁴ Рајх је из Шведске увозио сировине попут гвожђа, дрва и арсеника, а из Норвешке претежно гвоздену руду, тако да је реална опасност постојала. И док су се Финци успешно одупирали нападима Совјета, у Женеви су добили моралну сатисфакцију Друштва народа, према речима Младена Жујовића „једне мало заборављене и дискредитоване установе“. И поред јуначке одбране, Финска је, без помоћи са стране у људству и материјалу, пре или касније морала подлећи пред многобројношћу совјетских снага. „Велики раде за себе а мали не умеју или не смеју да организују заједничку и солидарну одбрану“.¹⁰¹⁵

---

¹⁰¹² Чињенице говоре да је Немачка скоро до краја рата, све док није 1944. године изгубила Румунију, одатле подмиривала већину својих потреба за сировом нафтом.

¹⁰¹³ М. Ј. Жујовић, „У четвртом месецу рата. Два фронта“, *Српски глас*, бр. 5, 14. XII 1939, 5.

¹⁰¹⁴ Исти, „У четвртом месецу рата. Зимски рат. Метеорологија и операције“, *Српски глас*, бр. 6, 21. XII 1939, 5.

¹⁰¹⁵ Исти, „У четвртом месецу рата. Зимски рат. Метеорологија и операције“, 5.

Поставља се питање како је Младен Жујовић гледао на могућности југословенске дипломатије, да ли је ова реченица била „увијена“ критика дотадашње спољне политике Југославије у њеном лутању између сукобљених страна, а још пре тога напуштања блока Мале Антанте од стране Милана Стојадиновића и његовог окретања сарадњи са Осовином Рим–Берлин? Показало се 1938. године да је Милан Стојадиновић добио оправдање, јер у одбрану чехословачке независности нису устале ни велике силе Велика Британија и Француска, стожери версајског поретка у Европи. Ако се ово имало у виду, критике Младена Жујовића на рачун дотадашње југословенске спољне политике биле су преоштре, можда више руковођене жељама него стварношћу.

Иако је много пута у својим чланцима Младен Жујовић текући рат поредио са прошлим светским ратом, тврдећи да имају много сличности, у божићном чланку *Српског гласа* признавао је, после четири месеца рата, да „рововски рат на Западу нема онај карактер хабања и исцрпљивања као што је то био случај у прошлом рату“.¹⁰¹⁶ Било је извиђања у ваздуху, личних подвига, нарочито у авијацији, али „уопше узев“ они нису имали неку нарочиту важност. После изјаве председника француске владе Даладјеа против „сваке систематске и преране офанзиве“ било је јасно да западни савезници нису за дуже време помишљали на офанзиву према Немачкој.¹⁰¹⁷

На совјетско-финском војишту „црвене трупе“ претрпеле су биле пораз и заустављене у својој навали на финску територију, што је у веку „глорификовања материјализма и ниподаштавања духовних вредности“ представљало „један реванш пун поуке“.¹⁰¹⁸ Победу Финаца поредио је са српском новембарском контраофанзивом из 1914. године против Аустроугара, али је, поучен српским искуством из јесени 1915, када је бројно и материјално надмоћна немачко-аустро-бугарска армада поразила Србију, позивао западне капиталистичке силе да Финцима што пре пруже помоћ у људству и материјалу, превасходно у тенковима, авионима и муницији.

---

¹⁰¹⁶ Исто, „У четвртом месецу рата. Божић на бојиштима“, *Српски глас*, бр. 7, 21. XII 1939, 3.

¹⁰¹⁷ Исто.

¹⁰¹⁸ Исто.

Затишје на Западном фронту, после четири месеца рата, Младен Жујовић је објашњавао неуспостављањем склада ратујућих страна између разних група њихових стратегија. Сматрао је да је тај несклад код Француза „више привидан но стваран, док је код Немаца“ био „очигледан“, што је само говорило у прилог његовом великом франкофилству, будући да су све време Немци водили офанзивне акције и имали ратну иницијативу, а не Французи и Енглези.¹⁰¹⁹ Неактивност Савезника објашњавао је недостатком општег потенцијала који би им обезбедио сигурну победу, али који су они подизали сваким даном све више, благодарећи резервама у људству и колонијама и „солидности њихове економије и финансија“.¹⁰²⁰ Вера у моћ Француске и Велике Британије, поготову прве, била је велика и помало претерана. Поред свега, Младен Жујовић је био свестан чињенице да победа није могла бити извојевана чекањем; напротив, велики судари армија били су неминовни. Покрете немачких трупа у другој половини јануара 1940. године тумачио је припремама њихових команди за напад на крилне позиције савезничког фронта, преко територије једног од немачих неутралних суседа или за припрему акције против Шведске у комбинацији са совјетским војним дејствима у Финској. Немци нису мировали, Французи и Британци јесу. Све више неутралних европских земаља мобилисало је своје војске (Белгија, Холандија, Швајцарска) „из бојазни од изненађења“, јер је немачко-пољски рат био показао разорно дејство немачког бомбардерског ваздухопловства на мобилизацију и активирање пољске армије. Опрезност је налагала да се под оружјем држи што већи број снага, што је опет водило у претварање државе у својеврстан ратни логор. Северне европске државе нису биле много спокојније од земаља бенелукса – Немци су крајем јануара концентрисали део трупа на обалама Балтичког мора, између Бремена и Кенигсберга, и са њима вршили разне амфибијске вежбе; такође, њихови официри били су преузели команду над словачком војском. У једном говору крајем јануара 1940. године британски премијер Винстон Черчил указивао је на опасност од изолованости неутралних

---

¹⁰¹⁹ М. Ј. Жујовић, „У петом месецу рата. Стање на почетку 1940“, *Српски глас*, бр. 9, 11. I 1940, 3.

¹⁰²⁰ Исто.

држава, а Младен Жујовић закључивао да би удружене, неутралне државе представљале снагу од детерминантне важности.¹⁰²¹

Напоредо са ратним операцијама текао је економски рат сукобљених држава. Иако није веровао у искључиву вредност иједне посебне стратегије, па ни економске, Младен Жујовић је сматрао да би вешто комбинована са војничким операцијама економска стратегија постигла учинак раван једној доброј артиљеријској припреми пред почетак будуће велике савезничке офанзиве. Главне тачке за „економски напад“ на Немачку биле су, према замисли британског министра Кроса, блокада немачког увоза, блокада немачког извоза и економско потискивање Немачке на тржиштима на којима се још појављивала. Међутим, пошто је Британија дневно увозила око 50.000 тона намирница и 100.000 тона сировина, Младен Жујовић је с разлогом истицао да је дужност њене морнарице била, пре свега, обезбеђивање слободе поморских путева за благовремено снабдевање британских острва. Главни задатак савезничке морнарице није био „да води поморске битке него да сопствену трговину брани а непријатељску ништи“.¹⁰²² Економски рат био је само део тзв. јединственог рата, у којем су постојале две психологије – једна „војишна“ и друга позадинска, које се још увек нису биле сложиле.¹⁰²³ Одговорне управљаче и команданте више је бринула позадина од фронта, где су војници живели као један. Грађани у позадини били су изложени неконтролисаним утицајима улице, кафане, пропаганде, породице, а како је рат био тотални свака слабост могла се негативно одразити на његов коначан исход. Пораз непријатељу могао је бити нанешен само уз висок морал и фронта и позадине, и стога су народне владе имале за циљ да одрже висок морал и дух, и „из корена униште унутрашње непријатеље Земље, афераше и дефетисте“.¹⁰²⁴

У Финској су у фебруару 1940. године вођене жестоке борбе на Манерхајмовој линији на Карелском земљоузу. Совјети су на неколико места пробали прву финску одбрамбену линију, али се финска војска без губитака

---

¹⁰²¹ М. Ј. Жујовић, „У петом месецу рата. Очекују се догађаји“, *Српски глас*, бр. 10, 18. I 1940, 7; Исти, „У петом месецу рата. Планови и слутње“, *Српски глас*, бр. 11, 25. I 1940, 7.

¹⁰²² М. Ј. Жујовић, „У петом месецу рата. Док траје затишје“, *Српски глас*, бр. 12, 1. II 1940, 7.

¹⁰²³ Исти, „У шестом месецу рата. Фронт и позадина“, *Српски глас*, бр. 13, 5. II 1940, 5.

¹⁰²⁴ Исто.

повукла на другу утврђену линију. Са издржљивом, отпорном и покретљивом војском фински војсковођа Манерхајм вешто је маневрисао. Он је смучарске јединице пребацивао у совјетску позадину, где су нападале комору и возове, рушиле пруге и мостове, секле радио-везе и тако спречавале Совјетима отступницу. Ипак, уколико би Финци били поражени у борбама, према мишљењу Младена Жујовића, постојала је могућност да Совјети наставе свој поход на север, како би потпуно овладали простором између Финског залива и Леденог океана. У том случају с Немцима би поделили интересне сфере тако да СССР-у припадну северни крајеви Норвешке и Шведске, док би Немачка добила област шведских гвоздених руда и југозападну Норвешку дуж обала Северног мора. Како је време протицало, немачко-совјетске односе сагледавао је све више као савезничке и поистовећивао их, иако они то у суштини нису били. Још једном позивао је савезнике да помогну Финцима не само материјално, него и у људству. С друге стране, имајући у виду погодан терен за одбрану (шуме, језера, фјордови), није потцењивао дефанзивну моћ скандинавских земаља и њихових пешадијских јединица. Рат у Финској показао је да је, поред великог значаја технике у модерном ратовању, вредност пешака и даље остала пресудна. Као потврду својих речи цитирао је дело једног француског војног стручњака о значају пешадије у војсци, што је био још један од показатеља великог утицаја француске војне вештине на српске офицере у Краљевини Југославији.¹⁰²⁵

Почетком марта 1940. године, после три месеца борби, Совјети још нису успевали да слома отпор финске војске. Вешто командовање добром пешадијом употпуњавало је материјалну оскудност финске одбране, нарочито у оклопним и ваздухопловним јединицама. Шпански грађански рат дискредитовао је теорију о превлађујућој вредности тенкова, а у борбама са совјетским тенковима Финци су успешно комбиновали неколико борбених метода – показали су се као вешти минери, с успехом руковали четрдесетмилиметарским противоклопним топовима и исто тако искоришћавали тенковске запреке. Образовли су и посебна одељења пешадије за нападе на совјетске тенкове „са нарочито подешеним експлозивним патронима“. Тако је финска пешадија, разбијајући нападе совјетских тенкова,

---

¹⁰²⁵ М. Ј. Жујовић, „У шестом месецу рата. Совјетско-фински рат и савезници. На Манерхајмовој линији“, *Српски глас*, бр. 15, 22. II 1940, 3; Исти, „Рат нерава“, *исто*, бр. 16, 29. II 1940, 5.

разбијала и уверење које је „извесна пропаганда“ имала намеру да створи, а по коме „тобож пешадији није“ било „могуће одупрети (се) навали великог броја борних кола“.¹⁰²⁶

Вера Младена Жујовића у моћ пешадије наспрам оклопних моторизованих јединица била је велика, можда и неоправдана, али је и чињеница да су узроци немачких победа били дубљи од њихове премоћи у оклопном јединицама. Француска и Велика Британија имале су више тенкова 1940. године, па ипак је у лето те године Француска подлегла немачком нападу а Британија била избачена за дужи период из рата у Европи. Немачка тактика брзе борбе и уклињавања са тенковима у непријатељске редове била је нова и давала резултате, али је њеним победама доприносио и један рат који се водио мимо бојног поља и чинио саставни део њених похода. Био је то, да употребимо израз Младена Жујовића, својеврстан рат нервима, односно пропаганда коју је немачки министар пропаганде Јозеф Гебелс био довео до врхунца.¹⁰²⁷ Савезничка „духовна неспремност“ за вођење рата долазила је током друге године сукоба све више до изражаја. Стрепње малих неутралних народа биле су стога још веће, уколико их Немачка већ није била покорила. Цитирајући Шатобријана, Младен Жујовић је писао да постоје две врсте неутралности: једна, у којој је све забрањено, и друга, у којој је све допуштено. Тоталност се, по извесним схватањима, имала применити и на неутралност. Немачка је пропагандом чинила све да „разрије“ француско-енглеску повезаност и „духовну једину масу у савезничким земљама“, као и да на своју страну привуче још неодлучне неутралне државе.¹⁰²⁸ И поред све несразмере у материјалној спреми, совјетско-фински сукоб доказао је да је у модерном рату (додали бисмо у сваком) битка у основи сукоб двеју воља, иако то не значи да је требало да постоји антагонизам између моралне вредности и материјалне снабдевености трупа. Материјални чинилац имао је да буде у служби моралног чиниоца. Немачка врховна команда је огромну важност придавала „духовном рату“ (*geistiger Krieg*), са циљем да одржи и ојача „сопствену борбену

---

¹⁰²⁶ М. Ј. Жујовић, „У седмом месецу рата. Један поучан пример“, *Српски глас*, бр. 17, 7. III 1940, 3 или 5.

¹⁰²⁷ Феномен немачке пропаганде у Другом светском рату није непознат историјској науци; овде се доносе погледи Младена Жујовића, који је тада уочавао њену разорну моћ и кроз *Српски глас* упозоравао југословенске власти и предлагао контрамере.

¹⁰²⁸ М. Ј. Жујовић, „У седмом месецу рата. Притисак на духове“, *Српски глас*, бр. 20, 28. III 1940, 5.

готовост“ а ослаби вољу и смањи „отпорност код непријатеља“.¹⁰²⁹ Према Хитлеровом уверењу, дефетизам и свака врста подривања требало је да раслаби физичку отпорност одбране, „тако да војне операције у модерном ратовању могу бити само муњевите“.¹⁰³⁰ „Духовни рат“ био је само један део теорије искључивости, чије су присталице ограничавале своје наде на његове ефекте психичких пробоја („рат без оружја“), највише кроз комбиновану акцију панцердивизија и ваздухопловства.¹⁰³¹ Младен Жујовић је закључио да су Немци веровали у успешну примену теорије искључивости само када је однос материјалних средстава између противника био несразмеран, као у њиховом рату са Пољском.¹⁰³² На Западном фронту, где је однос снага био приближан, Немци су тражили несразмерно већу снагу онде где су сматрали да су је могли постићи – на терену пропаганде. Стога су водили „бесомучну дефетистичку кампању“ у Француској, у нади да ће је одвојити од Енглеске или је бацити у вртлог грађанског рата.¹⁰³³

Средином марта 1940. водиле су се уличне борбе у Виборгу, у Финској. Младен Жујовић је примећивао да су совјетске трупе „у последње време“ оперисале са много више разумевања и повезаности између атриљеријских, тенковских и пешадијских јединица. Нападе на Карелском фронту вршиле су „по методама из прошлог рата“, са том разликом што нису „штедели људе“ (исти је био случај и у Првом светском рату – најбољи доказ су огромни руски губици већ на почетку рата у биткама код Таненберга и Мазурских језера 1914).¹⁰³⁴ С друге стране, Финци су све више оскудевали у материјалу и, што је било још горе, у људству, а помоћ западних савезника није стизала; због тога су почетком марта повели преговоре о миру са СССР-ом у Москви. Мировни уговор закључен је између 12. и 13. марта, а ратификован је од финског парламента 16. марта 1940. Совјети су добили целу Карелску превлаку, обалу језера Ладоге и још неколико мањих територија. Финској је било забрањено да у Северном леденом мору држи ратне бродове и авионе, обавезала се да изгради пругу од Кандавачке на

---

¹⁰²⁹ Исто.

¹⁰³⁰ Исто.

¹⁰³¹ Исти, „У осмом месецу рата. Теорија искључивости“, *Српски глас*, бр. 21, 4. IV 1940, 7.

¹⁰³² Исто.

¹⁰³³ Исто.

¹⁰³⁴ М. Ј. Жујовић, „У седмом месецу рата. Нејасности“, *Српски глас*, бр. 18, 14. III 1940, 6.

мурманској прузи до шведске границе и дозволи слободан транзит за Норвешку преко Петсамског коридора. Према мишљењу анонимуса у *Српском гласу*, Финска је била доведена у положај Чехословачке после Минхена: после уговора у Москви остатак Финске зависио је од добре воље Совјета, „нарочито од тога да ли ће се они решити на нов империјалистички поход на скандинавске земље“.¹⁰³⁵ Морални положај Финске није био поколебан, док су се Совјети „испољили са својим империјализмом, горим од свих европских империјализама против којих су толико викали“.¹⁰³⁶ Пре или касније морало је доћи до сукоба између нацистичке Немачке и СССР-а; и Адолф Хитлер и Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин били су тога свесни, као и прагматизма споразума Рибентроп – Молотов из августа 1939. године. Сукоб је произишао из Хитлерове идеологије која је као смртог непријатеља свету означавала бољшевице и Јевреје.

Западни савезници су претрпели „несумњив удар“ и на војном и на дипломатском пољу. Изгубили су фронт са кога су могли заузети Петроград и утицати на промену режима у Русији, а нису слали војну помоћ Финској да се бар одбрани од Совјета. Шведска и Норвешка прошле су најгоре, јер су себе довеле „у положај да се од будућег совјетског надирања морају бранити на своме земљишту и на својим обалама“.¹⁰³⁷ Компромитоване у очима Савезника у случају „Алтмарка“, пролаза савезничких трупа и у току мировних преговора (као да савезници својим оклевањем нису били компромитовани у скандинавским земљама), обе су откриле Немачкој свој страх од компликација. За редакцију, њихови преговори о склапању одбрамбеног савеза са Финском били су „горка иронија и „после кише јапунце“.¹⁰³⁸

Младен Жујовић је сматрао да ниједној зараћеној страни није ишло у прилог да појачава своје непријатеље новим Савезницима, а савезничке акције у Финској још више би приближиле Совјете и Немце. Није требало заборављати да се фронт није могао отворити на првом ратишту које би се појавило, јер је то зависило од претходног проучавања војишног терена, избора места за

---

¹⁰³⁵ А. М. Р. „Спољни преглед. Дипломатска делатност“, *Српски глас*, бр. 18, 14. III 1940, 6.

¹⁰³⁶ „Спољни преглед. Капитулација Финске. Састанак на Бренеру“, *Српски глас*, бр.19, 21. III 1940, 6.

¹⁰³⁷ Исто.

¹⁰³⁸ Исто.

искрцавање, избора и утврђивања главних база, решавања свих питања у вези са превозом трупа и њиховим успешним снабдевањем. Немачка је заузимала централни положај у Европи, „као и прошлог рата“, што јој је олакшавало пребацивање трупа с једног ратишта на друго. Искрцавање Савезника у Финској скоро сигурно би увукло у рат Шведску и Норвешку, можда и Данску, што је било у супротности са политиком коју су они до тада исповедали. Поготово што би цео терет рата ових држава, које су биле „далеко од тога да буду војне силе од значаја“, пао на Савезнике.¹⁰³⁹

Још се духови у Европи нису били смирили од совјетско-финског рата, а Скандинавију је опет захватио нови ратни пожар. Због опасности од „Савезничких акција“ на северу Европе, Немачка је превентивно напала Данску и Норвешку 9. априла 1940. године. Поход је био брижљиво и у тајности припремљен, операција изведена по свим правилима муњевитог рата. Младен Жујовић је закључио да скандинавске земље нису ништа научиле из туђег искуства: „Данска је пала брже но Аустрија и Ческа“.¹⁰⁴⁰ „Из свег овога“, писао је, „ми треба да извучемо поуку. Данас се не ступа у рат после затегнутих ситуација, ултиматума и мобилизације. Напад моторизованим јединицама и авијонима може да наступи изненада и да онемогући мобилизацију и планску одбрану“.¹⁰⁴¹ Докле год је трајао рат у Европи требало је држати под „заставом не само све техничке трупе, већ и остале родове војске“. Дефетизам, уколико је постојао, требало је немилосрдно уништавати и пратити рад мањинских и дефетистичких организација и тајних удружења, односно бити на све спреман и оспособити се за што жилавију одбрану.¹⁰⁴²

Током априла распламсале су се борбе у Норвешкој. Немачки експедициони корпус, подељен у неколико група, наступао је без обзира на борбе са норвешком војском. Његове јединице су од Осла продирале у два правца, на север и на исток према Шведској. Групе код норвешких обалских градова Бергена, Трондхајма и Нарвика (најважнијих лука на југу, центру и северу)

---

¹⁰³⁹ М. Ј. Жујовић, „У седмом месецу рата. Војничке последице совјетско-финског мира“, *Српски глас*, бр. 19, 21. III 1940, 6.

¹⁰⁴⁰ М. Ј. Жујовић, „У осмом месецу рата. Акција изненађања“, *Српски глас*, бр. 23, 18. IV 1940, 5.

¹⁰⁴¹ Исти, „У осмом месецу рата. Рат у Скандинавији“, *Српски глас*, бр. 22, 11. IV 1940, 5.

¹⁰⁴² Исто.

утврђивале су се и чекале даља појачања. У међувремену су и Савезници успели да искрцају експедиционе трупе, што је Младена Жујовића навело да закључи да „наступају систематске операције које могу довести немачку експедицију у шкрипац“, будући да је и снабдевање авионима био посао „сувише ризичан“.¹⁰⁴³ Сукоби су се одвијали око места савезничких искрцавања Трондхајма и Нарвика и на линији Осло–Берген, поседнутој од норвешке војске. До 9. маја Немци су овладали јужном Норвешком и упорно се борили око Нарвика, све више потискујући Савезнике, чије енглеске ефективе нису успеле да заузму Трондхајм.¹⁰⁴⁴ Пораз савезничке акције, на брзину организоване и спроведене, био је изванредан. Младен Жујовић се позивао на швајцарског дивизијара Грослена, који је од почетка савезничког десанта у Норвешкој указивао на велики ризик под којим се операција изводила и у чији успех није много веровао, јер су се главне луке и фјордови, телеграфске, телефонске и друге инсталације са господарећим положајима налазили у рукама Немаца.¹⁰⁴⁵ Поводом немачких успеха у Норвешкој шириле су се гласине о Хитлеровом грандиозном походу на британска острва, као и да су стратегијска предигра војних операција на југоистоку Европе. „Свет се био навикао да прима готова мишљења, а пропаганда“ је то користила „да би створила погодан терен за нова изненађења“.¹⁰⁴⁶ За поход на Енглеску није било довољно ваздухопловство, већ и морнарица, коју Немачка није имала у довољној количини ни за потребе операција у Норвешкој. Иако је Италија намеравала да напусти положај незарађене стране, изгледало је да су САД и Ватикан утицали да изда званично саопштење о својој неутралности. Италија није била ни неутрална ни зарађена страна, већ држава чији су интереси били у питању, али која из политичких разлога није налазила за потребно да ступа у рат. Младен Жујовић је у истом положају видео и СССР и Јапан.

Тек завршене војне операције у Норвешкој Немци су наставили много већим на западном фронту и тако увели „Запад у огањ“. У рану зору 10. маја 1940. године јаким ваздухопловством и копненим снагама они су великом силином развили офанзиву широких размера према неутралним државама Холандији,

¹⁰⁴³ Исти, „У осмом месецу рата. Новости и новине са фронта у Норвешкој“, *Српски глас*, бр. 24, 25. IV 1940, 16.

¹⁰⁴⁴ Исти, „У деветом месецу рата. Операције у Норвешкој“, *Српски глас*, бр. 25, 3. V 1940, 6.

¹⁰⁴⁵ Исти, „У деветом месецу рата. Јесмо ли на прекретници“, *Српски глас*, бр. 26, 9. V 1940, 6.

¹⁰⁴⁶ Исто.

Белгији и Луксембургу. Офанзивни правац напада није изненадио Савезнике, као ни земље Бенелукса. Велики број војних хроничара посматрао је развој немачке офанзиве као продужење акције у Скандинавији у циљу овладавања обалама Ла Манша с којих би Немци успешно могли угрожавати јужну Енглеску ваздухопловством и можда планирали десант, у шта Младен Жујовић није много веровао све док им је иза леђа стајала јака француска армија. Брзе успехе немачког Вермахта у Белгији и Холандији објашњавао је организовањем „тајне војске“ од стране Немаца, као и изненађењем које су постигли нападом и заузимањем падобранским јединицама важних стратешких објеката попут аеродрома, мостова и тврђава. Као и у претходним случајевима, Младен Жујовић се и сада саветима освртао на сопствену земљу и давао предлоге у вези са њеном одбраном пред могућим ратним искушењима. „Учећи из туђих искустава“, саветовао је да се „сви сумњиви странци протерају из земље, да се они који живе у њој ставе под строгу контролу власти, да се организује прогон свих оних сумњивих лица“. Градске четврти требало је снабдети особљем које ће држати под „сталном присмотром рад и кретање сваког становника кварта“, а по селима организовати „хајкачке дружине за хватање војника који се спуштају помоћу падобрана. Тајне војнике одмах стрељати“.¹⁰⁴⁷

У другој половини маја Немци су успешно продирали кроз Холандију, Белгију и северну Француску. Немачке дивизије „успеле су да се увуку у северни део Француске у облику цепа чији (је) улазни део (или бреша)“ чинила линија „Валенсијен – Лонви, а завршни део, линија Лан – Амиен – Абевил“. Немачка ударна моћ састојала се из комбиноване употребе оклопних дивизија и ваздухопловства извежбаног у „ниском летењу и у бомбардовању пикирањем“.¹⁰⁴⁸ Заснована на искуствима из прошлог рата – начелу комбиноване употребе свих родова војске – француска одбрана показала се неспособном да спречи продор извршен ваздухопловством и оклопним дивизијама. Младен Жујовић је констатовао да је француска одбрана на северном бојишту била разбијена, али није напуштао могућност да се једном офанзивом француских снага са југа, са реке Соме, угрози немачко наступање ка обалама Ла Манша. У том погледу

¹⁰⁴⁷ М. Ј. Жујовић, „У деветом месецу рата. Запад у огњу“, *Српски глас*, бр. 27, 16. V 1940, 5.

¹⁰⁴⁸ М. Ј. Жујовић, „У деветом месецу рата. Пред отсудном битком“, *Српски глас*, бр. 28, 23. V 1940, 6.

највише се уздао у новопостављеног команданта над свим савезничким снагама, француског генерала Вегана, присталице „Фошове офанзивне доктрине“, чији је Веган начелник штаба и био у прошлом рату.¹⁰⁴⁹

Ипак, немачка „навала на Савезнички фронт у Фландрији и у Артоа“ развијала се последњих дана маја „нечувеном жестином“. Немци су улагали огромне напоре да потпуно опколе одсечену северну групу Савезничких армија, нападајући на Французе у правцу запада и на Енглезе и Белгијанце на фронт реке Лис у Белгији. Веган је, према мишљењу Младена Жујовића, успео да искористи заузетост Немаца на северу и оформи „чврст фронт на Соми“.¹⁰⁵⁰ У међувремену, дошло је до капитулације белгијског краља Леополда III, који је наредио својој војсци да положи оружје, што је Младен Жујовић окарактерисао или као издају или као „избезумљеност“. Због капитулације Белгије немачкој војсци био је отворен пут за Денкерк, а енглеске и француске северне снаге биле су осуђене на капитулацију, јер се „цело лево крило савезничких трупа одједном нашло откривено према непријатељу на дужини од преко 80 километара, сем да се догоди чудо“. Без обзира на немачко опкољавање, савезничка команда успела је да енглеском и француском морнарицом извуче из обруча четири петине својих ефектива. После Денкерка Младен Жујовић је претпостављао да ће немачка команда офанзиву усмерити против француске војске на Ени и Соми. Опажао је да су после рата у Пољској и „последњих операција на западу офанзивна средства (оклопне дивизије и бомбардерско ваздухопловство)“ били моћнији од „дефанзивних средстава (утврђења и ватре из топова)“.¹⁰⁵¹ „Стриктну одбрану“ одбацивао је као штетну. „Нова тактика“ стварала је потпуно нове и неочекиване ситуације којима се могло „противстати“ једино ако се располагало „гипким трупама и интелигентним и одлучним старешинама“.¹⁰⁵² У одбрану државе позивао је сваког грађанина, јер од „како је постало јасно, да вртлог у коме се витла Европа и нас може сваког тренутка захватити, ниједно наше племе, ниједна

---

¹⁰⁴⁹ Исто.

¹⁰⁵⁰ М. Ј. Жујовић, „У деветом месецу рата. Битка у Фландрији и Артоа“, *Српски глас*, бр. 29, 30. V 1940, 6.

¹⁰⁵¹ Исти, „У десетом месецу рата. Последице белгиске капитулације“, *Српски глас*, бр. 30, 6. VI 1940, 5.

¹⁰⁵² Исто.

група, ниједан од нас нема права и“ није смео „више остати у комотној улози неодговорног и пасивног посматрача заједничке судбине“.¹⁰⁵³

Последње тренутке француске драме Младен Жујовић није стигао да „испрати“ до краја, односно до капитулације Француске. Писао је о ситуацији на западном фронту, у последњем броју *Српског гласа* 13. јуна, јер је одмах након тог датума његово излагање забранила цензура. Извештавао је о великој немачкој офанзиви на широком фронту од мора до Монмедиа и на фронту Соасон–Ремс према Паризу, и надао се да „извођење овог плана неће бити јефтино“ по немачке снаге. Немци нису крили радост због уласка Италије у рат на њиховој страни 11. јуна, у тренутку када је, према речима генерала Вегана, битка била „дошла до прекретнице“. Французи су знали, према писању Младена Жујовића, да су Немцима задали веома тешке губитке, да су немачке ударне дивизије биле „потпуно раздробљене“, због чега је немачка команда морала увести резерве из друге линије. Свесни својих погрешака, Французи су улагали напоре да их исправе и са „достојанством“ су водили „бој скоро потпуно сами и ако су се у прошлости толико пута борили за слободу многих других народа“.¹⁰⁵⁴

Франкофилство Младена Жујовића очигледно је и произилази из скоро сваког његовог приказа ратне ситуације у Европи 1939–40. године. На неким местима не може се порећи његово релано извештавање о ратним приликама, али је упадљива приврженост западним Савезницима, у првом реду Француској. Изненађује толико поверење у Савезнике и њихову моћ, поготово Француску и њену војску, и поред очигледних грешака које су чиниле савезничке дипломатије и војни стручњаци и пре ратног сукоба с Хитлеровом Немачком и у току њега. Вера у Француску засигурно произилази из његовог образовања током школовања, али се не може, чини се, само образовањем и објаснити, већ и дубљим разлозима и историјским околностима који су утицали на опредељивање не само Младена Жујовића, већ и српског грађанства и интелигенције у наступајућем рату. У ствари, нису ни имали на кога да се ослоне у Европи, с обзиром на тадашњу спољнополитичку дистанцираност Совјетског савеза и

---

¹⁰⁵³ М. Ј. Жујовић, „Истински патриотизам“, *Српски глас*, бр. 30, 6. VI 1940, 7.

¹⁰⁵⁴ Исти, „У десетом месецу рата. Отсудни дани“, *Српски глас*, бр. 31, 13. VI 1940, 6.

незаинтересованост Сједињених Америчких Држава за догађаје у ратом захваћеној Европи и напредовање сила Осовине.

У складу са отвореним симпатијама и опредељеношћу за Француску и потом Велику Британију у текућем рату, српски републиканци су јавно иступили против Протокола о приступу Краљевине Југославије Тројном пакту, који је влада Цветковић–Мачек закључила са Немачком 25. марта 1941. године у Бечу. На седници Адвокатске коморе од 26. марта 1941. године, којој су присуствовали републиканци Владимир Симић и Радоје Вукчевић, усвојена је резолуција против потписивања пакта.¹⁰⁵⁵ Стари републиканац Јован Ђонових је још од половине 1940. предлагао британским обавештајцима рушење намесничког режима у Београду, а марта 1941. године био је један од заговорника, планера и организатора пуча.¹⁰⁵⁶ Републиканци су величали и славили 27. март 1941. године, за који су доцније писали да је „празник народне револуције“, „дан рађања слободе“, „дан опште народне славе“, „дан покрета за достојанство човека, за бољи и срећнији живот“.¹⁰⁵⁷ У вези са догађајима око 27. марта 1941. године Младен Жујовић у својим мемоарима описује да је одбио учешће у влади и власти, које му је тада било понуђено од Срђана Будисављевића, министра унутрашњих послова у влади Душана Симовића: „Када ми је после 27. марта Срђан Будисављевић понудио положај управника града и ја исцрпео разлоге да понуду одбијем па најзад истакао да сам републиканац, он ми је одмах одговорио, да би моје скрупуле умирио: ’И ја сам; то Божин Симић најбоље зна.’ „Он је дакле од оних који ће се открити када победи идеја коју не смеју отворено да заступају“.¹⁰⁵⁸ У складу са настојањима за стварање једног широког фронта према силама Осовине, српски републиканци су се залагали за успостављање дипломатских односа Краљевине Југославије са Совјетским савезом, до чега је

---

¹⁰⁵⁵ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 180.

¹⁰⁵⁶ *Српски биографски речник*, књ. III, Нови Сад 2007, 512.

¹⁰⁵⁷ „Празник народне револуције – 27. март 1941“, *Република*, 30. III 1948, 1.

¹⁰⁵⁸ Младен Жујовић, *Ратни дневник 3. Југославија у Другом светском рату*, Врњачка Бања 2004, 214.

дошло тек у јуну 1940. године, када је у Анкари постигнут споразум о размени дипломатских представника.¹⁰⁵⁹

---

¹⁰⁵⁹ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 159.

V Вође Југословенске републиканске странке

Љубомир Љуба Стојановић

Љубомир (Љуба) Стојановић (1860–1930), Ужичанин пореклом „из невесињске“ и „ратничке“ Херцеговине, син Васе пушкара и мајке Саре, школовао се у Ужицу, Шапцу и Београду.¹⁰⁶⁰ У Београду је на Великој школи

---

¹⁰⁶⁰ У српској историографији нема политичке биографије Љубомира Стојановића. Постоји велики број списа о његовом животу и раду, које је сам написао или су написали његови савременици, као и више белешки у енциклопедијама, на основу чега је у историографији и објављено неколико радова. Сећања савременика су: Ј. М. Жујовић, „О Љубомиру Стојановићу“, *Српски Књижевни Гласник*, књ. XXX, бр. 5, 1. јули 1930, 342–345; Љубомир М. Давидовић, „Сећања на Љубу Стојановића“, исто, 345–349; Војислав С. Вељковић, „Љуба Стојановић као јавни радник“, исто, 355–357; Јаша М. Продановић, „Љубомир Стојановић“, исто, 358–361; Александар Белић, „Љубомир Стојановић човек и научник“, исто, 349–355; А. Белић, „Љубомир Стојановић“, *Јужнословенски филолог*, књ. IX, Београд 1930, 297–316; Владимир Ђоровић, „Љубомир Стојановић“, *Прилози за књижевност, језик, историју и филозофију*, књ. XI, св. 1–2, Београд 1931, 1–29; Павле Поповић, „Сећања на Љубомира Стојановића“, исто, 30–44; Милан Решетар, „Из писама пок. Љуб. Стојановића“, исто, 45–53; М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939, 107–122; Урош Цонић, „Љубомир Стојановић“, *Годишњица Николе Чупића*, књ. XL, Београд 1931, 170–185; Милан Јовановић-Стојимировић, *Портрети према живим моделима*, Нови Сад • Сремски Карловци 1998, 83–86. Историографски радови о деловању Љубомира Стојановића: Dragovan Šepić, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine“, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, књ. 3, Zagreb 1960, 449–497; Александар Младеновић, „Запис о Љубомиру Стојановићу“, *Ужички зборник*, књ. IX (1980), 21–27; Драгоје Тодоровић, „Љубомир Стојановић на професорском испиту“, исто, 29–78; Љубинка Трговчевић, „Јован Цвијић и Љубомир Стојановић о будућој југословенској држави. Преписка из 1917. и 1918. године“, *Годишњак града Београда*, књ. XXXVII, Београд 1990, 193–205; М. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 9–29; зборник радова *Љубомир Стојановић – живот и дело*, Ужице 2002; Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 81–93; М. Радојевић, „Љубомир Љуба Стојановић“, у: *Србија 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015, 627–647. У Ужицу је 2002. у оквиру Учитељског факултета одржан научни скуп о Љубомиру Стојановићу, на основу чега је објављен зборник радова *Љубомир Стојановић – живот и дело*, у коме је стављен нагласак на његово филолошко и књижевно стваралаштво, а у само два чланка је приказано политичко деловање. Богумил Храбак је уопштено приказао и анализирао политичку делатност Љубомира Стојановића (Богумил Храбак, *Љубомир Стојановић – политичар*, зборник радова *Љубомир Стојановић – живот и дело*, 365–389). Митар Миљановић је само на основу појединих делова политичких списа и без ширег контекста, тенденциозно закључио да се „Љубомир Стојановић у потпуности уздржава од тога да укаже на несумњиву чињеницу да су Срби на челу са династијом Карађорђевића увелико криви за оно што их је своједобно снашло у односима са Хрватима, али у становитом смислу и за оно што их у тим односима сналази у последњем десетљећу 20. столећа“, те да је „повијесна истина, да се Стојановић у појединим ставовима у овој књижици (Љубомир Стојановић, *Срби и Хрвати* – прим. А. Лукић) опасно приближава хрватским (шовинистичким) ставовима Стјепана Радића и антисрпским ставовима и опредељењима Коминтерне и КПЈ као секције у њеном саставу“ (Митар Миљановић, *Политички списи Љубомира Стојановића*, зборник радова *Љубомир Стојановић – живот и дело*, 389–399).

завршио Историјско-филолошки факултет, да би потом наставио да се усавршава као државни питомац у Бечу, Петрограду, Берлину и Лајпцигу, где је стекао велико филолошко и лингвистичко знање. Припадао је оној генерацији која је, помогнута млађим нараштајима и заједно са њима „осуђена на политичку и националну борбу“, са великим успехом настављала започето дело ослобођења српског народа.¹⁰⁶¹ Напокон, напор је био крунисан победама у балканским и Првом светском рату остварењем идеје ослобођења и уједињења највећег дела српског народа у новоствореној југословенској држави.

Са јаким осећајем за правду и морал, за које су му савременици увек одавали признање и које му ни велики политички противници нису спорили, Љуба Стојановић није могао, као ни генерације блиске његовој, да остане изван политике у коју су га увеле жеље за остварењем већих друштвених слобода и права српског народа.¹⁰⁶² Савременик и поштовалац Милан Грол сећао се да је он „орловским стремљењем, високо и право био рођен само за политику широких замаха, националну и моралну. Две побуде, национална и морална, биле су му главне. У демократизму Стојановићевом морални моменат“ био је „изнад социјалног, у идејама о слободи битнија заштита достојанства човековог него његових интереса“.¹⁰⁶³ Александар Белић, један од ученика Љубе Стојановића, приметио је да је „његова љубав према народу и његово схватање дужности према земљи одлучивало о правцу који ће дати и своме животу и раду“.¹⁰⁶⁴ Иако га је од политике одбијала „безобзирна и несавесна демагогија“ Радикалне странке у политичком животу обреновићевске Србије, ипак је први пут у политику ступио, „са резервом“, у време „владановштине“ 1897. године, гласајући управо за радикалске кандидате, јер је Радикална странка, „каква је да је, тада била боља од осталих“.¹⁰⁶⁵ Од Ивањданског атентата на краља Милана Обреновића 1899. године и суровог прогона радикала Љубомир Стојановић се, између осталог, посветио и политици. У друштву са Јашом Продановићем, Јованом Жујовићем,

---

¹⁰⁶¹ М. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 11.

¹⁰⁶² Као пример политичког морала и принципијелности Љубе Стојановића савременици су често наводили чињеницу да је, као председник српске краљевске владе на челу самосталског кабинета 1905–1906. године, он „први у нашој историји спровео тако слободне изборе да је влада остала у мањини“ (Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 87).

¹⁰⁶³ М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, 115–117.

¹⁰⁶⁴ А. Белић, „Љубомир Стојановић“, 312–313.

¹⁰⁶⁵ М. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 12.

Љубомиром Живковићем, Љубомиром Давидовићем, Радојем Домановићем и другим незадовољницима опортунистичком политиком Радикалне странке и њених вођа (у првом реду Николе Пашића), одвојио се убрзо после Мајског преврата 1903. године од партије и основао Самосталну радикалну странку. Већином срж ондашње интелектуалне елите, самостални радикали су се прогласили „моралном жандармеријом“ и истакли захтев за чишћење јавног живота од корупције, непоштења, неначелности. У страначки програм унели су и остварење идеју југословенства, коју је тада прихватио и Љуба Стојановић. Услед ретко виђене принципијелности, доследности и политичког поштења он је био међу најужим вођством СРС од њеног оснивања па све до јануара 1912. године.¹⁰⁶⁶ Тада је, незадовољан што је у клупској већини све више „вејао опортунистички дух“, а странка „почела губити своју начелну основицу“ дао „са треском и увредом“ оставку на све партијске функције.¹⁰⁶⁷

Без обзира на својевољно удаљавање од страначког вођства, Љуба Стојановић није престао да се интересује за политичке и националне послове. У балканским ратовима је учествовао као добровољац у Ибарској војсци, док је у Првом светском рату неко време био у важним иностраним мисијама српске краљевске владе. После ратног пораза Србије у јесен и зиму 1915. године и изгнанства српске политичке елите и највећег дела војске, није се безусловно укључивао у нове задатке које му је предлагала влада. У фебруару 1916. је одбио да иде у мисију у Шведску, а у априлу исте године поново у Русију.¹⁰⁶⁸ Ратни пораз, дотадашња политика Николе Пашића и коначно Солунски процес 1917. године убрзали су његово опредељење да јавно иступа као републиканац. Уверен, као и Јаша Продановић, његов пријатељ и будући колега у Југословенској републиканској странци, да је Солунски процес била „унапред смишљена завера да се невиним људима одузму главе“, Љубомир Стојановић се више није двоумио око питања монархије или републике.¹⁰⁶⁹ Већ у току Солунског процеса 1917.

---

¹⁰⁶⁶ Бављење политиком Љубомир Стојановић је крунисао теоријским приказом и анализом система државне управе у Краљевини Србији. Оштроумно је уочио и указао на главне недостатке парламентарне владавине, у првом реду на створено и неконтролисано партијско чиновништво које је својим радом штетило и странкама из којих је потицало (Љ. Стојановић, *О државним чиновницима*, Београд 1911).

¹⁰⁶⁷ М. Radojević, „Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu“, 13–15.

¹⁰⁶⁸ D. Šepić, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine“, 449–497.

¹⁰⁶⁹ *Споменица Јаше М. Продановића*, 184.

године сматрао је да монархију у Србији треба уклонити, као и „зликочачки и коруптивни монархистичко-фузионашки режим“ који ју је подржавао, све у циљу „правилног и практичног решења великог проблема“ будућег југословенског унутрашњег уређења. Видно разочаран дешавањима на војиштима Европе и у политичком животу српске државе у изгнанству, будући вођа српских републиканаца писао је Николи Стојановићу, Србину из Босне и члану Југословенског одбора: „ја сам сасвим изишао из политике и немам више политичких другова, а ново друштво у оваквим приликама не склапа се. Сви смо још у старим политичким идејама и партијама, и сви гледамо само како ћемо проживити ово време у иностранству. Нека нам је Бог и Вилсон у помоћи. А по нашем раду – зло по нас“.¹⁰⁷⁰ Драгољуб Јовановић је оценио касније да је Љуба Стојановић „до те мере осудио Александров Солунски процес да је спровео још једно цепање некадашњих радикала и основао Републиканску странку“.¹⁰⁷¹

Пошто се у августу и септембру 1918. назирало окончање четворогодишњег крвавог ратовања у корист сила Антанте и њихових савезника, остварење југословенског уједињења више није изгледало немогуће, посебно од лета 1918, кад су се Сједињене Америчке Државе одрекле одржања Аустро-Угарске у Европи. Понесен повољним вестима о успешном напредовању српске и савезничких војски на Солунском фронту, ни Љубомир Стојановић више није сумњао у могућност настанка самосталне југословенске државе. Октобра 1918. године Љубомир Стојановић је самоуверено писао Јовану Цвијићу да се нада „да ће за то (за остварење југословенске републике – прим. А. Лукић) придобити и доста и угледних људи, и да ће се врло брзо доћи до успеха“, те да се тако олакша „порођај Југославије“, будући да „наше две династије [Карађорђевићи и Петровић-Његош – прим. А. Лукић] никако то не могу извршити“. Пун полета, образлагао је да „политику не може водити један човек у свом кабинету“, и да у демократским државама „политичар мора за собом имати групу људи – партију“. С обзиром да није могао да остане у Самосталној радикалној странци, с чијим се радом после 1912. године није слагао, одлучио је да ће, уколико се у Србији после ослобођења „образује једна политичка група“, с чијим би се програмом слагао,

¹⁰⁷⁰ Архив САНУ, Заоставштина Николе Стојановића, 10.713/1–4, Писмо Љ. Стојановића Николи Стојановићу од 29. XI/12. XII 1917. и 15/28. VII 1918. године.

¹⁰⁷¹ Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 87.

„приступити јој, и радити“ колико може „на остварењу њеног програма“.¹⁰⁷² Јовану Цвијићу је писао да је „Југославија ту“, и предлагао да се тадашња српска опозиција и научна елита „концентрише“ и изађе спремна пред наступајуће велике догађаје.¹⁰⁷³ Међутим, питање ко све то да изведе и „оживи“ које је поставио себи и свом пријатељу, такође у октобру 1918. поводом блиског југословенског уједињења, у стварности је ускоро потврдило извесну неверицу у способност српске интелектуалне и политичке елите да не само успешно оснује нову југословенску државу као републику, већ и да је за дужи временски период постави на здраве државне основе.

Љубомир Стојановић је, са њему својственом енергијом, у политичком животу новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца проповедао републиканске идеје и борио се за њихово остварење. „Цензор јавних нарави“, Љуба Стојановић је, „с у неку руку тоталитарним схватањем демократије, на лењир изведене, савршене у поретку и људима, у процењивању свега полазио од онога што у далекој будућности једног дана треба да буде“, због чега је „свој суд о свему секао као на пању“. „Несавитљив у свом моралном аскетизму, независан од свега и свакога и готов на свако лично самопрегорење, прескачући први степен демократских лествица – „обрађивање маса“ – Љуба Стојановић у својим разлагањима о демократији прешао је одмах на други и трећи, на питање представништва тих маса и питање државног поглавара“.¹⁰⁷⁴ Преког у општењу с људима на терену политичке борбе, републиканци су му, с обзиром да је имао огроман ауторитет, препустили да теоријски образлаже своје мишљење и погледе на политичке прилике у југословенској краљевини, а што је опет изазивало пажњу јавности међуратне југословенске државе. Поред јавних предавања која је држао по Србији у првој половини двадесетих година током изборних борби, Љуба Стојановић је у свом страначком деловању оставио знатно дубљи траг као

---

¹⁰⁷² Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 91.

¹⁰⁷³ Архив САНУ, Заоставштина Јована Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године; Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 88. Богдан Поповић је такође писао Слободану Јовановићу о потреби добре организације и „јаке акције“ српске интелектуалне елите и опозиције у новонасталим околностима у Лондону (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 1.235/4, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/5. IX 1918. године).

¹⁰⁷⁴ М. Грол, *Искушења демократије*, 84.

теоретичар политичке идеологије Републиканске странке. У оквиру републиканске идеје разматрао је проблеме демократије, парламентаризма, државности и национализма у оквирима Краљевине Југославије, трагао за њиховим решењима и отворио нека суштинска питања. У време оснивања Републиканске странке почетком 1920. године већ је био изградио основу својих републиканских погледа и начела, која је касније током политичког рада у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца унеколико мењао руковођен стеченим искуством на политичком терену нове државе, али од најважнијих – идеја демократије, образовања федеративне републике југословенских народа – није одустао.¹⁰⁷⁵

Руковођен различитим историјским искуством југословенских народа, њиховим међусобним непознавањем и врло ниском политичком свешћу о условима постојања и потребом одржања грађанске демократске државе, Љуба Стојановић је сматрао да је тип председничке „американске“ федеративне републике и демократије најбољи за југословенске политичке прилике.¹⁰⁷⁶ Међутим, искуство швајцарске федеративне републике и идеје и пракса француског политичког живота били су ближи размишљањима и схватањима већини првака ЈРС, услед чега су у програму странке будућу југословенску републику предвидели изграђену на принципима швајцарске и француске државности и републиканске демократије. Као председник Републиканске странке

---

¹⁰⁷⁵ Љ. Стојановић, *Републикански погледи на неколико савремених питања*. Међутим, Слободан Јовановић је много година касније у писму Александру Белићу, помињући између осталих политичке ставове и опредељења не само Љубе Стојановића, него и Јована Жујовића, приметио да прваци српских републиканаца нису одувек били демократски и републикански оријентисан. Сећајући се политичких односа из времена краља Милана Обреновића, Слободан Јовановић је у касну зиму 1938. године писао Александру Белићу: „Претурајући хартије мог оца нашао сам и једну забелешку о Жујовићу, која Вас може занимати. Пошто је Академија већ била образована, мој отац поднео јој је свој рукопис „Политичког речника“ (од кога је прве свеске била издала Српска Уједињена Омладина). Жујовић је био противан да се тај речник уврсти у издања Академије, јер би се тиме Академија могла замерити краљу Милану. За доказ навео је из већ објављених свезака чланак о Апанажи, где се каже да демократија осуђује апанаже које се дају члановима владарског дома. Случај је донео да је писмо којим је Академија известила мог оца о одбијању потписао као њен секретар Љуба Стојановић. Као и Жујовић, тако је и он у то доба био далеко од демократске идеологије!“ (Архив САНУ, Заоставштина А. Белића 14.386–IV–851, Писмо Слободана Јовановића Александру Белићу од 2. марта 1938. године). Тврдња Слободана Јовановића, узета с извесном резервом, углавном стоји, када се узму у обзир предлози Љубе Стојановића о уређењу Старе Србије и Македоније после Првог балканског рата. Предлагао је да се у тим областима заведе режим на челу са гувернером који би имао апсолутну власт на десет година, са задатком да међу тамошњим народом учврсти српску националну идеју (М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 127).

¹⁰⁷⁶ Исто.

Љуба Стојановић је прихватио одлуку већине Главног одбора, али се није одрекао својих погледа и поред страначког програма увек је приликом јавних предавања и говора образлагао своје политичке идеје. Како је временом због неслагања српских политичких партија и Хрватске Републиканске Сељачке Странке (од 1925. године Хрватске сељачке странке) Стјепана Радића око облика државног уређења политички живот југословенске монархије улазио у озбиљну кризу, и Љуба Стојановић се у политичким наступима средином двадесетих година озбиљно бавио проблемом српско-хрватских односа уопште. С обзиром да су Хрвати предвођени Стјепаном Радићем одбијали до 1925. да признају легитимност нових југословенских власти, а с друге стране нису јасно исказивали шта желе, Љуба Стојановић се питао колико су искрено 1918. године ступили у нову југословенску државну заједницу. Био је један од ретких Срба који је отворено критиковао недостатак свести Хрвата о потреби одржања јаке југословенске државе и поручио им да, уколико нису задовољни суживотом са Србима и желе своју државу, слободно то и кажу, али и сноси последице такве одлуке.

И тада, у време стварања југословенске државе 1918/19. године, и поготово касније, у југословенској монархији, Љубомир Стојановић је испред расправе о облику и форми државног уређења, увек прво истицао да би требало да су сви „на чисто са главним питањем: желе ли Срби, Хрвати и Словенци да живе у једној заједници, у једној држави“.¹⁰⁷⁷ „Ја држим“, био је уверен дуго времена, „да сваки разуман Србин, Хрват и Словенац ‚жели‘ ако ни због чега другога, а оно из природног нагона за самоодржањем“. По његовом мишљењу, само уједињени југословенски народи могли су да очувају „задобивену слободу“ и не падну опет у „ропство“, у ком су дуго времена били.¹⁰⁷⁸

---

¹⁰⁷⁷ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 8–9; Исти, *Републикански погледи на неколико савремених питања*, 10–11; Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, *Републикански погледи на српско-хрватско питање*, Београд 1922, 2–5. Међутим, већ од средине 1923. године Љубомир Стојановић је, не одустајући од идеје републиканизма, све више сумњао у искреност жеље Хрвата и Словенаца да живе у заједничкој држави са Србима, и то јавно и образлагао (Lj. Stojanović, „Još o ulozi Srba“, *Nova Evropa*, knj. X, br. 15, 21. novembar 1924, 457–463; Љ. Стојановић, „Još o ‚Српском питању‘“, isto, knj. XII, br. 14, 11. novembar 1925, 413–427; Lj. Stojanović, „Još jednom o ‚srpskom pitanju‘“, isto, knj. XVI, br. 5, 11. septembar 1927, 137–139; Љ. Стојановић, *Срби и Хрвати*, Београд 1928).

¹⁰⁷⁸ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 9–10. Љубомир Стојановић је често наглашавао, као и већина српских државника и политичара, да су Југословени и „сви

Залагање за образовање федеративне републике југословенских народа Љубомир Стојановић је образлагао чињеницом да је „културни ниво“ три југословенска народа „врло неједнак у разним крајевима“.¹⁰⁷⁹ Срби, Хрвати и Словенци од свог насељавања у „ове крајеве не само да никад нису били сви у једној држави, него ни сами Срби нису никад сви били уједињени у једну државу“. Јер, историјски развитак сва три народа кроз дуг временски период био је или независан једних од других, или су били „подјармљени“, под влашћу несловенских народа, што је условило „под утицајем разних вера и разних култура различан народни менталитет“. Стога се приликом полагања основа новог државног уређења није смело пренебрегавати да се у тренутку уједињења код једног народа већ била стекла „свест о његовој индивидуалности, посебној култури, књижевности“, те посебна интелигенција, што се све „лако не заборавља и не напушта“.¹⁰⁸⁰ Није губио из вида ни верске поделе сродних југословенских народа, које су такође утицале на образовање „различитог менталитета између православних Срба с једне и католичких Срба и Хрвата са Словенцима с друге стране“, и са „Мухамеданцима“, који су 1918. године за њега представљали „нешто треће“. Касније је тврдио да је Срба било „од три вере, православних, мухамеданаца и католика“,¹⁰⁸¹ не издвајајући „мухамеданце“ посебно, јер је сматрао да вера не може бити обележје народности.¹⁰⁸² Није порицао да је требало подстицати оно што је југословенске народе спајало, али је упозоравао да је било

скупа још врло малобројни према неким појединим суседима, а шта би тек представљали да се поцепа[ју]“, али је за разлику од осталих српских водећих политичких чинилаца био први који је отворено примећивао да су „најновији појави“ показивали како „тамо (у Хрватској и Словенији – прим. А. Лукића) није баш све тако једнодушно за заједницу“, те предлагао да, уколико би се „преко сваког очекивања за 10 до 15 година показало да Хрвати и Словенци нису у пракци задовољни, и да је то за њих незгодно“, саветовао „нека се издвоје“, и да „останемо у миру и љубави, као што [су] се раздвојили Шведска и Норвешка“ (*Република*, 30. III 1920, 1). Милош Ковић је у својим истраживањима утицаја западноевропских политичких идеја на српску интелектуалну елиту окупљену око часописа *Српски књижевни гласник* 1901–1914. посебно нагласио утицај идеје о потреби што бројније и веће нације зарад успешног одржања државе у светском поретку и супротстављања завојевачким тежњама великих сила, у случају Србије и Срба супротстављања Аустро-Угарској (Милош Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914*).

¹⁰⁷⁹ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/11. IX 1918. године.

¹⁰⁸⁰ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 12. „Ко погледа на нашу прошлост – а садашњица је резултат прошлости – пре се чудити како би се показала једнодушност за заједницу“ (Љ. Стојановић, „Централизација и децентрализација државне управе“, *Република*, 27. III 1920, 1).

¹⁰⁸¹ Љ. Стојановић, „Централизација и децентрализација државне управе“, 1.

¹⁰⁸² Исти, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 14.

пуно ствари које су их раздвајале и чиниле непознатим једне другима. Политичко уједињење Југословена дошло је пре духовног, које се није могло остварити „напречац, једном одлуком, једним законом“, већ дуготрајним и напорним радом.¹⁰⁸³

Међутим, ако је за свест о духовном јединству било потребно време, свест о државном јединству се могла „постићи врло брзо“. „Кад могу у Швајцарској“, писао је Љубомир Стојановић, „да живе у заједници три народа, са три различита језика и који имају сваки иза леђа крупне и напредне државне јединице свога рода и језика, па опет не теже да к њима приљубе (а све захваљујући своме федеративном систему), како не би могли“ југословенски народи „са готово истим језиком, а без икаквих спољних центара којима би могли гравитирати“.¹⁰⁸⁴ Закључивао је да је тадашњим југословенским приликама више одговарала децентрализована државна заједница уређена на федеративном принципу. „Треба само“, писао је, „смислити државно уређење у којем ваља озбиљно водити рачуна о осећајима“ и менталитету Срба, Хрвата и Словенаца, „практично“ избећи све што је ту осетљивост могло да увреди,¹⁰⁸⁵ и тако „постићи да у њему буду потпуно задовољни и Срби и Хрвати и Словенци“.¹⁰⁸⁶ У новој државној заједници са Србијом, Хрвати и Словенци требало је да „осете да су заиста своји господари, а не да су једну управу заменили другом“.¹⁰⁸⁷

Између концепта „једноставне државе са једним законодавним парламентом и широким обласним аутономијама“, односно унитарне државе и „чисте федерације“, Љуба Стојановић се определио за другу варијанту могућег

---

¹⁰⁸³ Исти, „Централизација и децентрализација државне управе“, 1.

¹⁰⁸⁴ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484; писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 29. VIII/11. IX 1918. године.

¹⁰⁸⁵ О нетактичним поступцима одлучујућих српских политичких чинилаца према политичким осећајима Хрвата у време стварања заједничке државе писао је током 1922. године и научни и јавни радник Душан Пелеш, Србин из Хрватске („Анкета о српско-хрватским односима (XI). Душан Пелеш“, *СКГ*, књ. VII, бр. 1, 1. септембар 1922, 47–53).

¹⁰⁸⁶ За разлику од већине осталих политичких првака Краљевине СХС, Љубомир Стојановић није поистовећивао државно јединство и народно јединство. Схватио их је као „две ствари, а не једну“ и више пута тврдио да је прво требало решити државно јединство, „ону која је главна“, и коју је било „могуће одмах решити“, док је народно јединство требало „оставити времену да га оно решава“ („Анкета о српско-хрватским односима (VI). Љубомир Стојановић“, *СКГ*, књ. VI, бр. 4, 16. јун 1922, 287).

¹⁰⁸⁷ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 13.

југословенског државног уређења.¹⁰⁸⁸ Полазећи од чињенице да је држава „само онда јака и стабилна ако почива на стварности“, дао је предност републиканском федеративном наспрам монархијског унитаристичког облика државног уређења.¹⁰⁸⁹

Љубомира Стојановића је горе изложена стварност упућивала на образовање једноставне децентрализоване државе на демократској основи, у којој би сви Срби, Хрвати и Словенци били равноправни грађани, заједно са „свима туђим народностима, које се затекну на државној територији“. Како је било немогуће „географски оделити“ Србе и Хрвате, поготово Хрвате и Словенце да би се створиле три савезне државе, предлагао је да се у почетку од тадашњих историјских области (Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Далмације, Истре, Хрватске са Славонијом и Сремом, Бачке и Баната)¹⁰⁹⁰ образују федеративне јединице савезне државе („самоуправне покрајине“).¹⁰⁹¹ Заједнички државни послови требало је да буду војска, спољна политика, финансије, саобраћајнице, „јединство у економским односима према другим државама“, царина и „закон још који према потреби“.¹⁰⁹²

---

¹⁰⁸⁸ Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 89.

¹⁰⁸⁹ Залажући се за образовање федеративне југословенске републике, Љубомир Стојановић је полазио и од негативног искуства других великих монархија, попут Аустрије, Немачке и Русије, којима је узрок пропасти налазио „баш у основним уређењима тих држава, а не у оваким или онаким законима, или у политичким партијама“. Страховао је да се нешто слично не догоди и југословенским народима ако буду „на неприродним и нерационалним основама“ засновали своју „младу државу“ (Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 9).

¹⁰⁹⁰ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 262; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 89.

¹⁰⁹¹ Критикујући недостатке централизоване државе, Љубомир Стојановић је и октобра 1918. године и касније, увек чврсто стајао на становишту, да је у новој заједници Србија морала бити уређена на демократској основи. Међутим, уређена на демократском принципу у једноставној држави, ризиковала је да нови крајеви преузму државну управу, што није желео из разлога што није веровао у њихову државотворну свест и способност. Такође, централизовану уређена једноставна држава носила је опасност да сви Срби мајоризирају Хрвате и Словенце, чиме би им „натурили своју вољу, што би њих вређало, и не би“ уживали „праву слободу“. Предвиђао је раздоре и протесте, место јединства расцеп и одвајање, односно била би створена „нова Аустрија“ (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године).

¹⁰⁹² Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 13–14; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 262–263; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 89.

Према замисли Љубомира Стојановића, поступак образовања нових самоуправних покрајина могао је да се покрене на основу захтева одређеног броја посланика у централној Народној скупштини.¹⁰⁹³ У том случају Скупштина је требало да спроведе изборе у срезovima (котарима) из којих су поменути посланици потицали, а према одлуци већине пуноправних бирача основала би се нова самоуправни покрајина (са више од пола милиона становника). Такође, предлагао је могућност одвајања појединих суседних срезова, или њихових делова од једне области и прикључивање другој, поделу области на две („ако имају одређени број становника“) или њихово спајање у једну.¹⁰⁹⁴ Самоуправним покрајинама остављао је да саме бирају „своје гувернере и своју скупштину“, која би доносила законе за регулисање послова у оквиру своје области, разрезивала на становнике „дажбине ради покрића“ трошкова обласне администрације и издржавања обласних установа. Како донети закони у једној области не би штетили другој, њихову контролу требало је да врши нарочити државни суд, чије би одлуке биле извршне.¹⁰⁹⁵ Овако децентрализована држава требало је да ослободи централну управу великог броја ситних покрајинских послова који су је могли снаћи у новоствореној држави, уклони могуће и већ тада изгледно стварање великог и скупог бирократског апарата, иначе неопходног за функционисање строго централизоване државе.

Образлажући недостатке централизоване државе Љуба Стојановић је указивао, између осталог, да у њој једно место постаје центар свих дешавања, док

---

¹⁰⁹³ Љ. Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 89.

¹⁰⁹⁴ Поборници централистичког државног уређења истицали су као највећу сметњу федерализацији државе њено унутрашње разграничење, с обзиром да су Срби и Хрвати били „јакo измешани“. Све до политичког сукоба Републиканске странке са Хрватском републиканском сељачком странком 1922/3. године, и све изразитијег отвореног претварања ХРСС у хрватски националистички покрет под вођством Стјепана Радића, Љуба Стојановић одговарао је да је питање разграничења „најлакше решити плебисцитом“, држећи да граница „при том не би била „стратегичка“, јер не би била државна, већ унутрашња аутономна граница“. Односно не „разграничава се српска држава од хрватске државе, већ српска аутономија од хрватске, нема засебних држава, већ једна заједничка“ („Анкета о српско-хрватским односима (VI). Љубомир Стојановић“, 288). Међутим, од 1924. године и све већег национализма хрватских политичких првака окупљених око ХРСС (након признања монархије 1925. од стране Хрватске сељачке странке) и њихових захтева за јасним омеђивањем и издвајањем у посебну државну формацију дела југословенске територије коју су сматрали хрватском (линија од Земуна до Котора), упозоравао их је да су „врло нетактични“, јер су онда Срби могли рећи да је хрватска граница на реци Купи (Љ. Стојановић, *Срби и Хрвати*, 15).

¹⁰⁹⁵ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 16–17.

сва друга остају „паланке“. С друге стране, предвиђао је да ће у федеративној децентрализованој југословенској републици међусобна утакмица појединих чланица федерације у просвети, агркултури, индустрији и политичким слободама позитивно утицати на културни развитак, напредак и изједначавање југословенских народа са другим „напредним народима“ у Европи.¹⁰⁹⁶ Напослетку, специјалан српско-хрватски разлог налагао је стварање децентрализоване државе: „Нећемо се“, писао је Љубомир Стојановић, „један другом наметати, свађати и један другом пребацивати да једни другог експлоатишемо, нећемо један другом бројити залогаје. Чист рачун, дуга љубав“.¹⁰⁹⁷

Монархија је, било уставна, било уставно-парламентарна, представљала „свуда више мање прикривен апсолутизам са извесним ограничењима“.¹⁰⁹⁸ За Љубомира Стојановића је „све то с демократске тачке гледишта“ представљало празан разговор као и теорија о „божанском праву владалаца“. У суштини, била је „по среди само борба између народа (демократије) за слободу и самоопредељење

---

¹⁰⁹⁶ „Ако се брзо не просветлимо“, упозоравао је Љубомир Стојановић, „нећемо моћи издржати у конкуренцији са осталим напредним западним суседима“. Посебан српски разлог који га је 1918. године упућивао на потребу устројства децентрализоване државе било је питање Вардарске Македоније, за коју је страховао да је велике силе не доделе Бугарској на конгресу мира. Будући да Србија у децентрализованој држави „ништа не добија“, није очекивао да било која велика сила „донесе на конгресу мира одлуку, по којој би намучена, опустошена, обезљуђена и савезу верна Србија изишла из рата окрњена на рачун Бугара, отворених непријатеља Ентанта“ (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године). По завршетку Првог светског рата и укључивању целе Вардарске Македоније као дела територије предратне Краљевине Србије у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, овај страх шефа српских републиканаца више није био актуелан толико.

¹⁰⁹⁷ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 20.

¹⁰⁹⁸ Иступајући против парламентаризма и уставне парламентарне монархије, између осталог је у прилог својих ставова наводио речи руског цара Николаја I Романова: „Знам шта је република – ено је у Америци; знам и шта је апсолутизам – држим га ево у руци, али шта је уставна монархија, то не знам, ако не буде лаж“ (Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 19). Парламентаризам као један од облика политичких режима заснован је на „специфичном типу поделе власти“, у правној и друштвеној теорији познат као „мека“ подела или „сарадња“ легислативе и егзекутиве – представља такав тип представничке владе у коме између номиналног и стварног међусобног односа уставних органа постоје разлике, чак противуречности. Према уставу, законодавно тело/парламент и правно неодговорни шеф државе равноправно деле законодавну и буџетску власт, док је извршна власт у искључивој надлежности шефа државе. Парламентарни режим, међутим, подразумева да се шеф државе у дужем трајању уздржава од слободне употребе својих уставних прерогатива, иако њихово нормативно постојање, исто као и када је у питању законодавна и буџетска власт парламента, чини правну претпоставку овог режима. Током XIX и поготово у првим деценијама XX века у политичкој теорији и пракси се водила полемика око тога како обезбедити да било који од уставних чинилаца не злоупотреби своја овлашћења и прекорачи их, те тако наруши смисао парламентарног поретка. У ствари, трагало се за суштином и функционализмом парламентаризма, те његовом одговарајућом правном дефиницијом (О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, 17–46).

с једне, и апсолутизма владаочевог с друге стране“. Уставност је била „врло провидно покривен апсолутизам“, док је парламентарност, наводећи речи Вука Стефановића Караџића, оценио као „то исто само мало другачије“. Такав однос између народа и владоца у оба система приказао је народном пословицом: „О Турчине, за невољу куме! – А ти, Влаше, силом побратиме“.¹⁰⁹⁹ На тврдње присталица парламентарних и уставних система да су се за време рата политички кабинети Француске и Енглеске показали „много више дорасли“ ситуацији него чиновничке владе Немачке и Аустрије, одговарао је одрично. У ствари, једино је француска војска била на висини задатка, док су парламентарне владе Француске и Енглеске починиле „толико погрешака да се човек управо мора чудити“ како су победиле у рату. С друге стране, стручна немачка влада, радећи пола века на припреми освајачког рата, показала је савршенство од организације.¹¹⁰⁰

Поредећи у начелу право народа на власт са правом монарха, Љуба Стојановић је закључио да је монархија сасвим супротна једном од основних демократских принципа – праву народа да може на извесно време да бира „државног поглавара за управну и извршну власт, и своје представнике за законодавну, да би могао њихов рад контролисати, и од времена на време у тој их дужности или утврђивати, или другим замењивати“.¹¹⁰¹ Навео је још неколико општих разлога због којих је био против монархијског облика управе: старосно ограничење монарха – на највишем државном положају требало је да буде „човек у зрелом добу, кад је његова способност најјача“, потом да је један од „најспособнијих и најчеститијих људи“, што је у монархијама било ретко, због чега су постојали добри монарси, али не и добре монархије. Европско и српско искуство показивало је да су се у уставној парламентарној монархији владари у већини случајева борили да „прошире“ своју половину власти, у чему су били „ненасити“: чим би им се у једној ствари попустило сутра би тражили још овлашћења. Невоља је била и у чињеници што је већина владара мислила, услед посебног образовања и васпитања, да су народи били „створени зато да их слушају“, односно да су „они рођени са мамузама, а остали свет са самарима“. У

---

¹⁰⁹⁹ Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, *СКГ*, књ. III, бр. 8, 16. август 1921, 621.

¹¹⁰⁰ Исто, 623.

¹¹⁰¹ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 18–19.

таквим условима Љубомира Стојановића није чудило што политичке партије, без обзира колико напредне демократске програме имале, нису могле да их остваре када су ступале на владу.¹¹⁰² У ствари, закључио је да ниједна Демократска странка не може остварити свој програм у монархији, већ само у републици.

Поред ових општих разлога издвојио је и посебне, који су важали за Србе, Хрвате и Словенце. Функционално децентрализовану државу за коју се залагао (с обзиром на различити историјски развитак три југословенска конститутивна народа), сматрао је успешно остварљивом једино уколико би био успостављен републикански облик државне управе.¹¹⁰³ Ако би се федерализација државе у потпуности извела у монархији, дошло би до парадокса, јер би самоуправне покрајине биле по својим овлашћењима у ствари републике у оквиру монархије. Стога је централизовану државу монархијског типа супротставио државну форму у облику федеративне републике „американског типа“, за коју је веровао да је једина у стању да одржи и утврди југословенску и „иначе врло слабу заједницу“.¹¹⁰⁴ У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца развијала се током двадесетих година озбиљна криза парламентаризма,¹¹⁰⁵ а „једини лек“ против ње шеф републиканаца је сагледавао у јачању извршне власти. У монархији она се лако могла изметнути у диктатуру, али не и у председничкој републици, где би се шеф државе бирао само на одређени период.¹¹⁰⁶

---

¹¹⁰² Љ Стојановић, *Републикански погледи на неколико савремених питања*, 44–45.

¹¹⁰³ Исто, 30.

¹¹⁰⁴ „Разуме се да овако уређење искључује монархиски режим, већ „Уједињене Југословенске државе“ треба да буду Република са председничким (Америчким) системом“ (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484, писмо Љ. Стојановића Ј. Цвијићу од 28. IX/11. X 1918. године; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, 263; Иста, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, 88).

¹¹⁰⁵ В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 73–89, 114–117, 205–252, 269–335.

¹¹⁰⁶ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 21–22. Главни одбор Републиканске странке, на чијем се челу налазио, није у свом програму усвојио његову идеју да југословенска држава буде председничка република, већ се определио за тип парламентарне републике са обележјима републиканског уређења Француске и Швајцарске. Југословенску републику требало је уредити „на федеративној основи“ у којој би заједничким ресорима управљали министри који „одговарају за свој рад једном народном представништву за целу земљу“, а не председнику републике (*Начела, програм и статут Југословенске републиканске странке од 26/I 1920. г. с изменама и допунама од 9/I 1924 г.*, Београд 1924, 10–11). Свесни недостатака парламентарног уређења, српски републиканци су трагали за системом у којем би парламент био свемоћан у односу на владајуће факторе, а потпуно зависан у односу на народ, који би га контролисао кроз право законодавне иницијативе и референдума (В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 13–14).

Модел америчке републиканске демократије несумњиво је био ближи схватањима демократије Љубомира Стојановића утичући на његове републиканске погледе.¹¹⁰⁷ Своја излагања о републиканизму готово по правилу је почињао цитирајући одредбу *Америчке декларације независности* по којој су „ сви људи створени једнаки“. Као таквима „творца“ им је „дао извесна права, која су од њих нераздвојна; међу тим правима су право на живот, на слободу и на старање о свом благостању. Владе су међу људима установљене да обезбеде ова права“, а „права њихова моћ проистиче из пристанка оних над којима се влада“, сматрао је Љуба Стојановић.¹¹⁰⁸ Пошто је укратко образложио да је република у основи облик државне управе где народ своју суверену власт кроз изборе непосредно преноси на одређено време ономе кога сматра за „најдостојнијег“, разматрао је потом о два могућа републиканска система (председнички као у Америци, и парламентарни као у Француској), њиховим недостацима и предностима.

Љуба Стојановић је у овом срањивању два републиканска система, дао предност америчком, где је председника бирао народ исто онако као и посланике за Скупштину. Народ је на четири године поверавао председнику управну, извршну и законодавну власт, и он је врши преко државних секретара или министара, које сам поставља или смењује. Министри су били његови чиновници и обављали државне послове с његовим пристанком и одобравањем; нису били „политички људи“, односно нису могли у исто време бити и посланици у Скупштини.¹¹⁰⁹ Право законодавне иницијативе имали су и председник и Скупштина, а да би један закон био пуноважан морао је да има пристанак обе

---

¹¹⁰⁷ Иако се Љубомир Стојановић у политичком животу Краљевине Србије и потом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије несумњиво у начелу борио за што већу демократизацију политичких система ових држава, његово схватање успостављања добрих предуслова за успешно функционисање демократије у српским и југословенским приликама добијало је у одређеним моментима (поготово у време српских победа 1912–1914) изразиту аутократску црту, на шта је у науци скренула пажњу Мира Радојевић (М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића*, 127–128). Овим се у извесној мери, између осталог, објашњава његово одушевљење политичким системом САД, где је председник државе имао велику политичку моћ, ограничен једино периодом свога мандата.

¹¹⁰⁸ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 21. О америчкој декларацији независности: Fransa Šatle, Olivije Dijamel, Elvin Pizije, *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Sremski Karlovci • Novi Sad 1993, 232–238.

¹¹⁰⁹ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 26.

стране. Будет прихода и расхода састављала је Скупштина према подацима поднетим од стране министара.¹¹¹⁰

У Француској, председник је био биран од стране Сената и Скупштине у заједничкој седници, није имао никакве власти, „само је споља“ представљао државу и потписивао законе и указе.¹¹¹¹ Ту се владало као у уставној и парламентарној монархији, с разликом што „шеф државни“ није био „доживотан и наследан“, него се бирао сваких седам година. Љубомир Стојановић је приметио неколико великих недостатака парламентарне владавине, од којих је на првом месту истакао ту „незгоду“ што су и управна и законодавна власт биле усредсређене једино у рукама скупштинске већине. Министри, зависни само од скупштине, морали су да раде према њеним наредбама и „нису ништа друго до извршиоци воље скупштинске већине,“ за коју није било законске одговорности. Својим бирачима одговарали су само морално, министарска одговорност је била „на хартији“, док је њихове поступке увек штитила скупштинска већина чији су органи били.¹¹¹² Парламентарна република је државна управа са два шефа, једним правим – председником владе, и другим „само по имену“ – председником републике.¹¹¹³

У ствари, парламентарна владавина је партијска владавина, а Љубомир Стојановић је њено постојање подразумевао у држави где би биле само две партије, тако да би она којој би народ дао већину гласова, у том случају имала право „партиски управљати“, јер је већина народа на њеној страни. Међутим тога приметио је да тога више није било ни у Енглеској, „колевци парламентаризма“. Постојање више партија у политичком животу једне државе („а то је сад случај у свим земљама“) подразумева да се оне после избора и уласка у Скупштину међусобно погађају зарад учествовања у власти, приликом чега, поред начелних разлика, „играју исто толику ако не и већу улогу партиски интереси, и лични и материјални интереси и амбиције“, услед чега често највише трпе државни

---

¹¹¹⁰ Исто. В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 14–15.

¹¹¹¹ О. Поповић Обрадовић, *н. д.*, 17–46.

¹¹¹² Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 27.

¹¹¹³ Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, 623.

послови.¹¹¹⁴ Министри се бирају не према стручности и способности, већ према свом угледу и положају у партији. Додатна невоља у југословенском случају била је чињеница да су министри, због несређене државне администрације, морали да „вуку послове“, а „како ће их они радити“, питао се Љуба Стојановић, „ако су нестручни или неспособни“. Такође, незгода је била и то што „парламентарни министри стварају и преко воље партиско чиновништво зато што је чиновнички апарат згодно средство за ширење партије и њено одржавање, што их на то нагоне њихови партиски посланици, који се заузимају за своје штићенике, или што ради својих партиских интереса хоће у својој околини да имају „своје људе“ као чиновнике“.¹¹¹⁵ Упозоравао је да све наведено квари чиновнике, будући да останак на радном месту и напредовање у служби обезбеђују пре „својим партизанством, а не способношћу и вредношћу“.¹¹¹⁶

Скупштинске већине су због мноштва партија и различитих интереса биле несталне, што је доводило до њиховог распада и пада владе, те дисконтинуитета у државним пословима. Шеф српских републиканаца је посебно наглашавао да успех парламентарног режима у стварности зависи од политичког образовања самог народа. „Ако појединци сматрају да су испунили своју грађанску дужност што су се уписали у какву партију, и употребили своје грађанско право ако за њу гласају не водећи рачуна о томе шта и како она ради“, онда је на делу „само парламентарна комедија“. Уколико, пак, „сваки грађанин задржи према партиским штабовима своју независност“ и на основу њихових постигнућа се одлучује да ли ће да гласа за њих или не, онда је то „права демократска управа“. Напослетку, „каква је политичка зрелост и свест једног народа, таква му је и управа, па ма какав систем био, или, што рекао покојни министар Туцаковић посланицима: „Какви сте ви Енглези, такав сам вам и ја Гледстон““.¹¹¹⁷ Љубомир Стојановић је показивао већи страх од партијске разузданости која би се у

---

¹¹¹⁴ Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 27.

¹¹¹⁵ Исто, 27–28.

¹¹¹⁶ Исто, 28.

¹¹¹⁷ Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, 624.

скупштини могла јавити, него од опасности да изабрани председник републике спроведе лични режим.¹¹¹⁸

Поред свих „махна и рђавих страна“, Љубомир Стојановић је признавао да је парламентаризам био једини начин да се ограничи власт владара.¹¹¹⁹ Није, међутим, видео разлог да се такав систем преноси, са свим својим недостацима, и у републику, посебно југословенску, где „шеф управне власти“ не би био биран доживотно, већ на кратко време. Није требало страховати да би се председничка власт могла „изметнути у диктатуру“, јер је Уставом требало да буде ограничена на кратко време, са нагласком да се једна личност не сме више пута бирати узастопце, „а у сваком случају не више од два пута једном иза другог“.¹¹²⁰ Да би „државни послови“ имали „правилан ток“ предлагао је да, поред Скупштине, која је у борби за власт „могла поћи и странпутицом и штетити целини“, буде образован још један „орган државни који ће с њом имати исту власт и бити од ње независан“. „Једном речју све мане парламентарне владавине уклањају се. Због тога ја“, писао је, „претпостављам председничку републику парламентарној“.¹¹²¹

Неколико година касније, када је државни живот југословенске краљевине увелико патио од трзавица и међусобног оптуживања Срба, Хрвата и Словенаца, првих због сепаратизма друга два народа, а ових опет због српске хегемоније, Љубомир Стојановић је са жаљењем приметио да су се његове претпоставке потврдиле, са тежњом да добију још гори облик и свршетак. Хрватским представницима окупљеним око Хрватске сељачке странке ставио је до знања да су сами сносили одговорност за настало стање, јер су 1922/3. године одбили

---

¹¹¹⁸ В. Gligorijević, „Državno i društveno uređenje Jugoslavije u gledištima srpskih republikanaca (1919–1925)“, 15. „Ако се хоће да води имало рачуна о демократији, о народном праву“ онда је требало „у монархиском облику владавине што јаче загарантовати права и прерогативе парламента“, јер је само право владара да је „доживотан и наследан“ било довољно да је „у многим које чему“ могао „практиковати лични режим, и оно му“ је више вредело него парламенту „сва његова права“. У републици, где председник и парламент имају обавезу „периодички излазити пред народ да им потврди или одузме власт“, за Љубомира Стојановића је било пожељно да се уведе уставни систем, „да се председнику да већа власт него наследном монарху, или да се председникова власт изједначи са влашћу парламента како би се могли узајамно ограничавати и контролисати“ (Љ. Стојановић, „Уставна или парламентарна монархија и демократија“, 623).

¹¹¹⁹ У ствари, нагласио је шеф републиканаца, „у уставним државама без парламентаризма само је прикривен апсолутизам. Такве су државе биле Немачка и Аустрија, и у последње време Русија, и видели смо како су прошле“ (Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 30).

¹¹²² Љ. Стојановић, *Неколике мисли о нашем новом државном уређењу*, 31.

¹¹²¹ Исто, 32.

сарадњу са, премда малобројном, али значајном скупином српских републиканаца окупљених око Републиканске странке. Уместо републиканске концентрације на широј југословенској основи, Хрватске сељачка странка је 1925. године напустила републиканске идеје, признала монархију и прихватила централистичко уређење. Словенци су већином гледали своје економске интересе, без обзира на свеукупне последице њихових послова по целу државну економију. Тако су издејствовали да се за „пасивну“ Словенију снизи железничка тарифа за пренос жита и да се ослободе царине црквени предмети који се из иностранства поклањају црквама. Међутим, сниженим тарифама у првом реду користили су се словеначки трговци за пренос своје робе а не жита, док се црквени поклони католичким црквама нису могли на одговарајући начин контролисати да ли су били купљени или поклоњени. У оба случаја штетила је заједничка држава, „а на корист само једног дела становника“.¹¹²²

Хрватски и словеначки представници централистичког државног уређења ишли су, више него српски, „можда несвесно, на руку стварању српске хегемоније“ и „докле је год у централисаном парламенту већина Срба, Хрвати и Словенци неће престати бојати се за своју народну индивидуалност, и опираће се Србима; а Срби ће њихово опирање сматрати као тежњу за сепаратизмом, и све се више уверавати о њиховој нелојалности према држави као целини. Мира и узајамног поверења међу нама, на такав начин, не може бити“ тврдио је Љубомир Стојановић. Понављао је, по ко зна који пут, да свих тих невоља не би било да је држава била уређена на федеративној основи, где би заједничких ресора, под контролом заједничког Парламента, било свега неколико. Ако би у тој врховној држави сви ресори били у српским рукама, то не би било на штету Хрвата и Словенаца, јер њихов круг рада обухватао би целу државу, и што би било штетно по Хрвате и Словенце било би исто тако штетно и по Србе. Нестало би свачије хегемоније и страха од губитка своје индивидуалности. Свака од три федералне области уређивала би самостално и начином који за најбоље налази сву унутрашњу администрацију својим властитим финансијским средствима. „Напредак једне области имао би несумњива утицаја на друге, јер“, питао се Љуба

---

¹¹²² Љ. Стојановић, „Још о ,Српском питању“, *Nova Evropa*, књ. XII, бр. 14, 11. новембар 1925, 413–427; Исти, „Још једном о ,српском питању“, *isto*, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, 137–139).

Стојановић, „ко се не би угледао и примао оно што је боље?“, чиме би се „утирао пут ка једној југословенској народности у будућности“.¹¹²³

Услед очигледне неделотворности и кризе парламентарног система у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца све чешће су се чули предлози у другој половини двадесетих година да „такво парламентарисање“ престане. Љуба Стојановић није одрицао важност постојања парламента, јер је и поред свих његових недостатака, ипак представљао „начин управе који је у уставној монархији могао заштитити демократију од владалачког апсолутизма.“ На тврдње да парламент у једној „младој држави“ има да буде законодавно тело или да се „растури“, јасно је одговарао да он треба да постоји не у једној, него у свакој држави, и да би, пошто се „растури“, требало „опет нов“ да састане. „Југославија је још увек само једна принудна заједница од десетак посебних провинција. Држава хоће да постане правна заједница, са изједначеним законима. Ако то народни оци не могу држави дати, нека узму капу и пођу кући“ закључио је, између осталих, Веселин Вукићевић, јагодински судија и један од заступника распуштања парламента у условима велике унутрашње политичке кризе државе.¹¹²⁴ „Па шта онда?“ запитао се Љуба Стојановић. Веселин Вукићевић није завршио своју мисао, а Љуба Стојановић није хтео да је погађа да не би погрешлио. „Али никако не смем претпоставити“, надао се, „да је хтео рећи: и да се више не врате“, пошто је то сматрао врло опасним за ионако крхку парламентарну демократију југословенске краљевине.¹¹²⁵

Отпор Хрвата на националној основи, са све већом опструкцијом државних послова, утицао је на Љубу Стојановића тако, да је сматрао да је за Србе било боље да напусте југословенску државу, уколико је она представљала терет који је превазилазио њихове снаге. Полазио је од становишта до кога га је временом довео отпор Хрвата и Словенаца према заједничкој држави, да се југословенска идеја није могла изводити ако за њено остварење нису била сва три југословенска

---

¹¹²³ Љ. Стојановић, „Још о ‚Српском питању‘“, *Nova Evropa*, књ. XII, бр. 14, 11. новембар 1925, 413–427; Исти, „Још једном о ‚српском питању‘“, *isto*, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, 137–139). Шеф српских републиканаца је у ово време био на становишту о три федералне јединице заједничке југословенске републике, за разлику од идеје коју је заступао у време стварања заједничке државе о седам или осам федералних јединица, образованих од постојећих историјских покрајини.

¹¹²⁴ В. М. Вукићевић, „Модерна држава и њено уређење (на адресу Г. Љ. Стојановића)“, 251.

¹¹²⁵ Љ. Стојановић, „Још о уређењу наше државе“, 380.

„племена“. „Љуба Стојановић је написао: „Искапало око које заплакало“ ако они (Хрвати) оду из наше заједнице. Ни за Бугаре се не смемо сувише загревати: није то добар свет кад су напали Србе на Брегалници, кад су разбили балканску слогу“. ¹¹²⁶ Стога је отворио расправу са онима, да невоља буде већа Србима, који су у часопису „Нова Европа“, својим писањем, за политичку кризу у држави оптуживали србијанске политичаре. ¹¹²⁷

Часопис „Нова Европа“ припадао је међуратној југословенској периодици и излазио је у Загребу. Његов уредник био је Србин из Панчева, Милан Ђурчин. Часопис је основао по угледу на истоимени који је излазио у Великој Британији, јер је током Првог светског рата боравио у Лондону, где се упознао са енглеским јавним радницима, Робертом Ситоном-Вотсоном и Викемом Стидом. ¹¹²⁸

---

¹¹²⁶ Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. IV, 145.

¹¹²⁷ Расправа у *Новој Европи* одсликала је целокупан проблем српско-хрватских односа у међуратној југословенској држави, и није прошла незапажено у јавности. У једном писму упућено Милану Ђурчину 1924. године Иван Мештровић се жалио због истицања српског национализма од стране Љубе Стојановића испред југословенског: „Сви су у другим идејама, и уз то су завађени уздуж и попречно. То није на племенској бази него као расна особина. Љутили смо се П. и ја на онај чланак симпатичног Љубе „Вијетра“ (Стојановића – прим. А. Лукић). Зар и он хоће да се дијелимо и „никако другачије“. У мал му П. није написао одговор за Н. Е. Кашње га трже дипломатија“. Међутим, велики југословенски и хрватски вајар није истовремено видео, да је Стјепан Радић истичући хрватство, радио оно што је Љубу Стојановића испровоцирало да устане у одбрану српске нације (Хрватска национална и свеучилишна књижница, Одељење рукописа и старих текстова, писмо Ивана Мештровића Милану Ђурчину од 20. I 1925. године).

¹¹²⁸ Југословенска *Нова Европа* заступала је реорганизацију европских држава на принципима демократије и национализма. Сматрала је да су били створени Југословени и да је требало стварати Југославију. У свему овоме било је извесне самодопадљивости и „убражености“, отворено је тражена специфична врста друштвене моћи, оличена у културном и духовном вођству, односно контролом интелигенције над осталим деловима друштва. У програму Југославије истицано је да је Југославији била неопходна „европеизација“. Међу оснивачима часописа налазили су се Јован Цвијић, Јосип Смодлака, Иван Мештровић, Матија Мурко, Иван Пријатељ, Марко Решетар, Милан Грол. За уредника је изабран Милан Ђурчин. Часопис је почео са излагањем у септембру 1920. године. У погледу уређења Југославије *Нова Европа* је била условно монархистичка. Најближа од политичких партија била им је Демократска странка (истина само једно време). Подржали су Илиџанску конференцију и њене закључке о децентрализацији земље и ревизији устава. Неуспех покрета (као и онога Јосипа Смодлаке) утицао је на каснију политичку уздржаност *Нове Европе*. Оптуживана је да промовише комунизам, што су њени чланови одбацивали као нетачно и истовремено тврдили да и није „грех или срамота бити комунист“. У часопису су сарађивали левичари попут Асима Бехмена, Моше Пијаде, Божидара Аџије. У оквиру унутрашње политике СХС, *Нова Европа* тражила је аутономију на локалном и средском нивоу и давање већих административних слобода општинама и градовима. Југословенство је било идеолошка полазна тачка, под чиме је подразумевано јединство Срба и Хрвата и блиске везе са Словенцима. У ту сврху водило се рачуна о равномерној заступљености ћирилице и латинице у издањима часописа, као део идеолошког правца. Често су објављивани чланци хрватских сарадника ћирилицом и српских латиницом. Услед југословенске оријентације покрет је био суочен са низом оптужби — од ХСС је доживљаван као конкурент радићевске штампе, у Београду су сматрали да је „Нова Европа“ антисрпски оријентисана, левичари су их оптуживали да су повезани са масонима. После неуспеха југословенства концепција народног јединства *Нове Европе*

Окривљујући србијанске политичаре и прозивајући их за одговорност због кризе у држави и отварања хрватског питања, сарадници (Лазар Поповић, Никола Стојановић, Милан Ћурчин) у „Новој Европи“ заправо нису били свесни да су тако отварали српско питање у Југославији, јер већина Срба није живела на једној јасно омеђеној територији, већ свугде измешана са другим народима, поготово Хрватима. Милан Ћурчин и његови истомишљеници полазили су од тога да су били створени Југословени и да је требало стварати Југославију. Србе су оптуживали да им је „квалитет далеко испод стварности“.¹¹²⁹ Љуба Стојановић им је, разложно и аргументовано, доказивао да је југословенска држава већ била створена (заиста 1918.) и да је тек требало „стварати“ Југословене.

Расправу је у „Новој Европи“ изазвао чланак Лазара Поповића „О улози Срба“, објављен у јесен 1924. године. Лазар Поповић писао је у чланку о постојању примарног племенског проблема, да су се били створили „племенски стројеви“, хрватски и словеначки, као и да су били изазвани догађајима од ослобођења.¹¹³⁰ „Ако је то зло, тј. ако не води добrome, кривица је на српској страни: у Хрватској и Словенији ‚српска акција‘ даје повода реакцији.“¹¹³¹ Повод овом организовању Хрвата и Словенаца на националној основи Лазар Поповић је налазио у предоминантном положају Срба у државној власти после Првог светског рата. Међутим, провокација са српске стране је била престала, али је реакција са хрватске настављена, јер идеје хрватске слободе и државности нису биле нове, оне беху доста старије.¹¹³² Од будућег понашања Срба зависила је будућност свих Јужних Словена. Опасно је било, по његовом мишљењу, ако Срби буду реаговали великосрпством и искрено се надао да до тога неће доћи. „Срби морају по сваку цену одржати заједницу и јединство целине“, то је била њихова „историјска улога“.¹¹³³

заснивала се на „србо-хрватству“ (Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици*, Београд 2000, 7–13, 41–49, 54; Милосав Јанићијевић, *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Београд 1986).

¹¹²⁹ Лазар Поповић, „Улога Срба“, *Nova Evropa*, књ. X, бр. 10, 1. X 1924, 281–288.

¹¹³⁰ Исто.

¹¹³¹ Исто.

¹¹³² Исто.

¹¹³³ Исто.

Љуба Стојановић није могао прећи преко претходних прозивки на рачун српског народа и србијанских политичара, и послао је „Новој Европи“ свој чланак „Још о улози Срба“, који је уредништво часописа објавило крајем јесени исте године. Пре него што је почео одговарати Лазару Поповићу на његове тврдње, он је уреднику упутио следеће реченице: „Господине уредниче, чланак ‚Улога Срба‘ који сте донели у 10. броју *Нове Европе*, по моме мишљењу од толике је важности, да би томе питању вредно било посветити и једну или две целе свеске *Нове Европе*, али тако да се ту обухвати и улога Хрвата и Словенаца, те да се нарочито изведе ко је за Југославију, а ко није, и зашто ми ево за шест година још нисмо своју државу на здраве ноге поставили“.¹¹³⁴ Одговарајући на тврдње Лазара Поповића, Љуба Стојановић је казивао да је југословенство, као идеја, лежало у будућности, а да је Југославија реалност која је постојала и чија се судбина већ решавала. Југословенство се није могло остваривати пре него што се остварила Југославија, са таквим државним уређењем којим би били задовољни и Срби и Хрвати и Словенци.¹¹³⁵ Да би се државно јединство догодило била је потребна воља сва три југословенска народа. Ако од њих троје само једно није хтело онда ни државног јединства није могло бити.¹¹³⁶ Истицао је да је још раније указивао на потребу градње нове државе на стварности, али да га нису слушали србијански политичари. Поверовали су Хрватима и Словенцима „који су широм целог света трубили да су једно са Србима“ и да су желели да живе заједно са њима, прокламовали народно јединство и успоставили централизовану државу као монархију.¹¹³⁷ Србијанским политичарима ово се осветило, Хрвати и Словенци под Радићем и Корощцем побунили су се и против једног и против другог.¹¹³⁸

Поводом појаве племенских организација Љуба Стојановић је одговорио да су оне већ биле створене, али да је Срби нису имали. Захтевао је од Лазара Поповића да му докаже шта су Хрвати и Словенци учинили да подигну укупан квалитет народа у држави, кад је већ пребацивао Србима да то нису учинили. Хрватска племенска организација била је узрокована понашањем Хрвата и

---

¹¹³⁴ Љ. Стојановић, „Још о улози Срба“, *Nova Evropa*, књ. X, бр. 15, 21. XI 1924, 457; Љубомир Стојановић, „Још о улози Срба“, *Република*, 27. XI 1924, 1.

¹¹³⁵ Љ. Стојановић, „Још о улози Срба“, 457–458.

¹¹³⁶ Исто.

¹¹³⁷ Исто, 459.

¹¹³⁸ Исто.

Стјепана Радића, они су били ти који су хтели „хрватску миротворну, сељачку републику у границама међународно признате територије државе Срба, Хрвата и Словенаца“, себе су називали „хрватским народним заступством“ и доносили различите одлуке.¹¹³⁹ Чињеница је, износио је Љуба Стојановић, да је Радић веровао, и своје људе био уверио да ће до хрватске самосталне државе доћи уз помоћ из иностранства („Енглеза, Американа, Француза“).¹¹⁴⁰ Отуда се и дописивао са Лојдом Џорџом и неким Американцима, путовао у Париз и Лондон, а „што је ишао у Москву то само он зна“.¹¹⁴¹ „Српског питања уопште нема“ тврдио је Љуба Стојановић, иначе би се, у противном, Срби и те како умели организовати у јединствен фронт. „Али ако није отворено српско питање, несумњиво је отворено државно питање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и остаће отворено све дотле докле се према држави овако буду држали Хрвати и Словенци“.¹¹⁴² У погледу регионализма код Срба није одрицао Лазару Поповићу да постоје, али је закључио да се сви Срби ипак осећају као једна целина према другим народима.

Љуба Стојановић одбацио је и тврдњу да је историјска улога Срба било одржање Краљевине СХС. Срби су морали, могли и хтели да одржавају своју нову, велику и уједињену Србију, и учиниће то као што су учинили и са онако малом, пре балканских ратова.¹¹⁴³ Поводом „српског проблема“ одговарао је: „Ама нема, брате, више никаквог српског проблема, нити какве великосрпске идеје. То је било док је српство било раскомадано на неколико делова, и у ропству; сада када је оно ослобођено и уједињено у једну државу, њих више нема“.¹¹⁴⁴ Словенцима и Хрватима остављао је да од воље одлуче хоће ли или неће са Србима, а Лазару Поповићу замерао што не говори о једном заиста великом проблему који се јављао за Србе, проблему Југославије, и њиховој улози у томе. И коначно, у погледу Хрвата закључио је: „Ја бих Хрватима пустио све, ама апсолутно све, што год желе. Само бих повукао што праведнију границу и рекао им: ако хоћете с нама, добро, примамо вас радо и весело; ако нећете, ето

---

¹¹³⁹ Исто, 460–461.

¹¹⁴⁰ Исто.

¹¹⁴¹ Исто, 461.

¹¹⁴² Исто.

¹¹⁴³ Исто, 462.

¹¹⁴⁴ Исто.

вам слободне, независне, самосталне Хрватске, и срећна вам и дуговечна била. Ми смо били и остајемо вама браћа и пријатељи довека. Са Словенцима се разграничите какогод знате.¹¹⁴⁵

Милан Ђурчин је у истом броју *Nova Evropa* истакао да се не слаже са погледима Љубе Стојановића. По његовом мишљењу југословенство је било остварено, али се Југославија тек морала изграђивати, чиме је донекле преузео ставове Лазара Поповића.¹¹⁴⁶

Наредне, 1925. године у расправу око „српског питања“ укључио се Јован Зубовић својим чланком „Српско питање“. Одбацио је ставове Светозара Прибићевића и Николе Пашића да је сарадња са Радићем једнака издаји, а нарочито се беше окомио на став Љубе Стојановића о јасном разграничавању између Срба и Хрвата.¹¹⁴⁷ Сматрао је да су Срби били „нарочито дужни одржавати заједницу и јединство“.¹¹⁴⁸ Одговорност је особито падала на Србе из Србије, будући да су они били ти који су преузели на себе улогу чувара државе. Најпосле, позивао је на ревизију Видовданског устава, како би се тако исправиле грешке које су нарушавале народно јединство. Лазар Поповић је у чланку „Суштина српског питања“ назначио да је српско племе преузело вођство и „примаријат“, са сувишном средстава.¹¹⁴⁹ Никола Стојановић тврдио је да Срби нису имали државника каквог су изискивали време и прилике. Србима је пребацивао да су хтели од Србије начинити нову Пруску.

Љуба Стојановић није одмах реаговао на горе изнете тврдње и погледе и поред више писама Милана Ђурчина да о њима изнесе свој став. Напослетку се огласио чланком „Још о „Српском питању““, у којем је као разлог свог дугог неписања навео да је био изгубио сваку вољу да о тим стварима пише. Све што је претходно написао „пало је као камен у блато“.¹¹⁵⁰ На његово неписање утицали су и догађаји произведени све већим међунационалним тензијама и однос нација

---

¹¹⁴⁵ Исто, 462–463.

¹¹⁴⁶ Исто, 463–464.

¹¹⁴⁷ Ј. Зубовић, „Српско питање“, *Nova Evropa*, књ. XII, бр. 4, 1. VIII 1925, 97–102.

¹¹⁴⁸ Исто, 97–98.

¹¹⁴⁹ Лазар Поповић, „Суштина српског питања“, *Nova Evropa*, књ. XII, бр. 4, 1. VIII 1925, 102–113.

¹¹⁵⁰ Љ. Стојановић, „Још о „Српском питању““, 413–427.

према заједничкој држави. Овога пута дао је своје мишљење о њима и није мимоишао ни Србе, ни Хрвате, ни Словенце, па ни „Муслимане“.¹¹⁵¹ „Данас се у овој држави не може говорити о начелним политичким партијама, већ о националним и верским групама: о Словенцима, о Хрватима, о муслиманима, о Србима“.¹¹⁵² Што се тиче политичара који су их предводили, било је по оној народној „благо мајци слаби су узданци“.¹¹⁵³

Словенце је водила једна клерикална странка са сепаратизмом на своју руку. Њихов главни циљ био је да за своју „бедну“ Словенију откину што више од државне заједнице, будући да су стављали своје економске интересе изнад интереса заједничке државе. Љуба Стојановић навео је, као пример, да су у влади Љубомира Давидовића били израдили министарско решење којим би се за превоз хране у „пасивну“ Словенију спустиле железничке тарифе, а потом су одмах те повластице продавали трговцима за превоз сваковрсне робе.¹¹⁵⁴

Љуба Стојановић назвао је Хрвате „народом своје врсте“, будући да су били предали једном човеку „тапију од главе“, те се он прозвао „диктатором“.¹¹⁵⁵ Веровао је да је Стјепан Радић републиканац, али је на основу његових путовања по Европи и у Москву, као и по преокрету у политици 1923–25. године, закључио да је „само један демагошки брбљивац“, уосталом веома сличан Пашићу.¹¹⁵⁶ Радићев програм о сељачкој републици окарактерисао је следећим речима: „То је нешто округло на ћоше, црвен барјак од зелене свиле“.¹¹⁵⁷ У Хрватима није видео снагу да се отргну од Радићеве политике и пођу другим путем, као што су то учинили самостални радикали у Србији 1903. године. Хрвати су, после смрти Стјепана Радића, наставили његовим „траговима“, а његовог заменика нашли су у лику Влатка Мачека.

Сва политичка акција муслимана у скупштини сводила се на то да очувају своје беглуке, или их што скупље продају. Љуба Стојановић одбацивао је њихово

---

¹¹⁵¹ Исто, 413–420.

¹¹⁵² Исто, 414.

¹¹⁵³ Исто.

¹¹⁵⁴ Исто.

¹¹⁵⁵ Исто, 414–415.

¹¹⁵⁶ Исто, 415. Додао је : „Нашла слика прилику“.

¹¹⁵⁷ Исто.

стављање религије изнад националности, будући да су и остали муслимани у свету припадали одређеним нацијама.¹¹⁵⁸ Упозоравао их је да о томе поведу мало више рачуна.¹¹⁵⁹

Код Срба је Љуба Стојановић највећу ману видео у њиховој партијској подељености и немању пређашњег идејног јединства. „Услед притиска под којим су били пре ослобођења, они су првенствено Срби – ако хоћете Великосрби – а Српство су великом већином идентификовали с Радикалном странком и с Пашићем, и зато су великом већином к њима и пришли. Код свих њих осећа се врло слабо политичко васпитање, и још већа оскудица убеђења у начелима и програмима партијским“.¹¹⁶⁰ Још једном је поновио да су Срби могли одржати своју државу и без Хрвата и Словенаца, те да се није радило о глави њима, већ о глави Југославије. Деоба би била велика несрећа и за Србе и за Хрвате, али у том моменту била би већа за Хрвате. Сепаратизам се код њега био јавио „од невоље“, пошто је имао у виду петогодишње бојкотовање државе од стране Хрвата.¹¹⁶¹ „Ми морамо једанпут имати мира у својој кући, а Хрвати и Словенци нека у својој кући раде шта хоће“.¹¹⁶² Код ревизије устава остао је на тријалистичком становишту, „на бази аутономија – српске, хрватске и словеначке“.¹¹⁶³ На тврдње Лазара Поповића да су Срби морали да напусте своје национално име и свест у корист југословенства, Љуба Стојановић одговарао је да је то немогуће: да су то интелектуалци и учинили, народне масе засигурно не би хтеле на тако нешто пристати.¹¹⁶⁴ Две националне свести, српску и хрватску, темељне стубове на којима се уздизала југословенска свест, није требало уништавати. Српство и хрватство нису искључивали југословенство. Форсирано стварање југословенске

---

¹¹⁵⁸ Љ. Стојановић, „Још о „Српском питању“, 415: „А која вера, молићу, није изнад народности“ питао је Љубомир Стојановић. Односно, „зар Конфучије, Буда, и Христос, нису своју науку проповедали за цело човечанство? И зар је морал који су они проповедали мање узвишен од Мухамедова?“.

¹¹⁵⁹ Исто, 415–416.

¹¹⁶⁰ Исто, 417–420.

¹¹⁶¹ Исто, 421.

¹¹⁶² Исто.

¹¹⁶³ Исто.

¹¹⁶⁴ Исто, 423. Љуба Стојановић говорио је да никако није могао да разуме „како би један народ, који има тако живу традицију о прошлости и свест о својој индивидуалности, као на пример народ српски, како би велом, он могао одбацити своје име и примити неко ново које га не везује с прошлосту, него му је још брише; како ће се Србин навикнути да су Св. Сава, цар Душан, кнез Лазар, Милош Обилић, Марко Краљевић, и други, Карађорђе, Милош, и други, били Југословени“.

свести није било могућно, а ни потребно; чак је могло бити и контрапродуктивно. Противницима у расправи одговарао је: „Као што видите, и ја сам Југословенин, иако нисам престао бити Србин; нити мислим да Српство и Хрватство искључују југословенство, и да је само онај Југословенин који није ни Србин ни Хрват. Ја држим да се Југословенство као шира национална свест може међу нама само на овој основи ширити и напредовати; да формално стварање те свести није могућно, а није ни потребно, јер, по моме мишљењу, она није за Србе и Хрвате најбитније питање опстанка и живота“.¹¹⁶⁵ Срби су, при том, имали од раније и једну вишу идеју, идеју словенства. За разлику од оваквих ставова Љубе Стојановића, краљ Александар је 1929. године поверовао да силом закона може наметнути југословенство својим народима.

Љуба Стојановић осврнуо се и на „аустријанштину“ Срба „Пречана“ и Хрвата.¹¹⁶⁶ Како му је то Милан Ћурчин замерао као „крваву неправду“, ¹¹⁶⁷ он је навео и конкретне чињенице због којих им је наденуо такав придев. Тако је указао на факат да је зверства по Мачви 1914. године починио XIII аустријски корпус, састављен углавном од Срба и Хрвата. Навео је као чињеницу и случај једне групе опкољених Срба који су, позвани на предају, узвикнули: „Србин се не предаје“, и сви изгинули. Није порицао да је било и светлих примера („кад су једном Аустријанци отели један митраљез, и дали двојци Срба да га однесу у позадину, ови су га, обишавши око једног брежуљка, донели нама, и код нас остали“).¹¹⁶⁸ Срби, а поготову Хрвати, нису дезертирели у оноликом броју у којем су то чинили Чеси. На Ћурчиново позивање да је његов нећак у Танкосићевој чети оставио своју главу, и да му се ни гроба није знало, Љуба Стојановић одговорио је да су такви примери заиста чинили основу „нашег незнаног јунака“.¹¹⁶⁹ Ипак се то није смело преносити на цео српски народ ван граница предратне Србије. Милану Ћурчину аргументовао је: „Ви јамачно не знате да је у десну руку рањени војвода Вук, кад је издвојивши један део заробљених Срба и позвавши их да уђу у његову чету, левом руком очупао уво једном од њих што су се устезали да позив

---

¹¹⁶⁵ Исто, 423–424.

¹¹⁶⁶ Исто, 425–426.

¹¹⁶⁷ Милан Ћурчин, „Још о улози Срба“, *Nova Evropa*, књ. X, бр. 15, 21. XI 1925, 468.

¹¹⁶⁸ Исто, 425–426.

¹¹⁶⁹ Исто, 426.

приме“.¹¹⁷⁰ Напоследку, Љуба Стојановић изрекао је једну од животних истина: „Ми морамо бити објективни према себи. Не треба да само певамо химне врлинама на које требамо да се угледамо, него и да критикујемо мане којих треба да се клонимо. Ако друкче урадимо, нећемо се никад излечити од мана. Ако уобразимо да смо сви чиста врлина без мана, можемо пасти у погрешке које би по нас биле фаталне. Мислим да би требало да и ви о томе водите рачуна, ако будете што о томе писали“.¹¹⁷¹

Расправа око српског питања овим није била завршена. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца ситуација на плану унутрашње политике постајала је све uzavрелија међусобним пребацивањима и трвењима присталица ХСС и србијанских странака.¹¹⁷² Почели су и Љубу Стојановића прозивати да је заступао хегемонију Срба у заједничкој држави. Он је још једном био позван да у *Новој Европи* представи своје ставове и идеје, те је том приликом истакао да му је нарочито стало да га нико није криво разумео. Овога пута одбацио је оптужбе да је заступао хегемонију Срба у држави: „Један угледан Хrvat у своме путопису по јужној Србији назвао ме чак највећим хрватождером“.¹¹⁷³ По ко зна који пут наводио је да је од почетка заступао републикански облик федеративно уређење државе, јер је сматрао да је равноправност међу југословенским народима једино кроз њега могла бити остварена: „Јер докле је год у централизованом и једином Парламенту већина Срба, Хрвати и Словенци неће престати бојати се за своју народну индивидуалност, и опираће се Србима; а Срби ће опет то њихово опирање сматрати као тежњу за сепаратизмом, и све се више уверавати о њиховој нелојалности према држави као целини“.¹¹⁷⁴ Оваквих и сличних невоља и тешкоћа није требало да буде да је држава била уређена на федералној основи, јер „заједничких ресора за целу државу, под контролом заједничког Парламента, било би свега неколико“.¹¹⁷⁵ Према мишљењу Љубе Стојановића, да су на највишем нивоу сви ресори и били у рукама једног народа, остала два народа никада од тога не би штетила, јер је свака од три федералне јединице требало да

---

¹¹⁷⁰ Исто.

¹¹⁷¹ Исто.

¹¹⁷² В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, 196–204.

¹¹⁷³ Љ. Стојановић, „Још једном о „Српском питању“, 137–139.

¹¹⁷⁴ Исто, 138.

¹¹⁷⁵ Исто, 139.

одређује самостално и начином који је за најбоље налазила сву унутрашњу администрацију својим властитим средствима.

Политичка и парламентарна криза у краљевини Срба, Хрвата и Словенаца кулминирала је убиством посланика Хрватске сељачке странке у Народној скупштини 20. јуна 1928. године, када је Пуниша Рачић убио револвером Ђуру Басаричека и Павла Радића, а смртно ранио Стјепана Радића, који је касније и издахнуо. Хрватски посланици напустили су Скупштину, а између српског и хрватског народа ископан је, чинило се, непремостив јаз. Мучно стање је настало у држави. Срби су или ћутали или се бавили партијским стварима. Хрвати су изјављивали да продужују политичку идеју Стјепана Радића и давали, као и док је Стјепан Радић био жив, недовољно јасне изјаве о жељеном будућем државном уређењу. Љуба Стојановић истицао је да су и Срби имали право да се чују у питању државног уређења, а од Хрвата је тражио да пре будућих избора за Скупштину једва једном изађу са својим захтевима, јер су се они тицали и Србије и целог српског народа.¹¹⁷⁶ Хрвати су могли своје жеље остваривати или отцепљењем или у државној заједници, а лично се надао да су желели државно јединство. Хрвати су у то време покренули и питање међусобних граница Срба и Хрвата, па је тако један првак ХСС у једном будимпештанском листу изјавио да су Хрвати подразумевали као свој неоспоран териториј „Хрватску са Међумурјем, Славонију са Сремом и Далмацијом до Котора“, о чему за Хрвате није могло бити погађања.¹¹⁷⁷ Љуба Стојановић одговорио му је да је био врло нетактичан према Србима, јер је код њих могао изазвати изјаву да се хрватска граница налазила на Купи.¹¹⁷⁸

Како је време текло и како се показивало да је тешко одржив опстанак југословенске заједнице, Љуба Стојановић се све више почео померати од опште југословенске идеје ка српском питању у држави. Требало је усмерити пажњу српског народа на заштиту сопствених националних интереса у држави која је стајала на климавим ногама. Љубомир Стојановић није одустајао од

¹¹⁷⁶ Љ. Стојановић, „У чему је ствар“, *Nova Evropa*, књ. XVIII, бр. 6, 26. IX 1928, 170–173.

¹¹⁷⁷ Исто, 172; Исти, „Десетогодишњи биланс“, *Политика*, 6. VIII 1928, 15.

¹¹⁷⁸ Исто.

југословенства, али није био спреман да жртвује идентитет српског народа и његову снагу зарад очувања идеала, који му се чинио све мање остварљивим.

Неумољив у одбрани српског националног интереса пред Хрватима, Љуба Стојановић исти је био и према Србима који су након Шестојануарске диктатуре заступали идеју интегралног југословенства, и несвесно, на штету српског идентитета у оквирима југословенске државе. Иако је цензура била јака после 6. јануара 1929. године, шеф републиканаца није хтео да оћути, између осталог, на одобравање диктаторског режима краља Александра од стране чувеног песника Јована Дучића. Обојица су били пореклом из Херцеговине, чувени међу својим, српским родом. Јован Дучић, рођени Херцеговац из Требиња, је као успешан дипломата и још већи песник и књижевник, био чувен и међу Србима и међу другим европским народима.¹¹⁷⁹ Други, Љуба Стојановић, иако је коренима

---

¹¹⁷⁹ Јован Дучић (1872–1943), потоњи први југословенски краљевски амбасадор, рођен је у сиромашној породици Андрије и Јоке Дучић. Основну школу је завршио у родном Требињу, трговачку у Мостару, где се и настанио са мајком после очеве смрти. Од 1890. године похађао је учитељску школу у Сарајеву, потом у Сомбору 1893. године, где је, „пропуштен кроз пречанско-војвођански *филтер*“, дипломирао исте године као учитељ за српске школе. Учитељевао је у Бијељини, у Босни и Херцеговини, две османске покрајине које су од 1878. године биле под аустроугарском окупацијом, али је због свог националног рада и родољубивих песама („Ој Босно“ и „Отаџбина“) био прогоњен од аустроугарске полиције – земаљска влада за Босну забранила му је рад у свим српским школама 1894. године. Успео је да се запосли у српском манастиру Житомислићу код Мостара, где је остао две године. Потом је отишао да студира на Филозофски факултет у Женеви. Оскудног материјалног стања, намеравао је да школовање заврши у року од две и по године, што се није остварило. Захваљујући помоћи пријатеља и стипендији српске краљевске владе дипломирао је 1906. године. Ступање Јована Дучића у дипломатију није било лако, нити без потреса. После свршених студија у Женеви покушао је да добије посао у Министарству иностраних дела Краљевине Србије. Његову молбу од јануара 1907. године министар-председник Никола Пашић је само делимично услишио – одредио је да му се исплаћује 150 динара месечно „под погодбом да се врати у Босну и Херцеговину и тамо по инструкцијама ради док себи не отвори положај“. У БиХ је Дучић радио као дописник београдског листа *Политика*, али се већ од наредне 1908. године нашао на „националном задатку“ у Италији. Српска влада послала га је у Рим да организује пропаганду против аустроугарске анексије БиХ. Показао је одличне резултате и као писац и као дипломата, али, нажалост, није могао да спречи за Србе неповољан развој догађаја. Српска влада није заборавила његову делатност у Риму, те је после три године тешког рада постављен за аташеа (писара) прве класе српског краљевског посланства у Софији, код посланика Мирослава Спалајковића. Као и већина дипломата од каријере, Јован Дучић је морао да читавог свог службовања води рачуна да „без заштитника“ нема ни озбиљнијег напредовања у дипломатској служби. За прво његово унапређење била је потребна протекција и заузимање Слободана Јовановића, српског правника и писца, и Јована Скерлића, српског књижевног критичара и југословенског идеолога, код тадашњег министра иностраних дела Србије Милована Миловановића. У време Првог светског рата упознао се и зближио са Александром Карађорђевићем, регентом и потоњим краљем, што се показало изузетно значајним за напредовање у југословенској дипломатији. После Софије Јован Дучић је постављен за секретара посланства Краљевине Србије у Риму 1912, а потом је 1914. године премештен у Атину код посланика Живојина Балугџића. Већ у Риму је показао манир да може да разговара без икаквих потешкоћа и са личностима много вишим по рангу од њега, што му је скоро по правилу успевало

припадао Херцеговини, био је већ у другом колену рођени Србијанац Ужичанин, ништа мање чувен као велики научник, принципијелан и честит човек. Први је био један од највећих српских песника, други један од највећих српских и југословенских научника.

У српској историографији је већ уочено да је крај XIX и почетак XX века био време у којем мало који Србин није узимао учешћа у националној и државној политици, вољно или невољно у односу на околности у којима се у одређеном тренутку нашао.¹¹⁸⁰ Иста судбина није заобишла ни песника Јована Дучића ни научника Љубу Стојановића, с разликом што је први, као поданик аустроугарске монархије, углавном делао у политици националног ослобођења српског и југословенских народа, док је други, као држављанин слободне Србије, поред рада на националном ослобођењу Срба, учествовао и у унутрашњој политици српске државе. Током борбе за ослобођење и уједињење Срба и, од 1914. југословенских народа, као ни после стварања заједничке југословенске државе 1918. године ни један ни други нису долазили у ближи додир у свом политичком раду.¹¹⁸¹

Међутим, образовање југословенске државе као унитарне монархије Карађорђевића са политичком превлашћу српске грађанске елите изазвало је

(на пример, успешно је преговарао са председником грчке владе Венизелосом). После Првог светског рата напредовао је у југословенској дипломатији врло брзо, службовао је у Мадриду, Атини, Женеви и Каиру. Због једне непријатне афере са Милутином Јовановићем, сестрићем Николе Пашића, децембра 1927. је стављен на расположење и у том положају је остао све до фебруара 1930. године. Управо док је био „на расположењу“, Јован Дучић је у другој половини 1929. године чланком о југословенству дао у јавности несумњиву подршку краљевом личном режиму и владајућој идеологији интегралног југословенства. Током тридесетих година био је краљевски посланик на страни у Риму и Букурешту. У Румунској престоници стекао је највиши ранг у ондашњој међународној дипломатији: постао је амбасадор Краљевине Југославије 1940. године. Остао је у Европи до почетка Другог светског рата, када се преселио у Сједињене Америчке Државе, где је од 1941. до смрти 1943. године пропагирао искључиво српски национални интерес, најжешће осудивши хрватске злочине и геноцид над српским народом у Независној Држави Хрватској (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1953, 435–435; Радован Поповић, *Књига о Дучићу*, Београд 1992², 122–124; Милан Јовановић Стојимировић, *Портрети према живим моделима*, Нови Сад 1998, 133–135; Коста Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Београд 2001, 8, 18, 22, 138; Миодраг Митић, *Поете у фраку*, Београд 2002, 13, 25–27, 44–47; Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. I, 210).

¹¹⁸⁰ М. Radojević, Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu, 11.

¹¹⁸¹ Иако су били свесни различитог историјског развоја југословенских народа и брзине оствареног југословенског уједињења 1918, после образовања југословенске државе нашли су се на супротним политичким гледиштима. Јован Дучић је прихватио унитаризам и монархију, док се Љуба Стојановић залагао за републиканско федеративно уређење државе.

противљење заговорника децентрализоване федеративне државне форме, у првом реду Хрвата, против нове југословенске заједнице. Временом се проблем државног уређења није решавао, него је уз себе везивао и многе друге проблеме у суштини сложене и разнородне југословенске државе. Политичка напетост и српско-хрватски сукоб око облика државног уређења доживели су врхунац и делимичан расплет јуна 1928. године убиством првака Хрватске сељачке странке у Народној скупштини од стране Пунише Рачића, посланика Народне радикалне странке. Краљ Александар је излаз из државне кризе видео у успостављању личног режима и 6. јануара 1929. године, после краћих консултација са првацима највећих политичких странака у земљи, прогласио диктатуру с циљем пропагирања и утемељења идеологије интегралног југословенства.¹¹⁸² Намеран да створи у пракси једну југословенску нацију, краљ је безобзирно и нагло раскидао са старим традицијама, насупрот чињеници да се у стварности свест његових разнородних поданика споро мењала.

Краљевој политици интегралног југословенства Јован Дучић је пружио подршку чланком у *Политици* одмах после доношења закона о преименовању и подели државе. Међутим, ово није био његов први иступ на пољу унутрашње политике југословенске државе и покушај да писаном речју утиче на побољшање унутрашњих прилика Краљевине СХС. Током двадесетих година XX века неколико пута се оглашавао тим поводом,¹¹⁸³ а његови погледи на југословенску идеју и њено остварење сежу у прошлост пре Првог светског рата, када је чинио прве кораке као један од бораца за национално ослобођење и уједињење српског народа.¹¹⁸⁴

Крајем XIX века Јован Дучић је сматрао да је требало да југословенски народи најпре сарађују у књижевности и култури, да се кроз њих упознају и по могућству приближе, па да после духовног уједињења поступно остваре политичку сарадњу и уједињење. Нагло и преурањено југословенско политичко

---

¹¹⁸² Т. Стојков, *Опозиција и време шестојануарске диктатуре (1929–1935)*, 9–23, 63–72.

¹¹⁸³ Јован Дучић, „Два Рибникара“, *Политика*, 6, 7, 8. I 1924, 1–2; Исти, „Кнез Иво Војновић“, *Политика*, 31. VIII 1929, 1; Исти „За вечни спомен Змају“, *Српски књижевни гласник*, 1. X 1929, 420–421.

¹¹⁸⁴ Слободан Витановић, *Јован Дучић у знаку Атене. Песникова размишљања о нацији, историји, држави и политици*, Београд 1997, 79–122.

уједињење могло је бити опасно, будући да је требало времена да се пажљиво отклоне бројне препреке политичкој сарадњи врло често „закрвављене браће“. Идејну основу југословенства није налазио ни у „млаком словенству“, ни у „одвратном илирству“, нити у „таштом југословенству“. Негујући у првом реду културно зближавање и уједињење Срба и Хрвата пре политичког, није показивао занимање ни за Задарску, односно Ријечку декларацију, ни за потом успостављену српско-хрватску коалицију у аустријском парламенту, као ни за рад Југословенског одбора током Првог светског рата. Држао се правца којим је ишла Краљевина Србија, и када је тај правац резултирао стварањем једне југословенске државне творевине, он је био спреман, као и већина Срба, да је искрено прихвати.¹¹⁸⁵

У новонасталим околностима после 1918. године Јовану Дучићу је у схватању сродне етничке скупине Срба и Хрвата најприхватљивије било словенство, оно још неиздиференцирано осећање етничке припадности у крајевима који су се могли сматрати зонама прожимања Срба и Хрвата, православца и католика. На уму је имао крајеве Срема, Славоније, посебно Далмације и јужног приморја око Дубровника и Боке Которске, за које је био присно емотивно везан, и где се пре образовања модерне српске и хрватске нације у многим духовима етничко буђење остваривало преко појма словенства у коме се садржавало и хрватско и српско осећање. Становници ових области језик којим су писали нису називали српски, нити хрватски, већ „нашки“, „домаћи“, „словенски“.¹¹⁸⁶ Неко време Јован Дучић је сматрао да је словенство могло да послужи као, иако историјски превазиђена, али идејно употребљива основа југословенства у оквирима заједничког живљења у новој држави. Свестан недостатака југословенског уједињења изведеног на брзину, истицао је да су Југословенима и у будуће биле потребне војничке врлине какве су увек имали; али, ако су хтели да буду део организованог европског света, онда је требало да створе грађанске врлине какве нису „никада имали“. Ако је држава хтела да постоји, морала је прво да постане сродно друштво, односно „људска гомила“ повезана културним везама, заједничким менталитетом, сличним наравима и

---

¹¹⁸⁵ С. Витановић, *н. д.*, 141–142.

¹¹⁸⁶ Исто, 142–143.

истоветним укусима. У овом суштински унитаристичком схватању веровао је да је држава само оквир у којем је требало да се врши процес прожимања и стапања југословенских народа. Међутим, баш у том погледу ствари нису биле идеалне.¹¹⁸⁷

Унутрашњи политички проблеми и размирице око облика државног уређења временом су све више оптерећивали и кочили развитак југословенске монархије. Поводом предстојеће десетогодишњице смрти браће Рибникар 1924, Јован Дучић је у листу *Политика* (чији су оснивачи 1904. године били поменута браћа) писао о нагомиланим унутрашњим проблемима са великом огорченошћу. Упрошћавајући проблеме, тврдио је да за њега Југославија није производ разнородних, међусобно противречних сила, тежњи, циљева, истовремено тријумф и компромис. Она је једна и јединствена, док је све остало анти-Југославија.¹¹⁸⁸ Према мишљењу Слободана Витановића, уверење да се „Југославија родила у кациги Србије“ показује двосмисленост његовог југословенства – искрено је желео да се српство не утопи у југословенству, док је југословенство схватао као проширено српство.

Атентат у Народној скупштини јуна 1928. године још више је усложио ионако замршену политичку ситуацију југословенске државе. Док је писао некролог познатом дубровачком књижевнику Иви Војновићу у позно лето 1929. године, Јован Дучић је, као и многи интелектуалци, у прво време био уверен да су унутарполитички сукоби „родбински, племенски“, никако међунационални.¹¹⁸⁹ Када је краљ Александар, у циљу утемељивања политике интегралног југословенства, октобра исте године променио назив државе у „Југославија“ и поделио је на девет бановина, Јован Дучић је крајем октобра у листу *Политика* чланком „Реч Југославија“ одушевљено поздравио краљев чин.

Јован Дучић је нагласио да су се Југословени октобарским указом краља Александра о новом административном уређењу земље нашли на новој страни историје. За српског песника једно је било јасно: никакав догађај није могао више повратити ствари тамо где су биле „прошлог месеца“. Односно, није био решен

---

¹¹⁸⁷ Исто, 144–145.

¹¹⁸⁸ Ј. Дучић, „Два Рибникара“, 1–2; С. Витановић, *н. д.*, 145.

¹¹⁸⁹ С. Витановић, *н. д.*, 147.

само један проблем материјалног живота него је била завршена једна „духовна периода“, која је била изграђена „на заблудама“, замршеним традицијама, неповерењу или „личним сујетама“, стварима које су становнике Краљевине Југославије доводиле до очајања и до сумње у себе саме. „Једна крв и једна земља! Један народ и једно име! Једна судбина и једна формула за живот! Једна отаџбина и један патриотизам! Једна будућност и једна дужност! Један језик и једна национална култура! Једна традиција и једна историја! Или у краткој и сјајној дефиницији: једна историја и једна држава“. Можда најбоље укратко дефинишући претходним речима политику интегралног југословенства, Јован Дучић је истакао да је она носила нову и моћну енергију, која је од „ономад“ била именована речју Југославија, те је разгонила заблуде и прецизирала појмове.¹¹⁹⁰

Према мишљењу Јована Дучића, краљев потез догодио се „у прави час“. Није се могао догодити пре десет година кад су Југословени имали земљу са унутрашњим границама које су изазивале сумњу и двосмислице, које су биле ненаучне и нелогичне, и које није створио „истокрвни народ“, него су их створиле прилике и његови историјски непријатељи. Нова подела наше земље није могла остати под именом какво је она носила за последњих десет година: именима која су „наглашавала разлику три племена а не истоветност народне крви и народног идеала“. Зато је једна „логична и научна“ подела земље била неминовно везана за ново име.¹¹⁹¹

Анализирајући стање пре краљеве диктатуре, поделу земље на бановине и прокламовање новог имена државе, Јован Дучић је нагласио да нико није могао успети да озакони вештачке границе, насупрот „везама крви и духа“. Југословени нису били „браћа“ него исто „биће“. Све речи којима су давале вредности биле су само интриге судбине која је често била јача од њих самих и њиховог „разума“. Развијајући даље мисао интегралног југословенства, закључио је да они нису говорили ни српски ни хрватски него „нашки“, како су то увек називали свој језик „умни Дубровчани“. Оно словинско у Далмацији, национално инспирисано, било је претеча новоствореног интегралног југословенства. На тој „периферији“

---

¹¹⁹⁰ Јован Дучић, „Реч Југославија“, *Политика*, 30. X 1929, 1.

¹¹⁹¹ Исто.

југословенске „груде“ није било сумње о таквој великој „истини историје“, а „центар“ (Београд – прим А. Лукић) је постојеће само потврдио. Као ни краљ Александар, наглашавао је Јован Дучић, ни Гундулић ни Качић нису имали у погледу јединствене југословенске нације „ни најмање двоумице“. О заједници крви и идентичности југословенског језика, „који је свагда сума свих појмова“, нису могли сумњати „ни Немањићи ни стари хрватски владари и хероји“. Песник је сматрао да су све утрошене „вековне енергије витештва и поезије“ ишле „неминовно“ ка решењу израженом у краљевој политици интегралног југословенства, сажетој у формули: „једна историја и једна држава“.¹¹⁹²

Као и увек, истакао је Дучић, Србија је „имала храбрости да почне од себе“. Никад њене жртве нису биле ни веће ни више. Она се није одрекла прошлости и њене славе, већ је своје државно име променила у име које је тачније одговарало „развитку историје и идеала“. Слично краљу Александру радили су и Немањићи. Државно име мењало се увек према границама државе: од Зете и Дукље створио је Немања Рашку, а његови наследници нису више своју државу звали ни Рашком него „Српске земље и Приморске“. Реч Србија није поникла у највећа времена историје, него много доцније. Тумачећи историју мало слободније, Јован Дучић је тврдио да ни кнез Лазар није погинуо на Косову као господар Србије.¹¹⁹³

Идеја о нацији и држави дигнута била је, према схватању југословенског дипломате, издигнута изнад људских страсти. Свако „посебно парче историје“ било је замењено нечим „вишим и речитијим“, а нешто што је било провизорно, замењено нечим што је имало, према Дучићевом мишљењу, карактер коначног. Ако је Србија престала бити у држави једна велика провинција, изграђивана некад према могућствима, то је зато што је нација постала шира од њених граница. Између лепих имена и једне велике државе направљен је избор. Држава и идеја постале су у југословенском оквиру већи фактор него што су биле „предрасуде и сујете, трагови насиља историје“. Слика земље у којој су сви њени делови били повезани према „свима законима живота“, била је доказ „расне снаге и расне

---

¹¹⁹² Исто.

¹¹⁹³ Исто.

мудрости“ југословенског народа. Када су европски народи хтели да остваре „Паневропу“, прелазећи преко свих традиција међусобне борбе, није било могуће да у југословенском народу буде дозвољено „ма какво цепање место груписања“, нити раздвајање место кохезије. Није било могуће не брисати међу Југословенима границе које су их раздвајале, када у „дане идеје о Паневропи, толики разнокрвни и тешко завађени народи“ сматрали за једино спасење рушење свих традиција које су ометале заједницу и изазивале сукобе. Због тога је прокламовање имена Југославије био „савремен принцип у вези са логиком свог доба“. За Јована Дучића било је логично да се „племена“ спајају у нешто крупније и моћније, у народ, а не обрнуто, да се народ раздваја у „племена“. Закључујући похвалу политике интегралног југословенства краља Александра, Јован Дучић је нагласио да је реч Југославија имала лепоту „узвишеног израза о љубави“ и „триумфа над заблудама“, те је постала религиозном већ „самим тим фактом“.¹¹⁹⁴

Песниково тумачење српске историје у прилог интегралног југословенства, па и оне старије, није прошло без реакција међу ученим Србима. На изнете ставове Јована Дучића врло брзо уследио је одговор из српске научне јавности. Љуба Стојановић је био научно и политички подстакнут да одговори на његове увелико ненаучне тврдње, будући да се радило о погледима једног од највећих српских песника, чији написи нису могли проћи без утицаја првенствено у српском народу. Пошто је Јован Дучић у чланку, између осталог, очигледно подржао режим диктатуре, Љуба Стојановић је у свом реаговању у *Политици* анализирао тадашње политичко стање и указао на корене његове нестабилности. У условима оштре цензуре штампе и управљања јавним животом грађана чланак „Југославија“ Љубе Стојановића није у потпуности објављен у јавности, већ његов мањи део. Међутим, захваљујући неуморној делатности Војислава Јовановића Марамбоа око скупљања докумената, у његовом фонду у Архиву Југославије пронашли смо цео текст одговора Љубе Стојановића на чланак Јована Жујовића. Анализираћемо га у потпуности овде, с обзиром на то да је у *Политици* био објављен мали део, недовољан да се сагледа цела полемика двојице српских првака.

---

¹¹⁹⁴ Исто.

Љуба Стојановић је најпре указао на чињеницу да после Првог светског рата у југословенској заједници нису били решена питања државног и народног јединства. Државници Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца су од почетка ишли погрешним путем: државно јединство хтели су да учврсте јаким централизмом и бирократијом, док су народно јединство наметали силом. Српски филолог упозравао их је да су и државно и народно јединство два различита проблема, које није требало засебно решавати на различите начине. „Друго је државно, а друго народно јединство“ тврдио је не једном, и одмах им давао примере из најближе српске и европске историје.¹¹⁹⁵ До Првог светског рата Срби су живели раштркани у неколико различитих држава. Иако су живели у две државе, Србији и Црној Гори, код Срба је постојало народно јединство. Обрнуто, државно јединство је постојало и без народног, за што је као пример наводио Аустро-Угарску. Према мишљењу Љубе Стојановића, подунавска монархија није пропала због недостатка народног јединства, већ због лошег државног уређења које није водило рачуна о народностима. С друге стране, у Швајцарској су постојала три различита народа – Немци, Французи и Италијани – али је државно јединство било чврсто и утемељено. Проблем југословенског државног јединства, уосталом лакши од проблема државног јединства Швајцарске и бивше Аустро-Угарске, био је решен оног дана када су државне границе биле међународно признате. И после крвавих догађаја у скупштини 1928. године био је уверен да нема ниједног Србина, Хрвата и Словенца „просечне памети“, који је хтео да се опире државном јединству, и то не из „сентименталних разлога, већ из чистог егоизма“. Сваки посебно, југословенски народи су у суштини мали, и разједињени су лако могли да постану плен „грабљивих суседа“.¹¹⁹⁶

Насупрот стварном државном јединству одржавано је, међутим, непостојеће народно јединство, пошто се при стварању државе погрешно сматрало да је народно јединство „већ свршена ствар“. Љуба Стојановић је уочио да је искуство заједничког живота потврдило супротно, углавном због чињенице да се државно јединство остварило пре духовног, народног уједињења. Немачка и

---

¹¹⁹⁵ „Препис коректурног отиска једног чланка Љубомира Стојановића сложеног за београдску „Политику“, који је цензура осакатила“ (АЈ, фонд Војислав Јовановић Марамбо, 335–107).

¹¹⁹⁶ Исто.

Италија биле су добар пример духовног уједињења народа пре државног, па опет ни код њих се државно уједињење није остварило „без трзавица“. Будући да у југословенској држави није постојало народно јединство, Љуба Стојановић се није чудио тешкоћама које су постојале у југословенском политичком животу. Истина је да је међу југословенским народима било људи пре уједињења који су веровали и проповедали народно јединство Срба, Хрвата и Словенаца, и за време илирског покрета се по новинама потписвали као „Илир из Београда“, „Илир из Далмације“. Народна јединство прихватила је и „неколицина Словенаца“, који су писали „нашким језиком“. Није порицао да међу његовим савременицима постоје људи који заговарају народно јединство под именом југословенства, али је указао да „зла политичка судбина“ југословенске заједнице „није дала да идеја народног јединства продре у душу народних маса“.¹¹⁹⁷ Разлике међу југословенским народима биле су последица подвојеног политичког живота у прошлости и утицаја разних вера и култура. Љуба Стојановић је веровао да ово не смета државном јединству, да се све наведено могло изједначити, само је требало времена, с обзиром да је „дуго време те разлике и створило“. Успешно решење народног јединства видео је у добром државном уређењу, и слободи коју је у њему требало да осећају и уживају и Срби и Хрвати и Словенци.¹¹⁹⁸

Љуба Стојановић се потом посветио анализи узрока појаве чланка „Реч Југославија“. Чињеница је да је Јован Дучић „песник стихом и песник прозом“, да су му стихови савршени обликом, да се лако а често и са уживањем читају „због складности метрума и слика“ („О стварности, о искрености, о дубини осећања“, писао је Љуба Стојановић, „дало би се већ повише говорити“). За српског научника ни проза Јована Дучића, писана лепим стилем, није имала никакве везе са југословенском прошлошћу или садашњошћу. Закључио је да је песник велики обожавалац речи, те се није чудио што га је и реч „Југославија“ занела и одушевила.¹¹⁹⁹

---

¹¹⁹⁷ Исто.

¹¹⁹⁸ Исто.

¹¹⁹⁹ „Препис коректурног отиска једног чланка Љубомира Стојановића сложеног за београдску „Политику“, који је цензура осакатила“ (АЈ, фонд В. Јовановић Марамбо, 335–107).

Тумачење српске историје од стране Јована Дучића Љуба Стојановић је означио као „песничке фантазије“.¹²⁰⁰ Песнику је одржао малу лекцију из историје. Зета и Дукља су „обоје исто“, писао је Љуба Стојановић, и указао да су Немањићи носили титулу „краљ све српске земље и приморске“, чиме је било јасно наглашено двојство између Рашке – „Загорја“, и „Приморја“, које је Стефан Немања ујединио у једну државу. У титулама су Немањићи понекад набрајали поименице и приморске области као што су Диоклитија, Травунија, Захумље, „па и Далмација“, што ништа није штетило јединству немањићке државе. Такође, име Србија је било старо – Грци су Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава називали краљевима „све Србије и Диоклеје“. У XIV веку Немањићи су носили и титулу „краљ аутократ све Србије и Приморја“, а кнез Лазар се називао „ва Христа Бога благоверни и самодржавни господин всем Србљем и Подунавју Стефан кнез Лазар“.¹²⁰¹

Љуби Стојановићу није било ни најјасније шта је Јован Дучић хтео да каже тврдњама да је променом имена државе била „завршена једна периода изграђена на заблудама, на замршеним традицијама, на неповерењу или личним сујетама“. Стекао је утисак да је песник мислио да „трзавица“ не би било да је већ 1918. године Уставотворна скупштина назвала државу Југославијом („што би свакако било боље него краљевина СХС“) и поделила је на девет бановина уместо на „тридесет и неколико области“.¹²⁰² Сумњао је да „трзавица“ не би ни тада било и питао се да ли ће заиста само нови назив државе уништити „заблуде“, „замршене традиције“, „неповерење“ и „личне сујете“, односно да ли се то могло учинити једним декретом и законом. Питао се да ли је реч „Југославија“ могла да створи „један народ и једно име, један језик и једну националну културу“.¹²⁰³ Признајући да је песницима допуштено да „пишу и говоре много штошта што обичним смртнима није“, питао се да ли је одиста и Јован Дучић веровао да је „та мађиска реч“ [Југославија] све наведено и створила.¹²⁰⁴ Јован Дучић је помињао

---

¹²⁰⁰ Исто.

¹²⁰¹ Љубомир Стојановић, „Југославија“, *Политика*, 5. XI 1929, 4.

¹²⁰² „Препис коректурног отиска једног чланка Љубомира Стојановића сложеног за београдску „Политику“, који је цензура осакатила“ (АЈ, фонд В. Јовановић Марамбо, 335–107).

¹²⁰³ Исто.

¹²⁰⁴ „Препис коректурног отиска једног чланка Љубомира Стојановића сложеног за београдску „Политику“, који је цензура осакатила“ (АЈ, фонд В. Јовановић Марамбо, 335–107).

само Србе и Хрвате, док о „Словенцима не вели ништа, као и да их и нема“, опазио је Љуба Стојановић. Није спорио тврдње Јована Дучића да су Срби и Хрвати имали један књижевни језик, али су и Словенци имали свој посебан језик. Истовремено се питао колико је језик мерило народности, и истицао да Белгијанци и Французи говоре истим језиком, „али нити хоће Французи да буду Белгијанци, ни Белгијанци да буду Французи. Тако и Данци и Норвежани“.¹²⁰⁵ Желео је да песникови погледи постану стварност, „али само временом“, и није сумњао у њихово остварење уколико југословенски политичари буду ишли „другим путем“. Утврдио је да је Јован Дучић у новом државном имену видео све, само не стварност.¹²⁰⁶ У интересу садашњости и будућности „историју не треба фалсификовати“, закључио је Љуба Стојановић.¹²⁰⁷

После цензурисаног чланка Љубе Стојановића у новинама, Јован Дучић се огласио једним кратким написом у покушају да поништи ставове српског филолога. Не без извесне количине заједљивости приметио је да његове наводе није „пожурио да исправи ни један наш историчар него граматичар г. Љуба Стојановић“.¹²⁰⁸ Није признавао да је погрешио у историјским чињеницама. Међутим, контрааргументи су му били слаби, а и савременик полемике Коста Ст. Павловић се сећао да је у јавности „академик Љубомир Стојановић непобитним доказима побио Дучићево тврђење“.¹²⁰⁹ Неколико дана потом окупили су се код Војислава Вељковића на вечери Слободан Јовановић, Бранислав Нушић, Тихомир Ђорђевић, Лазар Бајкић, Љубомир Стојановић, Живан Живановић, Коста Симић и Јован Дучић. „Последњи је стигао Живановић и, издалека, је довикнуо

---

¹²⁰⁵ Исто.

¹²⁰⁶ Исто.

¹²⁰⁷ Љ. Стојановић, „Југославија“, 4.

¹²⁰⁸ Јован Дучић, „Реч Југославија. Одговор г. Љуби Стојановићу“, „Политика“, 6. XI 1929, 4. Савременици Јована Дучића су сагласни да песник није подносио „Србијанце“. Коста Павловић је забележио да „Дучић и иначе није имао добро мишљење о Србијанцима“, а једном приликом је „с таквим ниподаштавањем говорио о свему што је србијанско, да је, кад је истресао сву врећу и кад више није знао шта да каже, рекао: „Ви Србијанци, само врећате. Под изговором искренности, сваком у лице речете све што мислите. Џаба вам те ваше искренности!“ Подучавајући тон великог професора још више га је изазвао и раздражио. Ипак, како се радило о супарнику чија су честитост и поштење били на гласу, свој бес је претворио у заједљиве примедбе, које, да је хтео, Љуба Стојановић је могао сваку побити“ (К. Ст. Павловић, *н. д.*, 72, 162).

¹²⁰⁹ К. Ст. Павловић, *н. д.*, стр. 162.

Стојановићу: 'Ех! Баш добро улупасте нашег Дуку!'. Дучић је ћутао правећи се као да ништа није чуо".¹²¹⁰

Љуба Стојановић је јасно и без околишења, и у цензурисаном чланку, указао на заблуде и погрешке у Дучићевом поимању и тумачењу југословенске идеје и њеног порекла. Упозоравао је да је политика заснована на илузијама и митовима опасна и по државу и по њене становнике, те да се нација не може створити декретом диктатора, већ дуготрајним демократским процесом. Међутим, његове опсакe и нису биле упућене лично и једино песнику, већ, као и у случају Јована Дучића, широј јавности, али и главним заговорницима и спроводницима идеје интегралног југословенства. Два различита гледишта двојице српских интелектуалаца привукла су пажњу оновремене српске научне јавности, која је прећутно одобрила изнете погледе на порекло и значај југословенске идеје, али не Јована Дучића, већ Љубе Стојановића.

Полемика Љубе Стојановића са Јованом Дучићем била је последње јавно иступање шефа српских републиканаца по питањима дневне политике и државних ствари. Током прве половине 1930. године се разболео, лекари су проценили да је требало да иде у Чехословачку на лечење и он их је послушао. Љуба Стојановић је отпутовао у Праг, где су му предложена два начина лечења – спорији и дуготрајнији, али са већим шансама за излечење, и краћи, али опаснији, који је подразумевао моменталну операцију. Ужичанин се није много двоумио, већ је, својствено његовом карактеру, кратко пресекао двоумљење присутних речима: „Под нож“. После операције поживео је неколико дана; преминуо је 18. августа 1930. године. Његов аманет био је да га не сахрањују у отаџбини, све док не буде постала република, нити да му држе посмртне говоре, односно захтевао је „венаца да не буде, нити каквога говора“.¹²¹¹ Остао је и у смрти веран народној пословици да „дела зборе, уста ћуте“, коју је не једанпут цитирао у расправама са политичким неистомишљеницима.

---

¹²¹⁰ Исто.

¹²¹¹ М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, 120–122.

Јаков Јаша Продановић

Јаков Јаша Продановић, рођен у Чачку 1867. године, завршио је у родном граду основну и средњу школу. Филозофски факултет свршио је у Београду на Великој школи. Већ као гимназијалац ступио је у социјалистички покрет и упознао се са списима Живојина Жујовића, Драгише Станојевића и Светозара Марковића. Као студент активно је учествовао у дружини „Побратимство“ и био један од најважнијих редактора при објављивању сабраних списа Светозара Марковића 1888. године.¹²¹²

Почетком последње деценије деветнаестог века Јаша Продановић је покренуо лист *Српска Мисао* за области књижевности, науке и друштвеног живота. Лист је излазио као орган једне социјалистичке групе на Великој школи, у којој су поред Јаше Продановића били Настас Петровић, Милорад Митровић и други студенти левичарски оријентисани. Лист је изашао у свега четири броја, али се убрзо угасио. Јаша Продановић је потом покренуо *Народну Мисао*, која је била нешто дужег века. Након завршеног факултета 1890. године радио је као наставник гимназије по разним местима у Србији, те често био премештан или отпуштан по казни због опозиционарства режиму последњег краља из династије Обреновића. У време Ивањданског атентата отпуштен је из службе наставника, на коју се за кратко вратио током министровања Павла Маринковића. Коначно је дао оставку на положај наставника 1902. године, када је постао главни уредник *Одјека*, органа Самосталне радикалне странке.

Јаша Продановић је наредних десет година водио главну реч у органу самосталних радикала, те се посебно прочуо због вођења „бескрајне“ полемике око питања политичких и грађанских слобода са Стојаном Протићем, идеологом Радикалне странке. Током периода 1903–1912. године редовно је биран за народног посланика Самосталне радикалне странке. Попут свог пријатеља и сарадника Љубе Стојановића, и Јаша Продановић се у то време нерадо „примао“ за министра – није учествовао у самосталској влади 1905–1906. године. Постао је

---

¹²¹² Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 44.

министар народне привреде тек у коалиционој влади 1909–1911. године, када је окончан Царински рат са Аустро-Угарском. Савременици су запамтили да се постарао да се уговорени извоз 100.000 српских свиња преко београдске кланице што правичније распореди на све извознике. Међутим, највише је остао упамћен као министар народне привреде, када је спровео социјалистички Закон о радњама 1911. године, којим је увео осмочасовни радни дан, прописао затварање радњи недељом и великим празницима, социјално обезбеђење радника на послу, заштиту жена и деце од тешких физичких радова, право на штрајк. Први пут у Србији су основане коморе привредника и коморе радника. Током гласања у Народној Скупштини против је гласао, парадоксално, представник Социјалдемократске странке Трифун Кацлеровић, незадовољан што нису били унети у закон сви захтеви Социјалдемократске странке.¹²¹³

Први светски рат узео је данак Јаши Продановићу у личном животу – већ у јесен 1914. године погинуо му је син Зоран у борбама на Ади Циганлији. Када је тројна офанзива на Србију 1915. године приморала српску војску, политичко и војно руководство и део народа на повлачење из земље преко Албаније, повукао се и Јаша Продановић. У време Мајског преврата 1903. године Јаша Продановић је, с обзиром на то да је питање о облику владавине у Краљевини Србији било, барем у теорији отворено, покушао са још неколико самосталаца републиканаца неке кораке у корист проглашења републике у Србији. У науку нису успели, због непостојања дубље републиканске традиције у Србији, и неповољних спољнополитичких околности – у оно време Европа је била углавном континент великих монархија.¹²¹⁴ У једном разговору са краљем Петром I Карађорђевићем

---

¹²¹³ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 45–46.

¹²¹⁴ Сутрадан по атентату једна група млађих самосталних радикала објавила је у *Дневном листу* чланак у којем је захтевала успостављање републике. Чланак је написао Јован Скерлић и био је већ сложен, када су, после појаве првих бројева новина српски војници, предвођени једним подофициром, упали у штампарију *Дневног листа* и запленили све остале бројеве. Јован Скерлић, Божидар Марковић, Милан Марковић, Јован Жујовић, Јаша Продановић и други присутни републиканци отишли су у официрски Дом „где је заседао заверенички комитет. Пред комитет изишао је Жујовић. Објашњење није трајало дуго, одлуке исто тако биле су кратке: разговор о републици тих дана пресечен је“. Када је војска прогласила и скупштина изгласала монархију и династију, није им остало ништа друго до да се примире до повољнијег момента. Монархију нису унели у програм Самосталне радикалне странке. У ствари „народ, кршен и ломљен обреновићевским личним режимом, није био расположен за нове борбе. Требало је чекати погодније моменте и пустити земљу и народ да се одморе од силних политичких потреса и трзавица“, закључили су самосталски републиканци (Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 13; М. Грол,

недуго после Мајског преврата, Јаша Продановић је, на краљево питање о републиканству Самосталне радикалне странке, као републиканце навео Љубомира Стојановића, Николу Николића, Јована Жујовића, Милана Марковића и себе, а као монархисте Љубомира Живковића, Михаила Полићевића, Пантелију Туцаковића, Љубомира Давидовића, Радомира Путника, Будимира Буду Раденковића и Мику Банковића. Републиканци су такође били Милан Грол и Божидар Марковић.¹²¹⁵

Јаша Продановић је наредних десет година водио главну реч у органу самосталних радикала, те се прочуо због „бескрајне“ полемике око питања политичких и грађанских слобода са Стојаном Протићем, идеологом Радикалне странке. Током периода 1903–1912. године редовно је биран за народног посланика Самосталне радикалне странке. Попут свог пријатеља и сарадника Љубе Стојановића, и Јаша Продановић се нерадо „примао“ за министра – није учествовао у самосталској влади 1905–1906. године. Постао је министар народне привреде тек у коалиционој влади Стојана Новаковића 1909. године.¹²¹⁶

Почетком Првог светског рата Јаша Продановић претрпео је велики губитак у личном животу. У последњим борбама на Сави средином септембра 1914. године погинуо му је син Зоран, резервни потпоручник.¹²¹⁷ Када је тројна офанзива Централних сила на Србију 1915. године приморала српску војску, политичко и војно руководство и део народа на повлачење из земље преко Албаније, повукао се и Јаша Продановић.

Није познато колико је чланова Самосталне радикалне странке напустило Србију повлачећи се 1915–1916. године пред најездом Централних сила – подаци којима се располаже односе се на страначко вођство и посланике из партијских редова. Међу њима налазио се и Јаша Продановић. Већина их се налазила у Ници, у Француској, где су 11. и 18. марта 1916. године одржали седнице клуба,

---

„Републиканска демократија“, 969; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 65–67).

¹²¹⁵ М. Грол, н. д., 969; Јаша М. Продановић, „Југословенска Републиканска Странка“, *Нова Европа*, књ. VII, бр 10, Загреб 1923, 288; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, 88; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 67–69.

¹²¹⁶ *Споменица Јаше М. Продановића*, 149–152.

¹²¹⁷ „†Зоран Ј. Продановић“, *Политика*, 12. IX 1914, 2.

одређујући се том приликом према питању осигурања рада Народне Скупштине и њеном уставном положају, затим према влади, Радикалној странци, улози Самосталне радикалне странке у околностима избеглиштва и појавама проистеклим из такве ситуације. Окупљени самосталци захтевали су од својих представника одговорно понашање у питањима државности, одбране демократије и уставности и партијских начела у односима са старим радикалима у влади. Осетили су се поново сложено и одлучно, као у време оснивања Самосталне радикалне странке. Међутим, ако је доиста и постојала, „самосталска идила кратко је трајала“, и убрзо су биле испољене све слабости, поготово међусобне нетрпељивости и разлике у погледима самосталских првака на одређена суштинска питања, попут оног о опредељивању за монархијски или републикански облик владавине будуће државе.¹²¹⁸

Током заседања посланичког клуба Самосталне радикалне странке на Крфу с јесени 1916. године показало се колико је јединство партије било слабо. Отворен сукоб је избио између Љубе Давидовића и Милорада Драшковића са једне стране, а Јаше Продановића и Велисава Вуловића са друге. Иако начелног карактера, у њему је било и неких личних нетрпељивости и обнављања старих расправа. Приликом разговора о чувању уставности, продужењу скупштинског мандата, међународним односима, стању војске, избеглица и омладине, ситуацији у окупираној Србији показало се опет неслагање између Јаше Продановића и Милорада Драшковића. Јаша Продановић предложио је да се Народној скупштини дају указом уставне и законске форме најдуже до истицања посланичких мандата 8. септембра 1916. године. Предложио је, такође, да се спроведе принцип коалиције у скупштинском председништву, иначе сачињеном од самих радикала. Његове предлоге подржали су Велисав Вуловић, Михаило Радивојевић, Драгољуб Јоксимовић, Ива Павићевић, Милан Марковић, Давид Симић, Благоје Илић и Милован Лазаревић. Међутим, Милорад Драшковић је сматрао да питање о продужењу мандата народним посланицима није требало покретати, с обзиром на то да не Народна скупштина постојала „по сили околности“. Питање продужења скупштинских мандата је остало нерешено у

---

¹²¹⁸ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 213–216.

клубу самосталаца, али је Јаша Продановић на седници Народне скупштине дао изјаву у духу својих погледа, што је потом било тумачено као мишљење самосталског клуба и изазвало је забуну. Због тога су Љуба Давидовић и Милорад Драшковић тражили да он и Велисав Вуловић буду искључени из партије.¹²¹⁹

Милорад Драшковић је захтев себе и Љубе Давидовића образлагао чињеницом да је Јаша Продановић изјавом у Скупштини непосредно дискредитовао њих двојицу, да је својим поступцима истерао из странке Љубомира Живковића и Љубу Стојановића, и да је напослетку наставио и у изгнанству да гони партијске шефове. Јаша Продановић је, бранећи се од оптужби, такође продужавао старе спорове. Сматрао је да су Љуба Давидовић и Милорад Драшковић у политику уносили личне симпатије, те да је Милорад Драшковић још био одговоран за злоупотребе у пословању партије („банкократија“). У жучној расправи која је настала странци је запретио расцеп, али је превагом помирљивијих међу завађенима „ствар заглађена, али није сасвим свршена“ била.¹²²⁰ Односно, неизбежан раздор само је био одгођен. Пишући средином 1917. године о самосталским првацима, Милан Грол, самосталац на задатку у Женеви при Српском новинарском бироу, је опажао да најбоље међу њима, попут Јаше Продановића, догађаји нису додиривали. Занимајући се скупштинским пословницима, нису видели да су много крупније ствари биле на дневном реду српске политике, те да догађаји у Европи нису најваљивали ништа добро. За Милана Грола сам Јаша Продановић био је „начелан и исправан, али наиван, слабог критеријума о људима и узан у идејама“, а најгоре од свега, био је „сав заузет чисто партијском борбом, без ширег хоризонта у данашњој ситуацији општој, и нашој националној“.¹²²¹

*

Фебруарска револуција у Русији лишила је Краљевину Србију моћне подршке у спољној политици, оличене у царској династији Романових. Председник српске владе Никола Пашић није се више осећао сигурним у погледу

---

¹²¹⁹ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 216–217.

¹²²⁰ *Исто*, 217.

¹²²¹ *Исто*, 221.

остварења планова које је српска Народна Скупштина децембра 1914. године прокламовала у Нишкој декларацији: решавање југословенског питања уједињавањем југословенских народа у једну заједничку државу. Како се у рано пролеће 1917. године није могао ослонити ни на подршку других двеју чланица Антанте, Француске и Велике Британије, морао је Никола Пашић, зарад прибављања веће и шире подршке циљевима Нишке декларације и њиховој афирмацији у иностранству, потражити, између осталог, и виднију подршку Југословенског одбора. Свака помоћ и подршка у насталој ситуацији била му је добродошла, због чега је дошло до одржавања чувене Крфске конференције од 17. маја до 17. јуна 1917. године, између представника Југословенског одбора, предвођених његовим председником Антом Трумбићем, и представника србијанске владе предвођених Николом Пашићем. Резултат конференције био је доношење Крфске декларације, у којој су у начелу били истакнути основни принципи будућег југословенског уједињења и стварања југословенске државе. Будућа југословенска држава дефинисана је, између осталог, по облику државног уређења као парламентарна уставна монархија са династијом Карађорђевића на челу.¹²²² Оваква одредба озбиљно је сужавала рад будуће југословенске Уставотворне скупштине, лишавајући је права да одлучује у име народа о облику државног уређења – у ствари, није јој дозвољавала да постане Конвент.

Од раније познати републиканци међу самосталским политичарима и научницима нису прихватили закључак Крфске декларације у погледу облика државног уређења, као ни део студената републиканаца. У исправност републиканске идеологије још више их је уверио истовремено вођен, у суштини својој политички, Солунски процес против официра припадника тајне организације *Црна рука*. Све израженије недемократско понашање регента Александра Карађорђевића током Солунског процеса 1917. године и после њега, те регентово ослањање у вођењу унутрашње политике на тајну официрску организацију *Бела рука* насупрот кадровски и стручно много вредније *Црне руке* у политичком животу Краљевине Србије, били су једни од кључних момената у јавном иступању и залагању српских републиканаца за идеју републиканизма и

---

¹²²² Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917*, 252–264; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, 396–402; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. II, 791–794.

успостављања републиканског федеративног облика будуће државе југословенских народа.¹²²³

Драгољуб Јовановић, један од потоњих првака Земљорадничке странке, сећао се да је Солунски процес утицао на многе српске политичаре да се одрекну монархизма (прагматичног или искреног) и окрену републиканству. Вођа Самосталне радикалне странке Љуба Давидовић се такође „пржио на солунском роштиљу“, остао „морално читав, али се смртно замерио“ будућем југословенском краљу Александру Карађорђевићу говорећи му: „Не у крв, Височанство“. Остао је уз монархију из државотворних разлога, иако је „изгубио свог шефа и своје најбоље сараднике: Јована Жујовића, Јашу Продановића, Милована Лазаревића. Мало је фалило да се, са Гролом и Куманудијем, определи за републику са академцима, у Женеви“.¹²²⁴

И док се Крфска конференција приводила крају јуна 1917. године, вође самосталаца Љуба Давидовић и Милорад Драшковић дали су оставку у влади, противећи се осуди пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и његових другова на смрт од стране преког суда.¹²²⁵ У историји је остала запамћена чувена аудијенција Љубе Давидовића и Милорада Драшковића код регента Александра поводом пресуда преког суда над окривљенима, којом приликом је Рудничанин лупио и песницом о сто, упозоравајући на „судско убиство“ осуђених.¹²²⁶

Поред Милорада Драшковића и Љубе Давидовића, у аудијенцију је одвојено био примљен и Јаша Продановић. Већ од почетка разговора с регентом Александром, оштро се успротивио Солунском процесу и начину на који се принц разрачунавао са до тада моћном Црном руком. Покушао је да га убеди у неправилност и неправедност смртне пресуде над осуђеним српским официрима. Регент Александар га је, између осталог, упитао и о републиканизму, који је Јаша Продановић све отвореније испољавао током Солунског процеса и све извеснијег

---

¹²²³ Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, књ. I, 19; Д. Јанковић, *н. д.*, 67–73; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, 246–253; М. Екмечић, *н. д.*, 776–778.

¹²²⁴ Д. Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 89.

¹²²⁵ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914–1918*, 253.

¹²²⁶ М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 218.

трагичног епилога главних вођа Црне руке.¹²²⁷ Без околишења самосталац му је рекао да републику у околностима које су се стварале Солунским процесом неће довести чиста теоријска пропаганда републиканских начела. Републике су се јављале онда када су монархије „дозлогрђивале“ народима, а српска монархија, односно будућа југословенска била је, према мишљењу Јаше Продановића, на путу да својим поступцима омрзне свима – и српском и југословенским народима. „Народна маса може много да трпи“, говорио је самосталски првак републиканац, „али кад ,пређе дара меру“, јављају се буне, револуције и завере“.¹²²⁸ Лекција светске историје упућивала је, дакле, да принц влада „како треба“, а у супротном само је могао да ојача републикански покрет. После аудијенције Јаша Продановић више се никад није видео с регентом и будућим југословенским краљем Александром Карађорђевићем. Незадовољан и огорчен смртним пресудама и прогоном официра црнорукаца, постао је један од најупорнијих и најдоследнијих противника будуће југословенске монархије Карађорђевића.¹²²⁹

Када је избила криза владе Николе Пашића фебруара 1918. године, Јаша Продановић је био у две аудијенције код регента Александра Карађорђевића. Последње виђење са будућим југословенским краљем било је 10. марта 1918. године, којом приликом је Јаша Продановић изговорио много ствари, нелагодних за ухо српског регента. Између осталих, отворено му је рекао да су завера и атентат црнорукаца на српског принца били измишљени од стране Николе Пашића због тежње радикалског вође да остане на власти, те да су били искоришћени за покретање Солунског процеса и ликвидацију Црне руке.¹²³⁰ За Солунски „злочин“ политички и кривично одговарала је влада, али морално је одговарао регент Александар.¹²³¹

Јаша Продановић приликом аудијенције није крио своје републиканско опредељење, при чему је регенту рекао да је са Јованом Жујовићем радио на успостављању републике већ у време Мајског преврата.¹²³² Одустајање од

¹²²⁷ А. Лукић, „Јаша Продановић у Другом светском рату“, 379–380.

¹²²⁸ *Споменница Јаше М. Продановића*, 185.

¹²²⁹ Исто.

¹²³⁰ Исто, 184.

¹²³¹ Исто.

¹²³² Н. Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, књ. I, 47.

републиканства 1903. године је објаснио давањем првенства решавању српског националног питања, непостојањем републиканске идеје у народу и неповољним спољнополитичким околностима за успостављање српске републике. После ове аудијенције, више се није видео са регентом Александром.¹²³³

У новоствореној југословенској држави 1918. године Јаша Продановић је заједно са Љубом Стојановићем радио на оснивању и учвршћивању Републиканске странке. Успели су да до 1922. године обједине републиканске групе у Београду и учврсте организацију странке. Љуба Стојановић био је „срце“, Јаша Продановић „мозак“ и организатор, а трећи шеф Јован Жујовић „душа“ Републиканске странке. До увођења диктатуре краља Александра 1929. године други тријумвир Републиканске странке истакао се у критици непарламентарне улоге југословенског монарха, те у осуди политике Стјепана Радћа у политичком животу југословенске државе. Не једном указивао је на мешање неодговорних чинилаца и круне у политичке односе младе државе, као и на нелојално држање шефа ХРСС у његовом односу са другим политичким партијама. Поред великог теоријског рада у пропагирању републиканских идеја, Јаша Продановић је врло активно учествовао и у политичкој пракси. Није успео да буде изабран за посланика на било којим од избора (1920, 1923, 1925. и 1927. године) који су одржани до завођења диктатуре, али свеједно није одустајао од политичког рада путем држања конференција и зборована.¹²³⁴

После крвопролића у Скупштини, краљ Александар завео је тзв. Шестојануарску диктатуру, које је забранила, између осталог, рад политичких партија, а све у циљу успешнијег остварења политике интегралног југословенства. Јаша Продановић, после смрти Љубе Стојановића стварни шеф Републиканске странке, је са Главним одбором распустио партију све док се не буду стекли пуни демократски услови за слободан политички живот у Краљевини Југославији. Ни када је стега диктатуре попустила после Октоисаног устава краља Александра 1931. године и његове смрти октобра 1934, Јаша Продановић није хтео да се Републиканска странка активира у политичком животу Краљевине у оној мери у

---

¹²³³ *Споменица Јаше М. Продановића*, 184–185.

¹²³⁴ Исто, 126–161.

којој би пружила легитимитет диктатури.¹²³⁵ Ипак, све компликованије и опасније спољнополитичке околности после доласка нациста на власт у Немачкој 1933. године приморале су га временом на излазак из политичке апстиненције, поготово што су се немачке спољнополитичке амбиције убрзано приближавале границама Краљевине Југославије.¹²³⁶

Нацистичка Немачка је марта 1938. године извршила аншлус Аустрије и избила на северне међе југословенске државе. Све је мање било гаранција да се агресивни северни сусед неће мешати у унутрашње послове Краљевине Југославије и покушати да искористи њене унутрашње слабости у своју корист, првенствено нерешено хрватско питање, које је оптерећивало функционисање југословенске државне целине. Политичка раздробљеност српских грађанских партија, о којој су српски републиканци писали већ почетком двадесетих година, није била превазиђена ни у суочавању са државном кризом и започетим светским ратом 1939. године.¹²³⁷ Јаша Продановић, као истакнути научни и културни радник, у оваквим околностима није могао да не каже своје и мишљење српских републиканаца о унутрашњој политици земље, те истовремено и изнесе предлоге за решавање тешких питања, у првом реду хрватског, и да се, када је оно привидно решено августа 1939. године, не изјасни о негативним и позитивним странама српско-хрватског споразума.¹²³⁸ Објављеним и необјављеним написима уочи Другог светског рата Јаша Продановић и српски републиканци критиковали су недемократско деловање водећих српских и хрватских грађанских партија.

Полазећи од критике грађанских странака, Јаша Продановић је сматрао да се њихова вођства учествовањем у политичком животу од настанка југословенске државе 1918. године нису држала својих програма закључно са 1939. Странке су се без икаквих начелних разлога раздвајале у фракције и спајале у коалиције. Свађале су се и мириле, мењале шефове, имена и програме. Шеф републиканаца је приметио да је „један превртљиви политичар који је изјављивао да би био

---

¹²³⁵ Јаша М. Продановић, *Споразум Удружене опозиције и Сељачко-демократске коалиције* (Архив САНУ, Заоставштина Јаше М. Продановића, 14706/6).

¹²³⁶ А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 2012.

¹²³⁷ Б. Петрановић, „Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе“, *Историјски гласник*, св. 1–2/1990–1992, 73–82.

¹²³⁸ Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd 1965.

републиканац и кад бисмо имали енглеску монархију учествовао у Влади која је укинула Видовдански устав¹²³⁹. Размишљајући о све отворенијем истицању демократских начела у јавности од стране многобројних водећих партија, и гажењу истих у политичкој пракси, сетно је и цинично закључио како се све у ондашњој Југославији „подемократисало“ одједном: „Сирота демократија. Колико је речима обла и гојазна: сва маст и сало, толико је у делима суха и мршава: сама кост и кожа“.¹²⁴⁰ Недемократичност политичких партија пре шестојануарске диктатуре сагледавао је, између осталог, у чињеници да су гласале за противуставно уништење Комунистичке партије, подржале „по злу чувену Обзнану (првенствено је прозвао Демократску и Радикалну странку), донеле антидемократски чл. 4. Закона о чиновницима, насилно разрешавале слободно изабране општинске управе, вршиле, кад су биле у власти, велике притиске приликом избора. У таквим условима демократија није ни живела, ни животарила него је издисала.¹²⁴¹ После 6. јануара 1929. године и укидања вишестраначког живота у политици је „златно доба корупције и срећно време за партијске отпаднике, невернике, пребеглице и издајнике. На површину је испливао политички талог. Многима био је црн образ али пуна торба“ док је „народ падао у тешку беду и невољу“.¹²⁴²

На више пута постављана питања од стране појединих политичких првака других странака због чега републиканци, кад се већ нису мирили са жалосним стањем у држави, нису ушли у блок Удружене опозиције и радили са њом против режима, Јаша Продановић је одговорио: „Нису нас звали“, услед страха да се сарадњом са српским републиканцима не компромитују код Круне. Шефови Удружене опозиције „држали су у рукама два гвожђа у ватри: тражили су поверење одоздо, али су желели и подршку“.¹²⁴³ Све и да су их звали, републиканци би одбили, јер би суделовање у политичком режиму без претходних јавних ограда и осуда његових носилаца (што Удружена опозиција,

---

¹²³⁹ Ј. М. Продановић, *Лажна и права демократија*, 1 (Архив САНУ, Заоставштина Јаше М. Продановића, 14706/5). Анализом текста утврдили смо да је писан 1939. године. Странице је бројевима обележио Јаша Продановић.

¹²⁴⁰ Ј. М. Продановић, *Лажна и права демократија*, 2.

¹²⁴¹ *Исто*, 3.

¹²⁴² Ј. М. Продановић, *Драги пријатељу, потребно је да те обавестимо*, Београд 1939, 1–2.

¹²⁴³ *Исто*, 2.

према мишљењу Јаше Продановића није учинила) значило признање свега што је од стране власти урађено после 6. јануара. Удружена опозиција је била организована без икаквог програма, оправдане паролe, обележене сврхе. Републиканци су „осетили“ да није реч о правој парламентарној борби, него да је Влатко Мачек „желео да преброји своје приврженике“.¹²⁴⁴ Разматрајући апстиненцију Удружене опозиције у Скупштини, Јаша Продановић је тврдио да су политичари били бирани за рад у представничком телу „а не за причање по зборовима“. Као што су некада Стјепан Радић и посланици Хрватске сељачке републиканске странке грешили што се нису борили од почетка у Скупштини, тако су и мачековци понављали исту грешку. Политичке наступе Удружене опозиције „о здружености опозиције“ и „борби за народ“ назвао је „старом, бајатом и изанђалом политичком робом“, коју ће прва политичка непогода „збрисати“, остављајући само „застарели и неупотребљив материјал“.¹²⁴⁵ Целокупан унутарполитички живот Краљевине Југославије пропратио је стиховима српског песника Петра Петровића Његоша:

„Чудне бруке, грдне мјешавине
здружио се Турчин с Црногорцем
уједно с овце и курјаци“.¹²⁴⁶

У таквим околностима боље је било уздржати се од јавног рада него рђаво радити, не трошити снагу у бесмисленим подвизима, већ је чувати за погоднија времена и одлучнију борбу.¹²⁴⁷

Анализа унутарполитичког стања обухватила је и хрватско питање.¹²⁴⁸ Пре споразума Цветковић-Мачек августа 1939, ни Јаши Продановићу, као некада његовом пријатељу и политичком сараднику Љубомиру Стојановићу, није било јасно шта су Хрвати тачно тражили.¹²⁴⁹ Говорило се о споразуму, иако се ни у најкрупнијим потезима нису знала његова начела, шта желе Влатко Мачек и Хрватска сељачка странка, а шта друге странке. Према мишљењу Јаше

¹²⁴⁴ Исто, 2–3.

¹²⁴⁵ Исто, 4–5.

¹²⁴⁶ Ј. М. Продановић, *Нашим пријатељима и свима правим демократима*, Београд 1940, 8.

¹²⁴⁷ Исто; *Драги пријатељу, потребно је да те обавестимо*, 5.

¹²⁴⁸ О хрватском питању у југословенској краљевини и политици Хрватске сељачке странке видети: Ljubo Voban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, I–II, Zagreb 1974.

¹²⁴⁹ Љ. Стојановић, *Срби и Хрвати*, Београд 1928.

Продановића, у ствари старом мишљењу Љубомира Стојановића, чињеница да се ХСС прва бунила против постојећег положаја хрватског народа у југословенској држави налагала је да се прва и изјасни о својим захтевима. Не без незадовољства и прекора Хрватима, приметио је да су у прво време борбе за своја права били републиканци и федералисти, да би после постали монархисти и централисти. Истовремено, питао се где су се између та два супротна политичка правца налазиле њихове државне тежње и идеали: „Знамо да су монархисти, а знамо и да нису остали при централизму. Али где су и на чему су; шта желе и чему теже то је јавном мњењу непознато“.¹²⁵⁰

Споразум Цветковић-Мачек није много уклонио нејасноће Јаше Продановића или их је, у ствари, уклонио у погледу захтева Хрвата и српско-хрватских односа у Краљевини Југославији. Шеф српских републиканаца упозоравао је фебруара 1940. на његове непрецизности, опасне по државни живот у времену када је већи део најразвијеније Европе буктао у ратном пламену. Споразум је директно кршио чл. 116. Октоисаног Устава који је прописивао „да се предузете мере“ у већем преуређењу државног устројства морају накнадно поднети Народној скупштини на одобрење, и тек након ратификације у њој ступају на снагу. Међутим, споразум је склопљен без упита Скупштине, коју је кнез-намесник Павле Карађорђевић одмах потом распустио на неодређено време и наставио да га проводи у живот. Недемократски, противпарламентаран и противуставан поступак могао се избећи доношењем нових закона, којима би се надоградио устав, или враћањем Видовданског, устава што би означило враћање уставности. У оба случаја могло се доћи до Уставотворне скупштине која је могла донети нови споразумни Устав, где би на демократски начин било решено и хрватско питање, али је „вођству ХСС било лакше и угодније пристати на гажење Устава него ући у ’србијанску скупштину“.¹²⁵¹ Народну слободу постигнуту споразумом Јаша Продановић протумачио је стиховима српског песника Јована Јовановића Змаја:

„Кад ти кажу да је има,

---

¹²⁵⁰ Јаша М. Продановић, *Друго писмо Јаше М. Продановића. Драги пријатељу*, Београд 1939, 12–14.

¹²⁵¹ Јаша М. Продановић, *Споразум с Хрватима*, Београд 1940, 5.

осетиш је у прсима,
кад осетиш куд те спрема,
осетиш је да је нема“.¹²⁵²

Ипак, признавао је да је Споразум имао и неке позитивне одредбе, од којих је као најпозитивнију означио ону која је издвајањем Бановине Хрватске, са прерогативима који су је пратили, уводила у ствари неку врсту федеративног уређења у Југославији. Није желео да пресуђује колико је Споразум био искрен и трајан, али је са зебњом примећивао да ствари нису „ишле глатко“, да су се у Хрватској јављале појаве које су забрињавале и Србе и све „искрене приврженике југословенства“. Појављивале су се веће или мање злоупотребе дуго очекиване и тешко задобијене хрватске слободе – употреба грубе силе, прекорачивање права, што је било логичан резултат двадесетогодишње борбе разних режима против Хрвата. Несвесне последице дугог трпљења намерно су подстицали „клерикални и франковачки утицаји“.¹²⁵³ Веровао је да ће све наведене „немиле појаве ишчезнути“ уколико и код српске и код хрватске стране буде „родољубља, трпељивости и такта“, ако у целој земљи буде завладала социјална и политичка демократија, спроведено федеративно уређење, поштовани Устав и закони „слободно изабране Народне скупштине“.¹²⁵⁴

Како се све изгледније ратна опасност примицала југословенској држави и решење хрватског питања још више оптеретило хрватско-српске односе, у првом реду у Бановини Хрватској, Јаша Продановић је позивао искрене борце за демократију на дугу и упорну борбу, без изгледа на брзу победу, без клонућа пред првим неуспесима. Остајући веран свом начину борбе са недаћама, храбрио их је цитирајући Његошеве стихове, по ко зна који пут у свом дугом политичком животу:

„Нека буде борба непрестана,
Нека буде што бити не може,
Нек ад прождре, покоси сатана.
На гробљу ће понићи цвијеће,

---

¹²⁵² Исто, 9.

¹²⁵³ Исто, 14.

¹²⁵⁴ Исто.

За далеко неко поколење“.¹²⁵⁵

„Идеје се не могу уништити, истина не пропада, речи не умиру“ говорио је у данима тешких искушења и неуспеха, „моралних кукавичлука“, пребеглиштва и напуштања идеја и партија у политичком животу југословенске монархије.¹²⁵⁶ Није се одрекао републиканских идеја и начела ни у време Другог светског рата, а победу истих, само у другачијим историјским околностима, доживео је 1945. године. Не само да често није био задовољан поступцима комунистичких власти, него их је јавно критиковао када год је то могао. И поред свих тешкоћа, упорно је чувао индивидуалност Републиканске странке. Драгољуб Јовановић сећао се да „су неки његови (Јашини – прим А. Лукић) људи захтевали да и он пређе у опозицију“, али је „Јаша рекао: Грол и Драгољуб могу да буду опозиција, ми не можемо, јер је у питању република, свеједно каква. У томе је био доследан. Истрајао је до смрти“.¹²⁵⁷

---

¹²⁵⁵ Јаша М. Продановић, *Лажна и права демократија*, 6 (Архив САНУ, Заоставштина Јаше М. Продановића, 14706/5).

¹²⁵⁶ *Споменица Јаше М. Продановића*, 160–161.

¹²⁵⁷ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 228.

Јован Жујовић

Јован М. Жујовић (1856–1936) био је трећи тријумвир Републиканске странке. Рођен у Брусници кнегиње Љубице Обреновић, на Руднику, где му је отац Младен био са службом, најраније је детињство потом провео у Неменикућама на Космају. Основну школу започео је у космајском селу, да би је завршио у Београду, где је уписао гимназију, те добро савладао, између осталих, немачки и француски језик.¹²⁵⁸

Јован Жујовић и брат му Ђорђе упознали су се са републиканским и социјалистичким идејама током дружења са рођаком Живојином Жујовићем. Отац Младен није одобравао што су му синови слушали о правима народа, слободи, републици и социјализму у Швајцарској, посебно кад је уочио да су ревносно усвајали оно што су у Крагујевцу слушали. У петом разреду Јован Жујовић се упознао са идејама Светозара Марковића читајући, између осталих, лист *Раденик*. Након завршене гимназије отац га је уписао на Политехничку школу у Цириху 1872. године, где је у оно време студирао незанемарљив број српских студената. Иако се у Цириху упознао са Бакуњином и идејама које је проповедао, врло брзо их је напустио и пришао „светозаревцима“, дружећи се тада највише са Пером Тодоровићем и Пером Ђорђевићем.¹²⁵⁹

Због интересовања за политичке идеје, Јован Жујовић није завршио Политехнику у Цириху. Незадовољан што су се студије сина одужиле без виднијег резултата, отац Младен захтевао је да се Јован Жујовић врати у Србију, што се и догодило. Космајац се, по савету Светозара Марковића и заповести оца Младена, уписао на природно-математички одсек Филозофског факултета у Београду. Као београдски студент био је активни члан студентске социјалистичке дружине Побратимство. Такође, сарађивао је у листу *Рад* социјалистичке омладине, који је уређивао Пера Тодоровић. Објављивао је приказе нових књига и реферате са научних предавања, писао о стању радничке класе у Енглеској,

---

¹²⁵⁸ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 16–17.

¹²⁵⁹ *Исто*, 20–23.

Ирској и Шпанији, некролог Светозару Марковићу. Превео је са француског дело Луја Блана *Организација рада*, које тада није било објављено.¹²⁶⁰

Као год и већина његових вршњака национално занетих, и Јован Жујовић је учествовао у српско-турском рату 1876–7. године, када је служио у Дринској и Моравској војсци. По окончању рата вратио се у Београд и завршио студије. Пре краја Другог српско-турског рата отишао је у Париз на Сорбону, те упоредо студирао природне науке и антропологију. Систематски је проучавао геологију, ботанику и зоологију 1877–1880. године. Током школовања у Паризу прихватио је неке нове политичке идеје и оформио унеколико другачије политичке ставове у односу на претходне: „запојио се идеалима једнакости и братства које су Французи пружили свету, а нарочито малим потлаченим народима; заволео је њихове демократске слободе, проникао у француски дух који је тако одговарао његовој сопственој природи“.¹²⁶¹

Током школовања у Паризу дошао је под велики утицај идеја Петра Лаврова, једног од идеолога руског народњаштва. Рус је српског студента ценио због преданости нацији и доброг познавања социјалне литературе, због чега је у својим радовима прве године развоја социјализма у Србији називао епохом Јована Жујовића и Светозара Марковића. Ништа мање није Јован Жујовић ценио Петра Лаврова, посебно због тога што је руски идеолог народњаштва сматрао да су наука и просвета требало да одиграју значајну улогу у стварању социјалног друштва. Када је у лето 1880. године требало да се врати у Србију, Јован Жујовић се већ био разишао са „крајњима“ међу социјалистима. Већ је био прихватио, уместо револуционарног, реформистички курс у политичкој борби за остварње социјалног друштва.¹²⁶²

По повратку из Француске у Србију изабран је за суплента Велике школе на предмету геологија са минералогijом, када је почела његова значајна професорска и научна каријера. Био је неколико пута ректор Велике школе, а редовни члан Српске Краљевске Академије постао је 1888. године.¹²⁶³ Међутим,

---

¹²⁶⁰ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 25–34.

¹²⁶¹ Драгоје Тодоровић, „Предговор“, у: Јован Жујовић, *Дневник I*, 17.

¹²⁶² Ђ. Ђурић, *н. д.*, 34–37, 40.

¹²⁶³ Исто, 43–53.

напоредо са професионалном, врло брзо отпочела је и политичка каријера Јована Жујовића. Један од преломних тренутака био је Ивањдански атентат и оштро гоњење политичке опозиције у земљи. Приликом полицијске и судске истраге око атентата, те пресуда окривљенима, показала се величина апсолутизма последња два владара из династије Обреновића. Иако је његова фамилија традиционално била обреновићевска, Јован Жујовић је одлучио да се на непарламентарно и недемократско понашање краља Александра Обреновића стави у опозицију режиму, те да подржи једну групу млађих политичара из круга Радикалне странке Николе Пашића, касније познатих под називом самостални радикали.¹²⁶⁴ Од тог тренутка 1902. године и оснивања самосталског листа *Одјек*, Јован Жујовић је са неким од њих (Јаша Продановић и Љуба Стојановић) остао политички сарадник и лични пријатељ до краја живота.

Последњих година владавине краља Александра Обреновића један од најгласнијих критичара његовог режима био је Јован Жујовић. Краљ га је сматрао својим противником и тако се према њему и односио. Иако је чуо од свог пријатеља Јована Скерлића за постојање завере, Јован Жујовић није био умешан у њу на било који начин, нити у краљеубиство. У малом и фамилијарном Београду, „у којем је сваки калфа познавао аустроугарског војног аташеа“, о завери се говорило скоро јавно већ две године. Нема доказа да је неко од главних завереника српског републиканца посветио у заверу. Професор са социјалистичким и републиканским размишљањима, Јован Жујовић мало је могао користити завереницима који, суочени са горућим проблемом српског националног уједињења, нису намеравали да промене облик владавине у Србији, нити да дубље реформишу постојећи друштвени поредак.¹²⁶⁵

Јован Жујовић није одобравао онако крвав обрачун официра завереника са последњим владарем династије Обреновића. На збору у Јагодини августа 1903. године српски републиканац је, помало разочарано, нагласио да Радикална странка и народ нису били способни да сами извојују слободу у сукобу са личним режимом, односно политичке слободе вратила им је група официра, иста она која је једном свом генералу нудила да заведе диктатуру у Србији. Због тога је сумњао

---

¹²⁶⁴ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 90–91.

¹²⁶⁵ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 82–83.

у расположење постојећих носилаца новог режима да ојачају демократију и парламентаризам у монархији Петра I Карађорђевића, те је на припремној седници Народног представништва (Народна скупштина и Сенат) 14. јуна тражио да се на главној седници 15. јуна врати у живот Устав од 1888. године. Иако није био идеалан, тај Устав је, говорио је Јован Жујовић, био донесен легалним путем, те би његово враћање у политички живот Србије значило обнову законитости, преко потребне држави. Народно представништво га није послушало: 15. јуна прво је „изабрало“ Петра Карађорђевића за краља, да би потом одлучило да се врати на снагу Устав из 1888. године, са свим законима који су по њему донети са изменама у складу са новим политичким околностима.¹²⁶⁶

Јован Жујовић није присуствовао поменутој седници, те је убројан у противнике династије Карађорђевића, због чега су му завереници претили да би могао остати „без главе на раменима“.¹²⁶⁷ Односи са новим краљем Србије били су релативно добри, али су се погоршали услед критика Јована Жујовића на рачун Двора због корупције у топовској афери. Лоши односи Жујовића са монархијом кулминирали су у време решавања завереничког питања. Његове републиканске идеје, иако их тада није истицао у политичком животу, биле су такође један од узрока лоших односа са новом династијом. Краљу Петру нису биле непознате Жујовићеве акције у погледу проглашења републике у Србији у време преврата 1903. године. Републиканска група самосталаца (Љуба Стојановић, Јаша Продановић, Коста Кумануди, Божа Марковић, Милан Грол) на челу са Јовано Жујовићем објавила је сутрадан по Мајском преврату чланак у *Дневном листу*, којим је позивала народ на проглашење републике. Покушај је пропао, и када се после преврата поредак у Србији стабилизовао, Јован Жујовић је неколико пута изрично истакао да неће са Самосталном радикалном странком покретати питање облика владавине док не буде било решено питање српског националног уједињења.¹²⁶⁸

Када су обављени парламентарни избори у јесен 1903. године и две радикалне струје, иако су наступале одвојено, однеле убедљиву победу, Јован

---

¹²⁶⁶ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 84.

¹²⁶⁷ Војислав Ј. Вучковић, „Јован Жујовић и завереничко питање“, *Књижевност*, бр. 11/1957, 481, 484.

¹²⁶⁸ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 86–87.

Жујовић је неколико пута говорио на зборовима и тумачио кроз чланке и брошуре шта је самосталско крило подразумевало под појмом радикална демократија. Нагласио је да праве демократије није могло бити без поштовања принципа народног суверенитета, који се могао остварити само у случају одржавања слободних избора. У том смислу, требало је политички васпитати и просвећивати српски народ. Такође, залагао се систем државне интервенције у погледу заштите социјално угрожених категорија становништва.¹²⁶⁹

Привремено обновљено јединство Радикалне странке свршило се крајем 1904. године, да би јуна 1905. самосталско крило основало Самосталну радикалну странку доносећи своја Начела, Програм и Статут. Јован Жујовић је као члан Главног одбора странке учествовао у прављењу програма, у којем је усвојен низ његових предлога. Народни посланик Самосталне радикалне странке остао је све до 1912, а члан њеног Главног одбора до 1913. године. Често је имао мишљење различито од страначке већине, а није се устезао ни да критикује поступке своје странке уколико је сматрао да су били непринципијелни. Тако, био је против уједињења с радикалима у јесен 1903. године, док се претходно не дефинишу услови под којима је оно имало да се обави. Критиковао је и држање странке што је у опозицији спречила ратификовање трговинског уговора са Немачком, да би онда, по доаску на власт 1905. године, исто учинила. Није одобравао ни очигледну сарадњу вођства Самосталне странке са црнорукцима, чије је вође покушавао као министар иностраних дела да пензионише.¹²⁷⁰ Због наведених ставова у самосталском клубу говорили су му да његово понашање „штрчи“. Међутим, није се устезао ни да се лично замери појединим партијским колегама, ако је сматрао да су они радили против странке или њеног програма.¹²⁷¹ Због једног чланка Алексе Ратарца у *Вечерњим новостима*, Жујовић је предложио да се исти искључи из партије, образлажући предлог: „Нашем је покрет био задатак да унесе морал у политику и поштење у државну и општинску управу, ту за г.

---

¹²⁶⁹ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 92–93.

¹²⁷⁰ Везе Црне руке са Самосталном странком ишле су углавном преко Јаше Продановића. На пример, понуда главних црнорукаца у другој половини 1913. године да доведу самосталце на владу била је учињена управо преко овог самосталског републиканца (В. Казимировић, *н. д.*, 558–560).

¹²⁷¹ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 93, 95, 97–98.

Ратарца не може више бити места или се ја варам у главномe смеру нашем“.¹²⁷² Страначку активност српски републиканац је спроводио и писањем у *Одјеку*, органу Самосталне радикалне странке, где је анализирао и приказивао политичка дешавања у Европи, критиковао злоупотребе у државној управи Србије или предлагао начине побољшања пољопривредне производње у земљи.¹²⁷³

До почетка ратова за ослобођење и уједињење српског народа (1912–1918), Јован Жујовић је обављао највише дужности у државној управи Краљевине Србије. Био је државни саветник и министар разних портфеља (углавном ресор иностраних дела) у неколико влада, било самосталских или коалиционих са старорадикалима. Самосталска влада Љубе Стојановиће 1905–1906. године, у којој је Јован Жујовић добио ресор иностраних дела, суочила се са унутрашњим и спољашњим проблемима због којих је пала претходна радикалска влада Николе Пашића: решавањем статуса завереника (најутицајни су били пуковници Александар Машин, Дамјан Поповић, Петар Мишић) и проблемом изгласавања кредита за модернизацију српске војске куповином артиљерије у иностранству. Завереничко питање било је уско везано са питањем добијања кредита у иностранству, пошто је утицало на лошу репутацију српске државе у међународним односима. Посебно је било незгодно држање Велике Британије, која није хтела да олако пређе преко крвавог Мајског преврата, а што је само отежавало ионако незавидну спољнополитичку позицију Краљевине Србије.¹²⁷⁴

Као министар иностраних дела Јован Жујовић покушао је да реши оба проблема. Брзина њиховог решавања била је условљена и агресивним наступом Аустро-Угарске на Балкану, која је, користећи заузетост Русије на Далеком истоку, тежила да ојача своје позиције у првом реду на штету српског народа. Подршка западних империја, у првом реду Француске и Велике Британије, била је нужна, због чега је Јова Жујовић намеравао да започне акцију за обнову односа са британском империјом. Предуслов је био уклањање завереника из политичког живота Краљевине Србије, али српски републиканац није наишао на довољно разумевање код водећих србијанских политичких чинилаца, првенствено код

---

¹²⁷² Исто, 98.

¹²⁷³ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 99.

¹²⁷⁴ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 102–117.

круне. Такође, није могао рачунати ни на подршку целе своје стрнке, с обзиром на то да су многи самосталски прваци зазирали од опасног сукоба са завереницама.¹²⁷⁵

Јовану Жујовићу ишла је у корист чињеница што је Велика Британија у свом ривалству са Немачким царством почела од 1905. године поклањати све већу пажњу Балкану, због чега није могла да заобиђе ни Краљевину Србију у свом економском и политичком деловању на балканском простору. Током лета 1905. године српски министар иностраних дела водио је живу политичку кампању приближавања Великој Британији, користећи везе са утицајним енглеским публицистом Алфредом Стедом. У циљу отопљвања политичких односа требало је омогућити продор енглеског капитала у Краљевину Србију. Међутим, акције Јована Жујовића наишле су на велики отпор међу завереницима, који су утицали на краља Петра да одбије захтев свог министра иностраних дела о пензионисању неодговорних чинилаца. Када се суочио и са несолидарношћу у редовима сопствене странке односно завереничког питања, Јован Жујовић је поднео неопозиву оставку децембра 1905. године. Партијским друговима је касније више пута пребацивао што му нису обезбедили средства за уклањање завереника, као што су то омогућили радикали Николи Пашићу.¹²⁷⁶

Након оставке Јован Жујовић делао је извесно време као самосталски првак, саветујући шефа странке Љубу Стојановића у партијским пословима. Министар је поново постао 1909. године у ресору просвете и црквених дела, и на том положају остао у наредних годину дана. Пошто је дао оставку на место министра, најавио је своје повлачење из политике, уморан од партијских и државних послова.¹²⁷⁷ У ствари, више су га оптерећивали партијски послови, пуни размирица и свађа око начина учествовања Самосталне радикалне странке у политици државе, којом приликом се испољио и сукоб „гуња и капута“. Поједини самосталски посланици из унутрашњости, подржани неким страначким првацима из Београда, желели су веће учешће странке у власти, без обзира на услове који су партији постављани од стране круне, а којима се нарушавао принцип парламентарне демократије у монархији. У питању је био проблем формирања

---

¹²⁷⁵ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 119.

¹²⁷⁶ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 120–130.

¹²⁷⁷ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 137–147.

самосталске владе почетком 1912. године, када је краљ Петар инсистирао да његов човек постане министар војни. Љуба Стојановић и Јован Жујовић били су принципијелно за поштовање система парламентарне демократије, те су одбацили краљев предлог, не допуштајући да им се нуди условни мандат. Обојица су наишли на најтеже оптужбе од страначких колега, жељних учешћа у власти. Суочен са увредљивим иступом самосталца Алексе Ратарца, на положај шефа странке Љуба Стојановић је поднео оставку, као и на све функције у државној управи. У знак солидарности са шефом и дугогодишњим пријатељем Јован Жујовић такође је дао оставку на све функције у странци.¹²⁷⁸

Током ратова за ослобођење и уједињење Срба 1912–1918. године Јован Жујовић није изостао у националном духу и полету свога народа. У време Балканских, као и Првог светског рата ставио се у потпуности на расположење држави материјално и умом. Пошто је био у старости, нису га прихватили за војску 1912. године, нити у каснијим војним напорима Краљевине Србије. Током Балканских ратова поклонио је држави 10.000 динара да их употреби где је налазила за потребно, као и цело своје имање, које није било мало. Није активно учествовао у политичком животу, али су га самосталци, а понекад и радикали, као и Љубу Стојановића, неретко консултовали у питањима вођења државне политике, било на унутрашњем или на спољном плану. Тако, у погледу уређења нових области на југу после Балканских ратова, сматрао је, као и Љуба Стојановић, да је требало завести гувернерску управу на одређено време, са неограниченом влашћу гувернера. У лето 1914. године самосталци су му предлагали да се врати у политику. Пошто је већина самосталских првака желела да освоји власт уз помоћ „Црне руке“, тајног официрског удружења, Јован Жујовић је понуде одбио с образложењем да није желео да прихватањем власти од завереника постане њихов дужник и тако угрози ионако крхки парламентаризам у Краљевини Србији.¹²⁷⁹

Почетком Првог светског рата Јован Жујовић је тражио да на било који начин помогне српски ратни напор, макар и „прегледао брашно да у њему нема песка“. Наравно да није остао некористан, напротив: као и већина најугеднијих

---

¹²⁷⁸ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 147–150.

¹²⁷⁹ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 161–165.

српских интелектуалаца, одређен је да крене у иностранство и незванично заступа српске интересе. Одајући признање Жујовићевом научном раду, али и у намери да га искористи као дипломатског агента „са научном титулом“, српска краљевска влада га је априла 1915. године указом поставила за председника Српске краљевске академије. Никола Пашић је одлучио да га, због његових многобројних познанстава у научним и политичким круговима Француске, пошаље у Париз. Пре него је кренуо за Француску, Јован Жујовић је у Нишу, српској ратној престоници, тражио упуте за рад, али га је сачекала само кратка инструкција одсутног министра председника: „Паметан је Јова, знаће он шта треба да ради“.¹²⁸⁰

Главни задатак Јована Жујовића у Француској био је да у јавности сузбија претензије Италије на Далмацију, Бугарске на Македонију и Румуније на Банат. Такође, требало је да ради на учвршћивању веза српске владе и емиграната из Аустро-Угарске, односно да подупире њихове захтеве за уједињењем са Србијом. У разговорима са истакнутим француским политичарима и интелектуалцима (а сусрео се са њих преко 80), није пропуштао прилику да нагласи да си Србија и Јужни Словени били вољни да се уједине у једну државу, те је у у том смислу тражио подршку Антанте. Међутим, током разговора са југословенским емигрантима и савезничким представницима, Јован Жујовић је говорио да су превласт у управи будућом југословенском државом требали да имају Срби, будући да их је сматрао отпорнијим према германским завојевачким тежњама на исток. Истовремено, члаовима Југословенског одбора саветовао је да пред Енглезима говоре да нова држава није требало да буде под јаким утицајем Русије, већ да се планирало да буде оријентисана на сарадњу са западноевропским државама. Русима је, опет, требало говорити да је потенцијално стварање засебне хрватске државе било погубно за Јужне Словене као и стварње Санстефанске Бугарске.¹²⁸¹

Током незваничне дипломатске мисије у Француској, Јован Жујовић неколико је пута одлазио у Лондон, где се трудио да изглади односе између Мата Бошковића, српског краљевског посланика, и Франа Супила и других

---

¹²⁸⁰ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 166–167.

¹²⁸¹ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 168–195.

представника Југословенског одбора. У томе је само делимично успео, а врло брзо се и сам разочарао у Југословенски одбор, који је, између осталог, обећавао добровољце који још нису стизали ниодале. Показивало се временом да одушевљење осталих југословенских народа за стварњем југословенске државе и није било велико како се у почетку рата представљало. Са огорчењем Јован Жујовић је писао министру војном Божидару Терзићу¹²⁸² 1916. године да се од српских сељака и официра очекивало да створе „велику Југославију“, без учешћа Југословена. Када је уласком Сједињених Америчких Држава у рат априла 1917. године победа Антанте постала изгледнија, када је донета Крфска декларација и када су на скупове српских интелектуалаца у почели долазити и интелектуалци из Хрватске и Словеније, Јован Жујовић обновио је свој рад на пропагирању уједињења југословенских народа. Тако је септембра 1917. године организовао предавање у Паризу, на којем је Анте Трумбић говорио о Крфској декларацији, са циљем да покаже како су спорови били превазиђени између српске владе и Југословенског одбора. На једном од скупова интелектуалаца 1917. године Јован Жујовић је истакао да је нова држава могла бити република само ако је то војска желела.¹²⁸³ Међутим, иако републиканац, питање облика државног уређења стављао је иза проблема победе у рату и југословенског уједињења. Није се одрицао могућности и своје жеље да будућа Југославија буде република, али није хтео да се то остварује док је трајао рат за опстанак и ослобођење српског и других југословенских народа.

Након извршења југословенског уједињења, Јован Жујовић више није имао разлога да се не залаже за остварење републике у југословенској држави. Истина, није желео да она дође док се држава не буде сасвим консолидовала и војска демобилисала, али је већ почетком 1919. године изјавио да Србија, која је за уједињење толико жртвовала, „треба да жртвује и династију и монархију“, о чему

---

¹²⁸² Божидар Терзић (1867–1939), био је српски дивизијски генерал, министар војни Краљевине Србије у Првом светском рату и армијски генерал Краљевине Југославије. У ратовима за ослобођење и уједињење српског и других југословенских народа био је командант пешадијских дивизија или начелник штабова разних армија, те министар војни у два наврата током Првог светског рата. У Краљевини Југославији био је командант појединих армија или армијских области. Пензионисан је на лични захтев 1920, реактивиран 1923. и поново пензионисан 1929. године („Умро је армијски генерал Божидар Терзић“, *Политика*, 30. IX 1939, 9; Добросав Ј. Миленковић, „Личност Божидара Терзића“, *исто*, 30. IX 1939, 9; Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004, 288).

¹²⁸³ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 196–200.

није остао необавештен регент Александар. Принц га је позвао на разговор и Јован Жујовић му је тада образложио историју развоја републиканске идеје у Србији од 1868. године, те идеје и учења Драгише Станојевића и Светозара Марковића, као и дешавања у време Мајског преврата. Републикански тријумвир му је рекао да су све три српске династије учиниле много на остварењу идеје уједињења, али и да је након светског рата наступио сторијски тренутак да се почне размишљати о републици, и то: „без агитација, без завера, без убистава, тих средњевековних метода“. Такође, сматрао је да би република била подеснија за интеграцију разнородних крајева нове државе, са чим се регент Александар није сложио, упозоравајући га да би република имала много присталица у Хрватској, што „није било добро за будућност заједничке државе“.¹²⁸⁴

Јован Жујовић се колебао када се формално стварала Републиканска странка јануара 1920. године, али није демантовао потпис на „бунцијски проглас“ (проглас о покретању Републиканске странке – прим. А. Лукић). Напротив, активно је учествовао у раду партије и заговарао идеју организовања будуће југословенске републике на федералистичком принципу по угледу на Сједињене Америчке Државе (попут Јована Цвијића и Љубе Стојановића). Несумњиво је да је поред Љубе Стојановића чувени геолог био један од најугледнијих члаова Републиканске странке и сматран за трећег страначког шефа, односно њеног трећег триумвира. Тако, на свим партијским конгресима предлаган је за члана Главног одбора, у који није увек пристајао да уђе – позивао се на старост и потребу да млађи преузму вођство. На страначком конгресу у Јагодини изабран је у Главни одбор, иако није био присутан. Као по правилу, увек је биран за председавајућег конгреса странке, када су његове поздравне речи редовно биле пропраћене овацијама присутних чланова. Јован Жујовић је у поздравним говорима редовно критиковао корупцију и велику моралну кризу у којој су се налазили србијанско и југословенско међуратно друштво, те државне институције југословенске монархије. Проблеми су могли бити решени остварењем републике, чији је долазак био неминован, односно „историјска нужност“, будући да су народи дошли до свести о свом праву на потпуни суверенитет.¹²⁸⁵ Ипак,

---

¹²⁸⁴ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 209–210.

¹²⁸⁵ Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 16–17; Ђ. Ђурић, *н. д.*, 211.

остварење републике није смело да дође превратом и крвопролићем, већ просвећивањем и припремом народа – не револуцијом, већ еволуцијом политичког и друштвеног живота југословенских народа. Због тога, републиканци се нису борили против монарха лично, већ против краљевства. Таман да је краљ био беспрекоран уставни и парламентарни владар, они су се опет изјашњавали за републикански облик државног уређења.¹²⁸⁶

У политичком животу југословенске краљевине Јован Жујовић је активно учествовао као републиканац, било да је држао предавања и говори у којима је популарисао републиканске идеје, или је учествовао као кандидат партије на парламентарним изборима. Испред Републиканске странке он је у два маха био полсанички кандидат на изборима – 1923. и 1927. године, и оба пута је „пропао“. За разлику од скромне предизборне кампање 1923, током агитације 1927. године Јован Жујовић је водио опсежну предизборну активност у Моравском округу као носиоц листе Републиканске странке. Говорио је у Лазаревцу, Младеновцу, Ћуприји, Свилајнцу и Сопоту, обилазио виђеније људе и заговарао проглашење републике. Зборови су били врло добро посећени, али републикански првак није био изабран за посланика. Након избора Јован Жујовић је одлучио да се више не ангажује у потенцијалним наредним изборним борбама. Његову одлуку олакшала је диктатура краља Александра, када је рад политичких партија замро на одређено време, а Републиканска странка се скоро потпуно била угасила. С обзиром да је био одан Републиканској странци и издашно је помагао материјално (давао прилоге за штампање брошура и *Републике* све до смрти 1936. године) и вербално када год је био у прилици, Љуба Стојановић је не једном наваљивао да преузме руковођење странком, што Јован Жујовић није прихватио, као ни исту понуду после смрти првог трумвира 1930. године.¹²⁸⁷

Због нескривеног републиканизма Ђорђе Ђурић је закључио да је Јован Жујовић „имао неколико ситних непријатности“. Када се прочитају само оне непријатности режима које је Ђорђе Ђурић навео, уочава се да нису биле нимало „ситне“. Режимска штампа је неколико пута врло оштро и бескрупулозно нападала, неосновано наравно, угледног научника и осведочено испрваног

---

¹²⁸⁶ Ј. Жујовић, *О републиканизму у Србији*, 16; Ђ. Ђурић, *н. д.*, 211.

¹²⁸⁷ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 213–214.

политичара. На пример, *Балкан* је фебруара 1924. године злурадо објавио чланак „Републиканци као дворски чанколизи“, у којем је пријатељство Јована Жујовића са краљицом Наталијом тумачено као оданост династији и двору, а слично су писале и *Новости* о његовом пријатељству са краљицом Драгом. У шабачком листу *Радикал* је 1926. године вођена прљава кампања против тројице тријумвира Републиканске странке, у којој је наводно доказивано да су за своје активности примали новац од државе. У питању је била лако проверљива измишљотина, која је брзо била демантована очигледним доказима, али је нанела не мале штете партији, а Јовану Жујовићу додатно загорчала живот. Најгоре по српског геолога било је што му држава није хтела да призна право редовног професора на Београдском универзитету, него га је држала као уговорног професора: „морао је као какав Чивутин и торбар да са сопственом државом потписује уговор о раду, и то за свега 4.500,00 динара месечне плате“. У новинама је бивао објављиван списак од 15 уговорних професора, на којем је био он и 14 странаца. Морао је да испуњава „хрпе“ формулара, иако је имао преко 50 година службе на Великој школи и Универзитету. Водио је вишегодишњи спор са Министарством просвете, које није хтело да му додели пуну пензију, на коју је имао право као професор са пуним стажом, бивши министар и члан Државног савета. У спору га је више пута подржала Српска Краљевска Академија. Испоставило се да је главна препрека за остварење наведених заслужених признања био републиканизам Јована Жујовића. Само ишчитавањем истраживања Ђорђа Ђурића се може закључити, да непријатности монархијског режима Карађорђевића нису биле нимало „ситне“ за Јована Жујовића, нарочито ако се имају у виду његове године.¹²⁸⁸ Отуда није јасно, због чега је аутор закључио да су непријатности биле „ситне“ и поред очигледне изворе основе.

Јован Жујовић умро је 19. јула 1936. године у Београду. Јавност је испратила његову сахрану са великим публицитетом, сви велики листови објавили су велике некрологе. На Филозофском факултету одржан је комеморативни скуп на којем су говорили Веселин Чајкановић, Живојин Ђорђевић, Александар Белић, Миодраг Ибровац. Сахрањен је 21. јула у породичну гробницу Бучовића на Новом гробљу, поред своје давно преминуле

---

¹²⁸⁸ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 215–221.

супруге Стане. Над одром су говорили Богдан Гавриловић, Живојин Ђорђевић, Миодраг Ибровац. Испред српских републиканаца говорио је Јаша Продановић, његов дугогодишњи политички саборац. С обзиром на то да Јован Жујовић није био предодређен да се бави политиком – због чега није био „лидер и политички стваралац“, он је био од оних људи који су својом моралном појавом и интегритетом политичке покрете претварали у друштвену снагу.¹²⁸⁹ Један од таквих покрета је био и српски републикански покрет, незамислив без личности племенитих врлина и поступака какав је био Јован Жујовић.

---

¹²⁸⁹ Ђ. Ђурић, *н. д.*, 226, 228.

Закључак

Републиканска странка је основана јануара 1920. у Београду, да би свој рад као политичка партија прекинула са почетком Другог светског рата у Краљевини Југославији априла 1941. године. У том периоду странка је деловала као једна од многобројних грађанских политичких партија, поштујући све законске одредбе о активностима политичких удружења, па и онда када су она шестојануарском диктатуром краља Александра Карађорђевића била забрањена. Такав партијски став није значио да се страначко вођство слагало с постојећим законодавством. Напротив, често га је критиковало, истина у границама дозвољеним законом, због чега су их политичари из других, посебно оних радикалнијих странака политичког живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије, сматрали опортунистима.

Републиканци су више пута покушавали да сарађују са другим политичким партијама, првенствено оним српским странкама које се могу сматрати грађанском левицом и у којима је било републикански оријентисаних политичара. По схватањима им је био близак и Драгољуб Јовановић, један од првака Савеза земљорадника, такође републиканац, али никада нису успоставили приснију сарадњу. Лични моменти и особине вођа републиканаца, велика нетрпељивост Јаше Продановића према бившим партијским пријатељима, на пример, или политичко чистунство на којем је инсистирао Љубомир Стојановић са Јованом Жујовићем, доприносили су неуспесима сарадње републиканаца са другим политичким партијама.

Странка је увелико носила лични печат својих вођа Љубе Стојановића, Јована Жујовића и Јаше Продановића. Тако, републикански погледи шефа српских републиканаца Љубомира Стојановића одговарали су његовом схватању демократије и историјске стварности у којој су се нашли одједном уједињени југословенски народи. Његове ставове делила је већина републиканаца. Свестан да су југословенски народи још увек били непознати једни другима, са јаким националним осећањима, сматрао је да се кроз републиканско државно уређење

обезбеђује демократски развој југословенске заједнице. У основи, његово непрестано залагање за републику било је покретано снажним осећањем за демократију, без које није било могуће успешно стварање југословенске нације, али ни одржање српске. Не без разлога, Милан Грол, његов савременик и поштовалац у Краљевини СХС/Југославији, после дугогодишњег бављења политиком, закључио је да је „у суштини својој демократија... стварање народа“.

Интелектуалци са наглашеним индивидуализмом, многи републикански прваци, доследни својим уверењима, невешти у практичној политици, још су теже успевали да пронађу заједнички језик са политичким неистомишљеницима. Републиканска странка, иако се упорно залагала за републиканство, демократију, већу социјалну правду и равноправност међу југословенским народима, имала је у виду социјалну структуру становништва у којем је настојала да политички ради. Сумњајући у могућност велике већине народа да се правилно користи демократијом, често је иступала више као пропагатор и проповедник идеја које су биле испред времена и простора у којима је странка деловала. Потребно је нагласити да, иако је била југословенски опредељена, странка никада није стекла већи број присталица изван подручја преткумановске Србије. Изузетак представља њена популарност у Црној Гори, где је на изборима за парламент често добијала много више гласова него у самом Београду. Из тог су се разлога српски републиканци више јављали као оснивачи друштвено и културно корисних удружења, као што је било оно окупљено око Српског културног клуба, часописа *Наша стварност*, *Напред*, *Буктиња* и других.

Републиканска странка је била састављена од српских интелектуалаца и политичара, важних учесника политичког живота Краљевине Србије. Имају се у виду пре свега страначке вође Љубомир Стојановић, Јаша Продановић и Јован Жујовић, али се исти образац може применити и на већину чланова ове странке, попут Бранислава Петронијевића, Михаила Илића, Младена Жујовића. Многи од њих били су школовани у најразвијенијим земљама Европе, у којима су стицали знања из области којима су се професионално бавили и истовремено били изложени утицају разних политичких идеја и покрета (на пример социорепубликанског Жана Жореса или републиканског Леона Буржоа у Француској).

Деловања и размишљања српских републиканаца у време Првог светског рата блиско су повезана са питањем југословенског уједињења и потоњег српско-хрватског спора у будућој југословенској држави. Многи од њих су, у оквиру српске опозиције, заједно са члановима Југословенског одбора иступали на Женевској конференцији новембра 1918. године. Њихове погледе из времена Женевске конференције упоредили смо потом са ставовима Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС) Стјепана Радића, поготово оне из 1922/3. године, када су вођства двеју републиканских странака покушала да начине споразум о заједничкој борби против монархијских власти. Неспоразум хрватских са српским републиканцима осветљава и природу хрватског републиканског покрета, а постао је поново актуелан уочи Другог светског рата, у другачијим друштвеним и политичким околностима. С друге стране, њихов неспоразум са југословенским комунистима открива њихово поимање остваривања социјалне правде и националне равноправности међу југословенским народима. Својим негативним ставовима о хегемонијалној улози српске нације у југословенској држави Комунистичка партија Југославије није одговарала погледима и размишљањима национално врло јасно опредељених српских републиканаца. Из тог је разлога анализа овог политичког односа и испољених разлика један од важнијих циљева овог рада.

Странка је са другим истакнутим научним и јавним радницима представљала првенствено скуп дела научне и културне елите српског друштва, снажне по достигнућима у оквиру својих поља истраживања, али и чувених по моралном поштењу и доследности. Њихове акције нису биле сконцентрисане на уско партијске интересе, већ на ширење републиканских идеја у друштву – стога би се могло закључити да је Републиканска странка била друштвени покрет са препордитељском културно-политичком мисијом. Време је показало да су српски републиканци били испред њега, односно „с будаком у крчевини“ припремали су „поље“ за „новија нека покољења“. Јаша Продановић, један од тројице тријумвира, доживео је да се њихова основна идеја – образовање федеративне републике југословенских народа – оствари много година после оснивања партије. Није се одрекао републиканских идеја и начела ни у време Другог светског рата, а победу истих, само у другачијим историјским околностима,

доживео је 1945. године. Не само да често није био задовољан поступцима комунистичких власти, него их је јавно критиковао када год је то могао. И поред свих тешкоћа, упорно је чувао индивидуалност Републиканске странке. Драгољуб Јовановић сећао се да „су неки његови (Јашини – прим А. Лукић) људи захтевали да и он пређе у опозицију“, али им је „Јаша рекао: Грол и Драгољуб могу да буду опозиција, ми не можемо, јер је у питању република, свеједно каква. У томе је био доследан. Истрајао је до смрти“.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

АРХИВ САНУ, Заоставштине и личне хартије:

Љубомира Стојановића, Јаше Продановића, Николе Станаревића, Јована Цвијића, Милана Грола, Александра Белића, Николе Стојановића, Јована Јовановића Пижона, Божидара Ковачевића, Николе Пашића

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Фондови и збирке:

Краљев двор (74)

Народна скупштина Краљевине Југославије (72)

Централни пресбиро Краљевине Југославије (38)

Политичке странке Краљевине Југославије (730)

Јован Јовановић Пижон (80)

Никола Пашић (143)

Љубомир Давидовић (323)

Војислав Јовановић Марамбо (335)

Милан Стојадиновић (37)

АРХИВ СРБИЈЕ

Лични фондови и збирке:

Varia

Јован Жујовић

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ (Одељење посебних фондова)

Личне хартије и преписка:

Јаше Продановића, Јована Жујовића, Драгомира Иконића

АРХИВ ГРАДА БЕОГРАДА

Фонд: Управа града Београда

ХРВАТСКИ ДРЖАВНИ АРХИВ

Лични фондови збирке:

Милан Ћурчин (HR-HDA-793)

Обитељски фонд Радића (HR-HDA-815)

НАЦИОНАЛНА И СВЕУЧИЛИШНА КЊИЖНИЦА У ЗАГРЕБУ

Личне хартије и преписка:

Милана Ћурчина, Ивана Мештровића, Петра Мештровића, Стјепана Радића

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I–20. XII 1918)*, knj. I–II, priredili: Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, Beograd 1964.
2. *Календар Републиканац за 1924. годину*, Београд 1924.
3. Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991.
4. Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, knj. II, Zagreb 1973.
5. *О државним чиновницима. Предавање Љуб. Стојановића*, Београд 1911.
6. *Начела, програм и статут Југословенске републиканаске странке од 26/I 1920. г. с изменама и допунама од 9/I 1924 г.*, Београд 1924.
7. Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Tematska zbirka dokumenata, knj. I–II, Beograd 1987.
8. Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, Tematska zbirka dokumenata, Beograd 1988.
9. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1921–1922. год.*, књ. III, Београд 1922.
10. *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1921.
11. *Устав Краљевине Југославије од 3. септембра 1931*, Београд 1932.
12. Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*, Zagreb 1920.

МЕМОАРСКИ ИЗВОРИ:

1. Антоније Антић, *Белешке*, приредили Бора Димитријевић, Јелица Илић, Зајечар 2010.
2. Милан Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939.
3. Димитрије Ђорђевић, *Ожљици и опомене*, 1–3, Београд 2001.
4. Јован Жујовић, *Дневник*, књ. I–II, приредио Драгоје Тодоровић, Београд 1986.
5. Младен Жујовић, *Ратни дневник 1. Србија у Првом светском рату (1914–1918. године)*, Врњачка Бања 2004.
6. Младен Жујовић, *Есеји о политичким људима и догађајима 1903–1959*, Врњачка Бања 2004.
7. Младен Жујовић, *Ратни дневник 3. Југославија у Другом светском рату*, Врњачка Бања 2004.
8. Милан Јовановић-Стоимировић, *Портрети према живим моделима*, Нови Сад 1998.
9. Милан Јовановић-Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000.
10. Марко Јаковљевић, *Из рата и емиграције*, Суботица 1923.
11. Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I–IV, Београд 2008.
12. Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књ. I–VI, Београд 2008.
13. Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961.
14. Павле Поповић, *Сећања на Љубомира Стојановића*, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, књ. XI, св. 1–2, Београд 1931, стр. 30–44.
15. *Сећања Драгољуба С. Илића*, приредили Мр Александар В. Савић и Мирољуб Јовановић, Ужице 2013.

16. Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд 1952.
17. Ернест Ренан, *Успомене из детињства и младости*, с француског превео Радоје Л. Кнежевић, Београд 1930.
18. Ivan Ribar, *Politički zapisi*, knj. I–IV, Beograd 1949, 1951, 1952.
19. Ivan Ribar, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*, Beograd 1961.
20. Никола Станаревић, *Југословенска републиканска странка I (оснивање странке и њен рад до 1941)*, необјављен рукопис похрањен у Архиву САНУ, 14 329.
21. Никола Станаревић, *Успомене*, необјављен рукопис похрањен у Архиву САНУ, 14 212.
22. Љубомир Стојановић, *Љубомир Стојановић*, Српска Краљевска Академија, „Годишњак“, књ. IX/1895, Београд 1896, стр. 233–235.
23. Љубомир Стојановић, *Љубомир Стојановић*, „Годишњак српске краљевске академије“, књ. XXXII/1923, Београд 1924, стр. 152–165.
24. Hinko Hinković, *Jugoslavija u Americi*, Zagreb 1922.
25. Hinko Hinković, *Iz Velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Zagreb 1927.

ИЗВОРНИ ТЕКСТОВИ САВРЕМЕНИКА:

1. Пол Балаги, *За слободу савести*, Београд 1910.
2. Леон Буржоа, *Солидарност*, Београд 1903.
3. Л. Буржоа, *Идеје солидарности и њене социјалне последице*, Београд 1910.
4. Драгиша Васић, *Деветсто трећа (Мајски преврат)*, Београд 1925.
5. Драгиша Васић, *Црвене магле*, Београд 2005.
6. Bogumil Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu. Utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države*, Ljubljana-Beograd-Zagreb 1928.
7. Милан Грол, *Републиканска демократија*, „Мисао“, књ. III, св. 1–2, 16. јул 1920.
8. Милан Грол, *Савремени национализам*, „Нова Европа“, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920.
9. Милан Грол, *Две године заблуде и лутања*, Београд 1921.
10. Милан Грол, *Искушења демократије*, библиотека „Политика и друштво“, св. 54, Београд 1991.
11. Батист Жакоб, *Право својине и колективизам*, Београд 1911.
12. Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 4, Београд 1925.
13. Жан Жорес, *Интернационализам и патриотизам*, превео с француског М. Н. Ђерић, Београд 1924.
14. Јован Жујовић, *Француска република*, Београд 1923.
15. Јован Жујовић, *О републиканизму у Србији*, Београд 1923.

16. Михаило Илић, *Економско-социјални програм Југословенске републиканске странке: говор држан на првом конгресу Ј. Р. С. 27. новембра 1921. у Београду*, Београд 1922.
17. Михаило Илић, *Политички чланци*, Београд 1994.
18. Михаило Илић, *Административно право и други радови*, Београд 1998.
19. Емилио Кастелар, *Републикански катихизис*, Београд 1909.
20. Е. Кастелар, *Монархија или република*, Београд 1907, 1913.
21. Алфред Кроазе, *Васпитање демократије*, Београд 1911.
22. Марсо (Божин Симић), *Србијанске странке после 1903*, „Нова Европа“, књ. XVIII, бр. 12, 11. децембар 1928, стр. 359–364.
23. Милан Марјановић, *Стјепан Радић*, Београд 1937.
24. Леон Буржоа и Албер Матен, *Декларација права човека и грађанина*, Београд 1909.
25. Анри Мишел, *Политичка доктрина демократије*, Београд 1910.
26. *О Љубомиру Стојановићу*, „Српски књижевни гласник“, књ. XXX, бр. 5, 1. јул 1930, 342–361.
27. Јаша М. Продановић, *Југословенска републиканска странка*, „Нова Европа“, књ. VII, бр. 10, 1. април 1923, стр. 288–290.
28. Јаша М. Продановић, *Драги пријатељу, потребно је да те обавестимо*, Београд 1939.
29. Јаша М. Продановић, *Друго писмо Јаше М. Продановића. Драги пријатељу*, Београд 1939.
30. Јаша М. Продановић, *Нашим пријатељима и свима правим демократима*, Београд 1940.
31. Јаша М. Продановић, *Споразум с Хрватима*, Београд 1940.

32. Милан Решетар, *Из писама пок. Љуб. Стојановића*, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, књ. XI, св. 1–2, Београд 1931, стр. 45–53.
33. *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд 1940.
34. *Споменица Милорада Драшковића*, Београд 1921.
35. *Spoimenica Jaše M. Prodanovića*, Beograd 1951.
36. Љубомир Стојановић, *Државна управа у демократији*, Београд 1911.
37. Љубомир Стојановић, *Републикански погледи на неколико савремених питања*, Београд 1920.
38. Љубомир Стојановић, *Уставна или парламентарна монархија или демократија*, „Српски књижевни гласник“, књ. III, бр. 8, 16. август 1921, стр. 621–624.
39. Ljubomir Stojanović, *Još o ulozi Srba*, „Нова Европа“, књ. X, бр. 15, 21. новембар 1924, стр. 457–463.
40. Љубомир Стојановић, *Joш о „Српском питању“*, „Нова Европа“, књ. XII, бр. 14, 11. новембар 1925.
41. Љубомир Стојановић, *Joш једном о „српском питању“*, „Нова Европа“, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, стр. 137–139.
42. Љубомир Стојановић, *У чему је ствар*, „Нова Европа“, књ. XVIII, бр. 6, 26. септембар 1928, стр. 170–172.
43. Љубомир Стојановић, *Срби и Хрвати*, Београд 1928.
44. Јован Томић, *Југославија у емиграцији*, Београд 1921.
45. *Уставно питање. Говори Јована Ђоновића народног посланика у Уставном одбору*, II, Београд 1921.

ШТАМПА И ПЕРИОДИКА:

1. *Нова Европа* (1920–1941)
2. *Политика* (1920–1941)
3. *Република* (1920–1927, 1945–1948)
4. *Српски књижевни гласник* (1901–1914, 1920–1941)
5. *Буктиња* (1923–1925)
6. *Напред* (1939–1941)
7. *Наша стварност* (1936–1939)
8. *Српски глас* (1939–1941)

ЛИТЕРАТУРА

1. Зоран Д. Бајин, *Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија*, докторска дисертација у рукопису, одбрањена 2016. године на катедри за Историју Југославије Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.
2. Александар Белић, „Љубомир Стојановић“, *Јужнословенски филолог*, књ. IX, Београд 1930.
3. Mile Вјелјас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Београд 2004.
4. Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Београд 1965.
5. Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Загреб 1973.
6. Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, књ. 1–2, Загреб 1974.
7. Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008.
8. Слободан Витановић, *Јован Дучић у знаку Атене. Песникова размишљања о нацији, историји, држави и политици*, Београд 1997.
9. Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999.
10. Војислав Ј. Вучковић, „Јован Жујовић и завереничко питање“, *Књижевност*, бр. 11/1957.
11. Branislav Gligorijević, „О питању уласка представника НРСС у Davidovićeву владу 1924. и о кризи и паду те владе“, у: зборник радова *Istorija 20. veka*, sv. VIII/1965.
12. Бранислав Глигоријевић, *Демократска и радикална странка према револуционарним покретима у Југославији 1919–1921*, Београд [б. и.], 1969.

13. Бранислав Глигоријевић, „Државно и друштвено уређење Југославије у гледиштима српских републиканаца (1919–1925)“, *Историја XX века*, бр. 2/1985.
14. Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Београд 1970.
15. Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Београд 1979.
16. Branislav Gligorijević, „Političke stranke i državno uređenje Jugoslavije 1918–1929“, *Vojnoistorijski glasnik*, бр. 2/1991.
17. Branislav Gligorijević, „Političke stranke i srpsko-hrvatski odnosi (1918–1941)“, U: *Dvor na Uni: od prijeslavenskog doba do naših dana*, zbornik radova, Dvor na Uni 1991.
18. Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. II, Београд 2002.
19. Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I–III, Београд 1996–1997.
20. Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. III, *Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.
21. Љубодраг Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, у: *Владе Србије 1805–2005*, приредио Радош Љушић и др. , Београд 2005.
22. Ђорђе Ђурић, *Српски интелектуалац у политици. Политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2014.
23. Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*, Zagreb 1989.
24. Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. I–II, Београд 1989.

25. Милан Ж. Живановић, *Пуковник Анис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте. Прилог проучавању историје Србије од 1903. до 1918. год*, Београд 1955.
26. Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, књ. II, Београд 1990.
27. Dr Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935–1945*, Београд 1978.
28. *Историја српског народа*, књ. VI-1, Београд 1983.
29. *Историја српског народа*, књ. VI-2, Београд 1983.
30. *Историја Ужица (1918–1975)*, том II, Ужице 1992.
31. Milosav Jančićević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Београд 1984.
32. Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Београд 1967.
33. Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915. godine*, Београд 1973.
34. Dragoslav Janković, *Rađanje parlamentarne demokratije: političke stranke u Srbiji XIX veka*, Београд 1997.
35. Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I–II, Београд 1990.
36. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I–II, Београд 1990.
37. Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, I–II, Београд 1991.
38. Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина*, књ. I–II, Београд 2005.
39. Слободан Јовановић, *Портрети*, Београд 2005.
40. Слободан Јовановић, *Амерички федерализам*, Београд 1939.
41. Надежда Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927–1939. године*, Београд 1994.

42. Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, Beograd 2002.
43. Vasa Kазимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Нови Сад 2016.
44. Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941. године*, књ. II, т. 2, Београд 2002.
45. Милош Ковић, *Западноевропске политичке идеје у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1914. године*, магистарски рад у рукопису одбрањен 2003. на катедри за Општу историју новог века Филозофског факултета у Београду.
46. Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, Beograd 1990.
47. Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд 2002.
48. Bogdan Krizman, „Stjepan Radić–život–misao–delo“, u: *Korespondencija Stjepana Radića*, priredio Bogdan Krizman, knj. II, Zagreb 1973.
49. Pol Luj, *Istorija socijalizma u Francuskoj*, Beograd 1956.
50. Александар Лукић, „Оснивање Југословенске републиканске странке 1920. и односи у југословенској републиканској емиграцији у Сједињеним Америчким Државама (Чикагу)“, *Токови историје*, бр. 3/2012.
51. Aleksandar Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, zbornik radova *Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s „Desničinih susreta 2012“*, Zagreb 2013.
52. Драги Маликовић, Александар Растовић, Урош Шуваковић, *Парламентарне странке у Краљевини СХС-Југославији*, књ. I, Косовска Митровица – Београд 2007.

53. Dr Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972.
54. Александар Младеновић, „Запис о Љубомиру Стојановићу“, *Ужички зборник*, књ. IX (1980).
55. Aleksandar R. Miletić, „Dr Ninko Perić o zločinu u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine“, *Tokovi istorije*, br. 1–2/2003.
56. Митар Миљановић, *Политички списи Љубомира Стојановића*, у: зборник радова *Љубомир Стојановић – живот и дело*, Ужице 2002.
57. Миодраг Митић, *Поете у фраку*, Београд 2002.
58. Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Београд 1937.
59. Живан Митровић, *Српске политичке странке*, Београд 1939.
60. Андреј Митровић, „Стране банке у Србији 1882–1914“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1/1997.
61. Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2015².
62. Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 2012.
63. Момчило Митровић, „Историјска грађа у Београду о теми: Југословенски студенти у Швајцарској 1916–1918“, *Годишњак града Београда*, књ. XXIV, Београд 1977.
64. Момчило Митровић, „Организације југословенских студената у Швајцарској 1917. године“, *Историјски часопис*, књ. XXVII/1980.
65. Момчило Митровић, „Општа организација академске омладине у Швајцарској 1918. године и њена делатност“, *Историјски часопис*, књ. XXVIII/1981.
66. Момчило Митровић, „Југословенски студенти у Швајцарској и уједињење (1917–1918)“, *Историјски гласник*, бр. 1–2/ 1981.

67. Коста Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, Београд 1994.
68. Коста Николић, *Историја равногорског покрета: 1941–1945*, I–III, Београд 1999.
69. Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1925.
70. Коста Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Београд 2001.
71. Momčilo Pavlović, „Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1/1985.
72. Др Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919–1939*, књ. I, Лесковац 1997.
73. Latinka Perović, „Naučnik i političar: Jovan M. Žujović (Prilog proučavanju srpske elite)“, *Tokovi istorije*, br. 1–2/1993.
74. Branko Petranović, „Jedinstven narodnooslobodilački front – poreklo i karakter“, *Istorijski glasnik*, sv. 1–2/ 1975.
75. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I–II, Beograd 1988.
76. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
77. Branko Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993.
78. Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд 2000.
79. Ivo Petrinović, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb 1986.
80. Dragoljub S. Petrović, *Narodni front u Srbiji i put u jednopartijski život 1941–1945*, Beograd 1997.

81. Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици*, Београд 2000.
82. Љубомир Петровић, „Демократија у огледалу београдске периодике 1920–1929. Прилог историји политичких идеја у Краљевини СХС“, *Југословенски историјски часопис*, година XXXIV, бр. 1–2/2001.
83. Миливоје Поповић, *Борба за парламентарни режим у Србији*, Београд 1939.
84. Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд 2003.
85. Радован Поповић, *Књига о Дучићу*, Београд 1992².
86. Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998.
87. Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. I, Београд 1947.
88. Фе Бахо Алварес Хулио Хил Пећароман, *Историја Шпаније*, Београд 2003.
89. Андрија Раденић, „Драгиша Станојевић – живот, рад и идеје“, *Историјски часопис*, бр. 7/1957.
90. Марко Радовановић, *Југословенска републиканска странка (1944–1948)*, мастер рад у рукопису одбрањен на Катедри за историју Југославије, у Београду 2012. године.
91. Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994.
92. Мира Радојевић, „Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, br. 2/1997.
93. Мира Радојевић, „Милорад Драшковић и Милан Грол“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1/1997.

94. Mira Radojević, „О jugoslovenstvu samostalnih radikala“, *Istorija 20. veka*, br. 2/1998.
95. Mira Radojević, „Љубомир Стојановић у Првом светском рату“, *Историја 20. века*, бр. 2/2000.
96. Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.
97. Мира Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014.
98. Мира Радојевић, „Љубомир Љуба Стојановић“, у: *Србија 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015.
99. Сузана Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд 2011.
100. Dr Šerbo Rastoder, *Političke borbe u Crnoj Gori 1918–1929*, Beograd 1996.
101. Др Шербо Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918–1929*, Бар 2000.
102. Ivan Ribar, *Politički zapisi*, knj. II, IV, Beograd 1949.
103. Проф. др Миодраг Симић, *Лист „Политика“ и његов утицај на ширење демократских идеја у периоду између два рата*, Београд 1987.
104. Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1953.
105. Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I–II, Београд 1985.
106. Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд 1995.
107. Mirjana Stefanovska, *Ideja hrvatskog državnog prava i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1995.

108. Мирјана Стефановска, „Никола Пашић на Женевској конференцији 1918. године“, У: *Никола Пашић – живот и дело*, зборник радова, Београд 1995.
109. Милан Јовановић-Стоимировић, *Силуете старог Београда*, Београд 2008.
110. Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Београд 1969.
111. Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја*, Београд 2016.
112. Guy Thomson, *The Birth of Modern Politics in Spain. Democracy, Association and Revolution, 1854–1875*, London 2010.
113. Драгоје Тодоровић, „Љубомир Стојановић на професорском испиту“, *Ужички зборник*, бр. 9, Титово Ужице 1980.
114. Пера Тодоровић, *Дневник*, приредила Латинка Перовић, Београд 1990.
115. Десимир Тошић, *Демократска странка 1920–1941*, Београд 2006.
116. Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986.
117. Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.
118. Љубинка Трговчевић, „Јован Цвијић и Љубомир Стојановић о будућој југословенској држави: преписка из 1917–1918. године“, *Годишњак града Београда*, књ. 37, Београд 1990.
119. Љубинка Трговчевић, „Идеје Љубомира Стојановића о будућој југословенској држави током Првог светског рата“, *Глас Српске академије наука и уметности*, бр. CDXV/2010.
120. Милош Трифуновић, *Историја Радикалне странке (од постанка до 1903)*, Београд, 1995.

121. Франсоа Фире, Мона Озуф, *Критички речник француске револуције*, Сремски Карловци – Нови Сад 1996.
122. Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u XX веку*, Београд 1996.
123. Владимир Торовић, „Љубомир Стојановић“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XI, св. 1–2, Београд 1931.
124. Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982.
125. Andrew Heywood, *Political ideologies: An Introduction*, 5 th edition, Palgrave Macmillan 2012.
126. Урош Цонић, „Љубомир Стојановић“, *Годишњица Николе Чупића*, књ. XL (40), 1931.
127. Fransoa Šatle, Olivije Dijamel, Elvin Pizije, *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, I–II, Sremski Karlovci – Novi Sad 1993.
128. Dragovan Šepić, „O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine“, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, knj. 3, Zagreb 1960.

БИОГРАФИЈА

Александар Лукић је рођен у Београду 2. XII 1985. године. Основну школу похађао је у Калањевцима, Козелу и Љигу, а гимназију у Љигу. Студије историје уписао је 2004. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Дипломирао је на Катедри за историју Југославије фебруара 2009. године темом *Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1917–1930. године*. На истој катедри је 2010. године одбранио мастер рад *Оснивање Југословенске републиканске странке 1920. године*. Као студент докторанД ради у Институту за новију историју Србије у Београду од 2011. године. Проучава историју републиканских идеја и грађанске левице у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији у контексту општих друштвених и политичких прилика, али и друге теме, посебно Први светски рат. Служи се енглеским и немачким језиком.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Александар Лукић

број уписа 5i10-03

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

*Југословенска републиканска странка у политичком животу краљевине Југославије
(1920–1941)*

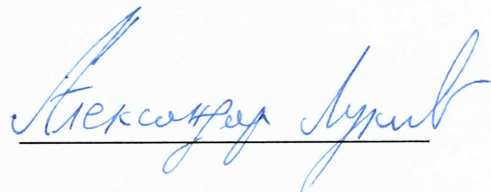

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 20. новембар 2017. године

Александар Лукић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Александар Лукић

Број уписа: 5i10-03

Студијски програм: _____

Наслов рада: Југословенска републиканска странка у политичком животу краљевине
Југославије (1920–1941)

Ментор: проф др. Мира Радојевић

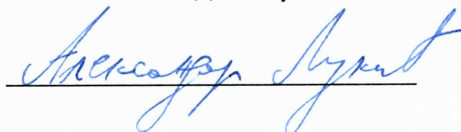
Потписани: Александар Лукић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији
коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума
Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања
доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране
рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у
електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 20. новембра 2017. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Југословенска републиканска странка у политичком животу краљевине Југославије (1920–1941)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

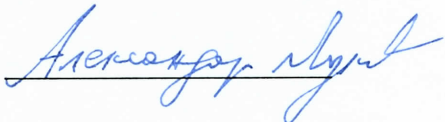
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 20. новембра 2017.

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.